श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचित—

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली

श्रीमहादेवभट्टारब्धेन श्रीदिनकरभट्टप्रपूरितेन प्रकाश(दिनकरी)व्याख्या-
नेन तदुपरि श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यारब्धया पण्डितराजश्रीराजेश्वर-
शास्त्रिप्रपूरितया तरङ्गिणी(रामरुद्री)टीकया सहिता।

मुक्तावली।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः।
भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः॥ १॥

दिनकरी (प्रकाशः)।

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितरं श्रीबालकृष्णाऽभिधं
भारद्वाजकुलाम्बुधौ विधुमिव श्रीगौरवाऽऽस्याऽम्बुजात्।
ज्ञात्वाऽशेषमतं मितेन वचसा सिद्धान्तमुक्तावली-
गूढार्थांस्तनुते यथामति महादेवः परेषां मुदे(१)॥ १॥

तत्र तावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुर्विश्वनाथपञ्चाननो निर्विघ्नपरिसमाप्तये कृत-स्येश्वरनिर्देशरूपमङ्गलस्य शिष्या अप्येवं कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै निबन्धनं कुर्वन्नीश्वरं प्रार्थयते—**चूडामणीकृतेति। लीलेति।** इदं च विशेष्यं, नातः समाप्तपुनरात्तत्वं दोषः।

रामरुद्री (तरङ्गिणी)।

तातस्य तर्कसरसीरुहकाननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्चरणौ प्रणम्य।
श्रीरामरुद्रसुकृती कृतिनां हिताय लीलावशात्किमपि कौतुकमातनोति॥ १॥
जाने कदाचिदपि नैव शिवस्वरूपात्तातात्पुनः परमदैवतमन्यदत्र।
तस्मादिमां कृतिमिहाऽद्य तरङ्गिणीत्वात्पाद्याय तच्चरणयोः परिकल्पयामि॥ २॥
तरङ्गिणीयं सफलोक्तिवाचो मुदे बुधानां तरसा विदे च।
भूयात्सदाऽलं निखिलाऽण्डभाण्डकीर्तिप्रभाजातविभूषितानाम्॥ ३॥

सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्याश्चिकीर्षुर्महादेवः प्रारिप्सितग्रन्थविघ्नविघाताय कृतं तातनमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति—**लक्ष्मीति। गूढार्थांस्तनुते**—विस्तारयतीत्यर्थः। अन्यत्र(२) विस्तारो नाम नानाजनसम्बन्धः, प्रकृते तु स्वविषयकज्ञानवत्त्वमेवेति भावः। **तत्र तावदिति।** निपातो वाक्याऽलङ्कारे। **शिष्या अप्येवं कुर्युरितीति।** अत्र "इति" शब्दस्य उक्ताऽऽकारकाऽभिप्रायोऽर्थः। इतिशब्दस्याऽव्ययतया तृतीयाऽन्तत्वेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकाऽभिप्रायेणेत्यर्थः पर्यवसितः। एतेन शिष्या अप्येवं कुर्युरित्याकारकज्ञानेच्छाशब्दानां शिष्यशिक्षाऽनात्मकतया "कुर्युरिति शिष्यशि-क्षायै" इति ग्रन्थाऽसङ्गतिः, स्वकर्तव्यत्वेन ज्ञानस्यैव शिक्षाशब्दार्थत्वादिति निरस्तम्। **समाप्तपुनरा-**

---

(१) 'कृते' इत्यपि पाठः। (२) "अर्थस्य" इति पाठोऽपि।

दिनकरी ।

वस्तुतस्तु—विधोः किमिति चूडामणीकरणं ? किमर्थं वा वासुकेर्वलयीकरणम् ? इत्याकाङ्क्षायां(१) निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्न सम्भवतीति लीलेत्यादिविशेषणाऽनुक्तौ विवक्षिताऽन्वयबोधाभावान्नाऽयमत्र दोषः। उत्थाप्याऽऽकाङ्क्षया विशेषणाऽन्वय एव तत्प्रसरादिति। लीलया ताण्डवं नृत्यं, तत्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः । अनेन च नृत्यविशिष्टतया स्मृतिविषयत्वात् प्रार्थिता अर्थाः सम्भवन्त्येवेति सूचितम्। ननु भूषणरहितस्य कथं नृत्यं ? तत्राऽऽह—

रामरुद्री ।

त्त्वमिति । क्रियाऽन्वयेन शान्ताऽऽकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तराऽन्वयार्थं पुनरनुसन्धानं समाप्तपुनरात्तत्वं काव्यदोषः। प्रकृते हि "चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः। भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डित" इत्यत्र भवो भव्याय भवत्वित्येतावताऽन्वयबोधेनैव भवपदस्य शान्ताऽऽकाङ्क्षतयोत्तरत्र विद्यमानस्य "लीलाताण्डवपण्डित" इति विशेषणस्याऽन्वयार्थं स भवः पुनः कीदृश ? इत्याकाङ्क्षासम्पादनाय भवपदेन भवस्मरणस्यावश्यकतया भवति समाप्तपुनरात्तत्वं दोष इति भावः।

ननु जातितद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां मध्ये जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः। अन्यथा नीलोत्पलमित्यादिवदुत्पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसङ्गात्, तथाहि--समासविधायकसूत्रे यत्प्रथमान्तपदनिर्दिष्टं तत्समासे पूर्वं निपततीति नियमः, "विशेषणं विशेष्येण" इति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणवाचकपदस्य प्रथमान्तपदनिर्दिष्टत्वात्पूर्वनिपातनियमः, नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावे उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षयोत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव, तस्माज्जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादुत्पलपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेवेत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्, तथा च शिवशरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषणपरत्वाऽनुपपत्तिः। न चैकव्यक्तिकत्वाद्भवत्वं न जातिरिति वाच्यम्। कल्पभेदेन शिवशरीरस्यापि भिन्नत्वात्। न च भवः सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः, अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वबोधकत्वस्येश्वरज्ञानस्य किञ्चिदनवच्छिन्नत्वेन स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्। स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तादृशवैजात्यविशिष्टचैतन्य(चेतन)स्यैव भवपदार्थत्वोपगमात्। स्वाश्रयावच्छिन्नत्वं स्वनिष्ठकर्माऽसाधारणकारणयत्नवत्त्वसम्बन्धेन स्वाश्रयविशिष्टत्वमिति बोध्यम्। न च भवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्त्या जगत्कारणत्वमेव भवपदप्रवृत्तिनिमित्तं, न तु जातिविशेष इति वाच्यम्। "योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात्" इत्यभियुक्तोक्त्या शीघ्रोपस्थितिकरूढ्यर्थमादाय शान्ताऽऽकाङ्क्षाऽन्वयबोधोपपत्तौ विलम्बोपस्थितिकयोगार्थमादायाऽन्वयबोधाऽनुपपादने समाप्तपुनरात्तत्वदोषस्याऽऽवश्यकत्वादित्यत आह—**वस्तुतस्त्विति । इत्याऽऽकाङ्क्षायामिति ।** सत्यामिति शेषः। **निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्न सम्भवतीति ।** स्वोत्तराऽनुत्पन्नाऽऽकाङ्क्षाकशाब्दबोधो न भवतीत्यर्थः। **विवक्षिताऽन्वयबोधेति ।** विशेष्यवाचकपदेन निरुक्तनिराकाङ्क्षाऽन्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तराऽन्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसन्धानं समाप्तपुनरात्तत्वमिति समाप्तपुनरात्तत्वलक्षणघटकत्वेन विवक्षितो यो निराकाङ्क्षाऽन्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः। "लीलेत्यादिविशेषणाऽनुक्ता"वित्यनेन तादृशविशेषणोक्तौ तादृशविशेषणसहितेतरवाक्यजन्याऽन्वयबोध एव विवक्षिताऽन्वयबोधो भवतीति सूचितम्। नन्वेवं समाप्तपुनरात्तत्वं क्वाऽपि दोषो न स्यात्, शाब्दबोधमात्रे आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणाऽन्तराऽन्वयार्थं स कीदृश ? इत्यादियत्किञ्चिदाकाङ्क्षायाः कल्पनीयतया क्वाऽपि निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेरसम्भवादित्यत आह—**उत्थाप्याऽऽकाङ्क्षयेति ।** अनियताऽऽकाङ्क्षयेत्यर्थः। क्रियाकारकपदानां परस्पराकाङ्क्षा नियता, पुत्रादिपदानामपि पित्राद्याकाङ्क्षा(२) नियता, एवं प्रयोजनाकाङ्क्षाऽपि नियतैव, प्रयोजनाऽभावे वाक्यार्थस्यैवाऽसिद्धिप्रसङ्गात्। भवः कीदृश ? इत्याद्याऽऽकाङ्क्षा तु न नियता, तथा च नियताकाङ्क्षारहिताऽन्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसन्धानमेव समाप्तपुनरात्तत्वमिति

---

(१) 'काङ्क्षया' इत्यपि पाठः। (२) "प्रतियोग्याकाङ्क्षा' इत्यन्यत्र पाठः।

मुक्तावली।

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसङ्क्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः।
विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः॥ २॥

दिनकरी।

चूणामणीकृतेति। अचूडामणिश्चूडामणिवत् सम्पद्यत इति चूडामणीकृतः, चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथोक्तः। **वलयीकृतेति**। अवलयं वलयवत् सम्पद्यत इति वलयीकृतः, वलयीकृतो वासुकिर्येन स तथेत्यर्थः॥ १॥

शिष्याऽवधानाय प्रतिजानीते—**निजनिर्मितेति**। निजेन स्वेन निर्मिता रचिता या कारिकावली ताम्। अति, अत्यन्तं, सङ्क्षेपः शब्दसङ्क्षेपो यासु ता अतिसङ्क्षिप्तास्तादृश्यश्च ताश्चिरन्तनानां कणादप्रभृतीनां या उक्तयो वचांसि–वचःप्रतिपाद्या युक्तयस्ताभिरहं विशदीकरवाणि प्रकटीकरोमीत्यर्थः। ननु लीलावत्यादिप्राचीननिबन्धाऽध्ययनेनैव कारिकावलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्कृतविशदनिबन्धेनेत्यत आह—**अतिसङ्क्षिप्तेति**। तथा च लीलावत्यादिप्राचीननिबन्धेषु ग्रन्थबाहुल्येन बहुतरदुःखहेतुप्रतिपत्तिकतया न बालानां प्रवृत्तिरिति भावः। स्वोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्ताऽनादरणीयतां निरसितुं चिरन्तनेत्युक्तम्। नन्वित्यवधारणे। तथा च कौतुकादेवेत्यर्थः। एतेन स्वस्य ग्रन्थकरणे क्लेशाऽभावः सूचितः। स्वस्य ग्रन्थकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह—**राजीवेति**। राजीवे शिष्ये या दया कृपा, तया वशंवदस्तदधीन इत्यर्थः॥ २॥

ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्यं भवति, तस्य चेहाऽनुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रन्थस्य स्यादित्याशङ्क्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाऽधिकारिणः सूचयन्नतिसङ्क्षिप्तत्वादेतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाऽप्रतिपादकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याऽऽशङ्कां चैतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन परिहरन्—

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्*"

इति भगवदुक्तेर्मुक्तावलीसमं स्वकीयग्रन्थं श्रीमति भगवति चाऽर्पयन् स्वकीर्त्यनुवृत्तये

रामरुद्री।

विवक्षितत्वात् स कीदृश? इत्याद्युत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणान्तराऽन्वयस्थल एव समाप्तपुनरात्तत्वदोष इति भावः। **अचूडामणिरिति**। "च्विः स्यादभूततद्भावे" इत्यनेन विहितच्विप्रत्ययान्तचूडामणिशब्दघटितत्वात् उक्तवाक्यादयमर्थो लभ्यत इति भावः॥ १॥

शिष्याऽवधानायेति। शिष्याणामवधानं शुश्रूषा, तस्यै इत्यर्थः। वक्तव्याऽर्थस्य विशिष्याऽज्ञाने तत्प्रतिपत्तेरिष्टसाधनत्वाऽग्रहेण शिष्याणां वाक्यश्रवणेच्छा न सम्भवति, प्रतिज्ञया स्वकारिकावलीव्याख्यानस्य कर्त्तव्यत्वज्ञाने कारिकावल्यर्थज्ञानरूपेष्टसाधनत्वस्य ग्रन्थकृद्वाक्येषु सुग्रहत्वेन भवत्येव तच्छ्रवणेच्छेति भावः। **शब्दसङ्क्षेप इति**। सङ्क्षेपो द्विविधः–शब्दसङ्क्षेपोऽर्थसङ्क्षेपश्च। तत्राऽर्थसङ्क्षेपेण ग्रन्थस्य सकलाऽर्थाऽप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्यादित्याशङ्क्य सङ्क्षेपपदस्य प्रकृते शब्दसङ्क्षेपमात्रपरत्वमुपदर्शितम्। पद्यस्थाऽतिसङ्क्षिप्तपदस्य प्रयोजनं प्रकटयन्नाह—**नन्वित्यादि**। **स्वोत्प्रेक्षेति**। स्वकीयकल्पनामूलकत्वेत्यर्थः। **एतेनेति**। अनेनाऽवधारणेन॥ २॥

---

* भगवद्गीता।

मुक्तावली ।

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताऽभावप्रकर्षोज्ज्वला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥ ३ ॥

दिनकरी ।

ग्रन्थस्य स्वस्य च नाम निबध्नाति—**सद्रव्येति** । द्रव्यैः सहिता युक्ता, प्रतिपादकतया । गुणैरपि गुम्फिता युक्ता । सतामुत्क्षेपणादीनां पञ्चानां कर्मणां ज्ञापिका बोधिका । सत् जातिरूपं सामान्यं, विशेषाः, नित्यः समवायः, तैर्मिलिता । यद्वा सन्ति सामान्यविशेषनित्यमिलितानि यस्यां सा । नित्यमिलितं नित्यसम्बन्धः । अभावस्य प्रकर्षः प्रागभावाऽऽदिभेदेन वैलक्षण्यं, तस्य **उज्ज्वला**—प्रकाशिका । **एषा**—बुद्धिस्था । सिद्धान्ता एव मुक्तास्तासामा**वली**—पङ्क्तिः । विष्णोर्नारायणस्य । **वक्षसि**—वक्षःस्थले । **विन्यस्ता**—विशेषतोऽर्पिता । **सुकृतिनां**—पण्डितानाम् । मनसः । **मुदं**—सन्तोषम् । **चिरं**—बहुकालम् । **वितनुतां**—विस्तारयत्वित्यर्थः । ननु युक्तीनामत्राऽसत्त्वात्कथं विदुषां सन्तोषस्तत्राऽऽह—**सद्युक्तिरिति** । सत्यो युक्तयो यस्यां सा तथा । मुक्तावलीसादृश्यं ग्रन्थे द्रव्याऽऽदिपदार्थवत्तया । तथा हि—मुक्तावली **सद्रव्या**—साध्यतया द्रव्यवती, द्रव्यसाध्येति यावत् , नानाविधद्रव्यघटिता वा । **गुणेन**—सूत्रेण **गुम्फिता**—निर्मिता । **सुकृतिनां**—पुण्यवतां यानि सन्ति—समीचीनानि भगवद्भजनादिरूपाणि कर्माणि तेषां बोधिका । **सत्सामान्यं**—समीचीना जातिः, विशेषो महत्त्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्यां नित्यमनवरतं मिलिता सम्बद्धा । **अभावे**—तेजोऽभावेऽन्धकारे सति **प्रकर्षेणोज्ज्वला**—अर्थप्रकाशिकेति यावत् । यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती, तथाऽयं ग्रन्थोपीति । अत्र च ग्रन्थे मुक्तावलीसाम्योक्त्या(१) निर्दोषत्वं सूचितम् । अत्र द्रव्यादिपदार्थप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो विषया उक्ताः । पदार्थतत्त्वाऽवधारणं च प्रयोजनं सूचितम् । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । पदार्थतत्त्वाऽवधारणकामोऽधिकारीति ॥ ३ ॥

रामरुद्री ।

सज्जातिरूपमिति । सामान्यमनुगतधर्ममात्रम् । तच्च क्वचिदुपाधि(२)रूपं, क्वचिज्जातिरूपम् । प्रकृतग्रन्थे जातिरूपसामान्यस्यैव निरूपणीयत्वेन जातिरूपसामान्यलाभाय सत्सामान्येत्युक्तमिति भावः । ननु सदित्यस्य सत्ताविशिष्टार्थकत्वेन सत्पदस्य जातिरूपाऽर्थकत्वं लक्षणयैव वाच्यं, सामान्यपदमपि शास्त्रकृत्परिभाषया जातिरूपसामान्य एव सुप्रसिद्धम् , अन्यथा "सामान्यं सविशेषक"मिति मूलेऽपि जात्यतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणाऽनुक्त्या मूलकारस्य न्यूनता(३)ऽऽपत्तेः सदित्यनर्थकं चेत्यत आह—**यद्वेति** ॥ ३ ॥

---

(१) 'वलीत्वोक्त्या' इत्यपि पाठः । (२) 'दखण्डोपाधि' इत्यन्यत्र पाठः ।
(३) अनभिधानानुमिताऽबोधकतावत्पुरुषत्वं ग्रन्थकृन्निष्ठं न्यूनत्वम् । तादृशपुरुषोचरितत्वं च मूलस्य न्यूनत्वम् ।

कारिकावली ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।

मुक्तावली ।

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति–नूतनेति ।
ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं, विनापि मङ्गलं

दिनकरी ।

ग्रन्थाऽऽरम्भसमये कृतस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धनस्य च वैयर्थ्यमाशङ्क्य फलं दर्शयति—**विघ्नविघातायेति ।** प्रारब्धुमिष्टस्य ग्रन्थस्येति शेषः । यद्यप्यत्र घातपदस्योत्पत्तिमदभावपरतया विपदमनर्थकमिति प्रतिभाति, तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथक् विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायाः "स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रै"रित्यत्र—

"कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता"

इति कोशपर्यालोचनया(१) मारुतपूर्णरन्ध्रत्वविशिष्टवेणुबोधककीचकपदे दृष्टत्वाद् घात पदमभावमात्रपरं द्रष्टव्यम् ।

ननु निष्फलत्वान्मङ्गलाऽऽचरणमयुक्तं, नच निष्फलत्वमेव तस्याऽसिद्धं, फलविशेषशून्यत्वेन हेतुना तस्य साधनादित्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कते–**नन्विति ।** मङ्गलस्य कारणत्वाऽभावे

रामरुद्री

विपदमनर्थकमिति । इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमताऽभिप्रायेण । अन्यथा तेषां द्योतकत्वपक्षे किञ्चिदर्थाऽवाचकतयोपसर्गाणां शक्तत्वरूपपदत्वाऽसम्भवेन विपदमित्यसङ्गतमेव स्यात् । अत एव समाधानेऽपि "विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथक् विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वम्" इति न्यायेन विपदसन्निहितघातपदस्याभावमात्रपरताप्रदर्शनमपि सङ्गच्छते, अन्यथा विपदस्य किञ्चिदर्थाऽवाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वाऽसम्भवात् विघातपदस्योक्तन्यायविषयता न स्यादिति ध्येयम् । विशिष्टवाचकपदस्याऽपि विशेषणबोधकत्वरूपविशेषणवाचकत्वस्याऽक्षततया तेषां काऽपि विशिष्टवाचकता न स्यादित्यतः पृथगित्युक्तम् । विशिष्टवाचकपदाऽतिरिक्तमित्यर्थः ।

ननु "विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलम्" इति मूलेन मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वस्यैव सूचितत्वेन तदुपरि "ननु" इत्यादिमूलेन विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलं न कारणमित्याशङ्का यद्यपि युज्यते, तथापि "न वा समाप्तिं प्रति कारणम्" इत्युक्तिरसङ्गतेत्यतस्तद्ग्रन्थमभिप्रायान्तरेणाऽवतारयति— **ननु निष्फलत्वादिति । फलविशेषशून्यत्वहेतुनेति ।** यद्यपि ज्योतिष्टोमादावपि पुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेन फलविशेषशून्यत्वं न निष्फलत्वव्याप्यं, तथाऽपि तत्पदेन यावत्फलविशेषशून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् यावद्विशेषाऽभावस्य च सामान्याभावव्याप्यत्वान्नोक्ताऽसङ्गतिरिति भावः । नचैवं निष्फलत्वसिद्धये यावत्फलविशेषशून्यत्वमेव साधनीयम् , मूले तु "मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणम्" इत्यनेन फलद्वयशून्यत्वमेव साध्यते, तेन च न यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धिरिति कथं प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । पशुपुत्रादिफलशून्यत्वस्य मङ्गले सर्वसम्मतत्वेन तस्य साधनाऽनर्हतया प्राचीननवीनाभ्यां समाप्तिविघ्नध्वंसयोरेव फलत्वाऽङ्गीकारेण तदुभयफलशून्यत्वसाधने यावत्फलविशेषशून्यत्वरूपहेतुसिद्धेरावश्यकत्वादिति भावः । न चैवमपि प्राचीनैर्मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसद्वारैव कारणत्वाऽङ्गीकाराद्विघ्नध्वंसं प्रत्यकारणत्वे समाप्तिं प्रत्यपि विघ्नध्वंसद्वारा कारणत्वमसम्भवदुक्तिकमेवेति पृथक् समाप्तिकारणत्वनिषेधो

(१) 'कोशात्' इति पाठः ।

मुक्तावली ।

नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न । अविगीत-

दिनकरी ।

व्यतिरेकव्यभिचार(१)रूपहेतुमाह—**विनाऽपीति । निर्विघ्नपरिसमाप्तीति ।** विघ्न-ध्वंसपूर्वकसमाप्तीत्यर्थः । न च तत्र जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । भोगाऽऽदिनाऽपि नास्तिकाऽऽत्मनि विघ्ननाशसम्भवेन जन्मान्तरीयमङ्गलसन्देहेन व्यभि-चारसंशयसम्भवात् । अत्र कादम्बर्यादिग्रन्थे मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्तेरदर्शनेनाऽन्वयव्यभि-चारोऽपि दोषो बोध्यः ।

व्यभिचारसन्देहस्य ग्राह्यसंशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वं, न त्वनु-

रामरुद्री ।

व्यर्थ एवेति वाच्यम् । यतो हि विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य प्राचीनैः सर्वत्र कारणत्वोपगमे "विघ्नध्वंसो मङ्गलफलम्" इति वादिनो नवीनस्य मते "न चैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य" इत्याऽऽदिना विघ्नाऽत्यन्ताभाववता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वाऽऽपत्तिः प्राचीनैः कर्तुमशक्या, स्वम-तेऽपि तत्र विघ्नध्वंसरूपद्वाराऽभावेन मङ्गले निष्फलत्वस्यैवाङ्गीकरणीयत्वात् । तथा च प्राचीनानामपूर्व-द्वारैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता सम्मतेति न कश्चिद्दोष इति भावः । न चैवं "विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारम्" इति प्राचीनोक्तिविरोध इति वाच्यम् । द्वारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं, तच्चाऽपूर्वद्वारा मङ्ग-लस्य समाप्तिहेतुत्वेऽपि मङ्गलजन्यसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसस्य प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया कारणत्वेन विघ्नध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वेन च सम्भवत्येवेति मङ्गलस्याऽपूर्वद्वारा समाप्तिकारणत्वेऽपि विघ्नध्वंसस्य द्वार-तासम्भवात् । न चैवमप्यपूर्वस्य द्वारतामते स्वजन्याऽपूर्वसम्बन्धेनैव मङ्गलस्य हेतुताया वक्तव्यतया स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्त्वसम्बन्धेन मङ्गलस्य कारणताप्रतिपादनं मुक्तावलीव्याख्यानकृतामसङ्गतमेवेति वा-च्यम् । यत्र मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसो वर्तते तत्राऽनन्तस्थलेषु नानाऽपूर्वव्यक्तीनां कल्पने गौरवात् तादृश-स्थले(२) स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेनैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता युक्तेत्यभिप्रायकतया तदुक्तिसङ्गतेः । नचै-वमपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य क्वचित्स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन हेतुता, क्वचित्स्वजन्यापूर्वसम्बन्धेनेत्या-यातं, तथा च पृथक् समाप्तिकारणत्वनिषेधस्याऽऽवश्यकत्वेऽपि यत्र स्वजन्याऽपूर्वसम्बन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन, यत्र च स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन मङ्गलं न तत्र स्वजन्याऽपूर्वसम्ब-न्धेनेति, समाप्तौ मङ्गलस्य सम्बन्धद्वयेनाऽपि व्यतिरेकव्यभिचारात्कारणत्वमेवाऽसम्भवदुक्तिकमिति वाच्यम् । अतस्तत्तत्सम्बन्धेन मङ्गलाऽव्यवहितोत्तरत्वस्याऽपि कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया व्यभिचा-राऽभावादिति हृदयम् ।

ननु व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्तिकारणत्वाऽभावस्य मङ्गले पूर्वपक्षिणा साधनात् समाप्त्यन्या-फलकत्वे सति सफलत्वहेतुना मङ्गले समाप्तिकारणत्वाऽनुमानं सिद्धान्तिनामसङ्गतं, समाप्तिकारणत्वाऽभा-वसाधकहेतौ हेत्वाभासमनुद्भाव्य समाप्तिकारणत्वाऽनुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वाऽऽपत्तेरित्यतः सिद्धान्तग्र-न्थस्य भावमाह—**व्यभिचारसन्देहस्येति ।** मङ्गलत्वधर्मिकसमाप्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-सन्देहस्येत्यर्थः । **ग्राह्यसंशयरूपतयेति ।** अनुमित्या ग्राह्यं हि मङ्गले समाप्तिकारणत्वं, तच्च समा-प्तिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमङ्गलत्ववत्त्वं, तथा च साध्यसन्देहपर्यवसन्नस्य व्यभिचारसन्दे-हस्य नाऽनुमितौ प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । **कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वमिति ।** इदं च

(१) कार्यसमानाधिकरणाऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारः ।
(२) 'मङ्गले' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मुक्तावली ।

शिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां

दिनकरी ।

मितौ, तत्र तस्याऽनुकूलत्वादित्यभिप्रायवान्–मङ्गलं समाप्तिफलकं, समाप्त्यन्याऽफलकत्वे (१)सति सफलत्वात् इति परिशेषाऽनुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिफलकतां व्यवस्थापयिष्यन् प्रथमतो विशेष्याऽसिद्धिनिरासाय फलवत्तां साधयति—**अविगीतेति** । विषयत्वं च ज्ञान-विषयसुखेऽतिप्रसक्तमत–**आचारेति** । आचारश्चाऽत्र यद्यपि क्रियैव, तथाऽपि विषयत्वश्रुतेः कृति(२)रेव विवक्षिता । तद्विषयत्वं चाऽत्र विधेयतया बोध्यम् । तेन फले न व्यभिचारः, तस्योद्देश्यतया कृतिविषयत्वात् । विधेयतया कृतिविषयत्वं चैत्यवन्दनादावप्यस्त्यतः–**शिष्टेति** । शिष्टत्वं च फलसाधनतांशे भ्रान्तिरहितत्वं, न तु वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तृत्व-म् । तेन व्युत्क्रमेण कृते दर्शाऽऽदौ निष्फलत्वेऽपि न व्यभिचारः। शिष्टाचारविषयत्वं श्येन-यागाऽऽदावप्यस्त्यतः–**अविगीतेति** । अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाऽननुबन्धित्वम् । तेन श्येनाऽऽदौ प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाऽननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्याऽभावेऽपि न व्यभिचारः । **सिद्धे**–अनुमिते । **तत्र**–मङ्गले । **फलजिज्ञासायां**–विशेषतः फलजिज्ञासायां । ननु कथं

रामरुद्री ।

विशेषदर्शनाऽभावविशिष्टतत्संशयः(३) प्रात्यक्षिकनिश्चयप्रतिबन्धक इति मताऽभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्तु संशयसामग्र्या एव निश्चयप्रतिबन्धकत्वं, अत एव विशेषदर्शनदशायामेककोटिभानप्रतिबन्धेन संशय-सामग्र्यभावान्निश्चय इति मन्तव्यम् । **तत्र तस्येति** । अनुमितौ साध्यसंशयस्येत्यर्थः । **अनुकूलत्वा-दिति** । सिद्ध्यभावरूपपक्षतासम्पादकत्वादिति भावः । **परिशेषानुमानेनेति** । तदितरविशेषाऽभाववत्त्वे सति सामान्यवत्त्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानम् । **आचारश्चाऽत्रेति** । अत्रेतिशब्दश्चोत्तरान्वयी, तथा चाऽऽचारो यद्यपि क्रियैव, तथाऽप्यत्र विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षितेत्यर्थः । ननु श्येनयागस्याऽपि शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमक्षतमेवाऽतस्तत्र हेतुसत्त्वेऽपि न व्यभिचार इति हेतावविगीतत्वविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्कां निराकर्तुमविगीतपदाऽभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह—**तेनेत्यादि** । **प्रवृत्त्युपयु-क्तेति** । मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिनिर्वाहाय बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वमेवाऽनुमेयम् । तच्च श्येने नाऽस्त्येवेति हेतावविगीतपदाऽभावे भवत्येव व्यभिचार इति भावः । अनिष्टे बलवत्त्वं चेष्टो-त्पत्तिनान्तरीयकभिन्नत्वम् । अनिष्टे बलवत्त्वविशेषणाद् बहुवित्तव्ययाऽयाससाध्ययागादौ न प्रवृत्त्यनु-पपत्तिः । यद्यपि जलताडनाऽऽदेरपि "न कुर्यान्निष्फलं कर्म" इत्यादिना निषिद्धतया तदनुकूलकृतेरपि न-रकरूपबलवदनिष्टजनकतयाऽविगीताचारविषयत्वं सफलकर्मण्येवेति शिष्टपदमनर्थकं, तथापि पश्चादिकृत-

---

(१) अत्र फलत्वं स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वम्, न तु जन्यत्वमात्रम् । अन्य-था मङ्गलध्वंस-मङ्गलज्ञान-विघ्नध्वंसाऽऽदीनामपि मङ्गलजन्यतया विशेषणाऽसिद्धेरिति विभावनीयम् ।

(२) कृतिरप्यत्र प्रवृत्तिरूपैव विवक्षिता । तेनेश्वरीयकृतिविषयत्वेऽपि जलताडनाऽऽदेर्न व्यभिचारः । प्रवृत्तेरिच्छाजन्यकृतित्वेनेश्वरीयकृतेस्तथात्वाऽसम्भवादिति ध्येयम् ।

(३) यत्र संशयोत्तरं विशेषदर्शनं, तत्र तस्मिन् क्षणे संशयस्य द्विक्षणाऽवस्थायित्वेन सत्त्वादुत्तरत्र च निश्चयोत्पादात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषदर्शनाभावविशिष्टेत्युपात्तम् । कार्यव्यापकत्वे सति कार्यसमानकालवृत्तित्वरूपाया एव कारणताया अभ्युपगमान्नैष दोष इत्यत आह—वस्तुतस्त्विति । तादृशकारणताऽनभ्युपगमादिति भावः ।

मुक्तावली ।

सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव तत्फलं कल्प्यते । इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते, तत्रापि जन्मान्तरीयं तत् कल्प्यते । यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते, तत्र बलव-

दिनकरी ।

तर्हि गङ्गास्नानाऽऽदीनामदृष्टार्थकतेत्यत आह-**सम्भवतीति** । तथा च तत्र दृष्टाऽसम्भवेनाऽदृष्टकल्पनेति भावः । ननु तर्हि विश्वजिन्न्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह-**उपस्थितत्वादिति** । आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति ग्रन्थाऽऽदौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्योपस्थितत्वादित्यर्थः । **कल्प्यते**—अनुमीयते । अनेन च मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽनुमानमेव प्रमाणं, न तु शिष्टाचाराऽनुमिता श्रुतिः, इदानीमानुपूर्वीविशेषनिर्णयाऽभावेन तस्या अबोधकत्वादिति सूचितम् । व्यापकत्वघटितकारणताग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषय(१)व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति—**इत्थञ्चेति** मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे सिद्धे चेत्यर्थः । **तत्राऽपि**-नास्तिकादिग्रन्थेऽपि । **तत्**-मङ्गलम् । **कल्प्यते**-अनुमी-

रामरुद्री ।

वृथाचेष्टायां व्यभिचारवारकतया शिष्टपदसार्थक्यमेव, विधिनिषेधयोर्नराऽधिकारिकत्वेन तदीयवृथाचेष्टाया निषेधाऽविषयत्वेन बलवदनिष्टाऽजनकत्वादिति भावः । **ननु तर्हीति** । अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वे हीत्यर्थः । **विश्वजिन्न्यायादिति** । काम्यप्रकरणे "विश्वजिता यजेत" इति विधिः श्रूयते । काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य नित्यत्वाऽभावात् प्रत्यवायपरिहाररूपफलस्याऽप्यभावात् प्रवृत्त्यर्थं किञ्चित्फलं कल्पनीयं, श्रुतौ फलाश्रवणादिति "स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वा" दिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतम् । सः—विश्वजिता साध्यः स्वर्गो भवितुमर्हति, स्वर्गस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत् । तथा च विश्वजिद्यागस्य पुत्रादिफलकत्वे पुत्रवदादीनां(२) तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् , स्वर्गफलकत्वे तु तस्य सर्वेषामिच्छाविषयतया सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः सम्भवतीति स्वर्ग एव फलत्वेन कल्पयितुमुचित इति न्यायपर्यवसितोऽर्थः । तन्न्यायादत्राऽपि स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामित्यर्थः । उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितत्वमुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—**परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्येति** । समाप्त्यन्याऽफलकत्वे सति सफलत्वहेतुकानुमान इति तदर्थः । ननु समाप्तित्वेन समाप्तेरुपस्थितिरकिञ्चित्करी, व्याप्तिघटकाभावादीनामप्युपस्थितत्वाऽविशेषादित्यत आह-**ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेनेति** । तथा च तादृशकामनाविषयत्वप्रकारकोपस्थितिविषयत्वं नाऽन्येषामिति भावः । ग्रन्थाऽऽदौ प्रवृत्तिसमये ग्रन्थसमाप्ताविवेच्छाया औत्सर्गिकत्वात्तथात्वं बोध्यम् । **व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति** । यद्यपि व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चये सति कारणताया बाधितत्वेन समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वाऽसिद्ध्या समाप्तिरूपकार्येण मङ्गलाऽनुमितिरेव न सम्भवति, यदि तु जन्मन्तरीयमङ्गलसन्देहान्न व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयोऽपि तु सन्देह एव, स च न कारणत्वाऽनुमितौ प्रतिबन्धक इति समाप्त्या मङ्गलानुमानं सम्भवत्येवेत्युच्यते, तदा ग्राह्यसन्देहपर्यवसन्नतादृशव्यभिचारसन्देहस्याऽकिञ्चित्करत्वेन तादृशव्यभिचारोद्धारो विफल एव । तथाऽपि कारणत्वाऽनुमितावपि नास्तिकस्य जन्माऽन्तरीयमङ्गलसन्देहेन बाधितविषयकत्वसन्देहाद्भवत्यप्रामाण्यसन्देहः, अप्रामाण्यसन्देहाऽऽस्कन्दितकारणतानिश्चयो न स्वकार्याय क्षम इति तदुद्धार आवश्यक इति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारेण समाप्तेः कार्यत्वाऽसिद्ध्या कथं समाप्तिकार्येण मङ्गलाऽनुमानमित्याऽऽशङ्कां निर-

(१) कार्यसमानाधिकरणाऽत्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयेत्यर्थः ।
(२) 'अपुत्राऽर्थिनां' इति पाठोऽन्यत्र ।

मुक्तावली ।

त्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्य्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यैवाऽस्य बलवत्तरविघ्ननि-निवारणे कारणत्वं बोध्यम् । विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः ।

दिनकरी ।

यते । कार्यरूपसमाप्त्येति शेषः । ग्राह्यसन्देहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य कारणताऽनुमितावप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारनिर्णयस्य चाऽभावादिति भावः । नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणताग्रहविरोधि भविष्यत्येवेत्याऽऽशङ्कयाऽन्वयव्यभिचारं निरस्यति—**यत्र चेति । तत्र**—कादम्बर्यादौ । **बलवत्तरत्वं**—वैजात्यम् । नन्वेवमपि कादम्बर्यादौ कुतो न विघ्नध्वंस ? इत्यत आह—**प्रचुरस्येति ।** प्रचुरस्यैव मङ्गलस्येत्यर्थः । **बलवत्तरविघ्ननिवारणे**—बलवत्तराऽऽदिविघ्ननिवारणे । तेन प्रचुरविघ्नस्याऽपि सङ्ग्रहः । तथा च मङ्गलस्य विघ्नसमसङ्ख्याकमङ्गलत्वेन नाशकतया न तत्र विघ्ननाश इति भावः । अत्र च विघ्नसमसङ्ख्याकमङ्गलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसङ्ख्याकमङ्गलान्न्यूनसङ्ख्याकविघ्ननाशो न स्यादतः प्राचुर्यं वेत्यत्र वाकारोऽनास्थायां बोध्यः । ननु तथाऽपि कादम्बर्यादौ विघ्नध्वंसो मा जायतां, समाप्तिः परं जायतां, मङ्गलरूपहेतोः सत्त्वादित्याशङ्कयाऽऽह—**विघ्नध्वंसस्त्विति ।** तथा च स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन मङ्गलाऽभावान्न समाप्तिरिति भावः ।

आहुरिति—अस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वं न सम्भवति, नास्तिकग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचारात् । न च स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात्,

रामरुद्री ।

स्यति—**ग्राह्यसन्देहेत्यादिना ।** ननु प्रचुरविघ्नस्थले यत्किञ्चिन्मङ्गलेन यत्किञ्चिद्विघ्नध्वंसस्याऽऽवश्यकतया स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन मङ्गलस्य सत्त्वात्कथमेतत्पक्षे समाप्त्यभाव इत्याऽऽशङ्कां निरस्यति—**तथा चेत्यादिना । विघ्नसमसङ्ख्याकेति ।** तत्स्थलीयविघ्नेतराऽवृत्तित्वे सति सकलविघ्नवृत्तिर्या सङ्ख्या तत्सजातीया तत्स्थलीयमङ्गलेतराऽवृत्तितादृशसकलमङ्गलवृत्तिर्या सङ्ख्या, तादृशसङ्ख्यावन्मङ्गलत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा विघ्नप्राचुर्येऽपि यत्किञ्चिद्विघ्नवृत्तिसङ्ख्यामादाय(१) मङ्गलस्य न्यूनतायामपि मङ्गलाऽन्यवृत्तिसङ्ख्यामादाय वा समसङ्ख्यत्वोपपादनसम्भवात् । **अधिकसङ्ख्याकमङ्गलादिति ।** एतच्चाऽऽपाततः । निरुक्तविघ्ननिष्ठसङ्ख्यासजातीयतत्स्थलीयमङ्गलेतराऽवृत्तिसङ्ख्यावन्मङ्गलत्वेन कारणत्वेऽधिकसङ्ख्याकमङ्गलादपि स्वल्पविघ्ननाशसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकसंसर्गाऽभावविधया सकलविघ्नाऽभावस्याऽपि समाप्तिहेतुत्वेन स्वजन्यविघ्नध्वंससम्बन्धेन मङ्गलसत्त्वेऽपि मङ्गलेतरयावत्कारणान्तर्गतयावत्प्रतिबन्धकाभावस्याऽसत्त्वादेव नाऽन्वयव्यभिचार इत्यत्रैव मूलतात्पर्यात् समसङ्ख्याकमङ्गलत्वेन कारणतावर्णनमयुक्तमेव । मूले तु(२) बलवत्त्वरूपवैजात्यकल्पनं गौरवग्रस्तमित्यभिप्रायेणैव(३) द्वितीयपक्षाऽवलम्बनमिति ध्येयम् ।

न च स्वजनकविघ्नध्वंसेति । अत्र च स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वात्, समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात्, स्वप्रतियोगिचरमवर्णाऽनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्तिं प्रत्याऽऽश्रयतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वेत्य-

---

(१) 'अन्यस्थलीयमङ्गलस्य तामादाय वा' इत्यधिकः।पाठः ।

(२) 'परन्त्विति',पाठोऽन्यत्र । (३) णैव अत्र।'मूले' इत्यपि पाठः ।

दिनकरी।

स्वप्रतियोगिचरमवर्णाऽनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन समाप्तिं प्रत्याश्रयतासम्बन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यम्। तथा सति जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मान्तरीयमङ्गलकरणाऽऽपत्तेः। अतः स्वप्रतियोगिचरमवर्णाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासम्बन्धेन मङ्गलहेतुत्वस्य वाच्यतया नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्। न च पुत्रकामाऽधिकरणविरोधः, सहकार्य्यन्तराऽसमवधानेनैहिकपुत्राऽभावेऽप्यामुष्मिकपुत्ररूपफलस्य तत्र सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम्। तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणात्। इह तु विशिष्टशिष्टाचाराऽनुमितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव मङ्गलफलत्वात्। नच स्वाऽवच्छेदकाऽवच्छिन्नप्रतियोगिकत्व–स्वाऽव्यवहितोत्तर-

रामरुद्री।

न्वयेन कार्यकारणभावत्रयलाभः। तत्राऽऽद्यद्वयं शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या, तृतीयस्त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या। प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकसम्बन्धो द्वितीयकल्पे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च केवलाऽवच्छेदकतैव। स च सुगमत्वाद् ग्रन्थकृता नोक्त इति बोध्यम्। एतेन कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धस्य चाऽतिगुरुभूतस्याऽऽचरणं प्रयोजनाऽभावाद् ग्रन्थकृतामनुचितमिति केषां चिदाऽऽक्षेपो निरवकाशः। अत एवोत्पत्तिपदमपि सार्थकम्। अन्यथा स्वजनकविघ्नध्वंसाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन नास्तिकशरीरेऽपि समाप्त्युत्पत्त्या तत्राऽवच्छेदकतासम्बन्धेन मङ्गलविरहेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासम्बन्धेन मङ्गलसत्त्वेन व्यभिचाराऽप्रसक्त्या तदुपादानवैयर्थ्याऽऽपत्तेरिति ध्येयम्। **जन्मान्तरीयसमाप्तिमिति।** न चेष्टापत्तिः, तथा शिष्टानामाचाराऽननुभवादिति भावः। अत्रेदमवधेयम्–मङ्गलाचरणस्य बहुवित्तव्ययाऽऽयाससाध्यत्वविरहेण ग्रन्थारम्भसमयेऽपि कर्तुं शक्यतया जन्मान्तरे ग्रन्थकर्तृत्वसामर्थ्यविरहदशायामेतदुपेक्षणसम्भवेन नेयमापत्तिः सम्भवति, न हि कश्चिद्भाविराज्यसम्भावनया स्वल्पवित्तसाध्यं श्वेतच्छत्रमावश्यकमर्जयति। ग्रन्थकरणसामर्थ्यसत्त्वे ग्रन्थसमाप्तिमुद्दिश्य मङ्गलमाचरतो ग्रन्थ(करण)प्रवृत्तिरावश्यकी, आवश्यकी च तत्समाप्तिरिति। यदि च कदा चिद्विघ्नभूयस्त्वादिना न समाप्तिस्तथाऽपि न तत्र जन्मान्तरीयसमाप्तेरुद्देश्यता, भ्रान्त्या ऐहिकसमाप्तेरेवोद्देश्यतासम्भवादिति। **अतः स्वप्रतियोगीति।** न चाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रतीत्येव वक्तव्यं, किं स्वप्रतियोगिचरमवर्णाऽवच्छेदकतापर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यम्। यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे शरीरक्रियया शरीरस्यैतद्देशाद्विभागः, तेन च पूर्वसंयोगनाशः, तत्र तच्छरीरावच्छेदेन न वर्णनाशः, किन्तु शरीराऽधिकरणवृत्तिप्रभाऽऽद्यवच्छेदेनैवेति नाऽवच्छेदकतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमङ्गीकृतम्। **स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतेति।** मङ्गलावच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियमः, अवयवोपचयादिना समाप्तिसमये मङ्गलाऽवच्छेदकशरीरनाशात्, अतो जातीयतापर्यन्ताऽनुधावनम्। जातिश्चैकक्षणवृत्तिपदार्थद्वयाऽवृत्तित्वेन विशेषणीया। तेन जन्मान्तरीयशरीरस्याऽपि पृथिवीत्वादिना मङ्गलाऽवच्छेदकशरीरसजातीयत्वेऽपि न क्षतिः। तादृशी च जातिस्तत्तत्पुरुषीयतत्तज्जन्मीययावच्छरीरवृत्तिचैत्रत्वादिरेवेति नोक्तक्षतिः। यद्यपि स्वावच्छेदकजातीयतेत्युक्तावपि न दोष इत्युत्पत्तिप्रवेशवैयर्थ्यम्। तथापि विघ्नध्वंसस्याऽप्यनेनैव सम्बन्धेन हेतुत्वमिति लाभायैवाऽत्रोत्पत्तिपदप्रवेशः। मङ्गलस्याऽनेन सम्बन्धेन हेतुत्वे विघ्नध्वंसस्याऽप्यनेन सम्बन्धेन हेतुत्वमिति लाभसम्भवात्। विघ्नध्वंसस्य तु कारणतावच्छेदकसम्बन्धे उत्पत्तिप्रवेश आवश्यकः, अन्यथा जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि विघ्नध्वंसफलत्वाऽऽपत्तेरिति मन्तव्यम्। यद्वा स्तुतिरूपमङ्गलस्य मीमांसकमते नित्यतया तदवच्छेदकत्वं शरीरस्य न सम्भवति, किं तु प्राकट्यरूपतदुत्पत्तेरेवेति मीमांसकमतसङ्ग्रहायैवोत्पत्तिपर्यन्तनिवेशनम्। **पुत्रकामाऽधिकरणेति।** "पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत" इति विधौ पुत्रकामपदमधिकृत्य यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः। **स्वावच्छेदकाऽवच्छिन्नेति।** आस्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र ग्रन्थसमाप्तिः कृता, तत्र नास्तिकीयसमाप्तेरप्यास्तिकीयमङ्ग-

दिनकरी।

क्षणोत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मङ्गलकार्यतावच्छेद-

रामरुद्री

मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसाऽव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेन तत्पूर्वमुक्तसम्बन्धेन कार्याऽधिकरणे मङ्गलविरहाद्व्यभिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनिवेशः। नास्तिकसमाप्तौ व्यभिचारवारणाय द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः। स्वोत्तरत्वं च स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसाऽधिकरणत्वमेव। तादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं च नास्तिकसमाप्तिसाधारणमेवेत्यव्यवधाननिवेशेनैव नास्तिकसमाप्तिर्व्यावर्त्तनीया। तच्चाऽव्यवधानं यदि स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसाऽधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वं, तदा आस्तिकीयसमाप्तेरप्यसङ्ग्रहः, स्वाऽधिकरणीभूतविघ्नध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरण—तद्द्वितीयक्षणध्वंसाऽनधिकरणत्वस्य समाप्त्युत्पत्तिक्षणे क्वाऽप्य(१)सम्भवात्। यदि च स्व(२)ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाऽनधिकरणत्वं तदित्युच्यते, तदाऽपि ध्वंसस्य ध्वंसाऽप्रसिद्ध्या तादृशोभयसम्बन्धेन ध्वंसविशिष्टाऽप्रसिद्धिरेव।

यत्तु स्वाऽधिकरण–तत्क्षणध्वंसाऽधिकरणक्षणध्वंसाऽनधिकरणत्वमेवाऽव्यवहितत्वं, तच्च सर्वत्र तत्क्षणपदेन समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणव्यक्तिमादाय समाप्तिक्षणे सूपपादमेव। नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणं तु स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चित् प्रलपितं—तदत्यन्तमसत्। आत्मन्युत्पन्नस्य विघ्नध्वंसस्य ध्वंसाऽभावेन तदीयभोगायतनजन्मान्तरशरीरावच्छेदेनाऽपि तदात्मनि सत्त्वस्याऽऽवश्यकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणाऽसम्भवात्। अन्यथा जन्मान्तरार्जितपुण्यपापादेरपि जन्मान्तरीयशरीराऽवच्छेदेनाऽसत्त्वाऽऽपत्त्या तदवच्छेदेन भोगजनकता न स्यात्। न च 'स्वावच्छेदके'त्यस्य स्वोत्पत्त्य(३)वच्छेदकार्थकत्वात् नोक्तदोष इति वाच्यम्। तथा सति आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वो(४)त्पत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावेनाऽसङ्ग्रहप्रसङ्गात्। न च स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयाऽवच्छिन्नप्रतियोगिकत्व एव तात्पर्यमिति न कोऽपि दोष इति वाच्यम्। एवमपि निरुक्ताऽव्यवधाननिवेशे प्रयोजन(५)विरहेण तद्वैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वादिति चेत्सत्यम्। स्वोत्तरजन्माऽनुत्तरत्वमेव प्रकृते अव्यवहितत्वम्। जन्म च आद्यशरीरप्राणसंयोगः। शरीरे आद्यत्वं च स्वसजातीयशरीरध्वंसाऽनधिकरणत्वम्। जातिश्च पूर्वोक्तैव ग्राह्या, अतो नाऽप्रसिद्धिः। एवं च नास्तिकीयसमाप्तेर्विघ्नध्वंसोत्तरजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वेनाऽव्यवधाननिवेशात्तद्वारणमव्याहतमेव। न च आस्तिकीयसमाप्तेरपि स्वोत्तरपुरुषान्तरीयजन्मोत्तरक्षणोत्पत्तिकतयाऽसङ्ग्रहो दुर्वार एवेति वाच्यम्। स्वाश्रयशरीराऽवच्छिन्नभोगाश्रयत्व–दैशिकविशेषणत्वोभयघटित(६)सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विघ्नध्वंसविशिष्टत्वेन जन्म-

---

(१) अयं भावः। मङ्गलकरणाऽनन्तरमेव समाप्तेरुत्पत्तिर्जायत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्। समाप्तिश्च चरमवर्णध्वंसः। मङ्गलस्य विघ्नध्वंसहेतुत्वेन मङ्गलाऽव्यहितोत्तरक्षण एव विघ्नध्वंसः। तदनन्तरमेव हि समाप्तिप्रतियोगिचरमवर्णस्योत्पत्तिः। अनन्तरं च तस्य विनाश इति सर्वत्र विघ्नध्वंसानन्तरं बहुकाले व्यतीते एव समाप्तिरभ्युपेया। तथा च स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसाऽधिकरणक्षणध्वंसाऽधिकरणे एव क्षणे समाप्त्युत्पत्तिरिति।

(२) इदं चाऽव्यवधानं द्विक्षणावस्थायिगुणेषु प्रसिद्धम्। तथा हि–शब्दः शब्दान्तरस्याऽव्यवहितोत्तरवर्ती। न चैवं पूर्वशब्दप्राक्क्षणानामपि तथात्वापत्तिः। स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपस्योत्तरत्वस्याऽपि तत्र निवेशितत्वादिति ध्येयम्।

(३) स्वाऽधिकरणक्षणध्वंसाऽनधिकरणसमयसम्बन्ध उत्पत्तिपदार्थः।

(४) मङ्गलकर्तृशरीरस्याऽवयवोपचयापचयादिना समाप्त्यवस्थायां विनष्टत्वेन स्वोत्पत्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहात्।

(५) एतेनैव नास्तिकसमाप्तिवारणसम्भवादिति भावः।

(६) सामानाधिकरण्यं नाम तदधिकरणवृत्तित्वम्। दैशिकविशेषणतया विघ्नध्वंसाऽऽ

दिनकरी।

कत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वाऽनुपगमात्। अत एव "काशीमरणान्मुक्तिः" इति श्रुत्यन्तर्गतपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते। अन्यथा तत्राऽपि काशीमरणविशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणे हेतुत्वस्य(१) निर्दुष्टतया तथोपवर्णनमसङ्गतं स्यात्।

अथ "तमेव विदित्वाऽऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं प्रतिपादितम्, तच्च काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न सम्भवति, काशीमरणजन्यमुक्तौ तत्त्वज्ञानस्य व्यभिचारप्रसङ्गादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वम्, अपि तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति ग्रन्थकृतां तत्रत्यपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं, न तु कारणस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वात्तथोपवर्णनमिति चेत्—

अस्तु कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वम्, अस्तु च पूर्वोक्तरीत्या मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तित्वस्य मङ्गलकार्य्यतावच्छेदकत्वेन नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणम्, एवमपि भोगादिनाश्यविघ्नध्वंसपूर्वकसमाप्तौ क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकेन ध्वंसेनैव मङ्गलस्थलीयसमाप्त्युपपत्तेर्मङ्गलस्याऽन्यथासिद्धत्वं दुर्वारमेव। न च व्यापारेण व्यापारिणो नाऽन्यथासिद्धिरिति वाच्यम्। यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधितकारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते, यथा–यागस्य स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्थमपूर्वम्, तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नाऽन्यथासिद्धिः। अत एव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्धत्वात् प्रयोजकत्वपरतया श्रुतिसमर्थनं सङ्गच्छते। प्रकृते च प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे हेतुताया मङ्गलकारणतां विनाऽपि क्लृप्ततया मङ्गलस्याऽन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति।

रामरुद्री।

नो विशेषणीयत्वात्। न चैवमपि यादृशग्रन्थसमाप्त्यनन्तरं ग्रन्थकर्तुर्मुक्तिस्तादृशसमाप्तेरसङ्ग्रह एव, स्वोत्तरस्वसमानाधिकरण--जन्माऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। स्वोत्तरचरमशरीराऽनुत्तरत्वस्यैवाऽव्यवधानपदार्थत्वेनाऽङ्गीकरणीयत्वात्। चरमत्वं च स्वसजातीयशरीरप्रागभावाऽनधिकरणत्वम्। इत्थं च समाप्त्युत्तरं मुक्तिस्थलेऽपि स्वोत्तरचरमशरीरप्रसिद्धया नाऽसङ्ग्रहः। उत्तरत्वनिवेशनं च यत्र नास्तिकेन मङ्गलाचरणं विनैव ग्रन्थसमाप्तिः कृता, तदनन्तरं तच्छरीरेणैवाऽऽस्तिकीभूय तदनन्तरजातविघ्नं मङ्गलाचरणेन नाशयित्वा ग्रन्थान्तरसमाप्तिः कृता, तत्रत्यपूर्वसमाप्तौ व्यभिचारवारणायैवेति दिक्॥

कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्राचां सम्मतिमाह—**अत एवेति।**

कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाऽङ्गीकारेऽपि "काशीमरणान्मुक्ति"रित्यत्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकं, तथा च कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे न प्राचां सम्मतिरित्याशयेन शङ्कते—**अथेति।**

कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसम्भवेऽपि समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य न हेतुतासम्भवः, अन्यथासिद्धत्वादित्याशयेन समाधत्ते—**एवमपीति।**

श्रये स्वाश्रयशरीराऽवच्छिन्नभोगाश्रयत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वमिति भावः। अन्यथा तादृशोभयसम्बन्धेन आद्यशरीरप्राणसंयोगरूपस्य जन्मन आत्मनि वृत्तित्वाऽप्रसिद्धेः। कालोपाधित्ववद्दिगुपाधित्वस्याऽपि नित्येष्वनङ्गीकारादित्यवधेयम्।

(१) 'काशीमरणहेतुत्वस्य' इति पाठः।

मुक्तावली ।

नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम्, समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् । न चैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया तदाचरणात्, तथैव शिष्टा-

दिनकरी ।

इदानीं विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वमिच्छतां प्राचां मतेऽपि विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वाऽऽवश्यकतया विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनया मङ्गलाचरणेन च मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलमिति वदतां चिन्तामणिकृतां मतमाह—**नव्यास्त्विति** । 'विघ्नध्वंस एव'इत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः । फलं—प्रवृत्त्युद्देश्यम् । ननु समाप्तिस्तर्ह्याकस्मिकी स्यादत आह—**समाप्तिस्त्विति** । बुद्धिर्ज्ञानम् । प्रतिभा–तद्विशेषः स्फूर्त्याख्यः । 'प्रतिभादि' इत्यादिना विघ्नसंसर्गाभावपरिग्रहः । अनयैव रीत्या कारीरीष्टिस्थलेऽप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलम्, वृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् ।

एवं—मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति जनकत्वे । **स्वतः सिद्धविघ्नविरहवतेति** । विघ्नात्यन्ताभाववतेत्यर्थः । ननु निष्फले प्रवृत्तिरेव कथमत आह—**विघ्नशङ्कयेति** । संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति भावः । तदाचरणात्–मङ्गलाचरणात् । ननु विघ्नसंशये मङ्गलाचरणमेवाऽसि(१)द्धमित्यत्राऽऽह—**तथैवेति । शिष्टाचारादिति ।** विषयतासम्बन्धेन मङ्गल इति शेषः ।

ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्थलेऽन्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसं प्रति मङ्गलस्य कारणता बाधिता, तथा च बाधिताऽर्थबोधकत्वाद्वेदस्याऽप्रामाण्यमिति श्रुतेः कारणताबोधकत्वमङ्गी-

रामरुद्री ।

विघ्नध्वंसस्य कार्यत्वाऽवश्यकतयेति । तथा च प्राचीनमते समाप्तौ विघ्नध्वंसे च मङ्गलकार्यत्वमावश्यकं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः ।

विघ्नो मे निवर्ततामिति कामनयेति । साऽवधारणोऽयं निर्देशः । अन्यथा विघ्नध्वंसद्वारैव समाप्तेर्मङ्गलफलतया समाप्तिकामनाऽधीनविघ्नध्वंसकामनाया अपि मङ्गलाचरणप्रयोजकतया विघ्नध्वंसकामनया मङ्गलाचरणस्य प्रकृताऽनुपयोगप्रसङ्गात् । अथ वा, ननु उभयोर्मङ्गलकार्यत्वे गौरवेऽपि विघ्नध्वंसस्यैव मङ्गलफलत्वं विघ्नध्वंसकामनया मङ्गलाननुष्ठानान्न सम्भवति, यस्य यत्फलकत्वं, तत्कामनया तदनुष्ठाननियमादित्याशङ्कां निराकुरुते—**विघ्नो मे निवर्ततामित्यादिना** । ननु "विघ्नध्वंस एव मङ्गलफलं" इति मूलोक्तिरयुक्ता, फलपदस्य जन्याऽर्थकतया मङ्गलध्वंसस्याऽपि मङ्गलजन्यतया एवकाराऽसङ्गतेरित्याशङ्कां निराकुर्वन् फलपदं व्याचष्टे—**फलमिति । आकस्मिकीति** । यत्किञ्चित्कारणाऽनियम्येत्यर्थः । नन्वेवं कारीरियागस्याऽपि वृष्टिः फलं न स्यात्, यागेनाऽवग्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसम्भवादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—**अनयैवेति** । अवग्रहः वृष्टिप्रतिबन्धको दुरितविशेषः ।

श्रुतेः कारणताबोधकत्वमिति । विध्यर्थः केषाञ्चिन्मते शाब्दी भावना, केषाञ्चिदपूर्वं, न्यायमते त्विष्टसाधनत्वम् । तथा च मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया बाधितत्वेन शिष्टाचाराऽनुमितायाः "विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेत्" इति श्रुतेरप्रामाण्याऽऽपत्तिः । न्यायमते तत्र विधिना मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया

(१) अयं भावः । विघ्नसन्देहस्य मङ्गलाचरणे प्रवर्त्तकत्वे विघ्नानामतीन्द्रियत्वेन तत्सङ्ख्याज्ञानाऽसम्भवेन तत्समसङ्ख्याकमङ्गलाचरणानुपपत्तिरिति । वस्तुतस्तु भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकमेव मङ्गलानुष्ठानाद्विघ्नोपशमः । तादृशातिशयाभावाच्च कादम्बर्यादौ विघ्नानुपशम इति ज्ञेयम् ।

मुक्तावली।

चारात्। न च तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्। सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात्। अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम्। मङ्गलं च विघ्नध्वंसविशेषे कारणम्, विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादि। क

दिनकरी।

कर्तुर्मते शङ्कां निरस्यति—**न चेति**। तस्य—निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्य। **तद्बोधकेति**। मङ्गलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकेत्यर्थः। **सति विघ्न इति**। तथा चोपदर्शितस्थले प्रतियोगिरूपकारणाऽभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्याऽनुदयोपपत्तौ कारणताया अबाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदाऽप्रामाण्यमिति भावः। अत एव—नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वादेव। **तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति**। प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वबोधकवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः।

ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसे कारणम्, विनायकस्तवपाठादिजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचारात्, विनायकस्तवस्य मङ्गलत्वेऽपि तदनुकूलकण्ठाऽभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मङ्गलत्वाभावात्। न च पाठकतासम्बन्धेन विनायकस्तव एव विघ्ननाशकः, स च मङ्गलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यम्। "सर्वे विघ्नाः शमं यान्ति" इत्यादिना तत्पाठस्याऽपि विघ्ननाशकत्वबोधनात्, प्रायश्चित्तजन्यविघ्नध्वंसे व्यभिचाराच्चेत्यत आह—**मङ्गलं चेति। स्तवपाठादीति**। आदिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः। तथा च मङ्गलस्य स्वाऽव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन मङ्गलविशिष्टविघ्नध्वंसत्वं विजातीय-विघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम्। एवं विनायकस्तवपाठादेरुपदर्शितसम्बन्धेन विनायकस्तवपाठादिविशिष्ट-विघ्नध्वंसत्वं विजातीय-विघ्नध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः।

ननु विघ्नध्वंस एव यदि मङ्गलस्य फलं तदा समाप्तिकामस्य मङ्गले प्रवृत्तिर्न स्यादतः समाप्तिसाधनविघ्नध्वंससाधनत्वान्मङ्गले प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्च न सम्भवति, स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्तिसाधनत्वाभावादिति शङ्कां निरस्यति—**क**

रामरुद्री।

एव प्रत्येतव्यत्वादिति भावः। ननु "सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात्" इति मूलमसङ्गतम्, स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवत् "विघ्नध्वंसे"त्यादावपि विघ्नध्वंसकारणत्वमेव विध्यर्थो वाच्यः, न तु "सति विघ्ने" इत्यपि, तद्बोधकपदाभावात्, अतस्तन्मूलतात्पर्यमाह—**तथा चेति**। "सति विघ्ने" इति मूले मङ्गलादिति शेषः। तथा च केवलदण्डात् घटाऽनुत्पत्तावपि "दण्डो घटकारणं" इति वाक्यस्य नाऽप्रामाण्यम्, सर्वदा दण्डे घटाऽव्यहितपूर्वत्वस्य तात्पर्याऽविषयत्वात्, किन्तु दण्डेतरयावद्घटकारणसत्त्वे दण्डे घटाऽव्यवहितपूर्वत्वमेव तात्पर्यविषयस्तद्वत्प्रकृतेऽपीति मूलाशयः।

शमं यान्तीत्यादिनेति। आदिना "गणेशस्तवपाठत" इत्यस्य सङ्ग्रहः। ननु स्तवपाठस्य विघ्नध्वंसकारणतायास्तादृशवाक्यबोधितत्वेऽपि पाठजन्यविघ्नध्वंसे मङ्गलस्य व्यभिचारो दुर्घट एव, स्तुतिरूपमङ्गलस्य पाठकतासम्बन्धेन कार्याऽधिकरणे वृत्तेरित्यतः स्थलान्तरे व्यभिचारं दर्शयति—**प्रायश्चित्तजन्येति**। विशेषपदार्थमेव प्रकटयन्नाह—**तथा चेति**। लाघवादाह—**विजातीयेति**।

प्रवृत्तिर्न स्यादिति। यद्धि यस्य फलं भवति तत्कामस्यैव तत्र प्रवृत्तिनियमादिति भावः। **प्रवृत्तिर्वाच्येति**। तृप्तिकामस्य तृप्तिसाधनौदनसाधने पाके प्रवृत्तिरिवेति शेषः। **व्यभिचारेणेति**।

मुक्तावली।

चिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनम्। प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात्। इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः स्वतः सिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वाऽस्तीति न व्यभिचार इति प्राहुः॥

॥ इति मङ्गलवादः॥

दिनकरी।

चिदिति। नन्वेवमननुगमः, अतोऽनुगतेन रूपेण कारणत्वे बीजमाह—**प्रतिबन्धकेति।** संसर्गाभावस्य—संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्य। तथा च विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वान्न पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः।

अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता, न तु विघ्नाभावकूटत्वेन। अन्यथा विघ्नप्रागभावादीनामेकत्राऽसम्भवेन समाप्तिर्न स्यादिति बोध्यम्।

यत्र च मङ्गलं विनाऽपि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसाभाववति समाप्तेर्दर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति—**इत्थं चेति।** दुरितध्वंसकल्पने तज्जनकीभूतमङ्गलकल्पने च गौरवादाह—**स्वतःसिद्धेति।**

रामरुद्री।

व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः। **संसर्गाभावत्वेन संसर्गाभावस्येति।** संसर्गाभावत्वावच्छिन्नस्येति पर्यवसितोऽर्थः। इदं च विवरणं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेऽपि न व्यभिचारनिरास इति यथाश्रुतमूलवाक्यस्योक्तशङ्काया अनिरासकत्वादिति बोध्यम्।

ननु तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता, तदा यत्किञ्चिद्विघ्नसत्त्वेऽपि विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्य सत्त्वेन समाप्त्यापत्तिः। यदि विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेन हेतुता, तदा ध्वंसप्रागभावयोर्न हेतुता, तयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽनङ्गीकारात्। यदि च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन(१) हेतुता, तदा क्वाऽपि समाप्तिर्न स्यात्, ध्वंसप्रागभावादीनामेकदा एकत्राऽसत्वेन कूटाऽधिकरणत्वस्य कदाऽप्यसम्भवादित्याशङ्कां परिहर्तुमाह—**अत्र चेति। तत्तद्विघ्नाभावत्वेनेति।** तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः। तेन भेदमादाय न विघ्नसत्त्वेऽपि समाप्त्यापत्तिः। न चैवमपि विघ्नसत्त्वे समाप्त्यापत्तिदुर्वारा, तत्तद्विघ्नव्यक्तेरपि द्वित्वादिनाऽत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति वाच्यम्। तत्तद्विघ्नत्वेतरधर्मानवच्छिन्न–तत्तद्विघ्ननिष्ठ–प्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थविवक्षयोक्तदोषप्रतीकारसम्भवात्। ध्वंसप्रागभावयोरपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाङ्गीकारे तु तत्तद्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थकरणेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्।

विघ्नध्वंसाऽभाववतीति। विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाववतीत्यर्थः। अन्यथा यथाश्रुते विघ्नध्वंसाभाववत्यऽपि विघ्नात्यन्ताभावसम्भवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे व्यतिरेकव्यभिचाराऽसम्भवेनाऽसंलग्नतापत्तेः। तथा च यत्र मङ्गलं विनैव समाप्तिस्तत्र विघ्ननाशकमङ्गलाऽसत्त्वेन विघ्नस्यैव सत्त्वात् निरुक्ततद्विघ्नप्रतियोगिकस्य कस्याऽपि संसर्गाभावस्याऽसत्त्वेन तद्विघ्नसंसर्गाभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार एवेति भावः।

---

(१) विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वव्यापककूटत्वेनेति तदर्थः।

दिनकरी ।

यत्र च मङ्गले सत्यपि न समाप्तिस्तत्र मङ्गलाद्विघ्नध्वंसो भवत्येव, समाप्त्यभावस्तु विघ्नभूयस्त्वात् तन्मङ्गलानन्तरोत्पन्नाद्विघ्नाद्वेत्यवधेयम् ।

अथ समाप्तिविघ्नध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः कथं कार्यकारणभावः ? इति चेत्—

उच्यते । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वसम्बन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति विशेषणता-सम्बन्धेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वमिति ।

वस्तुतस्तु "आहु" रित्येन सूचितामन्यथासिद्धिं प्रकटयति—**क्व चिच्चेति** । "विघ्नात्यन्ताभाव एव" इत्येवकारेण विघ्नध्वंसस्य तद्द्वारकमङ्गलस्य च व्यवच्छेदः । **समाप्तिसाधनम्**—समाप्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तितया निश्चितः । तथा च तेनैव मङ्गलस्थलीयसमाप्तिनिर्वाहे मङ्गलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चाऽन्यथासिद्धिः । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावात् ध्वंसस्थलेऽप्यत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव लाघवाद्धेतुताऽस्त्वत आह—**प्रतिबन्धकसंसर्गेति** । प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् कार्योत्पादवारणाय तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन न ध्वंसस्य हेतुता, तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावा-

रामरुद्री ।

ननु यत्र सत्यपि मङ्गले न समाप्तिर्दृश्यते तत्र मङ्गलाद्विघ्नध्वंस एव न जात इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं, अन्यथा तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावानां सत्त्वेन समाप्तिविरहस्योपपादयितुमशक्यत्वात्, तथा चाऽन्वयव्यभिचारेण मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वं न शक्यते वक्तुमित्याशङ्कां निराकुरुते—**यत्र चेति** । **विघ्नभूयस्त्वादिति** । ननु मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नादपि तत्र समाप्त्यभावसम्भवेन नानाविघ्नव्यक्तीनां तत्कारणीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तथैऽऽवाह—**मङ्गलानन्तरेति** ।

स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्णाऽनुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । न च स्वप्रयोजकत्वसम्बन्धेनेत्येव कुतो नोक्तम्, जीवात्मनि स्वानुकूलकृतिमत्त्वासम्भवेऽपि स्वजनकचरमवर्णजनककृतिजनकत्वरूपस्य स्वप्रयोजकत्वस्य सम्भवादिति वाच्यम् । निरुक्तप्रयोजकत्वस्य नानाजनकताघटितत्वेन गौरवादिति भावः ।

"क्व चिच्च" इत्यादि प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—**वस्तुतस्त्वित्यादिना** । "समाप्तिसाधनं" इत्यस्य समाप्तिकारणमित्यर्थकत्वे "क्व चित्" इत्यस्याऽसङ्गतिः, तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुताया व्यवस्थापिततया सर्वत्रैवाऽभावत्रयस्याऽपि कारणत्वात्, नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वादतस्तत्पदं व्याचष्टे—**समाप्त्यव्यवहितेति** । ननु मङ्गलाद्विघ्नध्वंसस्थले ध्वंसप्रागभावाभ्यामत्यन्ताभावस्य विरोधात् विघ्नात्यन्ताभावस्यैवाऽसत्त्वेन कथं तेन विघ्नध्वंसस्याऽन्यथासिद्धिरित्यत आह—**ध्वंसप्रागभावेत्यादि** । **अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनेति** । सर्वत्र विघ्नात्यन्ताभावसत्त्वेऽपि न विघ्नात्यन्ताभावत्वेन हेतुता सम्भवति, विघ्नसंसर्गाभावत्वापेक्षया नित्यत्वघटितस्य तस्य गुरुत्वात्, सति च लघुधर्मे गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वाऽनङ्गीकारात्, तथा चाऽऽयातमेव त्रयाणामपि कारणत्वेनेति भावः । **तत्तत्संसर्गेति** । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गेत्यर्थः । **वाच्यत्वेनेति** । तथा च "प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्य" इति मूलस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थ इति भावः । **मानाऽभावादिति** । समवायेन घटाऽधिकरणे संयोगेन घटो नास्ति, संयोगेन घटाऽधिकरणे समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्या संयोग-समवाय-सम्बन्धावच्छिन्नघटाभावयोर्भेदोपपत्तये ह्यत्यन्ताभावप्रतियोगितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वमङ्गीक्रियते । ध्वंसे च तादृशयुक्त्यसम्भवेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाणिकमेवेति भावः । नन्वेवं विघ्नध्वंसस्याऽकारणत्वे "दुरितध्वंसः स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावो वा"

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

संसारेति । **संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय—निमित्तकारणायेत्यर्थः ।**

दिनकरी ।

द्विति भावः । दुरितध्वंसः-दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः । स्वतःसिद्धः—दुरितकारणाभावप्रयुक्तः । एतेन विघ्नध्वंसस्य तदत्यन्ताभावस्य वा समाप्तिहेतुताविचारस्याऽप्रकृततया तद्व्यवस्थापने प्रकृताऽनुपयोगः, एवं प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वेऽतीतानागतप्रागभावध्वंसयोर्युगपदेवैकदाऽवस्थानासम्भवेन कूटाऽप्रसिद्धिः, पूर्वोक्तरीत्या तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रतिबन्धकाभावविशेषणत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसङ्ग्रहश्चेति दूषणानि निरस्तानि । उक्तरीत्या प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैव कार्यमात्रहेतुत्वादिति । **इति मङ्गलवादः ॥**

अत्र मूले—**नूतनेत्यादि** । नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै । एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्रदस्तथाऽयमपि स्वाभिलषितप्रद इति सूचितम् । गोपानां वध्वो युवत्यः स्त्रियस्तासां दुकूलानि वस्त्राणि तेषां चोरायेत्यर्थः । नमस्कार्यस्य भगवतः सन्तुष्टतां सूचयितुमाह—**मूले-गोपेति । तस्मै इति ।** तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय । एतेन भगवतो नमस्कारप्रकारीभूताऽपकर्षावधि-

रामरुद्री ।

इत्याद्यग्रिमग्रन्थाऽसङ्गतिरित्यतो दुरितध्वंसपदं व्याचष्टे—**दुरितध्वंससामग्रीति ।** अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वदशायामत्यन्ताभावसम्बन्धाऽसत्त्वेन अधिकरणसम्बद्धत्वमत्यन्ताभावे दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तमिति भावः । द्वितीयव्याख्यानाऽऽदरणे स्वयमेव बीजं प्रकटयति—**एतेनेति ।** ननु मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वे समाप्तिकामनया तत्र प्रवृत्तिः समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनै(१)वोपपादनीया । विघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुत्वं च व्यभिचारेणाऽसम्भवदुक्तिकमित्याशङ्क्य "क्व चिच्च"इत्यादिग्रन्थस्याऽवतारितत्वेन न प्रकृताऽनुपयोग इत्यतो दूषणान्तरमाह—**एवमिति ।** ननु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावकूटत्वेन न हेतुतामङ्गीकुर्मो येनाऽप्रसिद्धिः स्यात्, अपि तु तत्तद्विघ्नसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—**पूर्वोक्तेति ।** द्वितीयव्याख्याने तद्दोषनिवारणे हेतुमाह—**उक्तरीत्येति । प्रतिबन्धकाभावस्येति ।** प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक–तत्तत्प्रतिबन्धकाभावत्वेनेत्यर्थः ॥

इति मङ्गलवादः ॥

यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् प्रकृतश्लोके च यत्पदाभावात्कथं सङ्गतिरिति ह्याशङ्क्य प्रकृते तच्छब्दस्य प्रसिद्धाऽर्थकतया न यत्पदाऽपेक्षेति समाधत्ते—**तच्छब्द इति । नमस्कारप्रकारीभूतेति ।** स्वाऽपकर्षबोधाऽनुकूलव्यापारो नमःशब्दार्थः । अपकर्षान्वय्यवधित्वं कृष्णपदोत्तरचतुर्थ्यर्थ इति भावः । यद्यप्यवधित्वस्याऽपादानतारूपतया तदर्थिका पञ्चम्येव, न तु चतुर्थी, तथाऽपि क्रियान्वय्यवधित्वस्यैवाऽपादानत्वरूपतया नाऽत्र पञ्चमीप्रसक्तिः, परन्तु निरुक्ताऽपकर्षाऽवधित्वविवक्षायां "नमःस्वस्ति–"इत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः । एवं च श्रीकृष्णाऽवधिकस्वाऽपकर्षबोधाऽनुकूलो मदीयो व्यापार इत्युक्तवाक्याच्छाब्दबोधः, उच्चारयितृव्यापारस्यैव नमःशब्दार्थत्वात् । यद्यप्येवं सति "नारायणं नमस्कृत्य"इत्यादावपि नारायणपदोत्तरं चतुर्थ्येवाऽपेक्षिता न द्वितीया, करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसम्भवेन नमःपदार्थस्यैव तत्कर्मतया नमःपदार्थघटकाऽपकर्षाऽवधित्वस्यैव द्वितीयया बोधनीयत्वात् । तथाऽपि तत्र लक्षणया नमस्कारानुकूलकृतिपर्यन्तं करोत्यर्थः, नमःपदं तात्पर्यग्राहकम्, अतो नमःपदयोगाऽभावान्न चतुर्थी । अपकर्षबोधनिरूपितापकर्षनिष्ठप्रकारतानिरूपिताऽवधित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतारूपा

---

(१) यस्य यत्फलेच्छा तस्य तत्साधने प्रवृत्तिनियमेनेति शेषः ।

एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति। तथा हि—यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं, तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति। न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां

दिनकरी।

त्वमुक्तं, तदयुक्तं, भगवति मानाभावादित्याशङ्क्य नैयायिकमतानुसारेणेश्वरसाधकानुमानसूचनायाऽऽह—**संसारेति**। संसारस्य महीरुह इति षष्ठीतत्पुरुषभ्रान्तिं व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह—**मुक्तावल्यां—संसार एवेति**। बीजत्वं समवायिकारणत्वम्, तच्चेश्वरे बाधितमत आह—**निमित्तेति**।

नन्वीश्वरनमस्काररूपं मङ्गलाचरणमयुक्तम्, ईश्वरे मानाभावात्(१)। नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात्। नाऽपि मानसम्, परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायाऽऽत्मप्रत्यक्षं प्रति परात्मव्यावृत्तविजातीयमनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्याऽऽवश्यकतया ईश्वरे तस्याऽभावात्। नाऽप्यनुमानम्, लिङ्गाभावात्। न च "द्यावाभूमी जनयन्" इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम्। श्रुतीनामीश्वरोच्चरितत्वेन प्रामाण्यादीश्वरसन्देहे श्रुतिप्रामाण्यस्याऽपि सन्दिग्धत्वादत आह—**एतेनेति। प्रमाणम्**—अनुमानरूपं प्रमाणम्।

तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति। नन्वत्र किं पक्षतावच्छेदकं? न तावत् क्षितित्वम्, अङ्कुरादेरपि क्षितित्वेन पृथक् तदुपादानवैयर्थ्यात्। किञ्च क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे दृष्टान्ते घटादावंशतः सिद्धसाधनम्। अवच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे परमाणौ बाधः। जन्यक्षितित्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिः, तन्मतेऽजन्य-

रामरुद्री।

विषयतैव द्वितीयार्थः। अत एव नमःपदस्य सार्थकत्वविवक्षया "स्वयम्भुवे नमस्कृत्य ब्रह्मणेऽमिततेजसे" इत्यादौ चतुर्थ्येव, न द्वितीयेति मन्तव्यम्।

षष्ठीतत्पुरुषभ्रान्तिमिति। सकलप्रपञ्चहेतोरीश्वरस्य महीरुहबीजत्वमात्रकथनस्याऽनुचितत्वेन षष्ठीतत्पुरुषस्य भ्रममूलकत्वमिति भावः। **समवायिकारणत्वमिति**। वृक्षादिसमवायिकारण एव वृक्षादेर्बीजत्वव्यवहारादिति भावः। यद्यपि बीजं वृक्षादेर्न समवायिकारणम्, बीजनाशाऽनन्तरमेव तदवयवैरङ्कुरारम्भात्, तथाऽपि समवायिकारणत्वमत्र समवायिकारणाऽवयवकत्वमेव विवक्षितमतो नाऽसङ्गतिः।

ईश्वरे (२)प्रमाणाऽभावमेव व्युत्पादयन्नाह—**नहीति। लिङ्गाऽभावादिति**। ईश्वरसाधकलिङ्गाऽभावादित्यर्थः। उपमानस्य शक्तिमात्रसाधकत्वेन तन्निराकरणं न कृतमित्यवधेयम्।

"तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपि" इति मूले क्षित्यङ्कुरादीनां पक्षत्वं सूचितम्। क्षित्यङ्कुरादावनुगतं पक्षतावच्छेदकं किमित्याशङ्कते—**नन्वत्रेति। अङ्कुरादेरपीति**। तथा च क्षितित्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वे अङ्कुरस्याऽपि क्षितित्वेनाऽङ्कुरादेः पृथगुपादानमनर्थकमिति भावः। नन्वत्र क्षितिपदं न पृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नपरम्, येनाऽङ्कुरादेरुपादानं व्यर्थं स्यात्, अपि तु भूमण्डलपरमेव, तथा च भूमण्डलाऽङ्कुरादीनां सर्वेषां पक्षत्वलाभे सर्वानुगतं पक्षतावच्छेदकं किमित्याशङ्कायां पृथिवीत्वमेव तथेत्युक्तौ नाऽङ्कुरादेः पृथगुपादानवैयर्थ्यमत आह—**किञ्चेति। अवच्छेदकावच्छेदेनेति। तथात्वे**—साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे इत्यर्थः। तथा चाऽवच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकतया न सिद्धसाधनमिति भावः। **परमते**—चार्वाकमत इत्यर्थः। **जन्यपदेति**। तैरप्रत्यक्षत्वेन

---

(१) प्रमीयविषयतासम्बन्धेनेश्वरज्ञानाभावादित्यर्थः। तेन नाऽप्रसिद्ध्यादिदोषः। तत्र ज्ञानत्वं नित्यपदार्थवृत्ति न वा, द्व्यणुकं कर्तृजन्यं न वेत्यादयो विप्रतिपत्तयोऽनुसन्धेयाः।

(२) 'पूर्वोक्त' इत्यपि पाठः।

सम्भवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः। न च शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्य-

दिनकरी।

क्षितेरभावात्, जन्यत्वस्यैव तथात्वसम्भवेन पक्षतावच्छेदककोटौ क्षितित्वस्य व्यर्थत्वाच्च। न च तदपि सम्भवति, पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गादिति चेत् न। स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्य च हेतुत्वेन तयोरैक्याभावात्।

रामरुद्री।

नित्यपृथिव्यनङ्गीकारादिति भावः। ननु पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेषणानां सर्वमते प्रयोजनमपेक्षितमिति न नियमः, तथा च स्वमते नित्यपृथिव्यां बाधवारकतयैव जन्यपदं सार्थकमित्यत आह—**जन्यत्वस्यैवेति**। नन्वस्तु जन्यत्वमेव पक्षतावच्छेदकं, किं नश्छिन्नमत आह—**न च तदपीति**। ऐक्यप्रसङ्गादिति।

ननु पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः? न च व्याप्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसिद्ध्या सिद्धसाधनमेव दोष इति वाच्यम्। हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्य हेतुमान् साध्यवानित्यनुमितितो भिन्नाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरेवाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वात्, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सामानाधिकरण्यमात्राऽवगाहिसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वाच्च। यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्याद(१)धिकं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव साध्ये भासते, व्याप्तिज्ञानेऽपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत एवेति तुल्यम्, तथाऽपि व्याप्तिग्रहे व्यापकत्वं प्रकारतयैव, अनुमितौ तु साध्यीयसंसर्गघटकतया भासत(२) इति चेन्न। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयवाक्याच्छाब्दबोधाऽनुपपत्तेरेव दोषत्वात्। न च नवीनमते विधेयांशेऽधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येऽपि साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इत्याकारकस्योपनयवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य नाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्राचीनैरुदाहरणवाक्यादेव व्याप्तिलाभादुपनयेनाऽपि तत्प्रतिपादने पौनरुक्त्यमिति पक्षे हेतुमत्तामात्रमेवोपनयेन बोधनीयम्, 'तथा चाऽयम्' इत्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्पक्ष इत्येवाऽर्थ इत्यङ्गीकारात्तन्मताऽनुसारेणैव "पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यात्" इति दूषणाभिधानादिति ध्येयम्।

स्वरूपसम्बन्ध(विशेष)रूपेति। यद्यपि स्वरूपसम्बन्धरूपकार्यताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसितत्वेन नाऽनुगतपक्षतावच्छेदकलाभस्तथाऽप्यन्यतमत्वेनाऽनुगतीकृतानां पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः। **प्रागभावप्रतियोगित्वेति**। न च (प्रागभाव)प्रतियोगित्वस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धस्वरूपतया तत्तद्धर्मिव्यक्तीनामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्याऽपरिहार इति वाच्यम्। "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" इत्याचार्यमताऽभिप्रायाऽनुसारेण–संयोगेन घटाभावात्समवायेन घटाभावस्य भेदः प्रतियोगिताभेदादेव समर्थनीयः, प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यात् (३), किञ्च स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिघटव्यक्तीनाञ्चैक्येन भेदो दुरुपपाद एवेति तयोर्भेदो न स्यादतो विषयत्वस्येव प्रतियोगित्वस्याऽपि पदार्थान्तरत्वमेवाऽङ्गीकरणीयम्(४), सप्तपदार्थविभागस्तु तत्त्वज्ञानोपयोगिज्ञानविषयाणामेवेति न तद्विरो-

---

(१) 'वधिक'मिति पाठः।

(२) तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकसाध्यप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यभानादित्यर्थः। यथा—पर्वतः पर्वतत्वव्यापकरूपीयसमवायसम्बन्धेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादिकम्।

(३) प्रतियोगिनो घटस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वस्य च संयोगेन घटाभावे समवायेन घटाभावे चैकत्वादित्यर्थः। यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकयोरैक्यादित्यपि पाठः। तन्मते प्रतियोगिताया अवच्छेदकस्य चैक्यादित्यर्थः।

(४) इदमत्राभिमतम्। संयोगेन घटाभावात्समवायेन घटाभावस्य को भेदः? यदि

रामरुद्री ।

धोऽपीति नवीनमताभिप्रायेणैव वा एतदभिधानात् । वस्तुतस्तु "प्रागभावप्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्य हेतुत्वात्" इति ग्रन्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावस्य हेतुत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । वस्तुतस्तु "क्षित्यङ्कुरादिकम्" इति मूलस्य क्षितित्वस्याऽङ्कुरत्वस्य तद्घटत्वस्य च पक्षतावच्छेदकत्वे तात्पर्यम् । तत्र क्षितिः सकर्तृकेति प्रथमप्रयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे घटादावंशतः सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथात्वे तु परमाणौ बाध इत्यतोऽङ्कुरत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वाऽनुधावनम् । तत्र च सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे क्वाऽप्यङ्कुरे जीवीयकृतिसाध्यत्वाभावेन नांशतः सिद्धसाधनं, न वा बाधः, नित्याऽङ्कुरस्याऽभावादिति भावः । ननु क्षितित्वावच्छेदेनाऽङ्कुरत्वावच्छेदेन वा कार्यत्वहेतुना सकर्तृकत्वाऽनुमितिर्न सम्भवति, कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् । न च कार्यत्वं यदि कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं न स्यादित्यनुकूलतर्कसत्त्वान्नाऽप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावेनोक्ततर्कानवतारात् । न चाऽन्वयव्यतिरेकावेव मानमिति वाच्यम् । कुलालकृतिसत्त्वे घटस्तदभावे घटाभाव इति विशिष्यैवाऽन्वयव्यतिरेकग्रहात् , तन्तुवायकृतिकाले घटोत्पत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन विशिष्य कार्यकारणभावस्याऽऽवश्यकत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् । न च "यद्विशेषयो"रिति नियम(१) एव मानमिति वाच्यम् । तस्याऽप्यप्रयोजकत्वात् । न च कार्यसामान्याभावे कुलालादिकृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवम् , कृतित्वाऽवच्छिन्नाभावस्यैकस्य तथात्वे लाघवम् , तच्च कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्तरा न सम्भवति, कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात् , तथा च लाघवमूलक एव "यद्विशेषयो"रित्यादिन्याय इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः, किं तु स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकत्वं प्रतीत्यनुरोधेन लघ्वनतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यते इति नियमः । तथा च लाघवादेव कारणतानवच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वं कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तराऽपि सूपपादमेवेति तत्र प्रमाणाभाव एवेत्यभिप्रेत्याऽऽदिपदमुपात्तम् । तेन सर्गाऽऽद्यकालीनघटनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्योपसङ्ग्रहात्तद्व्यक्तौ कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात् । कुलालकृतित्वेन घटत्वेन कार्यकारणभावसत्त्वेन तत्राऽप्रयोजकत्वशङ्का(२)विरहादिति भावः । न चैवमीश्वरस्य कुलालत्वापत्तिरिति वाच्यम् । घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेनेश्वरे तस्येष्टत्वात् । अत एव "नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः" इत्यादिश्रुतिरपि सङ्गच्छते । यदि च सर्गाऽऽद्यघटस्य विवादग्रस्तत्वेन सर्गाद्यकालीनस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षाऽप्रसिद्धिरिति मन्यते, तदाऽस्तु खण्डघट एवाऽऽदिपदार्थः, तत्पूर्व-

---

प्रतियोगिता प्रतियोगिस्वरूपा स्यात्तर्हि तयोर्भेदोऽसम्भवी, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया घटस्वरूपत्वेन संयोगेनाऽप्यवच्छिन्नत्वात् । अथ प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभेदादेव तयोर्भेद इत्युच्यते चेत्सोऽप्यसम्भवी, उभयत्राऽपि प्रतियोगितावच्छेदकस्यैक्यात् । अतोऽभावाभावत्वरूपा प्रतियोगिताऽऽचार्यमतानुसारेणाऽभ्युपेया । अभावाभावस्याऽतिरिक्ततामते तु न तत्स्वरूपा प्रतियोगिता प्रतियोगिनि स्थातुं शक्नोतीत्यतः प्रतियोगित्वं नाम पदार्थान्तरमेवाऽभ्युपेयम् । न चैवं सप्तत्वव्याघात इत्यत आह—सप्तेति ।

(१) यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति नियमः ।

(२) वस्तुतस्तु यस्य कार्यानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वं कल्प्यते, तदभावस्य कारणत्वमप्यवश्यमभ्युपेयमेव । कारणत्वं च तदभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वमिति सामान्यतः कृत्यभावस्य कार्यानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वेन तदभावस्य कृतिसामान्यस्य कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमावश्यकमेव । अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि कुलालकृतित्वेन कारणता न स्यात् । तत्तद्घटत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कुलालकृतित्वेन कारणत्वस्याऽऽवश्यकतया सामान्यकार्यकारणभावमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । अतो यद्विशेषयोरितिन्यायस्य नाऽप्रयोजकत्वमिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

दिनकरी ।

साध्यं च न स्वोपादानगोचराऽपरोक्षज्ञान–चिकीर्षा–कृतिजन्यत्वम्, कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्राऽन्यथासिद्धत्वेनैतत्त्रितय-जन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधात्, दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्व(१)त्वस्यैकस्याऽभावेन तद्घ-टित—स्वोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्याऽसम्भवात्, कृतित्वाऽपेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जनकतानवच्छेदकत्वाच्च । किं तु विशेष्यता(२)सम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्न-कारणतानिरूपित—समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वम् । तेनाऽदृष्टद्वाराऽस्मदीयकृतिजन्य-त्वस्य पक्षे सत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनम् । यदि च कार्यमात्रे कृतित्वेनेवाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां

रामरुद्री ।

मपि कुलालकृत्यसत्त्वेन तत्पक्षकानुमानेनेश्वरकृतिसिद्धेरावश्यकत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः । व्यक्तीभवि-ष्यति चेदमुपरिष्टात् ॥

ननु सकर्तृकत्वं कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम्, तच्च न सम्भवति, कर्तुर्जनकत्वेऽनन्तकृतिव्यक्तीनां कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवाल्लाघवेन स्वरूपतः कृतित्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याशङ्कां निराकुर्वन् प्राचीनमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्तुमारभते—**साध्यं चेति** । नित्यज्ञाने-च्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानुमानेन साधनीयः । अन्यथा ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसङ्गादतः सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञान—चिकीर्षा—कृतिजन्यत्वरूपमेव साधनीयम् । तथा चैतदनुमा-नेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ तत्पक्षकगुणत्वहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ तदेव द्रव्य-मीश्वर इति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिद्ध्यतीति प्राचामभिप्रायः । **तत्र बाधादिति** । कार्य-रूपपक्षे बाधादित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौ व्यापारत्वेनैव कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमिति व्यापारेण व्यापारिणो नाऽन्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्या तयोर्नाऽन्यथासिद्धि-रित्यत आह—**दृष्टान्तेति** । **असम्भवादिति** । दृष्टान्तपक्षवृत्तिसाध्यद्वयगतानुगतसाध्यतावच्छेदकाभा-वादिति भावः । ननु तर्हि स्वेति परित्याज्यमेव, यदि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमात्रे हेतुत्वमवधार्यते, तज्जनकत्वेनैव ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानमित्याग्रहस्तदाऽस्तु तयोरप्यन्यथासिद्धत्वम्, तथा-ऽप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साध्यत्वान्नाऽस्माकं काऽपि क्षतिरित्याशङ्कायामाह— **कृतित्वाऽपेक्षयेति** ।

स्वमतेन सकर्तृकत्वं निर्वक्ति—**किं त्विति** । विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनं "तेन" इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यति । कृतित्वावच्छिन्नत्वोपादानं तु सविषयकत्वेन कृतेः कारणत्वे ज्ञानेच्छयोर्ना-ऽन्यथासिद्धिः सम्भवति, तयोरपि सविषयकत्वेन कारणत्वात्, स्वेन तु तयोरन्यथासिद्धत्वस्यैवाऽङ्गी-करणीयत्वादित्यभिप्रायेण । कार्यत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिस्तत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्त्वादौ घटोत्पत्तिवारकस्य निर्वाहायैवेति बोध्यम् । **न सिद्धसाधन-मिति** । तादृशजनकतायाः स्वजन्याऽदृष्टसम्बन्धावच्छिन्नतया विशेष्यतासम्बन्धानवच्छिन्नत्वादिति भावः ।

नन्वेवमुक्ताऽनुमानेन नित्यकृतिसिद्धौ तत्र द्रव्याश्रितत्वाऽनुमानेन नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि तस्मिन् नित्यज्ञानं नित्येच्छा च न सिद्ध्येत् । न च कृतिं प्रति ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुत्वेन कृत्या तयोरी-श्वरेऽनुमानमिति वाच्यम् । कार्येणैव कारणानुमानसम्भवेन नित्यकृतेः कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सि-द्ध्यसम्भवादित्याशयेन ज्ञानेच्छयोः सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरमनुसरति—**यदि चेति** । स्वमतेऽन्वयव्यतिरे-काभ्यां कृतेरेव कार्यमात्रे हेतुता, यः करोति, स जानाति, स इच्छतीति व्याप्त्या जन्यकृत्या तत्कारणत्वेन

---

(१) स्वत्वस्य प्रत्येकव्यक्तिविश्रान्तत्वादिति भावः ।

(२) समवायसम्बन्धेन कार्यं घटादिकं कपाले वर्तते तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन कुलाल-कृतिर्वर्तते इति सामानाधिकरण्यम् ।

दिनकरी ।

ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते, तदा तादृशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु । यत्तु–कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति ? तन्न । कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे मानाभावाल्लाघवात्(१) कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् ।

ननु कार्यं–विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपित—समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशालि, प्रागभावप्रतियोगित्वादित्यनुमानं फलितम्, तत्र च ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यत्वाऽऽक्रान्ते विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपित—समवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वरूपसाध्यस्याऽभावाद्बाध इति चेन्न । सत्त्वविशिष्टजन्यत्वस्यैव ध्वंसव्यावृत्तस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् । न च हेत्वधिकरणे ध्वंसे उक्तसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम् । सत्त्ववैशिष्टयस्य हेतौ विशेषणात् । अथैवं रीत्या व्यभिचारवारणेऽपि ध्वंसस्य कृतिजन्यत्वे मानाभावेन कार्यमात्रस्य कृतिजन्यत्वप्रवादो व्याहन्येतेति चेन्न । तादृशप्रवादस्य निर्युक्तिकत्वेनाऽश्रद्धेयत्वात् ।

यद्वा(२) जन्यत्वमात्रं ध्वंससाधारणमेव पक्षतावच्छेदकम्, कृतिजन्यत्वमात्रं साध्यम् । एवं च हेतावपि सत्त्ववैशिष्ट्यं नोपादेयम्, प्रयोजनाभावात् । एवं च ध्वंसेऽपि ईश्वरीयकृतिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वप्रवादोऽप्युपपद्यत इति । न च कृतिजन्यत्वमात्रस्य साध्यत्वेऽदृष्टद्वारा हविरादिगोचराऽस्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकत्वेन कृतिजन्यताया विशेषणीयत्वादिति दिक् ।

एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहकारेण ज्ञानेच्छाकृतिषु नित्यत्वमेकत्वं च भासत इति नित्यैकत्वसिद्धिः ।

रामरुद्री ।

ज्ञानचिकीर्षयोः कल्पनम् । नित्यकृतेरजन्यतया ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानं न सम्भवत्येव । परं तु "यः सर्वज्ञः–" इत्यादिश्रुत्यैव ज्ञानेच्छयोः सिद्धिर्वाच्येति स्वमतमभिप्रेत्य 'यदि च' इत्युक्तम् । **कृतिजन्यत्वं वेति** । विनिगमनाविरहादिति भावः । तथा च सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीनां त्रयाणामपीश्वरे सिद्धिरिति भावः । **यत्त्विति । मानाभावादिति ।** ननु स्वनिष्ठकृतिविशेष्यतासम्बन्धेन यत्र कर्ता, तत्र समवायेन कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावेव मानमित्यत आह—**लाघवादिति ।**

ननु जन्यत्वावच्छेदेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नकृतिजन्यत्वसाधने ध्वंसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिचारश्चेत्याशङ्कितुं पर्यवसितपक्षसाध्यहेतूननुवदति—**नन्वित्यादिना ।** सर्वसिद्धप्रवादस्याऽश्रद्धेयत्वमसहमानः कल्पान्तरमाह—**यद्वेति ।** अथाऽत्र कृतिनिष्ठजनकतानिरूपिताऽदृष्टाऽद्वारक(कृति)जन्यत्वस्य साधने कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च पूर्वोक्त एव, तथा च ध्वंसे न कृतिजन्यत्वरूपसाध्यसिद्धिः सम्भवति । न च विशेष्यतासमवायाभ्यां कश्चित्कार्यकारणभावः, अन्यस्तु विशेष्यताविशेषणताभ्यामिति ध्वंसेऽपि कृतिजन्यत्वसिद्धिः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । उपादानत्वाख्यविशेष्यतासम्बन्धेनैव कृतेः कारणत्वस्याऽङ्गीकरणीयतया ध्वंसस्योपादानविरहेण तं प्रत्युक्तविशेष्यतासम्बन्धेन कारणत्वासम्भवादिति चेन्न । कालनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव कार्यमात्रं प्रति कृतेः कारणत्वस्योपगन्तव्यत्वादिति तात्पर्यात् ॥

लाघवज्ञानेति । वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शाद्वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृता-

---

(१) कृतेः कारणतावच्छेदकत्वापेक्षया कृतित्वस्य जातिरूपत्वेन तथात्वे लाघवादिति भावः।

(२) ननु ध्वंसो यदि कृतिजन्यो न स्यात्तदा शत्रुचरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसरूपवधोद्देश्यकश्येनादियागीयप्रवृत्तिर्न स्यादत आह—यद्वेति ।

दिनकरी ।

अथेश्वरज्ञानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते ? न तावत्सङ्ख्यारूपम्, गुणे गुणाऽनङ्गीकारात् । न च नित्यज्ञानवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यम् । ईदृशैकत्वस्य नित्यज्ञानाऽनुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशाऽनुमितौ भानाऽसम्भवादिति चेत्—

अत्र केचित्,—सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैव ज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वमनुमितौ भासते । यद्वा द्वित्वाऽसमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः । न च जीवेश्वरगत-द्वित्व-सामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्त्वाद्बाध इति वाच्यम् । दुःखवदवृत्तित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वात् । न चैवमपि घटेश्वरगत-द्वित्व-सामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वाद्बाध इति वाच्यम् । आत्माऽनात्मवृत्तिभिन्नत्वेनाऽपि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः । तन्न । ईश्वरे ज्ञानद्वयाऽङ्गीकारेऽप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्याऽसिद्धेः(१) ।

वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्ति—स्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वम् । एवमीश्वरेच्छाकृत्योरपि

रामरुद्री ।

यथा हि महानसीयवह्निमानित्यनुमितिस्तथा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृत-कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानिति परामर्शात्तथैव नित्यैककृतिजन्यमित्याद्यनुमितिरिति भावः ॥

ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते ? इत्याशङ्कते—**अथेत्यादिना । न च नित्यज्ञानवन्निष्ठेति ।** एतादृशैकत्वज्ञानस्य फलं नित्यज्ञानवदीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः ।

अत्र केचिदिति । नन्वाश्रयगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ज्ञानेच्छादिषु भानोपगमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिः, ईश्वरनानात्वेऽपि तत्तदीश्वरगतज्ञानादिषु तत्तदीश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन भाने बाधकाभावादित्यस्वरसात्कल्पान्तरमाह—**यद्वेति । बाध इतीति ।** ईश्वरीयज्ञाने एकत्वबाध इत्यर्थः । **आत्माऽनात्मेति ।** अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमात्रोपादाने दुःखवदवृत्त्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाऽप्रसिद्धिः, ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्वसम्भवेन तस्याऽनङ्गीकारात्, अतः आत्मवृत्तित्वे सत्यनात्मवृत्ति यत् तद्भिन्नत्वमेव विशेषणमुपात्तम् । तथा च तादृशं द्वित्वं घटपटादिगतद्वित्वमेवेति नाऽप्रसिद्धिरिति भावः ।

उद्देश्याऽसिद्धेरिति । ईश्वरे सर्वविषयमेकमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं हि ज्ञानादावेकत्वभानं स्वीक्रियते, ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तदीयज्ञानादीनामेकत्वाऽसिद्धेरिति भावः ।

स्वाधिकरणेति । यत्रैकत्वं भासते तदेव स्वपदार्थः । अत्र च स्वभिन्नज्ञानत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा ईश्वरीयज्ञाननानात्वेऽपि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । स्वभिन्नज्ञानत्वव्यापक—स्वाधिकरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानगतमेकत्वमिति भावः । तच्च नित्यज्ञानैकत्व एव सम्भवति, न तु तद्भेदेऽपीति द्रष्टव्यम् । अथाऽत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव स्वपदार्थः, तद्घटितं च निरुक्तैकत्वं नित्यज्ञानानुमितेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्यज्ञानानुमितौ तादृशैकत्वभानसम्भवः ? विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि ज्ञानत्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या निखिलज्ञानव्यक्तीनां ज्ञानं सम्भवत्येव, कथमन्यथाऽनुपस्थितज्ञानव्यक्तेस्तादृशानुमितौ विधेयतया भानसम्भवः ? उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि स्वभिन्नेत्यत्र स्वत्वं न ज्ञानत्वस्वरूपम्, ज्ञाने ज्ञानत्वावच्छिन्नभेदाऽसत्त्वेन स्वभिन्नज्ञानाऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात्, अपि तु नित्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव तदिति वाच्यम्, तथा च तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुग्रहत्वेऽपि स्वरूपतस्तद्व्यक्तित्वेन वा तस्य प्रकारत्वं न सम्भवति, स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानस्य—तद्व्यक्तित्वविशिष्टप्रकारकज्ञाने च तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्य च प्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वनियमेन नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वं तथाविधतद्व्यक्ति-

(१) ईश्वरस्यैकत्वादिति भावः ।

त्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन

दिनकरी ।

द्रष्टव्यम् । एवं च तादृशज्ञानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन हेतुना द्रव्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलतर्काभावादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्याऽसिद्धिवारकस्याऽपि व्यभिचारावारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिग्रहाऽसम्भवेन व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च व्यर्थ-

रामरुद्री ।

(त्व)ज्ञानाऽसम्भवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तित्वज्ञानाऽसम्भवस्य दुष्परिहरत्वादिति । मैवम् । एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्म एव प्रकृते स्वत्वम् । एकमात्रवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वम् । अनेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि तन्निष्ठतद्व्यक्तित्वस्य सामान्यलक्षणया सुग्रहत्वात् । न चैवमपि तद्व्यक्तिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाच्छुद्धतद्व्यक्तित्वमेव, तस्य स्वरूपतो भानाऽनङ्गीकारे तु तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तथा, न तूक्तोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टभेदः, गौरवात् , तथा च तादृशभेदाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । तादृशभेदस्योपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकव्यावर्तकत्वोपगमात् । न चाऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटावुपलक्षणतया भानाऽनङ्गीकारान्न तथोपगमसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगितासंसर्गकबुद्धावेव तथाभानानङ्गीकारात् , प्रकृते च तथाविधभेदविशिष्टभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वमनाकुलम्(१) । केचित्तूक्तवाक्यस्य स्वसमानाधिकरण-स्वभिन्नज्ञानकं यत्तत्तदन्यत्वमेवाऽर्थ इति नोक्ताऽनुपपत्तिः । न च समासान्तर्गतनञामुत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वम् , न तु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थाऽन्वयित्वम्, तथा सति नीलाप्रमेय इति वाक्यान्नीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः, तथा च 'स्वाधिकरणावृत्ति-'इत्यादिवाक्यादुक्ताऽर्थलाभोऽसम्भवी इति वाच्यम् । घटाऽनधिकरणमित्यादौ घटाधिकरणभिन्नप्रतीत्यर्थं समासान्तर्गतनञोऽपि यत्रोत्तरपदं ससम्बन्धिकपदघटितं तत्र पूर्वपदार्थान्वितोत्तरपदार्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वस्याऽप्यङ्गीकरणीयत्वात् । अन्यथाऽधिकरणसामान्यभिन्नस्याऽप्रसिद्ध्या घटाऽनधिकरणमित्यतः शाब्दबोधस्यैवाऽनुपपत्तेरित्यपि वदन्ति(२) । **एवमिति ।** स्वाधिकरणावृत्ति-स्वभिन्नेच्छाकत्वं, स्वाधिकरणावृत्ति-स्वभिन्नकृतिकत्वमिच्छाकृत्योरेकत्वमिति भावः ।

नन्वेवमनुमानेन नित्यैकज्ञानेच्छाकृतिव्यक्तीनां सिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्याशङ्कायामाह—**एवं चेति । द्रव्यान्तरस्य बाधादिति ।** ज्ञानादिकं न पृथिव्यादिवृत्ति, चेतनगुणत्वात् , नाऽपि जीवात्मवृत्ति, नित्यज्ञानादित्वात् , जीवात्मनि तु नित्यज्ञानाद्यभावादित्येवंरीत्या द्रव्यान्तरस्य बाधादिति भावः ।

अनुकूलतर्केति । शरीराजन्यत्व—कृत्यजन्यत्वयोरत्यन्ताभावरूपत्वेन नित्ययोर्व्याप्तिग्राहककार्यकारणभावरूपाऽनुकूलतर्काभावादित्यर्थः । **तद्विशेषणावच्छेदेनेति ।** व्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनैव हेतौ व्याप्तिरङ्गीक्रियते, न तु तदवारकविशेषणावच्छेदेनेति भावः । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वादिकमेव व्याप्तिः, तासां च धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूमत्वावच्छेदेनाऽपि सत्त्वे न किं चिद्बाधकम् । वस्तुतस्तु भेदस्य सामानाधिकरण्यस्य वा किञ्चिदवच्छेदेन सत्त्वं किञ्चिदवच्छेदेन तदभाव इत्यत्र न किञ्चिदपि साधकम् , अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूले इत्यादिवत्तत्साधकप्रतीतेरभावात् । न च धूमो धूमत्वेन वह्नि-

---

(१) अभावप्रतियोगितावच्छेदककुक्षौ उपलक्षणस्य स्वातन्त्र्येण भानस्यैवाऽनभ्युपगमादिति भावः ।

(२) स्वभिन्नज्ञानत्वव्यापक-सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वमेकत्वम् । यद्वा ज्ञानविशिष्टान्यत्वमेवैकत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वभिन्नत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनेत्यनुगमः ।

कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवाऽनुकूलस्तर्कः।

दिनकरी।

विशेषणत्वस्याऽधिकोक्त्या निग्रहस्थानत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। तथाऽपि गुरुधर्मस्याऽनवच्छेदकतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्याप्तेस्तत्राऽभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति। तदुक्तमाचार्यैः—"एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिः" इति।

रामरुद्री।

व्याप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साधिकेति वाच्यम्। तत्रैव विवादात्। न च व्यर्थविशेषणत्वज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानदशायां व्याप्तेरज्ञानरूपाऽसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम्। तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे मानाभावात्। न चैवं नीलधूमादिति(हेतु)प्रयोक्तुर्निग्रहो न स्यादिति वाच्यम्। अधिकस्याऽपि निग्रहस्थानत्वेन तत्सम्भवादित्याशङ्कते—**न चेति। मानाभाव इतीति।** ग्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादिति भावः। **व्याप्तेस्तत्राऽभावेनेति।** जन्यत्वाभावत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य गुरुत्वेन साध्यसामानाधिकरण्याऽनवच्छेदकत्वात्, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य गुरुधर्मे प्राचीनैरनङ्गीकारादिति भावः। **तदुक्तमिति।** कुसुमाञ्जलाविति शेषः। **एकामसिद्धिमिति।** स्वरूपासिद्धिमित्यर्थः। **द्वितीयापत्तिरिति।** व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तिरित्यर्थः। स्वरूपासिद्धिपरिहाराय हेतौ शरीरपदप्रवेशे तस्य व्यभिचारावारकत्वेन शरीराजन्यत्वस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। इदं पुनरिहाऽनुसन्धेयम्। सम्भवदवच्छेदकताकलघुधर्मसत्त्व एव गुरुधर्मे स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं न स्वीक्रियते "सम्भवति लघौ गुरौ तदभावात्" इति दीधित्युक्तेः। प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावादतिरिक्त एव शरीरजन्यत्वाभावः। तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नाऽवच्छेदकत्वसम्भवः, तत्र तस्याऽसत्त्वात्। अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्याऽपि द्रव्यत्वत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेनाऽनवच्छेदकत्वापातात्। न च जन्यत्वसामान्याभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सत्यभावत्वम्, जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च न तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं, किं तु तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम्, तथा च शरीरजन्यत्वाभावेऽपि तदक्षतमेवेति वाच्यम्। तथा सति घटवृत्तिजन्यत्वाभावस्य पटादौ सत्त्वेन व्यभिचारितया तादृशजन्यत्वाभावस्य कर्त्रजन्यत्वसाधकत्वानुपपत्तेः। अत एव न व्यर्थविशेषणताऽपि। स्वसमानाधिकरण—प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित एव व्याप्यतावच्छेदके तत्प्रसरात्, जन्यत्वाभावत्व—शरीरजन्यत्वाभावत्वयोर्व्यधिकरणत्वात् शरीरजन्यत्वाभावत्वस्य जन्यत्वाभावत्वेनाऽघटितत्वात्सर्वमिदमसङ्गतमिति प्रतिभाति—तथाऽपि परमते शरीरजन्यत्वं नाऽस्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव कृतिजन्यत्वं नाऽस्तीति प्रतीतिरभ्युपगम्यते, शरीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्य तैरनङ्गीकारात्। समनियताभावयोश्च भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठं कृतिजन्यत्वाभावत्वम्, किं च कृतिजन्यत्वत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तन्मतेऽप्रसिद्ध्या न तस्य हेतुतासम्भव इति यावन्ति शरीरजन्यत्वानि तावत्प्रतियोगिकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्या(१)। तथा च तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्यत्वत्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव तस्य हेतुता युक्ता। तन्मते शरीराजन्यकृतिजन्यपदार्थस्याऽनभ्युपगमेन तादृशाभावे कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव तैरभ्युपगमसम्भवादिति दूषणसारः।

---

(१) **जन्यत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वस्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धरूपस्य वा प्रतिव्यक्ति भेदाद्घटाद्यवच्छेदेनाऽपि यावच्छरीरजन्यत्वाभावस्य सत्त्वेन व्यभिचारवारणाय शरीरजन्यत्वप्रतियोगिकाभावत्वव्यापककूटत्वेनैव हेतुता वाच्या। एवं चैतदपेक्षया कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वे लाघवमित्यवधेयम्।**

इत्थञ्च "द्यावाभूमी जनयन् देव एको विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता"

दिनकरी।

कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवेति। न चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम्। घटत्वपटत्वादिभेदेनाऽनन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैकहेतुताकल्पनस्यैवोचित्वात्। "यद्विशेषयोः–" इति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्याऽऽवश्यकत्वाच्च। न चैतादृशन्यायो निष्प्रमाणक इति वाच्यम्। कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कृत्यभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति।

रामरुद्री।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। कुलालकृतिसत्त्वे घटसत्त्वं, तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। **कुलालादिकृतित्वेनैवेति।** यद्रूपावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्तद्रूपावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावनियमादिति भावः। **एतादृशकार्यकारणभावे—**कृतित्वावच्छिन्नकारणत्व–कार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपे। **मानाभाव इति।** अन्यथा घटत्वदण्डत्वादीनामन्वयव्यतिरेकग्रहादेव द्रव्यत्वसमवेतद्रव्यत्वाभ्यामेककार्यकारणभावकल्पनस्यैव युक्ततया घटादिकं प्रति दण्डत्वादिना कारणताविलयप्रसङ्गात्। न चोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्य हेतुतासिद्धावपि कृतिसत्त्वे कार्यसत्त्वं, कृत्यभावे कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वकृतित्वाभ्यामपि कार्यकारणभावोऽवर्ज्य इति वाच्यम्। कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य च सृष्टिकाले क्वाऽप्यनिश्चयेन प्रलये चाऽस्मदादीनामभावेन तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहस्यैवाऽसिद्धेरिति भावः। यद्धर्मावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावग्रह इत्यौत्सर्गिको नियम इत्यभिप्रेत्याह—**एकहेतुताकल्पनस्यैवेति।** प्रकृते घटत्व—पटत्व–कुलालकृतित्व–तन्तुवायकृतित्वाद्यवच्छिन्नानन्तकार्यकारणभावे गौरवनिश्चयरूपबाधकसत्त्वात् कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेक एव कार्यकारणभावः कल्प्यत इति भावः। ननु तन्तुवायकृतिसत्त्वे घटोत्पत्तिवारणाय विशेषतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्व–कुलालकृतित्वादिना विशेषकार्य्यकारणभावानामावश्यकत्वेन तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहैः कार्यत्व–कृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावान्तरकल्पनं निर्युक्तिकं, सामान्यकार्यकारणभावकल्पनेऽपि तादृशगौरवस्याऽङ्गीकरणीयत्वादित्यतस्तत्साधकं हेत्वन्तरमाह—**यद्विशेषयोरिति।** (१)यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायः। मीमांसकमते चाक्षुषं प्रति रूपं, स्पार्शनं प्रति स्पर्शः कारणम्। बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षसामान्ये न रूपं न वा स्पर्शः कारणम्। प्रभावाय्वोः प्रत्यक्षे व्यभिचारात्। नाऽपि गुणः कारणमतिप्रसङ्गात्। नाऽपि रूपस्पर्शान्यतरत् कारणं, अन्यतरत्वस्याऽपि गुरुत्वात्। विनिगमनाविरहेण गुरुतरकारणताद्वयप्रसङ्गाच्चेत्यतो न्याये 'असति बाधके'इत्युक्तम्। **आवश्यकत्वाच्चेति।** प्रयोजनाभावेऽपि नियमबलेन तत्सिद्धिरिति भावः(२)। **लाघवादिति।** तथा चोक्तन्यायो लाघवमूलकत्वान्न निष्प्रमाणक इति भावः। न च कृतित्वस्य कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेऽपि लाघवादेव कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम्। कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमादिति भावः।

---

(१) **"एकहेतुत्वकल्पनस्यैवेति। ननु कुलालकृत्यभावेऽपि घटापत्तिवारणाय विशिष्य कार्यकारणभावानामावश्यकतया सामान्यतः कार्यकारणभावकल्पने न लाघवावकाशः, प्रत्युत गौरवमेवेत्यत आह। यद्विशेषयोरिति।" इति पाठः।**

(२) **अत्र 'व्याप्येन व्यापकनिश्चयादिति भावः।' इति पाठोऽन्यत्र दृश्यते।**

दिनकरी।

केचित्तु—माऽस्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यतावच्छेदकं, तथाऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया सर्गाद्यकालीनघटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वसाधने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः।

दीधितिकृतस्तु—कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वाभावेऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खण्डघटोत्पत्तेः पूर्वं कृतेरावश्यकतया तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः। नन्वेवंरीत्या घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वादङ्कुराद्युत्पत्तेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्ध्येदिति चेन्न। तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वात्तत्र चेष्टात्वेन हेतुत्वे (१)मानाभावात्।

आचार्यमतानुयायिनस्तु—अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं, अस्तु च तदनुरोधेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं, तथाऽपि नेश्वरस्याऽतिरिक्तशरीरसिद्धिः, परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात्। एवं चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः। परमाणुक्रियायां चेष्टात्वरूपवैजात्याङ्गीकारात्, शरीरलक्षणेऽन्त्यावयवित्वस्याऽनिवेशाच्च न

रामरुद्री।

अत एव तादृशनियमे मानाभाव इति वादिनां केषांचिन्मतमुत्थापयति—**केचित्त्विति। माऽस्त्विति।** उक्तनियमे मानभावेन तादृशकार्यकारणभावाऽनङ्गीकारेऽपि लाघवादेव कृत्यभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्वसम्भवादिति भावः। "आहुः" इत्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं तु परैः सर्गादेरेवाऽनङ्गीकारेण तत्कालीनघटस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरेवेति मन्तव्यम्। वस्तुतस्तु खण्डघटं पक्षीकृत्य कुलालकृतिजन्यत्वसाधने जीवरूपकुलालकृतेर्बाधादीश्वरसिद्धिः, घटकरणसमर्थस्यैव कुलालत्वेन तादृशकुलालत्वस्येश्वरेऽपि स्वीकारसम्भवात्। अत एव "नमः कुलालेभ्यः" इति श्रुतिरपि सङ्गच्छते इति तु युक्तमुत्पश्यामः। वर्णयन्ति चैवमेव दीधितिकृतोऽपि।

तदेवाऽऽह—**दीधितिकृतस्त्विति। नित्यशरीरमपीति।** चेष्टावदन्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वस्य नित्येष्वसम्भवात्, अवयविमात्रस्य स्वमते विनाशित्वात् नाऽत्रेष्टापत्तिः सम्भवतीति भावः।

चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिति। नन्वगृहीतव्यभिचारकलघुभूतव्याप्यधर्मान्तरसत्त्वे व्यापकरूपेण न कारणत्वमन्यथासिद्धेः(२), अन्यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वेनेव द्रव्यत्वादिनाऽपि कारणत्वापत्तेरित्यवश्यं चेष्टात्वेनैव कारणताऽङ्गीकरणीयेत्यस्वरसादाचार्यानुयायिनां मतमुत्थापयति—**आचार्येति। वैजात्याऽङ्गीकारादिति।** तथा च परमाणुक्रियारूपचेष्टाबलादेव द्व्यणुकादिरूपतत्तत्कार्योत्पत्तिसम्भवेन तदनुरोधेन नेश्वरस्य परमाण्वतिरिक्तशरीरसिद्धिरिति भावः। ननु शरीरक्रियाया एव चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टावदन्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वाङ्गीकारसम्भवः? द्रव्यान्तरानारम्भकत्वे सत्यवयवित्वमेव हि अन्त्यावयवित्वं, तच्च परमाणौ न सम्भवति, परमाणोर्द्व्यणुकारम्भकत्वादवयवित्वाभावाच्च। चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीरलक्षणत्वे तु हस्तादावपि शरीर-

---

(१) अयं भावः। चेष्टात्वं हि हिताहितप्राप्तिपरिहारानुकूलक्रियात्वम्। तत्र कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनैव हेतुत्वं न तथाविधचेष्टात्वेन हेतुत्वमिति।

(२) "कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृत्तित्वादिरूपव्याप्यधर्मान्तरसत्त्वेन कृतित्वेनाऽपि कारणत्वं न स्यादत उक्तमगृहीतेति। कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यज्ञानत्वरूपव्याप्यधर्मान्तरसत्त्वे कृतित्वेनाऽपि कारणत्वं न स्यादत उक्तं लघ्विति," इत्यधिकः पाठः।

दिनकरी।

परमाणूनां शरीरत्वाऽनुपपत्तिः। न च नानापरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्याऽतिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्। तच्छरीरस्य महत्त्वेऽभग्नस्य तस्य पाषाणादौ प्रवेशासम्भवेन पाषाणाऽन्तर्वर्तिभेकशरीरोत्पादकतानुपपत्तेः। अणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पादकत्वानुपपत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति।

यत्तु—पूर्वोक्तस्थापनानुमाने शरीरजन्यत्वमुपाधिः। तस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात्, अङ्कुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च। न चाऽङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसन्देहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयान्नोपाधित्वनिश्चय इति वाच्यम्। तथाऽपि सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्वार-

रामरुद्री।

मितिव्यवहारापत्तिरित्याशङ्कायामाह—**शरीरलक्षण इति**(१)। **शरीरत्वानुपपत्तिरिति**। तथा च हस्तादौ शरीरत्वव्यवहारे इष्टापत्तिरेवेति भावः(२)। यद्वा शरीरलक्षणेऽन्त्यावयवित्वस्थाने द्रव्यारम्भकावयविभिन्नत्वमेवोपादेयम्। तथा च हस्तादौ न शरीरत्वव्यवहारापत्तिः, तस्य शरीररूपद्रव्यारम्भकत्वात्, न वा परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्तेषामवयवित्वाभावादिति तु परमार्थः। **अतिरिक्तत्वसिद्धिरितीति**। नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवाद्यथाऽधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिर्लाघवात्, तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः। **दूरस्थकार्येति**। ईश्वरस्याऽणुरूपैकशरीराङ्गीकारे तच्चेष्टया युगपन्नानादूरदेशस्थकार्योत्पत्तेरसम्भवात्, देशान्तरस्थचेष्टया देशान्तरस्थावयवेषु क्रियोत्पत्तेरसम्भवादिति भावः।

स्थापनानुमान इति। जन्यं कृतिजन्यं, कार्यत्वादित्यनुमाने इत्यर्थः। अङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं, शरीराजन्यत्वादित्यनुमानस्याऽपि पूर्वमुक्तत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं स्थापनापदम्। स्वव्यवस्थापनीयसाध्यसाधकमिति तदर्थः। **साधनाव्यापकत्वाच्चेति**। इदं च स्वमतानुसारेण। आचार्यानुयायिनां मते त्वङ्कुरादेरपि परमाणुरूपेश्वरशरीरजन्यत्वादिति मन्तव्यम्। **सन्दिग्धोपाधित्वस्येति**। उपाधिनिश्चये हि हेतौ सोपाधिकत्वहेतुना व्यभिचारनिश्चय एव सम्भवति, उपाधिसन्देहे च व्यभिचारसन्देह आवश्यकः, व्याप्यसन्देहेन व्यापकसन्देहस्याऽनुभवसिद्धत्वात्। व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति सन्दिग्धोपाधित्वस्याऽपि दूषकत्वादिति भावः। ननूपाधिसन्देहाहितो व्यभिचारसन्देहः पक्षान्तर्भाविनैवाऽङ्गीकरणीयः, घटादौ साध्योपाध्योर्व्याप्तिनिश्चयेन साध्यसन्देहासम्भवादतः क्षित्यङ्कुरान्तर्भाविनैव व्यभिचारसन्देहो वाच्यः। स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः, पक्षान्तर्भावेन व्यभिचारसन्देहस्य तदप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथाऽनुमितेः पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यन्देहसम्भवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। तस्मात् साध्याभावांशे निश्चयात्मकं वृत्तित्वांशे संशयनिश्चयसाधारणं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्यास्थेयम्। प्रकृते च तादृशव्यभिचारसन्देहासम्भवात्कथं सन्दिग्धोपा-

---

(१) वैजात्याङ्गीकारादित्यनेन चेष्टात्वं न शरीरक्रियात्वं, अपि तु जातिविशेषः, तस्य च परमाणुक्रियायामङ्गीकारे बाधकाभाव इति सूचितम्। ननु परमाणुक्रियायां चेष्टात्वाङ्गीकारेऽपि न परमाणूनां शरीरत्वसम्भवः। शरीरलक्षणे हस्तादौ शरीरव्यवहारवारणायाऽन्त्यावयवित्वविशेषणस्याऽऽवश्यकत्वात् परमाणाववयवित्वासत्त्वाच्च। अवयविन्यन्त्यत्वं च समवायेनावयव्यन्तरानाधारत्वम्। यद्यप्येवं सति अवयवित्वप्रवेशो व्यर्थः, हस्तादेरवयव्यन्तराधारत्वेनैव निरासात्तथाऽपि अस्तु तथैव, एवमपि अवयव्यन्तरानाधारत्वरूपमन्त्यत्वमेव परमाणौ न सम्भवतीति परमाणूनां शरीरत्वासिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्यत आह। शरीरलक्षणे इति।

(२) तथा च हस्तादौ शरीरव्यवहारे इष्टापत्तिरेवेति भावः। "अन्यथा हस्तादौ तादृशव्यवहारवारणाय शरीरलक्षणेऽवयवभिन्नत्वस्याऽवश्यमुपादेयतया परमाणूनां शरीरत्वासम्भवात्।" इत्यपि पाठः।

इत्यादय आगमा अप्यनुसन्धेयाः ॥ १ ॥ इतीश्वरानुमानम् ॥

दिनकरी।

त्वात्। न चोपाधिसन्देहाहितो व्यभिचारसन्देहः पक्षीयव्यभिचारसन्देह एव, स च न प्रतिबन्धक इति वाच्यम्। पक्ष–तत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्याऽपि प्रतिबन्धकत्वात्। अत एव "अनुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं सन्दिग्धोपाधिः" इत्यभिधानं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते इति,—

तन्न। कार्यत्वेन कृतित्वेन कार्यकारणभावरूपस्याऽनुकूलतर्कस्य सत्त्वेन कार्यत्वरूपहेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन साध्यव्याप्याऽव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याऽव्यापकत्वनिश्चयादिति। एवं चोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ तदुच्चरितत्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चयाद्वेदोऽपि प्रमाणमित्याह। **द्यावाभूमी जनयन्निति**। इत्यादय इति। आदिना "ईश्वरमुपासीत" "यः सर्वज्ञः स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" "सोऽकामयत"इत्यादीनां परिग्रहः। कार्यानुमानं चोपलक्षणम्। सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रयत्नजन्यं, कर्मत्वात्, गुरुत्ववतां पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः, धृतित्वात्, पक्षिपतनाभाववत्, ब्रह्माण्डनाशः, प्रयत्नजन्यः, नाशत्वात्, घटनाशवत्, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः, व्यवहारत्वात्, आधुनिककल्पितलिप्यादिव्यवहारवत्, वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्या, शाब्दप्रमात्वात्, चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत्, वेदः असंसारिपुरुषप्रणीतः, वेदत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा काव्यमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः, वेदः पौरुषेयः, वाक्यत्वात्, भारतादिवत्, द्व्यणुकपरिमाणजनिका सङ्ख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या, एकत्वान्यसङ्ख्यात्वादित्यनुमानान्तराण्यपि साक्षात्परम्परया वा ईश्वरसाधकानि बोध्यानीति। तदुक्तम्—

"कार्याऽऽयोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः।
वाक्यात्सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः"* ॥ इति।

आयोजनं—कर्म। पद्यते गम्यते अनेनेति पदं–व्यवहार इति सङ्क्षेपः ॥ १ ॥

इतीश्वरानुमानम्।

रामरुद्री।

धेर्दूषकतेत्याशङ्कते। **न चेति। पक्षतत्समयोरिति।** पक्षः उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः, तत्समस्तु तद्भिन्नत्वे सति साध्यसन्देहाक्रान्तः। **प्रतिबन्धकत्वादिति**। न चैवमुक्तरीत्याऽनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम्। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्, तर्हि वह्निजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्केण व्यभिचारसन्देहस्याऽप्यसम्भवादिति भावः। प्रकृतार्थे ग्रन्थकृतां सम्मतिमाह—**अत एवेति**।

अनुकूलतर्कस्य सत्त्वेनेति। अनुकूलतर्काभावविशिष्टव्यभिचारसन्देहस्यैव व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। **निश्चयादिति**। उपाधित्वसन्देहासम्भवादिति शेषः।

नन्वनुमानेनैवेश्वरसाधने तत्प्रतिपादकोपनिषद्भागस्याऽध्ययनवैफल्यमित्याशङ्कामपनेतुं वेदस्याऽपि प्रमाणतासाधकं मूले 'द्यावाभूमी–' इत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमवतारयति—**एवमिति। यः सर्वज्ञ इति।** सामान्यरूपेण सर्वविषयकज्ञानवत्त्वं जीवानामपीत्यतः–**सर्वविदिति**। विशेषरूपेणापि सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः। **कार्यानुमानमिति**। कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः। "कार्यायोजन—"इत्यादिकारिकायामपि कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम्। अत्र च ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्य इत्याद्यनुमानानां कृत्यनुमानद्वारा ईश्वरसाधकत्वं, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्याद्यनुमानं तु साक्षादीश्वरसाधकमिति बोध्यम्॥१॥

इतीश्वरानुमानम् ॥

---

* कुसुमाञ्जलिः।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

पदार्थान्विभजते—द्रव्यमिति । **अत्र सप्तमस्याऽभावत्वकथनादेव षण्णां**

दिनकरी ।

मूले शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—**द्रव्यं गुण इति** । निरूप्यन्ते इति शेषः । संयोगापेक्षया कर्मणोऽतिरिक्तत्वं नास्ति इति भूषणकारमतं निराकर्तुं 'तथा' इत्युक्तम् । अभावोऽधिकरणात्मक एवेति प्राभाकरमतं दूषयितुं पुनः 'तथा' इत्युक्तम् । युक्तिश्चाऽग्रे वक्ष्यते । यद्यपि विभागवाक्यादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो लब्धः । तथाऽपि सप्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । नन्वन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह । **कीर्तिता इति** । तथा चैतेभ्योऽन्ये पदार्था न सन्त्येव(१), कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः । नन्वितरेषु ग्रन्थेषु षड् भावपदार्थाः, सप्तमस्त्वभाव इति निरूपितं, तथैवाऽत्र कुतो न निरूपितमित्याशङ्क्याऽऽह—**मुक्तावल्यां सप्तमस्येति** । अत्र समवायैकार्थसमवायाऽन्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्त्वं भावत्वं, तदभावोऽभावत्वमिति । **प्राप्तं**—अर्थात् प्राप्तम् । **तेन**—प्राप्तत्वेन । **पृथगुपन्यास इति** । भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । तेषामिति शेषः । नन्वन्ये पदार्थाः कथं न सन्ति ? न्यायग्रन्थे षोडशपदार्थनिरूपणा(२)दित्याशङ्क्य नैयायिकानामपि मते सप्त पदा-

रामरुद्री ।

प्रतिजानीत इति । स्वकर्तव्यत्वेन निर्देशः प्रतिज्ञा । "द्रव्यं गुण–" इत्यादिकारिकायां द्रव्यादिनिरूपणे स्वकर्तव्यत्वाप्रतिपादनात् प्रतिजानीत इत्यसङ्गतमतः शेषं पूरयति । **निरूप्यन्त इतीति** । **न्यूनाधिकसङ्ख्येति** । तद्व्यवच्छेदार्थमेव विभागकरणादिति भावः । **कुतो न निरूपितमिति** । पदार्थो द्विविधः–भावोऽभावश्च । तत्र द्रव्यादयः षड् भावाः, सप्तमस्त्वभाव इति रीत्या कुतो न निरूपितमित्यर्थः । **मूले-सप्तमस्येति** । यद्यपि सप्तमस्याऽभावत्वकथनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव, न ह्येकस्य ब्राह्मणत्वे प्रतिपादिते तदितरेषां सर्वेषामब्राह्मणत्वं प्रतिपादितं भवति, तथाऽप्येतस्य विभागवाक्यतया परस्परासङ्कीर्णव्याप्यधर्मकथनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वं विभाजकमेव न स्यादिति द्रव्यादीनामभावत्वाभावात् परिशेषात् भावत्वं प्राप्तमिति भावः । **समवायेति** । यद्यपि समवाये समवायघटितसामानाधिकरण्येन न सत्तावत्त्वं, स्वरूपसम्बन्धेनैव तस्य वृत्तेः, तथाऽपि समवायत्वस्य संसर्गतानवच्छेदकत्वेऽपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वरूपसम्बन्धत्वेन न तस्य समवायेन वृत्तित्वक्षतिरिति मन्तव्यम् । **अर्थात् प्राप्तमिति** । अनुमानप्राप्तमित्यर्थः । अनुमानं च–द्रव्यादयो भावाः, अभावत्वव्यधिकरणधर्मवत्त्वादित्येवंरूपम् । न च द्रव्यत्वादौ विभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरण्यमेवाऽप्रसिद्धमिति वाच्यम् । परस्परासमानाधिकरणव्याप्यधर्मरूपेण यावतां सामान्यवतां प्रतिपादनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यत्वादीनामभावत्वसामानाधिकरण्ये तेषां विभाजकत्वस्यैवाऽनुपपत्तेरिति भावः ।

---

(१) ननु "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः" इति प्रशस्तदेवभाष्येऽभावस्य पृथगनिरूपणात् "वैशेषिकाणामप्यविरुद्धाः" इति कथनमसङ्गतं ग्रन्थकृतामिति चेन्न । न्यायमते मनस इन्द्रियत्ववत् तन्मतेऽपि अभावेऽतिरिक्तपदार्थत्वस्याऽभ्युपगमसिद्धान्तसिद्धत्वादिति ।

(२) "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" (न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १) इति सूत्रेणेति शेषः ।

भावत्वं प्राप्तं, तेन (भावत्वेन) पृथगुपन्यासो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिकनये प्रसिद्धाः, नैयायिकानामप्यविरुद्धाः, प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये,

दिनकरी ।

र्था इत्यविरुद्धं, षोडशपदार्थानां सप्तपदार्थेषु अन्तर्भूतत्वादित्याह—**एते चेति** । उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह—**प्रतिपादितं चेति** । **एवमेवेति** । "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः, षोडशानामत्रैवाऽन्तर्भावात्" इति प्रतिपादितमित्यर्थः ।

कथमन्तर्भाव इति चेदित्थम्—प्रमाणस्य(१)–इन्द्रियादेर्द्रव्ये, व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे, प्रमेय(२)स्याऽऽत्मशरीरेन्द्रियस्य द्रव्ये, अर्थस्य गन्ध–रस–रूप–स्पर्श–शब्दस्य गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये, प्रवृत्तेर्गुणे, दोषाणामिच्छा–द्वेष–मिथ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपाद्यानां गुणे, प्रेत्य मृत्वा भावो जनन(३)मिति व्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्वं प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं, चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो मरणं, आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म, तथा च मरणानन्तरं तादृशसंयोगरूपस्य तस्य गुणे, सुखदुःखसंवेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे, गौण–मुख्य–साधारण–जन्यमात्रस्वरूपफलस्याऽपि द्रव्यादिषु, पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणेऽन्तर्भावः । अपवर्गस्तु आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, दुःखानि–शरीरं, षडिन्द्रियाणि(४), षड् विषयाः(५), षड् बुद्धयः, सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः, तत्र दुःखत्वजातिशून्ये शरीरादौ दुःखसम्बन्धितया गौणं दुःखत्वं, स्वर्गादिसुखस्याऽपि तन्नाशज्ञानेन

रामरुद्री ।

चरमेति । प्राणशरीरसंयोगे चरमत्वञ्च स्वसजातीयशरीरवृत्तिप्राणसंयोग–प्रागभावानधिकरणत्वम् । एवमाद्यत्वमपि तथाविधप्राणसंयोगध्वंसानधिकरणत्वमिति बोध्यम् । **गौणमिति** । लाक्षणिकमित्यर्थः । **दुःखत्वं**—दुःखपदप्रतिपाद्यत्वं, दुःखसम्बन्धस्तु जनकत्वादिरूप इति भावः । ननु दुःखसम्बन्धित्वात् दुःखत्वं सुखे न सम्भवति, तस्य दुःखासम्बन्धित्वात् । न च सुखस्याऽपि दुःखसमानाधिकरणत्वात् तत्त्वमक्षतमिति वाच्यम् । तथा सत्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधिकरणत्वेन दुःखत्वापत्तेः । न च स्वसमानाधिकरण–दुःख–समानकालीनत्वादिरूपो दुःखसम्बन्धो नोक्तनिवृत्तौ, अस्मदादिसुखे च तादृशदुःखसमानकालीनत्वात् तदक्षतमेवेति वाच्यम् । तथाऽपि स्वर्गीयसुखे "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं—" (६)इत्यादिश्रुतिविरोधेन तथात्वस्य स्वीकर्तुमशक्यतया तस्य दुःखत्वं न सम्भवत्येवेत्याशङ्कामपनेतुमाह—**स्वर्गादिसुखस्येति** । (तथा च "यन्न दुःखेन–"इत्यादिश्रुतौ दुःखपदं स्वर्गनाशज्ञानजन्यदुःखातिरिक्त दुःख-

---

(१) "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि" (न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ३) इति सूत्रम् ।

(२) "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" (न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ९) इति सूत्रम् ।

(३) एतेन जन्मानन्तरं मरणं, तदनन्तरं जन्मेति जन्मसन्ततेरनादित्वग्रहो वैराग्यजननद्वारा मोक्षे उपयुज्यत इति सूचितम् ।

(४) घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनासीत्यर्थः ।

(५) इन्द्रियप्रभेदानादायैव विषयबुद्ध्योः षड्विधत्वमवधेयम् ।

(६) "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वः पदास्पदम् ।" अस्याऽर्थः–यत् दुःखेन न सम्भिन्नं–मिश्रितम् । अनन्तरं च कदा चिदपि न ग्रस्तं, दुःखेनेति शेषः । अभिलाषोपनीतं–इच्छामात्रेण समीपं प्राप्तम् । यथा लौकिकतृप्त्यादिसुखावाप्तये पाकादितत्साधनसम्पादनाय प्रयतितव्यं भवति, तथा नाऽत्रेति भावः ।

दिनकरी ।

दुःखसम्बन्धित्वमव्याहतमेव । न चैकविंशतिदुःखान्तर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात् कथं तन्नाश इति वाच्यम् । यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं, तद्रूपस्य कर्णशष्कुल्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशात् , एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतया व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसम्भवादिति । दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरण-दुःखासमानकालीनत्वम्(१) । नन्वेतादृशदुःखध्वंसस्य मुक्तित्वे कथं तत्त्वज्ञानसाध्यता तस्येति चेत्-इत्थम् , तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः, वासनानाशे च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः, विशेषणाभावे विशिष्टाभावात् , तादृशरागरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेधर्माधर्मरूपाया अभावोऽनुत्पत्तिः, तदनुत्पादे प्रारब्धकर्माधीन-देहान्य-देहसम्बन्धरूपजन्माभावः, भोगतत्त्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति जन्माभावे दुःखानुत्पादः, तथा च स्वसमानाधिकरण-दुःखासमानकालीनत्वरूपविशेषणांशे तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं, तथा च सूत्रं-"दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" *इति । अस्याऽर्थः—पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये, तदनन्तरापायात्-अव्यवहितपूर्वाभावात् । तथा च तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः, तेन दोषाणां नाशः, तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः, तेन जन्मानुत्पादः, तेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवाऽर्थः पर्यवसितः । एकविंशतिदुःखनाशस्तु स्वकारणसाध्यो न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकतेति वदन्ति ।

नव्यास्तु—योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्त्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःखध्वंसरूपमुक्तिसम्भवेन न तत्र तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदु-

रामरुद्री ।

परमिति न विरोध इति भावः ।) **व्यापारनाशेनेति** । मनःक्रियया मनःसंयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यर्थः । यद्यपि (भाव्य) मुक्तिदशायामपि मनःसंयोगान्तरं वर्तत एव, तथाऽपि तस्य न व्यापारत्वं, पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयोगस्यैव ज्ञानसाधनत्वेन तथात्वात् , मुक्तौ च शरीराभावादिति भावः । **स्वसमानाधिकरणेति** । शुकादिमुक्तावव्याप्तिवारणाय दुःखे स्वसामानाधिकरण्यनिवेशः । इदानीन्तनास्मदादिदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायाऽसमानकालीनत्वान्तनिवेशः । नन्वेतावता चरमदुःखध्वंसो मुक्तिरित्यायातं, चरमदुःखस्याऽपि योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणमात्रेणैव नाशसम्भवात् मुक्त्यर्थं तत्त्वज्ञानापेक्षा न स्यादित्याशङ्कते—**नन्वित्यादिना** । सूत्रार्थमाह—**अस्याऽर्थ इति** । नन्वनन्तरपदस्योत्तरार्थकतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्वं स्यात् , "दुखजन्म—" इत्यादिसूत्रपठिते जन्माभावे प्रवृत्त्यभावस्याऽप्रयोजकतया सूत्रार्थानुपपत्तिश्चेत्याशङ्कानिरासायाऽनन्तरपदस्याऽव्यवहितपूर्वार्थकतामाह—**अव्यहितपूर्वाभावादिति** । 'वदन्ति' इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु विशेष्याप्रयोजकस्याऽपि विशेषणांशे प्रयोजकतामादाय विशिष्टप्रयोजकत्वोपगमे धूमो वह्निप्रयोजक इतिवत् वह्निमत्पर्वतप्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव ।

स्वोत्तरवर्त्तिगुणानामिति । उत्पत्तिसम्बन्धेन स्वोत्तरवर्त्तिविशेषगुणानामित्यर्थः । तेन स्वस्याऽपि स्वोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न ज्ञानादीनां क्षणिकत्वापत्तिः । न वा द्वितीयक्षणोत्पन्नघटादिसंयोगेनैवाऽपेक्षाबुद्धेर्ना-

---

(१) दुःखवदन्यदुःखध्वंस इति पर्यवसितोऽर्थः । दुःखवत्त्वं च स्वसामानाधिकरण्य-स्वसमानकालीनत्वैतदुभयसम्बन्धेनेति ।

*** न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० २ ।**

दिनकरी।

रितपरतया व्याख्येयं, दुरितस्य च योग्यगुणत्वाभावान्न स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः।

तथा चैतादृशापवर्गस्याऽभावे, संशयस्य गुणे, साध्यतया(१) इच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्यादिषु, साध्यसाधनोभयवत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं द्रव्यादिषु, तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु, शब्दस्वरूपप्रतिज्ञाद्यन्यतमरूपाणामवयवानां गुणे, व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्य तर्कस्य गुणे, निर्णयस्य गुणे, तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपवादस्य गुणे, विजिगीषुकथारूपजल्पस्य गुणे, स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूपवितण्डाया गुणे, अनुमिति-तत्कारणाऽन्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु, अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तशब्दस्याऽर्थान्तरं परिकल्प्य(२) दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य

रामरुद्री।

शापत्तौ द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वासम्भवेन स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षण एव द्वित्वप्रत्यक्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात् तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिः। न च प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेऽपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वात् तृतीयक्षणे तत्प्रत्यक्षोत्पत्तौ किं बाधकमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वात्, नाशोत्पत्तिक्षणे घटप्रत्यक्षस्याऽनुभवविरुद्धत्वात्। द्वित्वादीनां क्षणत्रयावस्थायित्वे तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काऽप्यनुपपत्तिः(३)। न च विशेषगुणत्वेन कारणत्वेऽपि द्वित्वोत्पत्तिक्षणोत्पन्नज्ञानादिनाऽपेक्षाबुद्धिनाशे तृतीयक्षणे द्वित्वनाशापत्त्या द्वित्वप्रत्यक्षानुपपत्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। द्वित्वाद्युत्पत्तिक्षणे विशेषगुणोत्पत्त्यनङ्गीकारात्। विशेषगुणं प्रत्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नद्वित्वकारणापेक्षाबुद्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकतामङ्गीकृत्यैव द्वितीयक्षणे तदनङ्गीकारसम्भवादिति ध्येयम्। न चैवमपि सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नविशेषगुणानां नाशानुपपत्तिरिति वाच्यम। तत्राऽगत्या स्वोत्तरवर्त्तित्वविशिष्टस्य स्वस्यैव नाशकत्वाभ्युपगमात्। सर्वत्र स्वोत्तरवृत्तित्वेन नाशकत्वे अपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणे स्थायित्वानुपपत्तिरिति बोध्यम्। (वस्तुतस्तु प्रकृते स्वोत्तरवर्त्तित्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वमेव, तथा च समवायेन नाशकत्वाभ्युपगमेऽपि प्रतिबन्धकत्वाकल्पने क्षत्यभावेन लाघवात्।) **दुरितपरतयेति**। तथा च पापध्वंस एव मुक्तिः, न दुःखध्वंस इति नोक्तानुपपत्तिः। ननु पापस्याऽप्यात्मविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव तन्नाशसम्भवात् कथं पापध्वंसस्याऽपि तत्त्वज्ञानसाध्यतेत्याशङ्कामपनेतुं नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतां निवेश्य स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यतां वारयति—**दुरितस्य चेति**। न च पापस्य स्वोत्तरव-

---

(१) तक्षकचूडामणिस्पर्शवारकमेतत्।

(२) नेपालादागतोऽयं, नवकम्बलवत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नवसङ्ख्याकाः कम्बलाः इत्यादिकं छलमिति व्यवह्रियते।

(३) ननु सर्वत्रैव प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यसमानकालीनत्वेन हेतुत्वे अहं सुखीत्यादिज्ञानानुत्पत्तिप्रसक्त्या सुखादीनामपि त्रिक्षणावस्थायित्वप्रसङ्गः। सुखोत्पत्तिसमकालं सुखत्वसामान्यज्ञानात् अनन्तरं सुखज्ञाने तृतीयक्षणे सुखनाशात् अहं सुखीतिज्ञानासम्भवात्। किञ्च योग्यविभुगुणत्वस्याऽनुगतस्यैकस्याऽभावेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाशकता वक्तव्या, स च नाश्यनाशकभावोऽपेक्षाबुद्धिस्थले तन्नाशं प्रति द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य नाशकत्वं कल्पयित्वा वक्तव्य इति नैष दोष इति चेन्न। एवमपि द्वे द्रव्ये इत्यस्य ज्ञानस्याऽनुत्पत्त्यापत्तेरेव दोषस्य ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वात्। तज्ज्ञानकाले तत्पूर्वक्षणे वा द्वित्वस्याऽभावात्। अस्माकं तु तादृशज्ञानाव्यवहितपूर्वक्षणे एव द्वित्वसत्त्वेन नाऽनुपपत्तिः। कार्यपूर्वकालवृत्तित्वरूपाया एव कारणताया ग्रन्थकृदभिमतत्वादिति ध्येयम्। नव्यास्तु सुखाद्युत्पत्तेः पूर्वमपि सुखत्वसामान्यलक्षणया सुखज्ञानसम्भवेन अहं सुखीति ज्ञानस्य नाऽनुपपत्तिरिति सर्वत्रैव कार्यसमसमयवृत्तित्वरूपमेव कारणत्वं कल्प्यमिति वदन्ति।

दिनकरी ।

गुणे, असदुत्तररूपजातेर्गुणे, पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः ।

निग्रहस्थानानि–प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च । (अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिग्रहः ।) तत्र विशिष्य प्रतिज्ञातस्य पक्षादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे, परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे, स्वोक्तसाध्यादिविरुद्धहेत्वादिकथनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे, स्वोक्तसाध्यादेः परेण दूषणे कृते तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याऽभावे, परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुकथनरूपस्य हेत्वन्तरस्य गुणे, प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानरूपार्थान्तरस्य गुणे, अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे, अवाचकवाक्यप्रयोगरूपाऽविज्ञातार्थस्य गुणे, अभिमत-

रामरुद्री ।

त्तिगुणनाश्यत्वे इष्टापत्तिसम्भवेन नाश्यतावच्छेदककोटौ योग्यतानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति पापस्य प्रायश्चित्तनाश्यताबोधकश्रुतिविरोधापत्तेरिति भावः । न चैवं पापस्य प्रायश्चित्तेनाऽपि नाश्यतया कथं मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणता ? प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसे व्यभिचारादिति वाच्यम् । तादृशव्यभिचारवारणायैव स्वसमानाधिकरण—दुरितासमानकालीनत्वरूपाऽऽत्यन्तिकत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशितत्वात् । न चैवं पापध्वंसे न तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकता, किन्तु तद्विशेषणीभूत–स्वसमानाधिकरण–दुरितासमानकालीनत्वे एवेति प्राचीनमतादविशेष इति वाच्यम् । ध्वंसव्यक्तीनां परस्परभिन्नत्वेन प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसव्यक्तौ तत्त्वज्ञानजन्यत्वासम्भवेऽपि तत्त्वज्ञानाव्यहितोत्तरतद्व्यक्तौ तत्त्वज्ञानजन्यत्वे बाधकाभावादिति भावः । यद्यप्येवं सति तत्त्वज्ञानानुत्तरदुःखव्यक्तिनाशे तत्त्वज्ञानजन्यत्वासम्भवेऽपि तत्त्वज्ञानोत्तरतद्व्यक्तौ तज्जन्यत्वसम्भवेन प्राचीनमतेऽपि न दोषः, तथाऽप्येतदस्वरसेनैव 'आहुः' इत्युक्तम् । तथा च दुःखध्वंसस्य मुक्तित्वेऽप्युक्तरीत्याऽनुपपत्त्यभावात् दुःखपदस्य दुरितलक्षणाकल्पनं नव्यानां कुकल्पनमेवेत्यस्वरसः 'आहुः' इत्यनेन सूचितो ग्रन्थकृतेति नाऽनुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथ–

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।" *

इति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाश्यत्वबोधनात् पापनाशरूपमुक्तौ तत्त्वज्ञानसाध्यत्वाङ्गीकारः सम्भवत्येव, दुःखध्वंसस्य तत्त्वज्ञानजन्यताबोधकमानाभावेन न तथात्वसम्भव इति चेदिहाऽपि "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसम्भवादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरेवाऽतिमृत्युशब्दार्थत्वात्, तत्त्वज्ञानोत्तरं दुःखव्यक्तेः स्वसाक्षात्कारेण नाश्यत्वस्येव तत्त्वज्ञानोत्तरं प्रारब्धदुरितव्यक्तीनां भोगनाश्यताया एव स्वीकरणीयत्वेन विशेषाभावात्, श्रुतिबलादेव विशिष्टदुःखध्वंसे तत्त्वज्ञानसाध्यताया व्यवस्थापनसम्भवात् । किं च कर्ममात्रनाशस्यैव तत्त्वज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिबोधिततया स्वसमानाधिकरणपुण्यासमानकालीन–पुण्य–ध्वंसस्याऽपि मुक्तित्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, सुख–दुःखाभाव–तज्जनकानात्मकत्वेनाऽपुरुषार्थत्वादित्यलं पल्लवितेन ।

परित्यागरूपेति । पक्षादेः परित्यागः–पक्षस्य पक्षत्वेन प्रतिपादनाभाव एवेति तस्याऽभावरूपतेति भावः । **प्रतिज्ञातार्थेति** । साध्येत्यर्थः । **साध्यापलापेति** । साध्यस्याऽपलापः—साध्यत्वेनाऽनुक्तिरेवेति भावः । **अवाचकेति** । हुम्फडादीत्यर्थः । **अवाचकवाक्येति** । अत्र वाचकत्वं शक्त्या

---

* भगवद्गीता । अ० ४ श्लो० ३७ ।

अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् ।

दिनकरी ।

वाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षाशून्यपदप्रयोगरूपस्याऽपार्थकस्य गुणे, समयनिबन्धनविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाऽभिधानरूपस्याऽप्राप्तकालस्य गुणे, यत्किञ्चिदवयवशून्यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे, अधिकहेत्वाद्यभिधानरूपस्याऽधिकस्य गुणे, पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे, परिषदा त्रिरभिहितस्याऽप्यप्रत्युच्चारणरूपस्याऽननुभाषणस्याऽभावे, परिषदा विज्ञातार्थस्य वादिना त्रिरभिहितस्याऽप्यविज्ञानरूपस्याऽज्ञानस्याऽभावे, उत्तरार्हे परोक्तं बुद्ध्वाऽप्युत्तरस्याऽप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे, असम्भवत्कालान्तरकार्यव्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेपस्याऽभावे, स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमतानुज्ञाया गुणे, निग्रहस्थानं प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भावनरूपस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणस्याऽभावे, निग्रहस्थानानवसरे तन्निग्रहस्थानाभिधानरूपस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य गुणे, कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवनरूपस्याऽपसिद्धान्तस्याऽभावे, हेत्वाभासानां पूर्वोक्तलक्षणानां द्रव्यादिष्वन्तर्भाव इति ।

भाष्यस्याऽऽर्षत्वमाशङ्क्य मणिकृतां सम्मतिमाह—**अत एवेति ।** मण्यादिसमवधाने सति वह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय मण्यादेः कारणविघटकत्वरूपा प्रतिबन्धकता वाच्या, सा च वह्निनिष्ठदाहानुकूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्वहति, मण्यादिप्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तेः षड्भावेष्वनन्तर्भूतत्वादतिरिक्तत्वमिति **"पदार्थाः सप्त कीर्ति-**

रामरुद्री ।

बोधजनकत्वमेव, न तु शक्तिः, वाक्ये तदभावात् । तादृशं वाक्यं—भूस्तनं हिमभेषजवदि (१)त्यादिकमप्रसिद्धार्थकपदघटितम् । **अपार्थकस्येति ।** पर्वतो वन्हिरधिकरणमित्यादेरपार्थकस्येत्यर्थः । **असम्भवत्कालान्तरेति ।** सुतदारादिपरिरक्षणरूपेत्यर्थः । **कथाविच्छेदः**—शब्दोच्चारणाभावः । **सिद्धान्तस्य**—तार्किकादिमतसिद्धार्थस्य, **स्वीकृतस्य**—स्वेन साधनीयतयाऽङ्गीकृतस्य, **प्रच्यवः**—अनुपपादनम् । एवं च तस्याऽभावरूपतेति भावः ।

आर्षत्वमाशङ्कयति । तथा च भाष्यकारस्य महर्षित्वेन—"तेजस्विनां न दोषाय वन्हेः सर्वभुजो यथा–" इति वचनात् अनुपपन्नार्थप्रतिपादनं न दोषायेत्यभिप्रायेण मणिकारस्येदानीन्तननरस्याऽपि तादृशार्थप्रतिपादकता मुक्तावलीकारेणाऽभिहितेति भावः ।

षड्भावेष्विति । शक्तेर्द्रव्ये नाऽन्तर्भावः, स्पर्शशून्यत्वात् पृथिव्यादिचतुष्टये, उत्पादविनाशशालित्वादाकाशादिपञ्चकेऽप्यनन्तर्भावात् । नाऽपि गुणकर्मणोः, कपालादिरूपे घटरूपाद्युत्पादकशक्तिसत्त्वात् । नाऽपि सामान्यविशेषसमवायेषु, उत्पादविनाशशालित्वादित्यर्थः । **अतिरिक्तत्वमिति ।** सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः । न च तस्या अभावेऽन्तर्भावसम्भवात् कथं सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमिति वाच्यम् । नञुल्लिखितप्रत्ययाविषयत्वेन सप्रतियोगिकत्वाननुभवेन च तस्या अभावेऽप्यनन्तर्भावादिति भावः । वस्तुतस्तु **"षड्भावेषु"**इति पाठः प्रामादिकः, तावन्मात्रेण सप्तपदार्थातिरिक्तत्वासिद्धेः, हेत्वन्तरपूरणे च गौरवापत्त्या क्लृप्तपदार्थेष्वित्येव वक्तुमुचितत्वात् । यथोत्पत्तिविनाशशालित्वेन नित्यद्रव्यादिषु शक्तेर्नाऽन्तर्भावः, तथैव नित्यात्यन्तान्योन्याभावयोः, विनाशित्वेन ध्वंसे, उत्पन्नत्वेन प्रागभावेऽप्यनन्तर्भावसम्भवा-

---

(१) भूवाः—पृथिव्याः, स्तनं-पर्वतः, हिमस्य भेषजमौषधं वन्हिस्तद्वदित्यर्थः । तथा च पर्वतो वन्हिमानिति पर्यवसितम् ।

ननु कथमेत एव पदार्थाः? शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात्। तथा हि—मण्यादिसमवहितेन वन्हिना दाहो न जन्यते, तच्छून्येन तु जन्यते, तत्र मण्यादिना वन्हौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते, उत्तेजकेन मण्या-

दिनकरी।

ताः" इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—**नन्विति। अतिरिक्तेति।** सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः। अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति—**तथा हीत्यादिना। मण्यादीति।** आदिना मन्त्रौषध्यादिपरिग्रहः। **समवहितेन**—समीपवर्त्तिना। ननु वह्नि-रूपकारणाभावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमतः-**समवहितेन वह्निनेति। दाहः**-रूपान्तरोत्पत्तिः, पूर्वरूपपरावृत्तिर्वा। मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धकत्वं खण्डयति। **तच्छून्येनेति।** मणिसमवधानशून्येनेत्यर्थः। ननु वह्नौ यदि दाहानुकूला शक्तिः, तदा मण्यादिसत्त्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राऽऽह। **तत्रेति।** पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः। **दाहानुकूलेति।** अत्र चाऽनुकूलत्वं कारण-तदवच्छेदकसाधारणं, तेन शक्तेः कारणता-वच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। 'नाश्यते' इत्यस्य 'कल्प्यते' इत्यनेनाऽन्वयः। तथा च वह्नि-निष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाशकत्वस्वीकारेण मण्यादिसत्त्वदशायां शक्तेरभा-वादेव न दाह इति भावः। ननु मण्यादेर्यदि शक्तिनाशकत्वं, तदा सत्युत्तेजकविशिष्टमण्या-दावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह—**उत्तेजकेनेति।** 'मण्याद्यपसारणेन च' इत्यत्र चकारो वाकारार्थे। न च दाहं प्रति मण्यभावत्वेन हेतुत्वकल्पनान्न मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति वाच्यम्। मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुताकल्पने गौरवात् विलक्षणश-क्तिमत्त्वेन वह्नेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादित्यभिमानात्।

रामरुद्री।

च्चेति ध्येयम्। **रूपपरावृत्तिर्वेति।** रूपनाशो वेत्यर्थः। लाघव(१)मेवोत्तरकल्पानुसरणे बीजम्। ननु मूले "तच्छून्येन तु जन्यते" इत्युक्तिर्व्यर्था, तस्याः प्रतिबन्धकत्वासाधकत्वात्, अतस्तस्या मण्यतिरिक्त-प्रतिबन्धकताखण्डकत्वेन सार्थकतां व्यवस्थापयति। **मण्याद्यतिरिक्तेति।** गगनादीनां प्रतिबन्धकत्व-मित्यर्थः। तथा च गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वे मणिशून्यदशायामपि वह्निना दाहो न स्यात्, प्रतिबन्ध-कसत्त्वात्, अतो मण्यादेरेव प्रतिबन्धकता वाच्येति मूलाभिप्राय इति भावः। **पूर्वोक्तयुक्त्येति।** मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना स्वेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः। **कारणतावच्छेदकत्वेऽपीति।** वह्नित्वेन वह्नेः शक्तित्वेन वह्निनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च दाहं प्रति कारणत्वे गौरवात् शक्तिविशिष्टवह्नित्वेनैव कारण-त्वौचित्यात्, शक्तेः कारणत्वाभावादिति भावः। वस्तुतो मीमांसकैर्घटादिकं प्रति तत्तत्कारणेषु घटाद्यनु-कूलां शक्तिं कल्पयित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्याऽङ्गीकारात् दण्डचक्रादिभेदेनाऽपि न कारणताबाहुल्यमित्यपि लाघवमेतन्मत इति मन्तव्यम्। **वाकाराऽर्थ इति।** उत्तेजक-मण्यपसारणयो-रेकसत्त्वेऽपि दाहापत्त्या समुच्चितयोस्तयोर्दाहकारणत्वासम्भवादिति भावः। **न मणिसमवधानकाल इति।** मण्यभावस्य हेतुतयैव मणिसमवधानकाले दाहवारणसम्भवान्नाऽनन्तशक्त्यादिपदार्थकल्पनं युक्त-मिति भावः। **अभिमानादिति।** वस्तुतस्त्वनन्त-शक्ति-तत्प्रागभाव-ध्वंसानां कल्पनामपेक्ष्य मण्य-भावत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनमेवोचितं, कल्प्यस्यैकत्वेन लाघवादिति सूचयितुमुक्तमभिमानादिति।

---

(१) स्वप्रतियोगिकभेदवत्त्व—स्वसजातीयत्वैतदुभयसम्बन्धेन रूपविशिष्टस्यैव रूपा-न्तरपदार्थतया तदपेक्षया रूपप्रतियोगिकध्वंस्य तथात्वे लाघवमिति भावः। स्वसजातीयत्वं च स्ववृत्तिरूपत्ववत्त्वप्रकारेण।

द्यपसारणेन च जन्यते इति कल्प्यते । एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः, तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति, सामान्येऽपि सत्त्वात् , यथा गोत्वं नित्यं,

दिनकरी ।

नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अतिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न ? उक्तपदार्थेष्वनन्तर्भूतत्वात् । तथाहि-न तावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः, गुणादिवृत्तित्वात् । अत एव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा । न च सामान्याद्यन्यतमरूपा, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति । एवमतिरिक्तां शक्तिं प्रसाध्य सादृश्यस्याऽप्यतिरिक्तपदार्थतामवस्थापयति-**एवमित्यादिना । अतिरिक्त इति ।** क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । षड्भावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः पूरणीयः । तत्र सत्यन्तासिद्धिं निरस्यति—**तद्धीति । तत्**-सादृश्यम् । हि-हेतौ । **सामान्येऽपीति ।** सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वादित्यर्थः । तेन सामान्यत्वे न व्यभिचारः । व्यतिरेकित्वे सतीति विशेषणान्न प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः ।

रामरुद्री ।

क्लृप्तपदार्थानन्तर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानन्तर्भूतत्वस्य न हेतुता सम्भवति, अभावे व्यभिचारात्, नाऽपि 'नाऽप्यभावे'इत्यनेनोक्तस्याऽभावानन्तर्भूतत्वस्य, भावपदार्थे व्यभिचारात् , अतो हेत्वन्तरं पूरयति—**षड्भावेति । तत्रेति ।** उक्तहेतावित्यर्थः । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य च सत्यन्तेऽन्वयः । **हि-हेताविति ।** हिशब्दो हेतुवाचक इत्यर्थः । सप्तम्या वाचकत्वार्थकत्वात् । तथा च हेतोरभेदेन षड्भावानन्तर्भावविशेषणत्वमिति भावः । न चैवं 'हेतुः' इत्युक्तेः कुत्रेत्याकाङ्क्षोदयाद्धेतुत्वनिरूपकान्वय्यनुक्त्या न्यूनत्वमिति वाच्यम् । हेत्वन्वयिन उक्तहेतावित्यस्याऽध्याहारेणोक्तहेत्वभिन्नषड्भावानन्तर्भूतत्वविशिष्टाभावान्तर्भूतत्वाभावाश्रयः सादृश्यमिति बोधे तात्पर्यात् । अत्र च भावान्तर्भूतत्वाऽभावान्तर्भूतत्वयोरभावद्वयस्य मिलितस्यैव हेतुत्वं, प्रत्येकस्य भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मन्तव्यम् । इदं चाऽऽपाततः । मूलोक्तस्य मिलिताभावद्वयस्यैवाऽतिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसम्भवेन हेत्वन्तरं पूरयित्वा तत्र विशेषण-विशेष्य-भागाप्रसिद्धिनिरासपरत्वेन 'तद्धि-'इत्यादिग्रन्थव्याख्यानस्याऽनुचितत्वादिति ध्येयम् । **सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति ।** 'सामान्येऽपि' इत्यपिना सामान्येतरस्य समुच्चितत्वादयमर्थो लभ्यत इति भावः। **तेनेति ।** सामान्येतरवृत्तित्वोपादानेनेत्यर्थः ।

अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वं, तच्च ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपतया अभावस्वरूपमेवेति कथं व्यभिचारः ? न च विनिगमनाविरहेण नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वस्याऽपि सामान्यत्वरूपतासम्भवेन तस्य चाऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्य -सामान्यात्मकतया भवति व्यभिचार इति वाच्यम् । एवमप्यभेदे अधाराधेयभावानुपगमेन सामान्यवृत्तित्वासत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेः । न च सामान्यत्वं सामान्यत्वप्रकारकज्ञानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति सामान्यविषयकज्ञानस्य विषयतया सामान्यसम्बन्धित्वात् सामान्येतरात्मवृत्तित्वाच्च सत्यन्तोपादानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यात् , व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनाभावेन सत्यन्तसार्थक्यमात्राय वृत्तित्वस्थाने सम्बन्धित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्च । तस्मात् सामान्यनिरूपितायाः सम्बन्धान्तरावच्छिन्नवृत्तिताया अप्रसिद्ध्या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-सामान्य-वृत्तित्वमेव हेतुर्वाच्यः । सामान्यत्वे च न तादृशं सामान्यवृत्तित्वमिति व्यभिचारो दुर्घट एव । युक्तं चैतत् , सादृश्यस्याऽतिरिक्तत्ववादिनाऽपि स्वरूपसम्बन्धेनैव तस्य प्रकारत्वोपगमेन तस्य भूयोधर्मवत्त्वरूपतावादिनाऽपि स्वरूपेणैव तस्य प्रकारताऽङ्गीकरणीया, अनुभवे विवादासम्भवात् , एकाकारप्रतीतेर्नानासम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वानौचित्याच्च । अत एव ग्रन्थकृताऽपि तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म इत्यनुक्त्वा तद्गतभूयोधर्मवत्त्वपर्यन्तमनुसृतम् । तथा च सादृश्ये स्वरू-

तथाऽश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः। नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति

दिनकरी

भावत्वे च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वरूपे हेतुमति साध्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति। **यथेति।** यदि सादृश्यं द्रव्यादावन्तर्भूतं, तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमित्यबाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः।

अभावेऽन्तर्भावमाशङ्क्य निराचष्टे—**नाऽपीति।** यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः प्राभाकरस्य मतेऽभावेऽन्तर्भावचिन्ता न सम्भवति, तथाऽपि परमतमभ्युपेत्येदं निराकृत-

रामरुद्री।

पासिद्धिवारणायोभयमतसिद्धं सामान्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व(१)मेव हेतुरित्यवश्यमङ्गीकरणीयमिति न व्यभिचार इति चेन्न। सामान्यं सामान्यत्ववदिति प्रतीत्या सामान्ये सामान्यत्वाधारत्वावगाहनेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्वचत्वेन च स्वस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्। अभावाधिकरणकाभावस्थले सर्वैरपि तथा स्वीकारात्। अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो बोध्यः। सर्वं प्रमेयत्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमास्वरूपस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेरावश्यकत्वात् विषयताया विषयस्वरूपत्वेन सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात् ज्ञानस्वरूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसम्बन्धेन सामान्य–तदितरवृत्तित्वसत्त्वाद्व्यभिचारस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः।

नन्वन्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्त्वरूपभावत्वे हेतुसत्त्वात् व्यभिचार इत्याशङ्कां निराकुरुते—**भावत्वे चेति।** न चैवमपि घटघटत्व–गतद्वित्वे व्यभिचारो दुर्वारः, तस्य संख्यारूपत्वसम्भवेऽपि द्वित्ववत्ताबुद्ध्युपपत्तयेऽपेक्षाबुद्धिरूपस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम्। व्यासज्ज्यवृत्त्यन्यत्वस्याऽपि हेतौ विशेषणत्वोपगमात्। व्यासज्ज्यवृत्तित्वं च एकमात्रवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपर्याप्तिमत्त्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्।

वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्पर्यम्। अपिकारस्तु सादृश्यस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादौ चन्द्रसादृश्यप्रतीतिर्न स्यादित्याशङ्कानिरासाय स्वरूपसतः सामान्येतरवृत्तित्वस्याऽनुवादक एव, न तु हेतुतावच्छेदकत्वेऽपि मूलकृतां तात्पर्यम्। न चैवं सामान्यस्वरूपे सामान्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम्। आधाराधेयभावप्रतीत्यनुरोधेनाऽनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात्। एवं प्रमेयत्वमपि न प्रमैव, विषयार्थकप्रत्ययादिविरोधात्, अपि तु प्रमाविषयत्वम्। तथा च प्रमेयत्वस्य विषयतारूपस्य प्रतिविषयं भिन्नत्वेन कस्याऽपि विषयताया सामान्य–तदितरोभयवृत्तित्वासम्भवेन प्रमेयत्वेऽपि व्यभिचारासम्भवात् हेतौ व्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव। परन्तु विषयस्वरूपाया विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धेन सामान्यवृत्तित्वसत्त्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय सामान्यवृत्तित्वे विषयतात्वाद्यनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम्। एवं च द्वित्वादिकमपि अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव, न त्वपेक्षाबुद्धिरूपम्। ज्ञाने विषयवृत्तित्वस्य क्वाऽप्यक्लृप्तत्वादिति तत्राऽपि न व्यभिचार इति। सामान्यभिन्नत्वं वा हेतोर्विशेषणम्। सादृश्ये सामान्यभेदस्य अभाववृत्तित्वेन साधनसम्भवादिति। एतल्लाभायैव अपिपदमपि सार्थकमिति युक्तमुत्पश्यामः।

ननु भावत्वेन प्रतीयमानत्वं भ्रान्तपुरुषस्याऽभावेऽप्यक्षतं, तत्र भावानन्तर्भूतत्वाभावादयं हेतुर्व्य-

---

(१) ननु वृत्तितायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यमतो यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नैव वृत्तिता वक्तव्येति चेन्न। यत्किञ्चित्सम्बन्धत्वस्य सम्बन्धत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मस्वरूपतया गुरुत्वेन तत्राऽवच्छेदकत्वविरहेण तत्तत्सम्बन्धेष्वेव तदवच्छेदकत्वस्य कल्प्यत्वेनाऽस्मदीयहेतौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैव प्रवेशेन स्वसमानाधिकरणधर्मान्तरघटितत्वलक्षणस्य वैयर्थ्यस्याऽनवकाशादिति विभावनीयम्।

चेत्—न। मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण

दिनकरी।

मिति भावः। **सत्त्वेन**–भावत्वेन। **प्रतीयमानत्वात्**—प्रमीयमाणत्वात्।

मणिसमवधानकालीनवह्निना दाहोत्पत्तिवारणाय प्राभाकरेण साधितां शक्तिं दूषयति—**मण्याद्यभावेति**। अतिरिक्तशक्तिकल्पनां पूर्वोक्तनाश्यनाशकभावकल्पनां चाऽपेक्ष्य लाघवात् दाहत्वावच्छिन्नं प्रति मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुताकल्पनमुचितमिति भावः। **दाहादिकमिति**। आदिपदेन वह्नेः संग्रहः। मणिसत्त्वे वह्नेरप्यनुत्पत्तेः। तथा च मणिरूपप्रतिबन्धकसद्भावान्न दाहवह्नी इति भावः।

ननु यदा कदाचिन्मण्यभावविशिष्टात् वह्नेर्दाहापत्तिः, कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वात्, मण्याद्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्टमण्यभावत्वं वा कारणतावच्छेदकमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यत आह—**मण्यभावादेरिति**।

तथा च प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं, बाधज्ञानस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्तेः। किं तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावस्य हेतुत्वे एवोपपद्यते, न त्वतिरिक्तशक्तिसत्त्व इति भावः।

ननु प्रतिबन्धकत्वस्येदृशत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगिनि वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिः, स्वप्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ चेति चेन्न। तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्ना या कार-

रामरुद्री।

भिचारीत्याशङ्कानिरासाय तदर्थमाह। **प्रमीयमाणत्वादिति**।

यदा कदा चिदिति। मणिसत्त्वदशायामपि पूर्वकालावच्छेदेन मण्यभावसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवतो वह्नेर्दाहापत्तिरिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वमेव कार्योत्पत्तिप्रयोजकं, तदधिकरणे मण्यभावासत्त्वदशायां सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मण्यभावविशिष्टवह्न्यधिकरणत्वाभावान्न दाहापत्तिरित्यत आह। **कारणतावच्छेदकावलीढेति**। कारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः। अन्यथा विशेषणज्ञानस्य विषयितासम्बन्धेन विशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वे गतानागतविशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञाने व्यभिचारापत्तेरिति भावः। ननु विषयितासम्बन्धेन विशेषणस्य न कारणतावच्छेदकत्वम्, अपि तु विशेषणनिरूपितविषयताया एव, विषयता च ज्ञानसमानकालीनैवेति कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह—**मण्याद्यभावेति**। **गुरुभूतेति**। वन्हित्वेन मण्यभावत्वेन कारणत्वाऽङ्गीकारेऽपि कारणताद्वयमेव, किं तु लघुधर्मावच्छिन्नं, मण्यभावविशिष्टवन्हित्वादिना कारणत्वे तु गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयमापद्येतेति भावः। नन्वेवं मणेः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः, कारणविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् मणेर्मण्यभावानाशादित्यत आह—**तथा चेति**। **बाधज्ञानस्येति**। यत्र परामर्शनाशानन्तरं लौकिकप्रत्यक्षरूपो बाधनिश्चयः, तत्र बाधनिश्चयोत्पत्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः, तथा च बाधोत्पत्तितृतीयक्षणे बाधेनाऽनुमितिप्रतिबन्धो वाच्यः, स च न सम्भवति, तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवाऽनुमित्यनुत्पादसम्भवात्, बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च, तत्पूर्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शसत्त्वादिति भावः। **न त्वतिरिक्तेति**। अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य मणावसम्भवादिति भावः।

वन्ह्यभावे इति। कारणाभावे प्रतिबन्धकताव्यवहाराभावात् कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन व्यवह्रियमाणत्वात् नेष्टापत्तिसम्भव इति भावः। **घटादौ चेति**। तथा च स्वस्य स्वोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति भावः। प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया नाऽत्राऽ-

मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वं कल्प्यते, अनेनैव सामञ्जस्येऽनन्तशक्ति-तत्प्रागभाव-ध्वंस कल्पनानौचित्यात् । न चोत्तेजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाह इति वाच्यम् । उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वात् ।

दिनकरी ।

णता, तदाश्रयीभूतो यो भावभिन्नोऽत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् । कारणताविशेषोपादानाच्च स्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिः परास्ता । विषयस्य तादात्म्यसम्बन्धेनैव प्रत्यक्षे हेतुत्वात् ।

ननु वह्नि-मण्यभावयोर्द्वयोर्हेतुत्वापेक्षयाऽतिरिक्तशक्तेरकस्या एव हेतुता युक्ता, लाघवादित्यत आह—**अनेनैवेति** । दाहादिकं प्रति मण्यभावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः । **सामञ्जस्ये**-मणिसमवधानदशायां दाहवारणे । प्रागभावे मानाभावादाह—**ध्वंसेति** । इदमुपलक्षणम् । प्रतियोगि-ध्वंसयोः शक्ति-मण्यपसारणयोश्च कार्यकारणभावकल्पनाऽपि स्यादित्यपि बोध्यम् । **उत्तेजकाभावेति** । तथा च केवलं मणिर्न प्रतिबन्धकः, किन्तु उत्तेजकाभावविशिष्टः, तदभावश्च उत्तेजकसमवधानकालेऽपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति भावः । अथ मण्यादिस्थलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्यैव हेतुताऽस्त्विति चेन्न । तस्याऽननुगतत्वात् , तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य चाऽननुगतत्वात् ।

अत्रेदं बोध्यम् । अभावीयविशेषणतासम्बन्धेन दाहत्वावच्छिन्नं प्रति उद्देश्यता-दैशिकविशेषणताऽन्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तत्तदुत्तेजकाभावानां सामाना-

रामरुद्री ।

पीष्टापत्तिः । **भावभिन्नोऽत्यन्ताभाव इति** । वह्न्यभावाभावं वह्निस्वरूपमादाय वन्ह्यभावे प्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणाय-**भावभिन्न** इति । प्रागभावमादाय स्वस्मिन् स्वप्रतिबन्धकत्वापत्तिवारणाय-**अत्यन्ताभाव** इति । यद्यप्यत्यन्ताभावत्वं नित्यत्वे सति संसर्गाभावत्वं, तच्च न वन्ह्यादौ, भावभिन्नत्वरूपाभावत्वस्यैव तत्राऽसत्त्वात्, तथाऽपि प्रकृते अत्यन्ताभावत्वं नाऽभावत्वघटितं, किं तु अन्योन्याभावभिन्नत्वे सति ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वे सति सप्रतियोगिकत्वमतो न **भावभिन्न** इत्यस्य वैयर्थ्यम् । अत एव यत्र अनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तमी, तत्र नञा अत्यन्ताभावो बोध्यत इति नियमोऽप्युपपद्यते, अन्यथा भूतले घटाभावो (१)नास्तीत्यादौ न स्यादेव नञा अत्यन्ताभावस्य बोध्यत्वमिति ध्येयम् । **परास्तेति** । न चोक्तापत्तिवारणाय दैशिकविशेषणतासम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वमेव कारणताविशेषणमस्तु, तथा च भावानां दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन अकारणत्वात् **भावभिन्न** इत्यपि नोपादेयमिति वाच्यम् । चक्षुःसंयुक्तविशेषणतादीनां भावानामपि दैशिकविशेषणतया कारणत्वेन तदावश्यकत्वात् । इदमिहेति-प्रतीतिनियामकविशेषणतारूपायास्तस्या अलघुत्वाच्चेति ध्येयम् ।

तस्याऽननुगतत्वादिति । मणि-मन्त्र-महौषध्यादिषु उत्तेजकत्वस्यैकस्य दुर्वचत्वात्, पृथिवीत्वादिना साङ्कर्येण तस्य जातित्वासम्भवादिति भावः । नन्वेवमुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेनाऽपि हेतुता न सम्भवति, उत्तेजकस्याऽनुगतस्याऽभावादित्यत आह—**तदभावकूटेति** ।

उत्तेजकाभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मन्त्ररूपोत्तेजकदशायामपि मन्त्रस्य गगननिष्ठत्वेन वन्ह्यधिकरणे देशेऽभावसत्त्वात् सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणिसत्त्वात् दाहानुत्पादप्रसङ्गः । किं च संयोगेन द्रव्यस्याऽव्याप्यवृत्तितामते मणिसत्त्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन संयोगेन मण्यभावसत्त्वात् दाहापत्तिश्चेत्याशङ्कां निराकुरुते—**अत्रेदं बोध्यमिति** । **अभावीयविशेषणतेति** । दाहस्य रूपध्वंसरूपतया विशेषणतयैव तदुत्पत्तेरिति भावः । **उद्देश्यता-दैशिकविशेषणतान्यतरेति** । मन्त्र-

---

(१) 'घटो नास्ति' इत्येव पाठः । स च प्रकृतासम्बद्धत्वान्नाऽत्रोपात्तः ।

दिनकरी

धिकरण्यरूपं यद्वैशिष्ट्यं, तदवच्छिन्नस्य मण्यादेर्दैशिकविशेषणतोद्देश्यताऽन्यतर-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याऽभावीयविशेषणतासम्बन्धेन हेतुत्वमिति। एतेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्य तत्संयुक्तेऽपि सत्त्वात् दाहापत्तिरिति परास्तम्।

नन्वनुमानमेव शक्तौ प्रमाणम्, तथाहि—वह्निर्दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी, दाहजनकत्वात्, अदृष्टवदात्मवदिति। वह्निद्वयणु(कै)कत्वमादाय भर्जनकपालस्थवह्निनिष्ठानुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनवारणाय साध्ये दाहानुकूलेति, वह्निद्वयणुकेन्धनसंयोगमादायाऽदृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा तद्वारणायाऽद्विष्ठेति, वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय तद्वारणायाऽतीन्द्रियेतीति चेन्न। विपक्षे बाधकतर्कविरहेणाऽस्याऽनुमानस्याऽप्रयोजकत्वात्(१)।

रामरुद्री।

स्य उद्देश्यतासम्बन्धेनैव वह्न्यधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेशः। मण्यादिरूपोत्तेजकस्य सत्त्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन संयोगेन तदभावसत्त्वात् दाहानुपपत्तिरिति दैशिकविशेषणतानिवेशः। दैशिकविशेषणतया तु न द्रव्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वमिति न दाहानुपपत्तिरिति भावः। इदं च भावाभावसाधारणदैशिकविशेषणतामभ्युपेत्योक्तम्। **मण्यादेरिति**। आदिना मन्त्रादेः परिग्रहः। अत एव सम्बन्धकोटौ उद्देश्यताप्रवेशः। संयोगस्थाने दैशिकविशेषणताप्रवेशे तूक्तैव युक्तिः।

वह्निद्वयणुकत्वमिति। वह्निद्वयणुकवृत्तिपरिमाणव्यक्तिमित्यर्थः। तेन वह्निद्वयणुकत्वस्य नानाद्वयणुकेषु सत्त्वेपि न क्षतिः। ननु महत्त्वविशिष्टवह्ने(२)रेव पक्षत्वात् न सिद्धसाधनमित्यत आह—**भर्जनकपालस्थेति।** वह्निद्वयणुकेन्धनसंयोगमादायाऽपि महद्वह्नेः पक्षत्वे न सिद्धसाधनमत उक्तम्—**अदृष्टवदात्मसंयोगमिति।**

---

(१) यत्तूक्तानुमाने आत्मत्वमुपाधिः, तस्याऽऽत्मनि साध्यव्यापकत्वाद्वह्न्यादौ साधनाव्यापकत्वाच्चेति केचिदाहुः। तन्न सम्यक्। दाहार्थिनो वन्ह्यादिषु प्रवृत्त्युपपत्तये दाहानुकूलशक्तिमत्त्वेन वन्ह्यादीनां दाहे कारणत्वस्याऽऽवश्यकतया तत्रैव कारणत्वकल्पना लघीयसीति न शक्तौ कारणत्वं कल्प्यम्। न चैवं दण्डचक्रादीनां दण्डत्वादिरूपेण कारणत्वकल्पनामपक्ष्यैकशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वे लाघवमिति शक्तौ कारणत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति वाच्यम्। तथाऽपि कारणतावच्छेदकत्वस्यैव शक्तौ कल्पनेन सामञ्जस्ये तत्र कारणत्वकल्पनं न सुशकम्। इष्टापत्तौ च शक्तौ दाहकारणत्वरूपस्य दाहानुकूलत्वस्य विरहेण साध्याप्रसिद्धिः स्यात्। न चैवमपि तादृशदाहकारणत्वस्य अदृष्टादौ प्रसिद्ध्या नाऽप्रसिद्धिरितिवाच्यम्। तथा सति तादृशधर्मस्य वन्हावभावाद्बाधापत्तेः। अतोऽनुकूलत्वं कारण—तदवच्छेदकसाधारणं प्रयोजकत्वरूपमभ्युपेयम्। एवं चाऽदृष्टत्वस्य दाहकारणतावच्छेदकस्याऽपि दाहानुकूलत्वेन तादृशधर्मसमवायिन्यदृष्टे आत्मत्वस्य साध्याव्यापकत्वात् तस्योपाधित्वासम्भव इति। न चाऽदृष्टत्वस्य दाहजनकतावच्छेदकत्वे न मानमिति वाच्यम्। एवमपि धर्मत्वमधर्मत्वं वाऽऽदायाऽऽत्मत्वे साध्याव्यापकत्वस्य वक्तव्यत्वादिति। ननु तथाऽपि सर्वकार्यव्यक्तिं प्रति तदनुकूलैकशक्तिमत्त्वेनैव हेतुत्वाद्दाहः स्वानुकूलशक्तिमज्जन्यः, कार्यत्वादित्यनुमानेन तत्राऽतिरिक्तशक्तिसिद्धिः स्यादिति चेन्न। तथा सति दाहानुकूला शक्तिः स्वानुकूलशक्तिमज्जन्या, कार्यत्वादित्यनुमानेनाऽपि दाहानुकूलशक्त्यन्तरसिद्धिप्रसङ्गः। इष्टापत्तौ चैवंक्रमेणाऽनवस्थापत्तेः। न च शक्तौ वन्ह्यादेरेव कारणत्वान्न तत्राऽतिरिक्तशक्तिसिद्धिरिति वाच्यम्। एवं सति भवदनुमानस्य शक्तावेव व्यभिचारितया तेन शक्तेरसिद्धिरेवेत्युभयतःपाशा रज्जुः। अपि च तुल्ययुक्त्या दाहे वन्ह्यादीनामेव कारणत्वं कल्प्यमितीतोऽपि न शक्तिसिद्धिरित्यादिकं बहुतरमूहनीयम्।

(२) एतच्चाऽऽपाततः। वन्हित्वावच्छेदेनैव साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेन द्व्यणुकात्मकवह्नौ च

दिनकरी

केचित्तु—वह्निं प्रति तृण-फूत्कारसंयोगादीनां तृण-फूत्कारसंयोगत्वादिरूपेण कारणताया व्यभिचारेणऽसम्भवादतिरिक्तशक्तिसिद्धिः। न च तृण-फूत्कारयोररणि-निर्मन्थनयोर्मणि-किरणयोश्च सम्बन्धस्य जन्यतावच्छेदकं वह्निवृत्तिवैजात्यत्रयं कल्प्यमिति न व्यभिचार इति वाच्यम्। तज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पनामपेक्ष्य तत्सम्बन्धानामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वादित्याहुः।

तन्न। तत्सम्बन्धसाधारण्येनैकजातेरेवाऽभ्युपगमात्। न च योग्यवृत्तिजातेर्योग्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। दोषविशेषेण शक्तेरिवाऽयोग्यत्वकल्पनात्। न च नोदनत्वादिना सङ्करः, तस्याऽदोषत्वात्, अन्यतमत्वेन कारणतासम्भवाच्च। न चाऽन्यतमत्वघटकभेदानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकभेदात् कारणताबाहुल्यमिति वाच्यम्। कारणतावच्छेदकानां समनियतानामैक्येन कारणतैक्यसम्भवात्। न च भेदानां स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवेन तृणफूत्कारसंयोगभेदविशिष्टारणिनिर्मन्थनसम्बन्धभेदविशिष्टमणिकिरणसम्बन्धभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिनाऽवच्छेदकत्वं वक्तव्यम्। तथा चाऽवच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदः, तद्भेदेन च कारणताभेद इति वाच्यम्। स्वरूपसम्बन्धरूपाया अतिरिक्ताया वा कारणताया अवच्छेदकभेदेऽप्यभेदादित्य-

रामरुद्री।

स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुतया तत्तत्सम्बन्धेन संयोगस्याऽपि हेतुत्वादिति भावः। यद्यप्यत्राऽऽत्मनो दृष्टान्तत्वमसङ्गतं, तस्य दाहजनकत्वे मानाभावात्, तथाऽपि कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वमताभिप्रायेणैवमुक्तम्। यद्वा दाहजनकत्वमत्र न दाहकारणत्वं, अपि तु दाहप्रयोजकत्वम्। तच्च कारण-तत्कारणसाधारणं स्वरूपसम्बन्धस्वरूपमिति कार्यमात्रकारण—कृति-कारणे आत्मन्यप्यक्षतमेवेति ध्येयम्।

न्याय्यत्वादिति। एतच्चाऽऽपाततः। शक्तेः प्रतिबन्धकनाश्यतया तदपसारणजन्यतया चोत्पादविनाशशालित्वेन अनन्तशक्तिकल्पनापत्त्या विपरीतगौरवापत्तेरिति ध्येयम्। **दोषविशेषेणेति**। अदृष्टादिरूपेणेत्यर्थः। अन्यथा त्वन्मतेऽपि वह्निगतशक्तिप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। **तस्याऽदोषत्वादिति**। स्वसामानाधिकरण्य-स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिजातित्वाभावव्याप्यत्वे मानाभावेन साङ्कर्यस्य जातिबाधकत्वाभावादिति भावः। **स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवेनेति**। जातीतरस्य स्वरूपतो भानानङ्गीकारात्। यस्य स्वरूपतो भानं, तस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादिति भावः। **स्वरूपसम्बन्धरूपाया इति**। तत्कारणव्यक्तिरूपायाः कारणतावच्छेदकभेदेन भेदासम्भवादिति भावः। **अतिरिक्ताया इति**। सप्तपदार्थातिरिक्ताया इत्यर्थः। तादृशकारणताया अवच्छेदकताभेदात् भेदे नानाकारणताव्यक्तिकल्पनागौरवापत्त्या नानावच्छेदकतानिरूपितैककारणताया एव कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः। व्यापकतारूपकारणताया एव प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणधर्मघटितत्वेन अवच्छेदकत्वादिभेदेन भिन्नत्वादिति ध्येयम्। इदमुपलक्षणम्। भेदस्य तद्व्यक्तित्वेन कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति द्रष्टव्यम्। यद्यपि घटादिकार्यं प्रति तत्तत्कार्यानुकूलैकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वे लाघवं, दण्डत्वादिना नानाकारणत्वकल्पने गौरवं, प्रतिबन्धकसमवधानकालीनकारणेषु शक्त्यभावादेव कार्यानुत्पादसम्भवे प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाकल्पनेन च महालाघवादिति शक्तिकल्पनमेव ज्यायः। न च दण्डचक्रादिषु सर्वत्रैकशक्तिमङ्गीकृत्य तद्वत्त्वेन कारणत्वे केवलदण्डादपि घटोत्पत्तिः स्यात्, अशेषकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सत्त्वादिति वाच्यम्।

सामानाधिकरण्येन तत्सिद्धेर्नाऽवच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितौ प्रतिबन्धकत्वसम्भव इत्यवधेयम्।

सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं, किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्।

दिनकरी।

न्यत्र विस्तरः।

परे तु—तृणादिसम्बन्धकालीनवायुसंयोगादीनामेकशक्तिमत्त्वेन हेतुतामादाय विनिगमनाविरहान्न शक्तिसिद्धिरित्याहुः।

यदाशङ्कितं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थ इति, तदपि निराकरोति–**सादृश्यमपीति। तद्भिन्नत्वे सतीति।** इदं च सादृश्यनिरूपकेऽतिव्याप्तिवारणाय। अनुयोगितासम्बन्धविवक्षणे तु न देयमेव। **तद्गतभूयोधर्मवत्त्वमिति।** तत्राऽसाधारण्येन विद्यमाना ये भूयांसो धर्मास्तद्वत्त्वमित्यर्थः।

रामरुद्री।

शक्तेः कारणसमुदायपर्याप्तत्वोपगमेन पर्याप्तिसम्बन्धेन शक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमेन च केवलदण्डसत्त्वदशायां कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्याऽभावात्। एतन्मते सामग्रीत्वमपि यद्धर्मावच्छिन्नसमुदाये कारणतावच्छेदकपर्याप्तिः, तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायत्वमेव। तथाऽपि दण्डत्वादिना घटकारणत्वाभावे दण्डत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानासम्भवेन घटार्थी नियमतो दण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादाने न प्रवृत्तः स्यादिति दण्डत्वादिना घटकारणत्वमावश्यकमिति भावः। सर्वमिदं मनसि निधायैवाऽ**न्यत्र विस्तर** इत्युक्तमिति(१)।

यद्यप्येवमपि तत्तद्धर्मावच्छिन्नसमुदायधर्मिककारणताऽवच्छेदकशक्तिपर्याप्तिज्ञानं तत्तद्धर्मावच्छिन्नोपादानगोचरप्रवृत्तिकारणमित्युक्तौ घटार्थिनो नियमतो दण्डत्वाद्यवच्छिन्नोपादाने प्रवृत्तिः सम्भवत्येव, तथाऽप्येतदस्वरसेनैव **परे** त्वित्यादिना शक्तिखण्डने युक्त्यन्तराभिधायिनो मतस्य अभिधास्यमानत्वान्नाऽसङ्गतिरिति ध्येयम्।

अनुयोगितासम्बन्धविवक्षणे इति। तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं तत्सादृश्यमित्यत्र तद्गतधर्मवत्ताया अनुयोगितासम्बन्धेन विवक्षणे इत्यर्थः। **न देयमेवेति।** तद्गतधर्मरूपसम्बन्धे तदनुयोगिकत्वानभ्युपगमेनैव सादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति भावः। ननु पदार्थमात्रस्यैव पदार्थमात्रेण सादृश्यं स्यात्, तद्गतप्रमेयत्ववाच्यत्वादिधर्मवत्त्वसत्त्वादित्याशङ्कां निराकुरुते। **तत्राऽसाधारण्येनेति।** सकलपदार्थावृत्तित्वेनेत्यर्थः। वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः। घटभिन्नत्वेन सिंहकाकयोरपि सादृश्यापत्तिवारणाय **भूयांस इति।** न च चन्द्रगतभूयोधर्मस्य चन्द्रसम्बन्धत्वे किं मानमिति वाच्यम्। नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वसम्बन्धेन घटे नीलस्येव मुखं चन्द्र इति रूपकस्थले स्ववृत्तिभूयोधर्मसम्बन्धेन मुखे चन्द्रस्य प्रकारतावादिमते तत्र तत्सम्बन्धत्वस्य क्लृप्तत्वादिति ध्येयम्। यद्यपि घटभेदपटभेदादयो भूयां-

---

(१) केचित्तु मण्यादिसमवहितेन वह्निना दाहानुत्पत्तिरदृष्टवैगुण्यात्। न चैवमपरेणाऽपि वन्हिना दाहो न स्यादिति वाच्यम्। तत्पुरुषीयभोगजनकतद्वन्हिजन्यदाहं प्रत्येव तत्पुरुषीयादृष्टस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनान्नाऽतिरिक्तशक्तिसिद्धिरित्याहुः। तन्न मनोरमम्। सम्भवति दृष्टेऽदृष्टकल्पनानवकाशात्। उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादेरेव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। मण्याद्यपसारणेऽपि कार्यानुत्पादप्रसङ्गाच्च। अपरे त्वदृष्टविलम्बादेव न तत्र कार्योत्पत्तिः। अदृष्टस्य च कार्यसामान्यं प्रति कारणत्वस्याऽऽवश्यकत्वादिति वदन्ति। तदसत्। अदृष्टविलम्बो हि नाऽदृष्टनाशोऽदृष्टानुत्पत्तिर्वा, आद्ये, मण्यपसारणेऽपि दाहानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। मण्यादेरपसारणेऽदृष्टमुत्पद्यत इति चेत्–न, तज्जनकस्यवाऽभावात्। मण्यपसारणस्य तज्जनकत्वकल्पने गौरवात्, तस्यैव दाहजनकत्वकल्पने लाघवात्। अन्यथा कदाचिन्मण्याद्यभावेऽपि दाहविलम्बः स्यादिति।

दिनकरी।

नन्विदं—

"गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव॥"

इत्यादावव्याप्तमिति चेन्न। तद्भृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र विवक्षितत्वात्, युगभेदविवक्षया भेदसत्त्वाद्वा।

अत एव युगभेदविवक्षायामिहोपमालङ्कारोऽन्यथाऽनन्वयालङ्कार इत्युक्तमालङ्कारिकैः।

सादृश्यघटकधर्मश्च क्वचिज्जातिरूपो यथा—घटसदृशः पट इत्यादौ। क्वचिदुपाधिरूपो यथा–गोत्वं नित्यं तथाऽश्वत्वमपीत्यादौ। यथा वा चन्द्रसदृशं मुखमित्यादावाह्लादकत्वादि। अतिरिक्तत्वकल्पने गौरवादिति।

नव्यास्तु—सादृश्यमतिरिक्तमेव, न चाऽतिरिक्तत्वे पदार्थविभागव्याघात इति वा-

रामरुद्री।

सो धर्मास्तत्राऽपि सम्भवन्त्येव, गोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यं ग्रन्थकृतैवोक्तमिति भूयस्त्वोपादानमसङ्गतमेव, तथाऽपि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्यप्रतीतेः तात्पर्यविषयत्वार्थकमेव प्रकृते भूयःपदमिति ध्येयम्। नरोऽयं सिंहसदृश इत्यादौ तु घटभिन्नत्वादिर्न तात्पर्यविषयः, किं तु पराक्रमः, तस्याऽपि तथात्वे त्विष्टापत्तेः, तस्मादसाधारण्येनेत्यपि न देयम्। यथा घटो वाच्यस्तथा पटोऽपीति व्यवहाराच्च।

नन्विदमिति। तद्भिन्नत्वघटितसादृश्यमित्यर्थः। **विवक्षितत्वादि**त्यस्य श्लोके इवाद्यर्थत्वेनेति शेषः। **युगभेदविवक्षयेति**। युगभेदप्रयुक्त–तत्तद्युगविशिष्टगगनभेदविवक्षयेत्यर्थः। **भेदसत्त्वाद्वेति**। गगने गगनभेदसत्त्वाद्वेत्यर्थः।

उक्तार्थे आलङ्कारिकाणां सम्मतिमाह। **अत एवेति**। **युगभेदविवक्षाया**मित्यस्य पूर्वोक्त एवाऽर्थः। **इहेति**। गगनं गगनाकारमितिश्लोके इत्यर्थः। **उपमालङ्कार इति**। सादृश्यस्याऽबाधितत्वादिति भावः। **अन्यथा**—विशिष्टयोर्भेदानङ्गीकारे। **अनन्वयालङ्कार इति**। प्रतिपाद्यमानार्थस्याऽन्वयाभावादिति भावः।

ननु उक्तसादृश्यलक्षणे धर्मपदं यदि जातिपरं, तदा गोत्वाश्वत्वयोः सादृश्यानुपपत्तिः, यदि च जातिभिन्नोपाधिपरं, तदा घटपटयोः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिरूपैकोपाधिविरहेण तयोः सादृश्यं न स्यादित्याशङ्कां निराकरोति। **सादृश्यघटकधर्म इति**। चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ लक्षणसत्त्वं सूचयितुमाह—**यथेति**। **आह्लादकत्वादीति**। **आह्लादः**—सुखविशेषः। यद्यपि चन्द्र–मुख–दर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्नैकमाल्हादकरत्वं, कारणतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदस्याऽऽवश्यकत्वात्, तथाऽपि स्वाश्रयोपधायकत्वसम्बन्धेन एकवैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मः, मुख–चन्द्र–दर्शनजन्यं च एकजातीयमेव सुखमिति भावः। **आदिना** वर्तुलत्व–तेजस्वित्वादिपरिग्रहः। सादृश्यमिति शेषः। अत एवाऽ**तिरिक्त**पदेनोत्तरत्र तस्योपस्थितिः। सप्तपदार्थातिरिक्तेति तदर्थः।

सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमङ्गीकुर्वतां नव्यानां मतमुपदर्शयति। **नव्यास्त्विति**। **अतिरिक्तमेवेति**। अन्यथा सदृश इत्याकारकप्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापलापापत्तेरिति शेषः। प्रतीतेः समानत्वं–एकप्रकारकत्वम्। तथा च चन्द्रसदृशं मुखमित्यादौ आह्लादकत्वादेः प्रकारता, घटसदृशः पट इत्यादौ तु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्यांशे अनुभवसिद्धायाः समानाकारताया अपलाप उक्तधर्मस्य सादृश्यतावादिमते दुरुद्धरः। सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तदनुपपत्तिरिति। यद्यपि मुखे चन्द्रे च नैकं सादृश्यं, अन्यथा पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्यांशे तादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः, तथाऽपि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्यत्वरूपाखण्डोपाधेरनुगततया घटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्यो रूपांश इव सादृश्यांशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम्। **विभाग-**

यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

॥ इति पदार्थोद्देशग्रन्थः ॥

दिनकरी ।

च्यम् । तस्य साक्षात् परम्परया वा तत्त्वज्ञानोपयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् । एवमधिकरणत्वमपि, तस्य संयोगादिरूपत्वे बदरकुण्डसंयोगस्य द्विष्ठत्वेन कुण्डे बदरमितिवद्बदरे कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यात् , एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः ।

सादृश्यलक्षणं लक्ष्ये योजयति—**यथेति** । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यासमाप्तिद्योतकः ।

॥ इति पदार्थोद्देशग्रन्थः ॥

रामरुद्री ।

व्याघात इति । पदार्थानां सप्ताधिकत्वादिति भावः । **तत्त्वज्ञानोपयोगीति** । आत्मधर्मिकात्मेतरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञानं तत्त्वज्ञानं, तज्जनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं, तादृशज्ञाने च पक्षविधया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविधया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मादीनां तत्त्वज्ञानोपयोगिता । तत्र च तादृशानुमितिजनकपरामर्शात्मकज्ञानस्य पक्षरूपात्मविषयकत्वात् साक्षादात्मन उपयोगित्वम् । परामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां तु परम्परयोपयोगित्वमिति विशेषो बोध्यः । यद्यपि द्रव्यादिभेदव्याप्यहेतुमानिति परामर्शस्य द्रव्यादिविषयकतया द्रव्यादीनामपि साक्षादुपयोगित्वसम्भवः, तथाऽपि भेदानां तत्तद्व्यक्तित्वेनाऽपि परामर्शे भानसम्भवेन तत्तद्भेदव्याप्यहेतुमानात्मेति परामर्शस्य द्रव्याद्यविषयकत्वात् परम्परोपादानम् । अत्र मात्रपदेन सप्तपदार्थातिरिक्तसादृश्यादिपदार्थव्यवच्छेदः । तथा च सादृश्यादीनामात्मभिन्नपदार्थानां सत्त्वेऽपि आत्मनि तद्भेदो नाऽनुमितिविषय इति तद्भेदज्ञानं न तत्त्वज्ञानं, अतस्तद्भेदज्ञानजनकज्ञानविषयस्याऽपि सादृश्यादेर्न तत्त्वज्ञानोपयोगितेति भावः । एवं च तत्त्वज्ञानोपयोगिपदार्थानामेव महर्षिणा विभजनान्न विभागव्याघात इति भावः । अधिकरणत्वादीनां अतिरिक्ततां साधयति—**एवमिति । कुण्डे बदरमिति** । इत्थं च आधारत्वं सप्तम्यर्थः, तत्र प्रकृत्यर्थस्याऽऽधेयतासम्बन्धेनाऽन्वयः, आधारत्वस्य च निरूपकतासम्बन्धेन सप्तमीसमभिव्याहृतबदरादिपदार्थेऽन्वयः, तथा च कुण्डवृत्त्याधारतानिरूपकं बदरमिति बोधः । इदं प्राचीनमताभिप्रायेण । आधेयत्वं सप्तम्यर्थ इति नवीनमते तु कुण्डं बदरवदितिवत् बदरं कुण्डवदित्यापत्तिर्द्रष्टव्या । **एवं प्रतियोगित्वमपीति । एवं**–अतिरिक्तपदार्थ इत्यर्थः । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे भूतलादेरपि घटादिप्रतियोगित्वापत्तिः, घटः प्रतियोगितावानित्याधारताप्रतीत्यनुपपत्तिश्च, प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वे अभेदेनाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहेण घटत्वादेः प्रतिगितावच्छेदकत्वानुपपत्तिश्च अतिरिक्तत्वसाधिकेति भावः(१) । **अपिना** विषयत्वादिसमुच्चयः ॥ २ ॥

इति पदार्थोद्देशग्रन्थः ।

---

(१) इदमुपलक्षणम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः समवायावच्छिन्नतयाऽतिप्रसङ्गापत्तिः । घटत्वस्यैक्येन तत्स्वरूपायाः प्रतियोगिताया ऐक्यात् । वस्तुतस्त्वभावाभावत्वरूपायाः प्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वे मानाभावः । न चाऽभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वरक्षार्थमितिरिक्त एव घटाभावाभावः स्वीकरणीयः, तत्त्वस्य च घटे विरहेण न तस्य प्रतियोगित्वरूपतेति वाच्यम् । विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावत्वरूपस्याऽभावत्वस्य घटेऽपि स्वीकारात् । न चैवं स्वरूपेण घटवद् भूतलमित्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । घटाभावाभावत्वावच्छिन्नवृत्तिताया एव स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वोपगमेन घटत्वावच्छिन्नवृत्तिताया अतथात्वेऽपि क्षत्यभावात् । अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या तमसोऽपि तेजोऽभावरूपतानुपपत्तिः, तत्राऽपि स्वरूपेण तमोवान् घट इति प्रतीत्यनुत्पादस्य तुल्यत्वादित्यादिकमूह्यम् ।

क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो मनः ।
द्रव्याणि,

द्रव्याणि विभजते—क्षित्यबिति । क्षितिः-**पृथिवी,** आपः-**जलानि,** तेजः—**वह्निः,** मरुत्-**वायुः,** व्योम-**आकाशः,** कालः-**समयः,** दिक्-**आशा,** देही-**आत्मा, मनः, एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ।**

दिनकरी ।

'स्त्रियां क्तिन्'इतिसूत्रविहित—'क्तिन्' प्रत्ययान्तक्षितिशब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षिति-पदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—**क्षितिः-पृथिवीति ।** अप्शब्दस्य "अप्तृन्तृच्-"-इत्यादिपाणिनीयसूत्रे शब्दपरत्वादाह—**आपः-जलानीति ।** प्रतापस्याऽपि तेजःशब्द-वाच्यत्वात् प्रकृते तेजःपदार्थं दर्शयति—**तेजः-वन्हिरिति ।** वन्ह्यादिरित्यर्थः । देववि-शेषस्याऽपि मरुच्छब्दवाच्यत्वात् प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह— **मरुत-वायुरिति ।** व्योम-शब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगादाह-**व्योम-आकाश इति ।** कालशब्दस्याऽन्तकादिबोध-कत्वादाह-**कालः-समय इति ।** दिक्शब्दस्य 'दिश अतिसर्जने' इतिधातुना निष्पन्नस्य दानार्थकत्वात् प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—**दिक्-आशेति ।** देहविशिष्टार्थवाचकात् देहि-शब्दात् देहावयवानामुपस्थितेराह—**देही-आत्मेति ।** अथेश्वरस्य देहिनां मध्येऽन-न्तर्भावात् कथं द्रव्यत्वमिति चेन्न । वृद्धा भूतावेशन्यायेनेश्वरस्य शरीरमिच्छन्ति । संसार्यदृष्टवशाच्छरीरमित्यन्ये । अत एव वाऽस्वरसादाह—**आत्मेति ।** पृथिव्यप्तेजो-वाय्वात्मान इति पञ्चैव द्रव्याणि, व्योमादेरीश्वरात्मन्येवाऽन्तर्भूतत्वात् , मनसश्चाऽप्स-मवेतभूतेऽन्तर्भावादित्याहुर्नवीनाः, तन्मतं निराकर्तुं सङ्ख्याबोधकपदपूरणेनाऽर्थमाह-**एतानि नव द्रव्याणीति(१) ।** व्योम्नस्तावच्छब्दाश्रयतया सिद्धिः, न च भगवत एव

रामरुद्री

ननु "क्षितिः—पृथिवी"इत्यादि व्याख्यानं ग्रन्थकृतामसङ्गतं, क्षित्यादिशब्दानां प्रसिद्धार्थकत्वात्, अप्रतिपत्तेरन्यथाप्रतिपत्तेर्वा निरासायैव हि विवरणं कुर्वन्ति सन्तः, न चाऽत्र तयोरेकाऽपि सम्भवतीत्य-तोऽन्यथाप्रतिपत्तिमुपपादयन् तत्सार्थक्यमाह—**स्त्रियामित्यादिना । आत्मेतीति ।** स्वावच्छिन्नभोग-वत्त्वसम्बन्धेन देहविशिष्ट एव देहिशब्दार्थः, न तु समवायेन तद्विशिष्ट इति न देहावयवोपस्थितिरिति भावः । **अनन्तर्भावादिति ।** ईश्वरवृत्तिधर्मान्तरानुपदेशात् तस्य द्रव्यत्वाभावनिश्चयादिति भावः । **भूतावेशन्यायेनेति ।** यथा भूताभिभवस्थले मनुष्यादिशरीरावच्छेदेन भूतस्य न सुखदुःखसाक्षात्कार-रूपभोगाश्रयता, किं तु तदीयशरीरावच्छेदेनैव, एवमपि भूतप्रयत्नजन्यव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरम् , तथा ऽत्राऽपि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगावच्छेदकं, अपि तु तदन्तर्गतजीवस्यैव, एवमपि ईश्वरप्रयत्नजन्य-रावणवधादिरूपविलक्षणव्यापारवदिति समुदायार्थः । यद्यपि एवमपि उक्तसम्बन्धेनेश्वरस्य देहविशिष्ट-त्वाभावात् देहशब्दात् नेश्वरलाभः सम्भवति, तथाऽपि स्ववृत्तिचेष्टानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन देहविशिष्ट एव प्रकृते देहिशब्दार्थ इति नाऽनुपपत्तिरिति भावः । नन्वेवं ईश्वरस्य श्रुतावपाणिपादत्वाद्युक्तिर्विरुद्धयेते-त्यतः कल्पान्तरमाह-**अत एवेति ।** अयं भावः, देहिशब्दस्य उक्तसम्बन्धेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्वरस्य

---

(१) ननु पञ्चद्रव्यवादिमतेऽपि नवत्वविशिष्टद्रव्याणां प्रसिद्धत्वेन 'नवद्रव्याणि' इत्यु-क्तावपि न तन्निरास इति चेन्न । पृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनवकवदवृत्ति द्रव्य-त्वमित्यस्यैव तदर्थत्वात् ।

ननु द्रव्यत्वजातौ(१) किं मानं ? न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, घृतजतुप्रभृतिषु

दिनकरी।

शब्दाश्रयत्वं, प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहात्, न च जीवानामाश्रयत्वे शब्दवानहमिति प्रत्यक्षापत्तिः, अदृष्टवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात्, कालदिशोस्तु एतस्मिन् काले घटः, पूर्वस्यां दिशि पटः इत्याद्यनुगताकारप्रत्ययात्, मनसश्चाऽसमवेतभूतत्वे पार्थिवादित्रसरेणूनादाय विनिगमनाविरह इत्याशयः। अधिकमग्रे व्यक्तीभविष्यति।

मूले—**द्रव्याणीति।** द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं, न तु गुणाश्रयत्वविशिष्टार्थकं, गौरवात्।

मुक्तावल्यां-किं मानमिति। किंशब्दः प्रश्ने। ननु द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका भविष्यतीत्यत आह—**न हीति।** **तत्र**—द्रव्यत्वजातौ। **घृतेति।** तथा च घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकलद्रव्यसाधारणद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः।

रामरुद्री।

शरीरानङ्गीकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये अविभजनात् द्रव्यत्वं न स्यादित्यस्वरसात् देहिशब्दार्थो न देहविशिष्टः, अपि तु आत्मत्वजात्यवच्छिन्न इतीश्वरस्य द्रव्यत्वसिद्धिरिति विवरणतात्पर्यम्। नचेश्वरस्याऽशरीरत्वे ब्रह्म–विष्णुमहेश्वर–शरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात्, जीवादृष्टवशेन सृष्ट्यादिकार्यार्थमीश्वरस्य ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यङ्गीकारेण इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। ब्रह्मादिशरीराणां ईश्वरीयत्वं हि तदीयभोगावच्छेदकत्वं, तददृष्टजन्यत्वं, तत्कृतिजन्यचेष्टावत्त्वं वा ? नाऽऽद्यद्वितीयौ, तस्य भोगादृष्टयोरभावात् नाऽपि तृतीयः, समवायेन चेष्टां प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कृतेः कारणतया व्याप्यवृत्तित्वे नेश्वरकृतेरवच्छेदकतया काऽप्यसत्त्वात्, कार्यत्वावच्छिन्नकारणताया एव तत्राऽङ्गीकारात्, ब्रह्मादीनां जीवन्मुक्तयोगित्वस्याऽभ्युपेयत्वादिति ध्येयम्। **अयोग्यत्वस्यैवेति।** मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैवेत्यर्थः। तेन शब्दस्य श्रावणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। **त्रसरेणूनिति।** नवीनमते अवयवधारायास्त्र्यणुकेष्वेव विश्रान्तिः, तेषामेवाऽसमवेतत्वादिति भावः। **विनिगमनाविरह इति।** तथा चानेकद्रव्यव्यक्तिषु मनस्त्वस्वीकारापेक्षया एकैकातिरिक्तव्यक्तिषु तत्तन्मनस्त्वं स्वीकर्तुमुचितमिति भावः।

ननु 'द्रव्याणि' इति मूलवाक्यस्याऽतिरिक्तद्रव्यत्वजात्यभावेऽपि नाऽनुपपत्तिः, गुणवदाद्यर्थकत्वेनाऽपि तद्विवरणसम्भवात्, अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधनायासो विफल इत्याशङ्कामपनेतुं मूले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकतां व्यवस्थापयति—**द्रव्यपदमिति।**

प्रश्ने इति। जिज्ञासाबोधकशब्दः प्रश्नः। घटकत्वं सप्तम्यर्थः। तथा च मूलस्थकिंशब्दो जिज्ञासार्थक इति पर्यवसितोऽर्थः। उत्तरवाक्येन प्रमाणसामान्यस्याऽनिरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वासम्भवादिति भावः। **घृतादिष्विति।** न च घटादावित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम्। अनुगतप्रतीत्यभावे बीजाभावसूचनाय घृताद्युपादानात्। तथा हि—अनुगताकृतिव्यङ्ग्या हि मनुष्यत्वादिजातिः, न हि नवद्रव्येष्वनुगताऽऽकृतिः काचित् सम्भवति, घृतादिष्वेकैकपदार्थेष्वपि सर्वदा नैकाऽऽकृतिः, कठिनत्व–द्रवत्वयोरनियतत्वादिति भावः। **पामराणामिति।** पण्डितानां शास्त्रकारीयवाक्यजन्यद्रव्यत्वभानस-

---

(१) 'द्रव्यं गुणः'—इत्यादिकारिकायां 'पदार्थाः सप्त कीर्तिताः' इति कथनमयुक्तम्। पदार्थानामानन्त्यात्, अतो द्रव्यत्वादिविभाजकधर्मानादायैव सप्तत्वं वक्तव्यम्। तत्र द्रव्यत्वरूपो विभाजकधर्मः किंजातिस्वरूपः? उतोपाधिस्वरूपः? नाऽऽद्यः, तस्य तस्य जातित्वासिद्धेः। द्वितीयेऽपि कोऽयमुपाधिः ? गुणवत्त्वमिति चेत्—न। उत्पत्तिक्षणावच्छेदेन घटादौ गुणासत्त्वात् द्रव्यत्वाभावप्रतीत्यापत्तेः। नाऽपि गुणात्यन्ताभावानधिकरणत्वम्, ध्वंसप्राग-

द्रव्यत्वाग्रहादिति चेत्-न। कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया, संयोगस्य,

दिनकरी।

कार्येति। कार्यत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वम्। न च ध्वंससाधारण्यम्, सत्त्वेन विशेषणीयत्वात्। अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः, कारणस्य तादात्म्यम्। यत्र समवायेन कार्यं, तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति नियमात्।

ननु जन्यसत्त्वरूपकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे मानाभावः। न च नीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलस्य हेतुतयैव तद्वारणात्, कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्, कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाच्चेत्यत आह-**संयोगस्येति।** अत्र च रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारण्याभावेन द्रव्यकार्यतया परित्यागः, सकलद्रव्यवृत्तिसङ्ख्यादित्रयस्य च गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वात्। न च संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावः, तत्तद्व्यक्तिसमवेतसत्सामान्यं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्याऽऽवश्यकतया गुणादौ तदुत्पादासम्भवादिति वाच्यम्।

रामरुद्री

म्भवेऽपि पामराणां शास्त्रजन्यज्ञानाभावेन पामराणामित्युक्तम्। द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वे घटादिवत् तस्याऽपि पामराणां प्रत्यक्षं स्यात्, तदभावेन द्रव्यत्वे प्रत्यक्षं न प्रमाणमिति भावः।

ननु किमिदं द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं ? न जातिरूपं, ध्वंससाधारण्यात्, नाऽप्युपाधिरूपं, अनुगतानतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्वचत्वादित्याशङ्कायां तन्निर्वक्ति। **कार्यत्वमिति। न चेति।** द्रव्यकार्यत्वाभाववति ध्वंसेऽपि प्रागभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेनाऽतिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः।

नन्विति। जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तस्वरूपाणां कार्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गता स्वीकरणीया, सत्त्वस्य तथात्वे तु एकस्य समवायस्यैव तथाविधसंसर्गता कल्पनीयेति लाघवमभिप्रेत्याऽऽह— **जन्यसत्त्वरूपेति। स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वेति।** स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्त्वेन तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धकोटौ द्रव्यत्वप्रवेशः। नन्वेवमुक्तकार्यकारणभावविरहेऽप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गघटकतयैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेति सिद्धं नः समीहितमित्यत आह— **कार्यत्वस्येति।** ननु तर्हि लाघवात् कालिकसम्बन्धेन घटत्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्वत आह—**कालिकसम्बन्धेनेति। द्रव्यकार्यतया परित्यागः**-द्रव्यकार्यत्वेनाऽनुक्तिः। इदञ्च **'संख्यादित्रयस्य च'** इत्यत्राऽप्यनुषज्यते। **सत्सामान्यमिति।** सत्त्वं समयसम्बन्धः, समयश्चाऽत्र स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणीभूतो ग्राह्यः, तेन तादृशसमयसम्बन्धस्योत्पत्तिरूपत्वेन उत्पत्तिमत्त्वलाभात् नित्यगुणादिव्यावृत्तिः। यद्यप्यभावः सन्निति प्रतीत्या समयसम्बन्धमात्रमेव सत्पदार्थः, तथाऽपि सामान्यशब्दस्याऽत्र विशेषपरताऽभ्युपगमादुक्तार्थलाभः। सत्पदस्य सत्तावदर्थकत्वे नित्यगुणव्यावर्त्तनाय जन्यत्वप्रवेशस्याऽऽवश्यकतया तत एव जातिवारणे तद्वारकसत्पदवैयर्थ्यापत्तेः। प्रागभावस्य सर्वमतासिद्धतया प्रागभावप्रतियोगित्वं नोपात्तमिति ध्येयम्। **आवश्यकतयेति।** अन्यथा एकत्र समवेतस्याऽपरत्र समवायेनोत्पादप्रसङ्गादिति भावः। वस्तुतस्तु उक्तकार्यकारणभावस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नतया घटादौ नित्यगुणाभावेन तदभिप्रायेण जातिमात्रव्यावर्त्तनाय लाघवेन सत्पदं यथाश्रुतमेवेति सम्यक् प्रतिभाति, गगनादिस्थल एवाऽगत्या जन्यत्वं प्रवेश्य कार्यकारणभाव इति भावः। न च यत्र सुरभ्यसुरभिकपालिकारब्धं कपाल-

---

भावयोरत्यन्ताभावेन सह विरोधे मानाभावादित्याशङ्कां हृदि निधाय द्रव्यत्वस्य जातिरूपतामेव व्यवस्थापयितुं शङ्कते—नन्वित्यादिना।

विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धेरिति(१)।

ननु (२) दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं? तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते, तस्य च

दिनकरी

कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्।

नित्यसंयोगाऽङ्गीकर्तुर्मतसाधारण्येनाऽऽह—**विभागस्येति। द्रव्यत्वसिद्धेः**—जातिरूपद्रव्यत्वसिद्धेः। क चित् तथैव पाठः।

अत्र यद्यपि गुणत्वेनाऽन्यथासिद्धिः सम्भवति, तथाऽपि साक्षात्सम्बद्धधर्मबाधे सत्येवाऽनुमितेः परम्परासम्बद्धधर्मविषयत्वमिति भावः।

इदमुपलक्षणम्। द्रव्ये द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धिः, प्रतिबद्धयतावच्छेदकं तु पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव, नित्यव्यावृत्तत्वात्, भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय विनिगमनाविरहापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तु धर्मिग्राहकमानसिद्धम्। न च तस्य गगनादिवृत्तित्वे मानाभाव इति वाच्यम्। भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तिकत्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गगनादिपञ्चवृत्तित्वाभ्युपगमात्। न च भूतत्वेन तुल्यव्यक्तिवृत्तित्ववारणाय मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां, गगनादिवृत्तित्वकल्पने गौरवात्, गगनादिवृत्तित्वकल्पनेऽपि मूर्तत्वेन साङ्कर्य्यवारणाय मनोवृत्तित्वस्याऽऽवश्यकत्वादि-

रामरुद्री

द्वयं(३), **कार्यमात्रवृत्तिजातेरिति।** अन्यथा तदवच्छिन्नस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेरिति भावः।

गुणत्वेनाऽन्यथासिद्धिरिति। स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन गुणत्वस्याऽपि द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः।

नित्यव्यावृत्तत्वादिति। यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तम्। न चेदं प्रतिबद्धयतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यावृत्तमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम्। तथा सति पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यापत्त्या तस्य जातित्वानुपपत्तेः। तथाऽपि साङ्कर्यस्य दोषत्वानुपगमेनैदतदभिहितम्। ननु द्रव्यत्वस्याऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे भूतत्वमूर्तत्वाभ्यां विनिगमनाविरहतादवस्थ्यमत आह—**द्रव्यत्वस्येति। धर्मिग्राहकमानेति।** द्रव्यत्वसाधकानुमानेत्यर्थः। तथा च तस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिद्ध्येदिति क्लृप्तयोरेव परस्परं विनिगमनाविरहः, न तु क्लृप्तस्याऽक्लृप्तेनेति भावः। **साङ्कर्यवारणायेति।** यद्यपि स्वमते साङ्कर्यं न दोषः, तथाऽपि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन तस्य दोष-

---

(१) इत्थं चाऽऽकाशसमवेतासमवेतत्वे सत्याकाशसमवेतजातिर्द्रव्यत्वम्। सत्तावारणाय सत्यन्तम्। अभावादिवारणाय विशेष्यदलम् पृथिवीत्वादिवारणायाऽऽकाशेति। परमाण्वाकाशसंयोगवारणाय जातिपदमिति ध्येयम्। गुणवत्त्वव्यापकसत्ताभिन्नजातिर्वा द्रव्यत्वम्। पृथिवीत्वादिवारणाय व्यापकत्वनिवेश इति।

(२) नवबाह्यस्य सतो द्रव्यत्वं भवतेष्टं? उत सतो द्रव्यस्य नवबाह्यत्वं? तत्र प्रथमस्य द्रव्यत्वमेव निराकरिष्यते, यथा-तमसः। द्वितीयस्य तु क्लृप्तेष्वेवाऽन्तर्भावः करिष्यते, यथा-सुवर्णस्येत्याशयेन प्रथमतस्तमसो द्रव्यत्वमाशङ्कते—नन्वित्यादिना। द्वितीये च 'सुवर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावः'—इत्यादिना तस्याऽपि क्लृप्तद्रव्येऽन्तर्भावः करिष्यत इति।

(३) नच यत्र सुरभीत्यारभ्य-द्वयमित्यन्ता पङ्क्तिः प्रामादिका।

रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं, तद्धि गन्धशून्यत्वात् न पृथिवी, नीलरूप-

दिनकरी ।

ति वाच्यम् । तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य तुल्यवृत्तित्वापत्तेरिति ।

ननु दशमद्रव्यस्य तमसः सत्त्वात् ''नव द्रव्याणि''इत्ययुक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शङ्कते—**नन्विति ।** ननु तमसि मानाभावेन नोक्तमित्याशङ्क्य तमःसाधकप्रत्यक्षप्रमाणमाह—**तद्धीति ।** तमो हीत्यर्थः । **प्रत्यक्षेण**–चक्षुरिन्द्रियेण । ननु तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशङ्कयाऽनुमानप्रमाणमाह—**तस्येति ।** तमस इत्यर्थः । **'च'**कारो **'द्रव्यत्वं'** इत्यनेनाऽन्वेति । तथा च तमो द्रव्यं, रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणं सूचितम् । इदमुपलक्षणम् । परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् । इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः ।

ननु तमसि रूपे मानाभावः । न च नीलं तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतीतेर्भ्रान्तित्वादतो हेत्वन्तरमाह—**कर्मवत्त्वादिति ।** कर्मवत्त्वं च समवायसम्बन्धेन विवक्षितं, तेन जन्यमात्रस्य कालिकसम्बन्धेन कर्मवत्त्वेऽपि न व्यभिचारः । न च स्वरूपासिद्धिः, चलति च्छायेति प्रतीत्या कर्मवत्त्वसिद्धेः ।

तमसः क्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावं निराकुरुते-**तद्धीत्यादिना । गन्धेति ।** गन्धाभावस्य हेतुत्वोक्तौ पटगतगन्धप्रतियोगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तम् । हेतुश्च प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः । तेन नोत्पत्तिकालीने संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति च घटे व्यभिचारः ।

नीलरूपेति । अनुगतेनैकेनैव नीलरूपेण हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादी-

रामरुद्री ।

त्वमभ्युपेत्याऽपि दोषान्तरमाह—**तथा सतीति ।**

चलति च्छायेति प्रतीत्येति । यद्यपि नीलं तम इति प्रतीतेरिव एतस्या अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसम्भवात् पूर्वोक्तावतारणासङ्गतिः, तथाऽपि वन्ह्यादितेजस्यौपाधिकरक्तादिरूपभ्रमस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ताप्रतीतौ भ्रमत्वकल्पनसम्भवः, क्रियावत्ताप्रतीतौ तु न तथा सम्भवः, क्वाऽपि क्रियावत्ताप्रतीतौ तथात्वादर्शनादिति भावः । यद्यपि वेगवतः पुंसः स्थिरे वृक्षादौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिरनुभूयते, तथाऽपि तत्र भ्रान्तपुरुषनिष्ठदोषस्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन क्लृप्ततया भ्रमविशेष्यसमीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठक्रियारूपदोषस्य क्रियाभ्रमजनकत्वेन कुत्राऽप्यकल्पनात् नाऽत्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसम्भव इति भावः ।

ननु गन्धाभावादित्यनुक्त्वा **'गन्धशून्यत्वान्न पृथिवी'**इति किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्य गन्धाभावादित्युक्ते गन्धप्रतियोगिकाभावहेतुता लभ्यते, तथा च तत्तद्गन्धाभावस्याऽपि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गन्धसामान्याभावस्य हेतुतालाभाय गन्धशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाऽऽह—**गन्धाभावस्येति । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति चेति ।** न च संयोगेन गन्धाभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशाभावमादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसङ्गतं, संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यादृशसम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगिकत्व–यदभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः, तदधिकरणे तदभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युक्तौ तादृशाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धघटे व्यभिचारो दुर्वारः, तत्र परस्परविरोधेन कस्याऽपि गन्धस्याऽनुत्पत्त्या प्रतियोगिव्यधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नगन्धसामान्याभावसत्त्वादिति, प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन

वत्त्वाच्च न जलादिकम् । तत्प्रत्यक्षे चाऽऽलोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेत् ।

दिनकरी ।

नामननुगतानां न हेतुतयोपन्यासः, '**जलादिकं**'इत्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्यसङ्ग्रहः । तथा च नवसु द्रव्येष्वन्तर्भावासम्भवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः ।

तदुक्तम्—

"तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।

प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति"(लीलावती) इति ।

ननु तमसो द्रव्यत्वे आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहो न स्यात् , द्रव्यग्रहे ह्यालोकसापेक्षचक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादित्यत आह—**तत्प्रत्यक्षे चेति** । तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः । तमोऽभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव संयोगसम्बन्धेनाऽऽलोकत्वेन कारणत्वावधारणादिति भावः ।

रामरुद्री ।

गन्धानधिकरणे निरवच्छिन्नदैशिकविशेषणतया वृत्तित्वं, तद्विशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वे तात्पर्यमुपगन्तव्यम् । उक्तघटे च उक्तसम्बन्धेन कपालनिष्ठगन्धसत्त्वेन तत्र गन्धाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवान्न व्यभिचारः । नच यत्र सुरभ्यसुरभिकपालिकारब्धं कपालद्वयं तत्र समवेतस्य घटस्य स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनाऽपि गन्धाधिकरणत्वविरहाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । कपालद्वयसंयोगादुत्पत्स्यमानस्य घटस्य कपालावयवादिष्वपि समवायेनोत्पादस्वीकारात् । अन्यथा घटसत्त्वदशायामेव कपालिकादौ समवायेन घटाभावस्य प्रत्यक्षापत्तेः । न च कपालस्य घटप्रतिबन्धकत्वात् कथं कपालिकादौ तदुत्पाद इति वाच्यम् । द्रव्यविभाजकोपाधिव्याप्या या घटत्वादिजातयः, तत्तज्जात्यवच्छिन्नं प्रति तत्तज्जात्यवच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वोपगमेन घटं प्रति कपालस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् , तद्द्रव्यं प्रति तद्द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेन वा प्रतिबन्धकतायाः स्वीकरणीयत्वादिति । पार्थिवपरमाणौ गन्धनाशदशायां गन्धाभावसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणतायां निरवच्छिन्नत्वप्रवेशः । इत्थं च संयोगेन गन्धाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणाय समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशसार्थक्यम् । एतेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, तदा तादृशगन्धाभावाप्रसिद्धिः, अधिकरणभेदेनाऽभावाभेदात् , यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तदा गन्धाभावप्रतियोगित्वेन गन्धोपादाने शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यता, यदि गन्धानधिकरणवृत्तित्वं, तदाऽपि गन्धानधिकरण–जलादिवृत्ति—गन्धाभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यम् , यदि च गन्धानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टगन्धाभावस्य हेतुत्वान्न व्यभिचार इति विभाव्यते, तदाऽपि तद्घटकगन्धानधिकरणत्वमात्रस्य हेतुतासम्भवेन शेषवैयर्थ्यमिति दूषणानि प्रयुक्तानि । स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन गन्धानधिकरणत्वस्य पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारित्वेन शेषसार्थक्यादिति विभावनीयम् ।

हेतुतयेति । एतेन प्राचीनग्रन्थेषु जलादिभेदसाधने नानाहेतूपन्यासो व्यर्थप्रयास इति सूचितम् । **परिशेषेणेति** । पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति द्रव्यत्वरूपहेतुनेत्यर्थः । न च विशेष्यासिद्धिः, रूपादिना तत्साधनादिति भावः ।

उक्तार्थे मीमांसकानां सम्मतिमाह—**तदुक्तमिति** । परापरयोर्यौ विभागौ–विशेषधर्मौ परत्वापरत्वस्वरूपौ, तद्वदिति परापरविभागवदित्यस्याऽर्थः । **प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति** । प्रसिद्धानि यानि पृथिव्यादिद्रव्याणि, तेषां **वैधर्म्यात्**–तद्वृत्तिगन्धशून्यत्वादेरित्यर्थः । ननु '**तत्प्रत्यक्षे** च–'इत्यादिमूलं प्रकृतानुपयुक्तमित्याशङ्कां निराकुर्वंस्तद्ग्रन्थमवतारयति—**नन्विति** ।

ननु तेजोऽभावस्तम इतिवादी प्रष्टव्यः, किं तेजःसामान्याभावस्तमःशब्दार्थः ? उत तद्विशेषाभावः ? नाऽऽद्यः, गाढनरतमस्यपि तमःप्रतीत्यनुपपत्तेः, सर्वदैव सर्वत्र तेजःपरमाणूनां सत्त्वात् , न द्वि-

न । आवश्यकतेजोऽभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा । कर्म्मवत्ताप्रतीतिरप्यालोकापसरणोपाधिकी भ्रान्तिरेव । तमसोऽतिरिक्तद्रव्यत्वे अनन्तावयवादिकल्पनागौ-

दिनकरी ।

आवश्यकतेजोऽभावेनेति । प्रकृष्टमहत्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वावच्छिन्नाभावेनेत्यर्थः । अन्धकाराभाव एव तेजः किं न स्यादिति तु न सम्यक्, उष्णस्पर्शभास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायाऽऽवश्यकपदम् । **उपपत्तौ**–तमोव्यहारोपपत्तौ । ननु तमसस्तेजोभावत्वे रूपवत्ताप्रतीतिः कथं ? अभावे रूपाभावादित्यत आह–**रूपवत्तेति** । ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तित्वेऽपि चलतीति प्रत्ययसिद्धकर्मवत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—**कमवत्ताप्रतीतिरपीति** । न हि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतातिरिति भावः । ननु प्रतीतेर्भ्रान्तित्वं तत्रैव स्वीक्रियते, यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं, प्रकृते च तमो न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात् कथं प्रतीतेर्भ्रान्तित्वमित्यतो दूषणान्तरमाह—**तमस इति** । '**अवयवादि**'इत्यादिना उत्पत्तिध्वंसपरिग्रहः(१) ।

रामरुद्री ।

तीयः, सौरालोकसत्त्वेऽपि यत्किञ्चित्तेजोऽभावसत्त्वेन तमःप्रतीत्यापत्तेरित्यतो यादृशतेजोभावस्य तमःशब्दार्थता तादृशं तेजोभावं दर्शयति—**प्रकृष्टेति** । तेजस्त्र्यणुकसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् महत्त्वे प्रकृष्टत्वविशेषणं, चक्षुरादितेजःसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरुद्भूतत्वनिवेशः, हिरण्यादितेजःसत्त्वेऽपि तमःप्रतीतेरनभिभूतत्वस्याऽपि निवेशः, तथा चैतादृशविशेषणविशिष्टतेजःसामान्याभावस्य तमःशब्दार्थतया नोक्तापत्तिरिति भावः । ननु तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यक्लृप्तत्वं, तच्च घटो नाऽस्तीत्यादिप्रतीत्यां यथा घटाभावादिरवश्यं क्लृप्तः, तथा तेजो नाऽस्तीति प्रतीत्या तेजोऽभावोऽपीत्युपपादनीयं, तच्च न सम्भवति, तेजोरूपद्रव्ये मानाभावात्, तमोरूपद्रव्याभाव एव तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसम्भवादित्याशङ्कामपनेतुं तेजोरूपद्रव्यस्याऽऽवश्यकतां प्रदर्शयति—**अन्धकाराभाव एवेति । आवश्यकपदमिति ।** तथा च तमोभाव एव तेजः किं न स्यादित्याशङ्कानिरासाय मूले तेजस एवाऽऽवश्यकत्वं प्रदर्शितमिति भावः । **यत्रोत्तरकाल इति ।** इदं रजतमिति बाधनिश्चयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते, न तूत्तरकाले बाधनिश्चयाभावे, अन्यथा घटादिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्वकल्पनापत्त्या शून्यवादापत्तेरिति भावः । **दूषणान्तरमाहेति ।** तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्, तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्केण व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धवत् तमो यदि द्रव्यं स्यात् तर्ह्यक्लृप्तानन्तावयवसमवेतं स्यादिति तर्केण द्रव्यत्वज्ञानप्रतिबन्धसम्भवात् क्रियादिहेतुनाऽपि तमसो न द्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः । न चैवं धूमेन वन्ह्यनुमितिरपि न स्यात्, वह्निर्यदि पर्वतवृत्तिः स्यात्, तर्ह्यक्लृप्तानन्तावयवसमवेतः स्यादिति तर्केण

---

(१) अपि च तमःपरमाणवः स्पर्शवन्तस्तद्रहिता वा ? नाऽऽद्यः, अनुपलब्धिबाधितत्वात्, नाऽन्त्यः, अस्पर्शवतो द्रव्यारम्भकत्वानुपपत्तेः । न च तमःपरमाणवः स्पर्शवन्त एव, तमस्तु निःस्पर्शमेवाऽऽरभ्यत इति वाच्यम् । स्पर्शवदारब्धस्य स्पर्शवत्त्वनियमात् । न चाऽदृष्टवैलक्षण्येन न तत्र स्पर्श उत्पद्यत इति वाच्यम् । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् । एकजातीयादेव वा परमाणोः क्षित्यादिभेदेन चतुर्धा कार्याण्यदृष्टभेदात् सञ्जायन्त इति वा किं न कल्प्यते ? तस्मात्तमःपरमाणवो न स्पर्शवन्त इति । यत्तु तमो यदि सावयवं द्रव्यं स्यात् तदा रूपवत्त्वस्य स्पर्शाव्यभिचारात् महतश्च स्पर्शवतः प्रतिघातधर्मत्वात् तमसि सञ्चरतः प्रतिघातः स्यादतो न द्रव्यमेतदिति केचिदाहुः । तन्न । प्रभामण्डलादावुक्ततर्कस्य व्यभिचारपराहतत्वादिति ।

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

रवं च स्यात् । सुवर्णस्य यथा तेजस्यन्तर्भावस्तथाऽग्रे वक्ष्यते ॥ २ ॥

॥ इति द्रव्यविभागग्रन्थः ॥

गुणान् विभजते—अथ गुणा इति । **एते गुणाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः कणादेन कण्ठतः, 'च'शब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्व (१) जातिसिद्धिरग्रे**

दिनकरी ।

यत्त्वारोपितं नीलरूपं तम इति कन्दलीकारमतम् । तन्न । इह अन्धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः, तमो नीलं न नीलिमेति प्रत्ययाच्च(२) ।

ननु तमसोऽनतिरिक्तत्वेऽपि सुवर्णस्याऽतिरिक्तस्य द्रव्यस्य सत्त्वान्नवत्वव्याघातस्तदवस्थ एवेत्यत आह—**सुवर्णस्येति । वक्ष्यत इति** । तेजोनिरूपणावसर इति शेषः ॥

॥ इति द्रव्यविभागग्रन्थः ॥

कण्ठत इति । "रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः" इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठेनोक्ताः, **'च'शब्देन**—सूत्रस्थ 'च'शब्देन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः स-

रामरुद्री ।

वन्ह्यनुमितिप्रतिबन्धसम्भवादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसिद्धमहानसीयवन्ह्यारम्भकपरमाणूनां क्लृप्तत्वात् । न च (महानसीय) वह्न्यारम्भकपरमाणूनां क्लृप्तत्वेऽपि पर्वतीयवन्ह्यारम्भकाणां तेषामक्लृप्तत्वादुक्ततर्कावतारः सम्भवतीति वाच्यम् । महानसीयवह्न्यारम्भकपरमाणुभिरेव पर्वतीयवह्न्यारम्भसम्भवात्, तमःपरमाणूनां क्वाऽप्यक्लृप्तत्वात् । न च तमोऽसमवेतमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथा सति निरवयवत्वेन तमसो नाशासम्भवादिति भावः ।

इहेति । जलादावित्यर्थः । **भ्रमत्वापत्तेरिति ।** जलादौ प्रकारीभूतनीलरूपविरहादिति भावः ॥२॥

॥ इति द्रव्यविभागग्रन्थः ॥

---

(१) असमवेतासमवेतनित्यसमवेतसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिर्गुणत्वमिति बोध्यम् ॥

(२) अत्रेदं कन्दलीकारस्याऽभिमतम् । तमो यदि तेजोभावरूपं स्यात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिग्रहसापेक्षग्रहकं स्यात्, सर्वत्राऽभावप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिग्रहस्याऽपेक्षितत्वात्, न चैवं, तथा हि कश्चनाऽदृष्टसौरालोको गिरिगुहान्तरवासी पुरुषोऽपि तमस्तमस्त्वेनाऽनुभवति । न चवं घटाभावादीनां प्रत्यक्षमदृष्टघटस्य कदा चिदपि भवति, तस्मात्तम आरोपितं नीलरूपमेवेति वक्तव्यम् । किञ्च मध्यान्हे दूरगगनाभोगव्यापी नीलिमा प्रतीयते, तत्र च न स तेजोभावः, तस्याऽभावात्, नाऽपि तत्र किञ्चिन्नीलरूपवद् द्रव्यं वर्त्तते, बाधितत्वात्, तस्मात्तादृशनीलरूपाश्रय आकाश एवाऽभ्युपेयः, तच्च न सम्भवति, प्रमाणविरुद्धत्वात्, किन्तु तत्र तदारोपितं नीलरूपमेवेति वक्तव्यम् ; एवञ्च यदा चक्षूरश्मयो दूरमुन्मुखायाताः अधोमुखैः प्रबलैः सूर्यरश्मिभिः परिवर्त्यन्ते, तदा स्वकीयगोलकमेव पश्यन्तस्तद्गतमेव नीलरूपं बाह्यत्वेन जानन्ति, ततश्च गगनं नीलमिति प्रतीतिर्जायते । न च तमसो नीलरूपवत्त्वे आलोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । आरोपितनीलरूपचाक्षुषं प्रति आलोकरहितस्यैव चक्षुषः सामर्थ्यकल्पनात् । कार्यानुगुणमेव हि कारणं कल्प्यते, न तु कारणवैगुण्येन कार्यवैगुण्यं सम्भवति । निदर्शनं चाऽत्राऽऽलोकाभाव एव । दुरुपपादश्च क्वचिच्छायायां कृष्णसर्पभ्रमः, अभावे भावधर्माध्यारोपासम्भवादिति तु न सङ्गतम्, दुःखाभावादिषु सुखत्वाद्यारोपस्य दृष्टत्वादिति ।

स्पर्शः सङ्ख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
संयोगश्च विभागश्च परत्वं चाऽपरत्वकम् ॥ ४ ॥
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
द्रवत्वं स्नेह-संस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥
उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

वक्ष्यते ॥ ३-४-५ ॥

॥ इति गुणविभागग्रन्थः ॥

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । **कर्मत्व(१)जातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ६ ॥**

ननु भ्रमणादिकमपि पृथक्कर्म अधिकतया कुतो नोक्तमत आह— भ्रमणमिति ॥ ७ ॥ **इति कर्मपदार्थविभागग्रन्थः ॥**

दिनकरी ।

मुञ्चिताः, ते च सर्वे एकतया चतुर्विंशतिगुणा इह व्यवहृताः ।

ननु चतुर्विंशतौ किं नाम गुणत्वं ? न च जातिविशेषः, तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह—**तत्रेति** । गुणेष्वित्यर्थः । **अग्रे**–गुणनिरूपणावसरे । **वक्ष्यत इति** । द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता, सा किञ्चिद्धर्मावच्छेद्या, कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥ ३-४-५ ॥

॥ इति गुणविभागग्रन्थः ॥

प्रत्यक्षसिद्धेति । चलनाकारानुगतप्रत्ययवेद्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

अधिकतयेति । कर्मविभाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः । **मूले–गमनादेवेति ।**

रामरुद्री ।

एकतयेति । नवसङ्ख्यावत्तयेत्यर्थः । तेन गन्धरूपादीनामैक्यासम्भवेऽपि न क्षतिः । सङ्ख्या चाऽत्र विषयतया अपेक्षाबुद्धिरूपैव, गुणे गुणानङ्गीकारादिति ।

इत्यनुमानमिति । नन्ववच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे बाधः, गन्धादिनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपित–स्वसमवायिसमवेतद्रव्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नगन्धादिनिष्ठकारणताया अतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वानवच्छिन्नत्वात्, सामानाधिकरण्येन तथात्वे चतुर्विंशतिगुणनिष्ठकारणतैव पक्षीकर्तव्या, तस्या एवाऽनतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्वसम्भवात्, सा चाऽप्रसिद्धैव, गुणत्वेन यत्किञ्चित्कार्यं प्रत्यपि सकलगुणानामकारणत्वात्, तथा च पक्षाप्रसिद्धिः । न च गुणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात् नाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यत्वकारणत्वयोरतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वस्य तदवच्छेदकत्वासम्भवात् । न च गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात् नाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयत्वेन सामान्यतस्तत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषतश्च कार्यकारणभावैरेवोपपत्त्या घटप्रत्यक्षत्व–स्वर्णघटप्रत्यक्षत्व—चैत्रावलोकितमैत्रनिर्मितघटप्रत्यक्षत्वाद्यनन्तमध्यवर्तिधर्मावच्छिन्नकारणताकल्पने प्रयोजनविरहादिति चेन्न । ज्ञायमानलिङ्गकरणतावादिमताभिप्रायेणैव तदभिधानात्, इदं द्रव्यं गुणादित्यनु-

(१) नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः कर्मत्वम् ।

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।
तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥
सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चाऽपरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

सामान्यं निरूपयति—सामान्यमिति । तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं–नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यत उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याऽप्यस्ति, अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतेत्युक्तम् ।

दिनकरी ।

अथैवमुत्क्षेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावात् गमनादेव लाभे उत्क्षेपणत्वादीनामपि विभागोऽनुचितः, न हि उत्क्षेपणादौ गमनत्वं नाऽनुभविकं, ऊर्द्ध्वमधश्च प्रक्षिप्तलोष्टादावूर्द्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीति प्रत्ययादिति चेन्न । स्वतन्त्रेच्छस्य मुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति ॥६॥७॥

॥ इति कर्मपदार्थविभागग्रन्थः ॥

तल्लक्षणं त्विति । लक्षणप्रयोजनं त्वितरभेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः । सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते, सामान्यमितिव्यवहारविषयो वा, नित्यत्वे सत्यनेकसम-

रामरुद्री ।

मितौ वन्ह्यनुमितौ धूमत्वेनेव गुणत्वेन सकलगुणानां कारणताया आवश्यकत्वात्, कथमन्यथा गुणत्वं हेतुतावच्छेदकमिति भावः । लिङ्गज्ञानस्य कारणतावादिमते तु गुणत्वस्य जातित्वसिद्ध्यसम्भवेऽपि न क्षतिः । तेन द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वरूपोपाधेरेव गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमादिति ध्येयम्(१) ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति गुणविभागग्रन्थः ।

गमनादेवेति । गमनपदादेवेति कारिकार्थः । **लोष्टादाविति ।** प्रामादिकोऽयं ग्रन्थः । उत्क्षिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेवाऽनुभूयते, न त्वचेतने लोष्टादौ, तस्माल्लोष्टादिनिष्ठगत्यनुकूलचेतनव्यापार एव उत्पूर्वक'क्षिप'धातोरर्थः, आश्रयत्वं चाऽऽख्यातार्थ इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं, तथा चाऽचेतने घटः प्रक्षिपतीति व्यवहाराभावेन लोष्टाद्यचेतनक्रियायां गतित्वोपपादनस्य प्रकृतानुपयोगात्, परं तु लोष्टादिकं प्रक्षिपति, चैत्रो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियामात्रस्यैव गतित्वादित्येव लेखनीयमिति मन्तव्यम् । **नियोगपर्यनुयोगेति ।** अयमाशयः, गतित्वं प्रकृते उत्क्षेपणादिभिन्नत्वे सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वमेव विभाजकतावच्छेदकत्वेनाऽभिमतं, तेन द्रव्यत्वपृथिवीत्वाभ्यामिव गतित्वोत्क्षेपणत्वाभ्यामपि विभागस्याऽनर्हत्वेऽपि न क्षतिः । नन्वेवं पृथिव्यन्यद्रव्यस्य द्रव्यत्वादिना विभागापत्तिरिति चेत्—एतदभिप्रायेणैव **"नियोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वात्"** इत्यस्योक्तत्वात् । नियोगपर्यनुयोगौ–प्रश्ननिन्दे ॥ ६–७ ॥ इति कर्मपदार्थविभागग्रन्थः ।

---

(१) गुणत्वं जातिः । न च प्रमाणाभावः, दृष्ट्यापातमात्रेण रूपं रूपं रसो रस इत्यादिवद् गुणो गुण इति प्रत्ययानुवृत्त्यभावादिति वाच्यम् । दृष्ट्यापातमात्रेण गुणे गुणत्वाग्रहणेऽपि शास्त्रकारीयवाक्येन तत्र गुणत्वग्रहणसम्भवात् । यथा हि सुविदितरत्नपरीक्षाशास्त्रोऽपि रत्नतत्त्वं न प्रत्यक्षेण ज्ञातुं शक्नोति, किन्तु तल्लक्षणेनैव, यथा वा दृष्ट्यापातमात्रेण ब्राह्मणत्वं क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं वा न ज्ञातुं शक्नुयात्, उपवीतादिधारणस्य सर्वत्र समानत्वात्, किन्तु येषां कुलपरम्परया विशुद्धं ब्राह्मणत्वमवसितं तत्रैव ब्राह्मणत्वं ज्ञायते, तथैव गुणेष्वपि उपदेशसहकारेण प्रत्यक्षेणैव गुणत्वं गृह्यत इति वदन्ति ।

दिनकरी।

वेतत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा द्रव्यमिति। एवं लक्षणान्तरेऽप्यूह्यम्। अनेकत्वं-एकभिन्नत्वम्। जलपरमाणुरूपादावतिव्याप्तिवारणोयोक्तो विशेष्यभागः। समवेतत्वघटकसमवायफलमाह—**नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति।**

न चैवं नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तस्य निरस्तत्वात्। कुतो निरास इति चेन्न। द्रव्यनिष्ठकारणतानिरूपितसंयोगनिष्ठकार्य्यतावच्छेदककोटौ जन्यत्वनिवेशे गौरवात्, नित्यसंयोगाङ्गीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्य्यतानवच्छेदकत्वात्, तुल्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्ध्यापत्तेश्च।

रामरुद्री

अन्वयदृष्टान्ताभावादाह—**यन्नैवमिति। एकभिन्नत्वमिति।** न च यत्किञ्चिदेकत्वावच्छिन्नभेदवति समवेते रूपादौ जातिलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। एकभिन्नत्वपदेन एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैवोक्तत्वात्। न चैवमप्रसिद्धिः, ग्रन्थकारेण उभयं नैकमिति प्रतीत्यङ्गीकारेण उभयत्वावच्छिन्न एव तत्प्रसिद्धेः। न चैवमपि जलपरमाणावपि उभयत्वावच्छेदेन तादृशभेदसत्त्वात् तत्समवेतरूपे अतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। भेदो यदवच्छेदेन वर्तते तदवच्छेदेन वृत्तित्वस्यैव समवेतत्वपदेन विवक्षणीयत्वान्नाऽतिव्याप्तिः। वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिसमवेतत्व–स्वाधिकरणसमवेतत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वस्यैव अनेकसमवेतत्वरूपत्वान्न काऽप्यनुपपत्तिः। एतेन तादृशभेदानुयोगितावच्छेदकद्वित्वाद्यवच्छिन्ने जातिवृत्तित्वमप्रामाणिकं, जातेर्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वादिति दूषणमप्यपास्तम्।

नित्यविभागेति। कदाऽपि परस्परासंयुक्तपरमाण्वोर्नित्यविभागसम्भवात्। न च संयोगानन्तरमेव विभागप्रतीतेः तादृशपरमाण्वोः कदाऽपि विभागाप्रतीतेः कथं नित्यविभागाभ्युपगमसम्भव इति वाच्यम्। तथा सति क्रियानन्तरमेव संयोगप्रतीतेः नित्येषु संयोगप्रतीत्यसम्भवात् नित्यसंयोगाभ्युपगमोऽपि न सम्भवतीति तुल्यमिति भावः। न च नित्यविभागाङ्गीकारे संयोगनाशको गुण इति विभागलक्षणस्य तत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। नित्यविभागानङ्गीकारेणैव तल्लक्षणप्रणयनात्। इदानीं तु विभागत्वजातेरेव तल्लक्षणत्वसम्भवादिति ध्येयम्(१)

---

(१) एतच्चऽऽपाततः। स्वमतेऽपि विभागस्योत्तरदेशसंयोगनाश्यत्वाभ्युपगमेन सर्वस्यैव विभागस्य त्रिक्षणावस्थायित्वावश्यकतया नित्यविभागाङ्गीकारासम्भवात्। अन्यथा विभिन्नदेशावस्थितयोर्विनष्टसंयोगयोर्घटयोर्विभागप्रत्ययापत्तेः। न च तत्रोत्पद्यमानस्य विभागस्याऽदर्शनान्न विभक्तप्रत्यय इति वाच्यम्। तथा चेत्तुल्ययुक्त्योत्पद्यमानस्य संयोगस्याऽदर्शनेऽपि परस्परोपश्लिष्टयोः संयुक्तप्रत्ययानुपपत्तेः। न चाऽन्यत्र तथाऽकल्पनेऽप्यत्रोत्पद्यमानस्य विभागस्य सर्वदैव विभागज्ञाने कारणत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। विनिगमकाभावेन विभागस्य क्षणत्रयावस्थायित्वकल्पने बाधकाभावात्। तादृशविभागोत्पत्तिज्ञानस्य विभागज्ञानकारणत्वकल्पनस्याऽप्रामाणिकत्वाद्गौरवाच्च। अत एव विभागो न संयोगनाश इति तार्किककथनमपि सङ्गच्छते। संयोगनाशस्य नाशासम्भवेन सर्वदैव विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्। न चैवं जातिलक्षणस्य नित्यसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तद्वारणायाऽनेकसमवेतत्वस्थाने बहुसमवेतत्वस्यैव विवक्षितत्वात्। बहुसमवेतत्वमपि त्रित्वाभाववदवृत्तिसंख्यावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकत्वम्। न चैवं गुणे गुणानङ्गीकारात्तत्र सङ्ख्यायास्तन्निष्ठानुयोगितावच्छेदकत्वमनुपपन्नम्, घटत्वपटत्वादेः पर्याप्त्यनभ्युपगमे चाऽसम्भव एव सर्वत्रेति वाच्यम्। तथाऽपि भेदवैशिष्ट्यस्यैव बहुसमवेतत्वपदार्थतासम्भवात्। वैशिष्ट्यं च स्वप्रतियोगिसमवेतत्व-स्वानुयोगिसमवेतत्व-स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकभेदवत्स्वप्रतियोगिसमवेतत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन। प्रतियोगिता चोभयावृत्तित्वेन विशेषणीया। तेन न आकाशघटो-

एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । तथा चोक्तम्—

दिनकरी ।

नन्वाकाशत्वरूपजातावव्याप्तिः, तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्याशङ्कयाऽलक्ष्यत्वेनोत्तरमाह—**एकव्यक्तिमात्रेति** । व्यक्तेरभेदरूपस्य बाधकस्य सत्त्वादिति शेषः । अनुगतधियो जातिकल्पिकाया अभावादिति भावः । ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वमेवाऽसिद्धं, निःसामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे सति समवेतत्वस्य जातिलक्षणत्वादित्यतः सम्मतिमाह—**तथा चोक्तमिति** । द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैरिति शेषः । बहुवृत्त्येकधर्मस्य सामान्यतया सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः ।

व्यक्तेरभेदः—एकव्यक्तिकत्वम् , आकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । **तुल्यत्वं**—तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वं, घटत्वकलशत्वादीनां जातीनां भेदे । वस्तुतस्तु तुल्यत्वं स्वभिन्नजाति-

रामरुद्री ।

व्यक्तेरभेदेति । **व्यक्तेः**—आश्रयस्य । निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । आश्रयनिष्ठ–भेदप्रतियोगिकाभाव इति समुदायार्थः । न चैवं घटत्वादेरपि जातित्वं न स्यात् , तस्याऽऽश्रये यत्किञ्चिद्भेदप्रतियोगिकाभावसत्त्वादिति वाच्यम् । भेदपदेन स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदस्य विवक्षितत्वात् । स्वाश्रयनिष्ठ–स्वाश्रयप्रतियोगिक–भेदसामान्याभावः स्वनिष्ठजातित्वे बाधक इत्यस्य समुदायार्थत्वात् । न च गगनत्वाश्रयेऽपि स्वस्यैव द्वित्वादिना भेदसत्त्वाद्गगनत्वादावपि जातित्वबाधो न स्यादिति वाच्यम् । स्वाश्रयनिष्ठप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । ननु स्वाश्रयनिष्ठस्य स्वाश्रयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्य स्वस्मिन् जातित्वबाधकत्वे किं मानमित्याशङ्कायामाह—**अनुगतधिय इति** । नानाधर्मिषु एकप्रकारकधिय इत्यर्थः । नानाघटादिव्यक्तिषु एकधर्मप्रकारकबुद्ध्युपपत्तये हि घटत्वादिजातिः कल्प्यते, एकव्यक्तौ तु तथाप्रत्ययस्तद्व्यक्तित्वमादायाऽप्युपपद्यत इति तदतिरिक्तजातिकल्पने प्रमाणाभाव इति भावः । **असिद्धमिति** । घटत्वं जातिरितिप्रतीतिवत् गगनत्वं जातिरिति प्रतीतिरेव तस्य जातित्वसाधिका भविष्यतीति भावः । ननु गगनत्वादेर्जातित्वे तत्राऽव्याप्त्यापत्त्या पूर्वोक्तलक्षणस्य जातिलक्षणत्वासम्भव इत्यतो लक्षणान्तरमाह । **निःसामान्येति** । रूपादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तम् । रूपध्वंसादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलमिति बोध्यम् । **सम्मतिमाहेति** । व्यक्तेरभेदस्य जातिबाधकत्वे प्राचामित्यादिः । तथा च गगनत्वं न जातिरिति प्रतीतिरेव प्राचां सम्मतेति भावः ।

एकव्यक्तिकत्वमिति । एकाश्रयकत्वमित्यर्थः । आश्रये एकत्वं च स्वजातीयद्वितीयराहित्यम् । साजात्यं च तत्तदाश्रयत्वेन । न चैवं सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः, स्वाश्रयनिष्ठभेदाप्रतियोग्याश्रयकत्वं, भेदश्च पूर्ववदेव व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीय इति ध्येयम् । **तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वमिति** । अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वमित्यर्थः । तथा च स्वनिष्ठजातितुल्याश्रयकत्वं स्वस्मिन् जातित्वे बाधकमित्यायातं, तच्च न सम्भवति, कलशत्वजातौ स्वात्मकघटत्वतुल्याश्रयकत्वसत्त्वादित्यतो जातिबाधकशब्दस्य यज्जातौ यज्जातितुल्याश्रयकत्वं तत् तज्जातौ तज्जातिभेदे बाधकमित्यर्थपरतां सूचयति । **जातीनां भेद इति** । बाधकमिति पूर्वेणान्वयः । नन्वेवं एकस्यैव जातिबाधकपदस्य क्वचित् जातित्वबाधकार्थकत्वस्य क्वचिज्जातिभेदबाधकत्वार्थकत्वस्य च न सम्भवः, "सकृदुच्चरितः शब्दः" इति(१)न्या-

भयभेदवैशिष्ट्यस्य स्वप्रतियोग्याकाशसमवेतत्व-स्वानुयोग्याकाशसमवेतत्व-स्वप्रतियोगिवृत्तिभिन्नस्वप्रतियोग्याकाशसमवेतत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन नित्यसंयोगे सत्त्वेऽपि क्षतिः । यद्वा भेदत्रयवैशिष्ट्यमेव बहुसमवेतत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वप्रतियोगिसमवेतत्व–स्वानुयोगिसमवेतत्वोभयसम्बन्धेनेत्यपि वदन्ति ।

(१) सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवाऽर्थं गमयतीति न्यायादित्यर्थः ।

"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथाऽनवस्थितिः ।

दिनकरी ।

समनियतत्वमिति यावत्, तच्च जातिबाधकमेवेति ध्येयम्(१)। **सङ्करश्च** परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः, भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः। भूतत्वं विहाय मनसि वर्तमानस्य मूर्तत्वस्य मूर्तत्वं विहाय गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य च पृथिव्यादिचतुष्टये सत्त्वात्।

ननु साङ्कर्य्यस्य जातिबाधकत्वे किं मानमिति चेत्, स्वसामानाधिकरण्य—स्वाभावसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाव इति नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग एवेति। तादृशनियमे मानाभावान्न साङ्कर्य्यं जातिबाधकमिति नव्याः।

अनवस्था(२) तु जातेर्जातिमत्त्वे। यद्यपि निखिलजातिष्वेकवैजात्याङ्गीकारेऽपि तद्वैजात्ये न वैजात्यान्तरं, एकव्यक्तिवृत्तित्वात्, तथाऽपि निखिलजातिष्वेकवैजात्यं, तद्वैजात्य-तदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यं, एवमग्रेऽपीत्यनवस्था बोध्या। **रूपहानिः**—**निः**सामान्यत्वगर्भलक्षणव्याघातरूपा विशेषस्य जातिमत्त्वे। यद्वा रूपस्य स्वतोव्यावर्तकत्वस्य हानिः,

रामरुद्री ।

यादित्यस्वरसादाह। **वस्तुतस्त्विति। परस्परेति।** स्वसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिजातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वस्य जातित्वे बाधकमित्यर्थः।

उभयसम्बन्धेनेति। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वविशिष्टे पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वाद्व्यभिचारवारणाय स्वाभावसामानाधिकरण्यप्रवेशः। जलत्वाद्यभावसमानाधिकरणे तत्रैव जलत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः स्वसमानाधिकरणत्वप्रवेशः। **नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग एवेति।** उक्तोभयसम्बन्धेन यज्जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः, दृष्टश्चाऽसौ पृथिवीत्वव्यापके द्रव्यत्वादौ, एतादृशनियमभङ्गापत्तिरेव साङ्कर्यस्य जातित्वबाधकत्वे मानं, साङ्कर्यस्थले एकमात्रस्य जातित्वेऽपि नैतादृशनियमस्य भङ्ग इति मूर्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिरिति केचन वदन्ति। **तादृशनियमे मानाभावादिति।** व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यर्थः।

एकव्यक्तिवृत्तित्वादिति। तथा च जातौ जात्यङ्गीकारेऽपि नाऽनवस्थेति भावः। **निःसामान्यत्वघटितेति।** निःसामान्यत्वे सति सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणं, विशेषे जात्यङ्गीकारे तस्य **व्याघातः**—विशेषावृत्तित्वम्। एतस्य च विशेषत्वे जातित्वबाधकत्वाङ्गीकारे विशेषे जात्यन्तरनिरासो न स्यादित्यभिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकतां सूचयति। **विशेषस्य जातिमत्त्व इति।** बाधकमिति पूर्वेणाऽन्वयः। एतच्चाऽऽपाततः, एकशब्दस्य एकदा नानार्थकत्वासम्भवेन विशेषवृत्तीनां इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात्। ननूक्तं विशेषलक्षणं ग्रन्थकृता नोक्तमिति तद्व्याघातस्य विशेषे जातिमत्त्वबाधकत्वं न ग्रन्थकृदभिप्रेतं, अन्यथा तादृशलक्षणाभिधानस्य ग्रन्थकर्तुरावश्यकत्वापत्तिः, किं तु परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषाङ्गीकार इति वदतो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तल्लक्षणमित्यभिप्रायो लभ्यते, स च न सम्भवति, घटभेदसाधकपटत्वादावतिव्याप्तेः, अतः स्वतोभेदसाधकत्वं तल्लक्षणमित्यर्थे मूलतात्पर्यमङ्गीकरणीयं, तथा च रूपहानिशब्दस्य तादृशलक्षणव्याधातपरतैव

(१) स्वसमनियतजातित्वं यत्र यत्र त्रत तत्र स्वभिन्नत्वाभाव इति तात्पर्यात्। तेन न स्वभिन्नस्वसमनियतजात्यप्रसिद्धावपि क्षतिः।

(२) अप्रामाणिकासङ्ख्यपदार्थकल्पनाप्रयुक्तानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥" इति ।

दिनकरी ।

तत्र जातिस्वीकारे तथैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं, सामान्याश्रयस्य सामान्यरूपेणैव व्यावर्तकत्वनियमात् । न च सामान्यरूपेण विशेषाणां भेदसाधकत्वं सम्भवति, व्यभिचारात्, तादृशनियमानङ्गीकारे परमाणुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसम्भवेन विशेषस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तु ज्यायः । **असम्बन्धः**–प्रतियोगिताऽनुयोगिताऽन्यतरसम्बन्धेन समवायाभावः, समवायाभावयोर्जातिमत्त्व इति ।

रामरुद्री ।

युक्तेत्यभिप्रायेणाऽऽह । **यद्वेति** । **स्वतः—**स्वेन रूपेण । **व्यावर्त्तकत्वं—**भेदानुमापकत्वम् । विशेषस्य परमाणौ परमाण्वन्तरभेदसाधने तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या, विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वन्तरेऽपि विशेषान्तरसत्त्वेन व्यभिचारित्वापत्तेः, विशेषनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं च तादात्म्यसम्बन्धेन सैव व्यक्तिः, अन्यस्य दुर्वचत्वात् , तन्मात्रविषयकज्ञानव्यक्तेस्तत्त्वे तादृशजन्यज्ञानव्यक्त्यभावदशायां तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तित्वं नाऽस्तीति प्रत्ययापत्तेः, तस्याश्चाऽनवस्थाभयेन तन्मात्रविशेष्यकज्ञाने स्वरूपत एव प्रकारत्वमभ्युपगम्यते, तथा च विशेषस्य स्वेन रूपेणैव भेदानुमापकता निराबाधैव, इत्थञ्च विशेषत्वस्य जातित्वे न सम्भवतीति विशेषस्य जातिमत्त्वे भवति तादृशव्याघात इत्याह—**तत्र जातिस्वीकार** इत्यादिना । **सामान्यरूपेणैवेति** । सामान्यावच्छिन्नत्वेनेत्यर्थः । **व्यावर्त्तकत्वं—**भेदसाधने हेतुत्वम् । न चैवं नियमे सति घटवानितरेभ्यो भिद्यते, कम्बुग्रीवादिमतइत्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यम् , तादृशनियमवादिमते इष्टत्वात् । न चैवमपि महानसीयवन्हिमत्त्वावच्छेदेन तदितरभेदसाधने महानसीयवह्निरेव हेतुर्वाच्यः, महानसीयत्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम् । तस्य सामान्यत्वाभावेऽपि वह्नित्वस्य तथात्वेन व्यावर्त्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनियमाक्षतेः । अथैवंरीत्या तत्ताविशिष्टविशेषत्वेन विशेषस्य हेतुत्वे विशेषत्वस्य जातित्वेऽपि नोक्तनियमक्षतिरिति तथैव स्वीक्रियत इति चेन्न । तस्य तत्तारूपसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितत्वेन व्याप्यतावच्छेदकत्वासम्भवादिति हृदयम्(१)। ननूक्तनियमे मानाभावः, तथा च विशेषस्य जातिमत्त्वे स्वतोव्यावर्त्तकत्वं न बाधकमित्याशङ्कां निराकरोति । **तादृशनियमेति । ज्याय इति** । ज्यायस्त्वञ्च मूलकृदभिप्रायानुसारित्वमेव बोध्यम् । **प्रतियोगितेति** । न चाऽभावत्वादेर्जातित्वाङ्गीकारे समवायेनैव तत्सत्त्वमङ्गीकार्यम्, उक्तलक्षणानुसारात्, तथा चोक्तान्यतरसम्बन्धेन समवायाभावः अभावादौ नोभयवादिसम्मतः, कथं तेन हेतुनाऽभावादौ जातिमत्त्वाभावः सिद्ध्यतीति वाच्यम् । समवायपदेन जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य विवक्षितत्वात् । इत्थं च अनुयोगितासम्बन्धेन तादृशसमवायाभाववति रूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशः, गगनादौ व्यभिचारवारणायाऽनुयोगितानिवेशः ।

केचित्तु समवायपदं जातिप्रतियोगिकसमवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः । तदसत् । ग्रन्थकृता समवायैकत्वस्य व्यवस्थापनीयतया जातिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्रसिद्धेः, जातिप्रतियोगिकत्व-

(१) एतच्चाऽऽपाततः । तथा हि तत्ताविशिष्टविशेषत्वेन हेतुत्वमुच्यते चेत्तत्र किं तावत्तद्व्यक्तित्वं ? न तावत् स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं, अप्रसिद्धेः । नाऽपि स्ववृत्तित्व-स्वेतरवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन वस्तुविशिष्टान्यत्वं, तस्याऽपि पूर्ववदेव व्युदासात् , किन्तु विशेषगतो विशेष एवेति वक्तव्यम् । तदपि न सम्भवति, तस्याऽपि इतरविशेषवृत्तिविशेषतो भेदस्याऽशक्यज्ञानत्वात् । स स्वत एव व्यावृत्त इति चेत्तर्हि तदाश्रयस्यैव स्वतोव्यावृत्तिः स्वीक्रियतां, किं विशेषान्तरकल्पनया ? तथा चोक्तानुमाने न वैयर्थ्यम्, अपि तु साधनाप्रसिद्धिरेवेति चिन्त्यम् । नन्वेवं परमाणुगतं तद्व्यक्तित्वं किमिति चेत्तदेव विशेष इति ज्ञेयम् ।

परभिन्ना तु या जातिः सैवाऽपरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

परत्वं—**अधिकदेशवृत्तित्वं,** अपरत्वं—**अल्पदेशवृत्तित्वम् । सकलजात्यपेक्षया सत्ताया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं, तदपेक्षया चाऽन्यासां जाती-**

दिनकरी ।

तदपेक्षया चेति । सत्तापेक्षया चेत्यर्थः । सत्ताजातिश्च द्रव्यं सत् , गुणः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिद्धयति ।

अत्र नव्याः,—सन्निति प्रतीतिविषयो भावत्वमेव, अत एव सामान्यादिष्वपि सदितिव्यवहारः, न त्वतिरिक्ता द्रव्यादित्रिकवर्त्तिनी सत्ताख्या जातिरिति, तेन परमपरं द्विविधं सामान्यं, परं सत्तेति वैशेषिकविभागो निर्युक्तिकत्वादनादेय इत्याहुः ।

तन्न सत् , ध्वंसकारणतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धेः । यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव तादात्म्यसम्बन्धेन सदिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावात् । न च प्रागभावे व्यभिचारः, प्रागभावे सत्ताविरहादिति वाच्यम् । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगितायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति ।

रामरुद्री ।

विशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया जातावेव तिष्ठति, नाऽन्यत्र, भूतलवृत्तित्वविशिष्टघटस्य भूतलमात्रे सत्त्ववदिति नाऽस्मन्मते समवायैक्यविरोध इति मन्तव्यम् ।

अथैवमपि जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितया अनुयोगितया चाऽसत्त्वेन जातेर्जातिमत्त्वेऽपि निरुक्तासम्बन्धस्यैव बाधकत्वसम्भवादनवस्थाया जातिबाधकत्वेनोक्तिर्व्यर्थेति चेत्- ?

सत्यम् । जात्यतिरिक्तेत्यत्र जातिपदस्याऽसमवेतवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्वबाधकत्वसम्भवेऽपि रूपत्वादौ तद्बाधकताया अनवस्थायामेवाऽभ्युपेयत्वात् । न चाऽसमवेतवृत्तीति व्यर्थं, अखण्डाभावघटकतया तत्सार्थक्यात् ।

वस्तुतस्तु अनुयोगितापदं सत्तावन्निष्ठमुभयवादिसिद्धं यत् समवायानुयोगित्वं, तत्परमतः समवायपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् ।

भावत्वमेवेति । न चैवमिह भूतले घटाभावः सन्निति प्रतीत्यनुपपत्तिः, घटाभावे भावत्वविरहादिति वाच्यम् । तदनुरोधेनाऽपि कालसम्बन्धस्यैव सत्त्वरूपत्वौचित्यात् , तावताऽपि सत्ताजातेरसिद्धेरिति भावः(१) ।

सत्ताजातिसिद्धेरिति । ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन सतः कारणत्वे गगनादीनां तदापत्तिरित्याशङ्कामपनेतुं तादात्म्येन सतः कारणतां ग्राहयति । **यत्रेति ।** न चैतादृशकार्यकारणभावानङ्गीकारे सामान्यादौ ध्वंसापत्तिरेव दूषणं, एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेऽपि गगनादौ तदापत्तिरशक्यपरिहारैवेति वाच्यम् । कालिकसमवायोभयसम्बन्धस्यैव कारणतावच्छेदकताघटकत्वादिति भावः । न चैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः, समवायकालिकविशेषणताभ्यां तस्याऽपि सत्तावत्त्वादिति वाच्यम् । महाकालान्यत्वेन कालिकविशेषणताया विशेषणीयत्वात् । एवमुत्तरत्राऽप्यनुसन्धेयम् । **व्यभिचार इति ।** प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पत्त्येति शेषः । **कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति ।** प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति प्रागभावत्वेन हेतुत्वान्तरमेवेति भावः ।

---

(१) भावत्वस्याऽपि समवाय–सामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्त्वरूपत्वान्न सत्तासिद्धौ किमपि बाधकमित्यप्यवधेयम् ।

नामपरत्वम् । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्वस्याऽधिकदेशवृत्तित्वाद्व्यापकत्वात् परत्वं, सत्तापेक्षयाऽल्पदेशवृत्तित्वाद्व्याप्यत्वादपरत्वम् ॥७-८-९॥

इति सामान्यनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

वस्तुतस्तु समवायेन सत्तावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धिः। तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति तु न, स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्नीलादावपि सत्त्वात् तत्र नीलोत्पत्तिवारणाय तादृशकार्यकारणभावस्याऽऽवश्यकत्वात्। न च स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुतयैव न तदापत्तिरिति वाच्यम्। तादृशसमवेतत्व-द्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः। कालिकसमवायोभयसम्बन्धस्य कार्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वात् सत्ताया नित्यसाधारण्येऽपि न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः(१) ॥ ७-८-९ ॥

॥ इति सामान्यनिरूपणम् ॥

रामरुद्री ।

नन्वेतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावभिन्ने ध्वंसापत्तिवारणमेव, तथा च तुल्ययुक्त्या घटादिवृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति घटत्वादिनाऽपि कारणत्वमावश्यकं, एवं च क्लृप्ततत्तत्कारणविरहादेव सामान्यादौ ध्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावो निष्प्रमाणक एवेत्यस्वरसात् कार्यतावच्छेदकतया सत्तां साधयति—**वस्तुतस्त्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेति ।** न च स्वाश्रयसमवेतत्व-द्रव्यत्वोभयसम्बन्धेनैव नीलादेः कारणताऽङ्गीकरणीया, नाऽतो विनिगमनाविरहापत्तिरिति वाच्यम्। द्रव्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानाभावेन तत्संसर्गत्वासम्भवात्। विशिष्टस्य संसर्गत्वे तु विशेषणविधया प्रविष्टस्याऽऽश्रयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया तत्संसर्गत्वसम्भवादिति भावः। ननु सत्ताया नित्यसाधारणत्वेन कथं कार्यतावच्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कां निराकुरुते—**कालिकेति ।** ननु कालिकसमवाययोरुभयोः कार्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वे गौरवादुक्तकारणस्य कार्यतावच्छेदकतया जन्यमात्रसमवेतैव सत्ता सिद्ध्येत्, न तु जन्यनित्यसाधारणी भवदभिमतसत्तेत्याशङ्कायामाह। **अन्यत्र विस्तर इति ।** अयं भावः, गगनादौ सत्तानङ्गीकारे द्रव्यत्वादिना साङ्कर्यापत्त्या सत्ताया जातित्वमेव न स्यात्, साङ्कर्यस्याऽपि जातिबाधकतायाः प्राचीनैरङ्गीकारादिति ॥ ७-८-९ ॥ इति सामान्यनिरूपणम् ॥

---

(१) अत्राऽऽहुः सौगताः। प्रतीयमानेषु पिण्डेषु मध्य सूत्रवदेकस्याऽऽकारस्याऽनुपलम्भात् सामान्यं नाऽस्त्येवेति। तदयुक्तम्। गृह्यमाणासु गोव्यक्तिष्वश्वादिविलक्षणतयैकस्य सामान्याकारस्य प्रतिभासात्। यथा हि कपिलनीलयोर्गवोरेका सरूपता दृश्यते, तथैवाऽसौ वाजिव्यक्तिष्वपि दृश्येत, न चैवं, तस्मात् सकलगोव्यक्त्यनुगतमश्वादिविलक्षणमेकं सामान्यमवश्यमङ्गीकरणीयम्। एकार्थक्रियाकारित्वादेकहेतुत्वाच्च तेषां सारूप्यमिति चेदाद्ये गोमहिष्यादावपि सारूप्यापत्तिः, यतो वाहदोहादिक्रिया गोष्विव महिष्यादावपि समानैवेति। द्वितीयेऽपि एकजातीयस्यैव भिन्नकारणकत्वदर्शनादनैकान्तिकत्वम्। तथा हि सरूपस्यैव वन्हेर्विद्युतोऽरणिनिर्मन्थनादादित्यरश्म्युपप्लुताद्दिनमणिमणेर्वन्हेरप्युत्पत्तिर्दृष्टा, न चैतदेकजातीयस्य भवन्मते सम्भवति, सामान्याभावे एककारणकत्वस्यैकार्थक्रियाकारित्वस्याऽप्यसिद्धेश्चेति। अन्यापोहालम्बन एवैष गौर्गौरिति प्रत्यय इति चेद्धन्त कोऽयमन्यापोहः? अगोव्यावृत्तिरिति चेत्, ? का अगावः? या न गाव इति चेत्, काः पुनस्ता गाव इति पृष्टे न किञ्चिद्वक्तुं शक्यते भवता। मन्मते तु ता एव गावो या गोत्वसामान्याश्रया

व्यापकत्वात् पराऽपि स्याद् व्याप्यत्वादपराऽपि च ।
अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

विशेषं निरूपयति—अन्त्य इति । **अन्तेऽवसाने वर्तत इत्यन्त्यः, यदपेक्षया विशेषो नाऽस्तीत्यर्थः । घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः, परमाणूनां परस्परं भेदसाधको विशेष एव, स तु स्वत**

दिनकरी ।

स्वत एवेति । स्वतोव्यावृत्तत्वं च स्वभिन्नलिङ्गक-स्वविशेष्यक-स्वसजातीयेतरभेदानुमित्यविषयत्वम् । साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण, तेन घटादेस्तादात्म्येन

रामरुद्री ।

स्वतोव्यावृत्तत्वं चेति । विशेषस्याऽपि स्वलिङ्गक-स्वसजातीयविशेषान्तरभेदानुमितिविषयत्वादसम्भववारणाय-**स्वभिन्नलिङ्गकेति ।** घटो विशेषाद्भिद्यते, कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि विशेषभिन्नलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिभेदविधेयकत्वाच्च तादृशानुमितिविषयत्वमादाय पुनस्तद्दोषतादवस्थ्यमतः—**स्वविशेष्यकेति ।** भेदे स्वसजातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेशप्रयोजनं ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । ननु नञ्द्वयप्रवेशे गौरवात् स्वलिङ्गक-स्वविशेष्यक—स्वसजातीयभेदानुमितिविषयत्वमेव स्वतोव्यावृत्तत्वं वक्तुमुचितं, न तु यथोक्तमित्याशङ्कां निराकुरुते—**तेनेति । 'तादात्म्येन व्यावृत्तत्वेऽपि'** इत्यस्य घटादिना'इत्यादिः, **न क्षति**रितिपरेणाऽन्वयः । तथा च स्वतोव्यावृत्तत्वस्योक्तरूपत्वे घटादावपि तादा-

---

इति नाऽनुपपत्तिः । गोत्वं किमिति तु न प्रष्टुं शक्यते, तस्य लोमलाङ्गूलसास्नादिभिर्दर्शयितुं शक्यत्वात् । तत्राऽपि लोमादीनि कानीति पृष्टे तदनुगतसामान्याश्रयाणीत्येव वक्ष्यते । तदपि किमिति तु न प्रष्टव्यम् । किञ्चिदप्यजानन्तं उपदेष्टुं शास्त्रस्याऽप्रवृत्तेः । यो हि लोकसिद्धानर्थान् जानाति, स एवाऽत्राधिकारीति सन्तोष्टव्यं भिक्षुभिः, यत्तु सामान्यातिरेके गोत्वी गोत्ववानित्येवं प्रत्ययापत्तिः, न तु गौरित्यभेदेन, तस्मात् सकलव्यक्त्यनुगतं सामान्यं व्यक्त्यभिन्नमेव, अनेन भेदाभेदवादोऽप्युपोद्बलितो भवति, तथा हि व्यक्तयः सामान्यतोऽभिन्नाः, विशेषतश्च भिन्ना इति । भेदाभेदौ विरुद्धाविति चेन्नैतद्युक्तिज्ञस्य पर्यनुयोज्यम् । प्रमाणेन तथैव तस्य सिद्धेरिति । तदयुक्तम् । विकल्पासहत्वात् । किं गौरितिप्रतीतिर्जातिव्यक्त्योरविलक्षणमाकारं गृह्णाति ? उताऽभेदं ? आहो स्वित् परस्परविलक्षणावाकारौ ? आद्येऽभेद एव स्यात्, अविलक्षणाकारबुद्धिवेद्यत्वस्याऽभेदहेतुत्वात् । द्वितीये व्याहतिरेव । तृतीये त्विष्टापत्तिः । भेदस्यैव सिद्धेः । अभेदोऽपि सेत्स्यतीति चेन्न । मानाभावात् । गौरिति प्रतीतिरेव मानमिति चेत्, ? किमत्रैक आकारोऽनुभूयते, द्वौ वा ? आद्ये, समवायेन तत्प्रतीत्युपपत्तिः । द्वितीयेऽपीष्टापत्तिः । यच्चाऽविभागेन गोत्वस्य गोश्च ग्रहणं, तत्समवायमहिम्ना । तस्य ह्येष एव महिमा यदसावयःपिण्डवन्ही इवाऽविभागेनैव पदार्थान् दर्शयति । न चैवं सति गोत्वस्य गोर्भेदे कदा चित् तयोः पृथगप्युपलब्धिः स्यादिति वाच्यम् । तयोरयुतसिद्धत्वेन पृथग्ग्रहणस्याऽशक्यत्वात् । अत एव तादात्म्यं सेत्स्यतीति चेद्भिन्नयोस्तदसम्भवस्योक्तत्वात्, दूरे सामान्याग्रहणेऽपि पिण्डोपलम्भस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । एतेन सामान्यं सर्वगतं न वा ? आद्येऽतिप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि अन्यत्र विद्यमाने गवि सम्बद्धं सामान्यमन्यत्रोत्पद्यमानेन गवा कथं सम्बद्ध्यते ? गच्छतीति चेद् द्रव्यत्वापत्तिः, नो चेदसम्बन्ध इत्यपि सौगतदूषणं प्रत्युक्तम् । संयोगस्थल एवाऽन्यत्र विद्यमानेनाऽन्यत्र विद्यमानस्य सम्बन्धः क्रियापूर्वक इति नियम उपपद्यते, यत्र तु समवाये नैष नियमः, केवलं स्वमहिम्नैव यो योजयति सामान्येन पिण्डं, तत्र नैवैषा शङ्का सावकाशेत्यन्यत्र विस्तरः ।

दिनकरी।

व्यावृत्तत्वेऽपि, विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानुमितिविषयत्वेऽपि, द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसजातीयत्वेऽपि न क्षतिः।

रामरुद्री।

त्म्येन घटहेतुकस्वसजातीयघटान्तरप्रतियोगिकभेदानुमितिविषयत्वेन तत्राऽतिव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। भेदे स्वसजातीयप्रतियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह। **विशेषस्येति। इतरभेदेति।** विशेषेतरद्रव्यादिभेद इत्यर्थः। पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण साजात्यप्रवेशस्य प्रयोजनमाह। **द्रव्यादेरपीति।** अथाऽत्र **स्वविशेष्यकत्वं** परित्यज्याऽनुमित्यविषयत्वमित्यत्राऽनुमित्यविशेष्यत्वमित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये गुरुतरारम्भो विफल एव, तावतैव घटो विशेषाद्भिद्यते, कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायाऽसम्भववारणसम्भवात्, उक्तानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेन्न। स्वत्वं हि नाऽनुगतं, किं तु तत्तद्व्यक्तित्वपर्यवसन्नमेव, तत्र च स्वपदेन विशेषोपादानं न सम्भवति, विशेषे विशेषान्तरभेदसाधने विशेषेतरलिङ्गाभावादप्रसिद्ध्यापत्तेः, किं तु घटादिकमेव तद्व्यक्तित्वेनोपादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्। तथा च **स्वविशेष्यक**ेत्यनुक्तौ विशेषो घटाद्भिद्यते, गुणवद्भिन्नत्वादित्यनुमितेरपि घटभिन्नलिङ्गकत्वेन घटसजातीयप्रतियोगिकभेदविधेयकत्वेन च तादृशानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वादसम्भव एव स्यात्, तदुपादाने तूक्तानुमितेर्घटभिन्नलिङ्गकत्वेऽपि घटमुख्यविशेष्यकत्वाभावेन तामुपादाय नाऽसम्भव इति ध्येयम्(१)। न चैवमपि विशेषकालीनो घटो घटान्तराद्भिद्यते, एतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि घटविशेष्यकत्वात् घटभिन्नलिङ्गकत्वात् स्वसजातीयघटान्तरभेदविधेयकत्वाच्च तद्विषयत्वस्य विशेषे सत्त्वादसम्भवतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। **अविषयत्व**मित्यस्य मुख्यविशेष्यताशून्यतार्थकत्वात्। इत्थं च **स्वविशेष्यकत्वा**नुपादाने घटो विशेषाद्भिद्यते, कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायाऽसम्भवासम्भवेऽप्युक्तरीत्या घटादिकमादायाऽसम्भववारणायैव(२) स्वविशेष्यकत्वोपादानमिति मन्तव्यम्। अनुमितिश्च मुख्यविशेष्यताद्वयशून्यत्वेनाऽपि विशेषणीया। अन्यथा विशेषः पटाद्भिद्यते, घटश्च, गुणशून्यत्वात्, घटत्वाच्चेति समूहालम्बनाऽनुमितिमादाय स्वपदेन घटव्यक्तिमादायाऽसम्भवप्रसङ्गात्। यद्यपि समवायस्य पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण स्वसजातीयान्तराभावेन स्वसजातीयभेदानुमितौ मुख्यविशेष्यत्वाभावेन समवाये विशेषलक्षणातिव्याप्तिः प्रसज्यते। न च समवायेऽपि द्वित्वादिना समवायभेदसत्त्वान्नाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तथा सति विशेषेऽपि विशेषघटोभयभेदसत्त्वेन तादृशभेदानुमितिविशेष्यत्वमादायाऽसम्भवापत्त्या भेदे व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणस्याऽऽवश्यकत्वात्, तथाऽपि तादृशानुमितिविषयो यस्तद्भिन्नत्वे सति स्वभिन्न–स्वसजातीयकत्वस्य समवेतत्वस्य(१) समवायभिन्नत्वस्य वा विशेष्यदले प्रवेश्यत्वान्नाऽतिव्याप्तिरिति ध्येयम्। अनुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वमपि विशेषणं देयम्। तेन विशेषेण परमाणूनां भेदसिद्धौ एतत्परमाणुसमवेतत्वादेर्व्यावृत्तत्वेन सिषाधयिषया तेन लिङ्गेन विशेषे विशेषान्तरभेदानुमितावपि नाऽसम्भवः।

ननु **"अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिः-"** इति कारिकया अन्त्यत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वं विशेषलक्षणमुक्तं, तत्राऽन्त्यत्वं स्वतोव्यावृत्तत्वमेव, अन्ते व्यावर्तकानामवसाने वर्तत इत्यन्त्य इति व्युत्पत्त्या यस्य

---

(१) स्वपदेन घटग्रहणे स्वविशेष्यक-स्वभिन्नलिङ्गजन्य-स्वसजातीयभेदानुमित्यविषयत्वस्य पटादावपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न। वस्तुविशिष्टानुमित्यविषयत्वस्यैव विवक्षितत्वात्। वैशिष्ट्यं च स्वभिन्नलिङ्गजन्यत्व-स्वविशेष्यकत्व-स्वसजातीयेतरभेदविधेयकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेनेति।

(२) विशेषो घटाद्भिद्यते, गुणशून्यत्वादित्यनुमितिमादायेति भावः।

(१) स्वत्वस्याऽननुगमादाह। समवेतत्वस्येति। समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितावत्स्वरूपं समवेतत्वं समवायेऽप्यस्त्येव, समवायस्य स्वनिष्ठवृत्तितायां समवायत्वेनाऽनवच्छेदकत्वेऽपि स्वरूपत्वेनाऽवच्छेदकत्वादत आह-समवायभिन्नत्वस्य वेतीत्यवधेयम्।

एव व्यावृत्तः, तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नाऽस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति विशेषनिरूपणम् ॥

दिनकरी

'**नित्यद्रव्यवृत्तिः**, इति विशेषाणां स्थानकथनम्, न तल्लक्षणे प्रविष्टं, प्रयोजनाभावात्। **तत्र**–विशेषव्यावृत्तौ। नन्वेतत्परमाणुत्वादयो व्यावर्त्तका भविष्यन्ति, किं विशेषेणेति चेन्न। अव्यावृत्तधर्मस्य व्यावर्त्तकत्वासम्भवात्, तत्र व्यावर्त्तकान्तरापेक्षायामनवस्थानात्। ननु विशेषेष्वेष प्रसङ्ग इति चेन्न। तस्य धर्मिग्राहकमानेन स्वतोऽव्यावृत्ततयैव सिद्धेः। एवं च नित्यद्रव्येषु विशेषाः, तद्गुणास्तु न विशेषवन्तः, आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात्, आश्रयस्य च विशेषवत्तया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसम्भवादिति भावः। ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः सम्भवान्न तत्र विशेष इत्यप्याहुः।

नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्ते मानाभावः, यथैव विशेषाणां स्ववृत्तिधर्मं विना व्यावृत्तत्वं, तथैव नित्यद्रव्याणामपीत्याहुः ॥ १० ॥ इति विशेषनिरूपणम् ॥

रामरुद्री।

व्यावर्तकान्तरं नाऽस्ति तत्त्वमित्यर्थलाभात्, स्वतोऽव्यावृत्तत्वस्यैव लक्षणत्वसम्भवे नित्यद्रव्यवृत्तित्वमनर्थकं, समवायस्याऽपि नित्यद्रव्यवृत्तितया समवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याऽप्यसम्भवात्। न च वृत्तित्वं समवेतत्वमेव विवक्षितं, तथा च समवायातिव्याप्तिवारकमेव तदिति वाच्यम्। तथाऽपि समवेतत्वमात्रेणैव तत्राऽतिव्याप्तिवारणसम्भवे नित्यद्रव्यांशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह—**विशेषाणां स्थानकथनमिति। अव्यावृत्तधर्मस्येति।** यस्माद्भेदसाधकत्वमभिमतं, तदवृत्तित्वेन अज्ञातधर्मस्येत्यर्थः। **व्यावर्तकत्वासम्भवात्**–तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थः। **तत्र**–एतत्परमाणुत्वादौ। **व्यावर्तकान्तरापेक्षायां**–एतत्परमाणुत्वे परमाण्वन्तरावृत्तित्वसाधकहेत्वन्तरापेक्षायाम्। **अनवस्थानात्**–अनवस्थानप्रसङ्गात्। **एष प्रसङ्ग इति।** अनवस्थाप्रसङ्गात्मकप्रसङ्ग इत्यर्थः। **तस्य**–विशेषस्य। **धर्मिग्राहकमानेन**–परमाणुभेदः किञ्चिल्लिङ्गज्ञाप्यः, भेदत्वात्, कपालभेदवदिति विशेषसाधकानुमानेन। **स्वतः**–प्रमाणान्तरनिरपेक्षतयैव, **व्यावृत्ततयैव**–परमाण्वन्तरावृत्तित्वरूपेणैव। **सिद्धेरिति।** अनुमितेरित्यर्थः। परमाण्वन्तरवृत्तित्वे विशेषस्य परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वाभावादिति भावः। उपसंहरति। **एवं चेति। आश्रयरूपेण**–रूपाद्याश्रयपरमाणुस्वरूपेण। **विशेषेण**–व्यावर्तकेन। ननु अव्यावृत्तस्य कथं व्यावर्तकत्वमित्याशङ्कां परिहरति। **आश्रयस्येति। न तत्रेति।** नेश्वरगगनयोरित्यर्थः। **विशेष इति।** नित्यज्ञानशब्दाभ्यामेव तयोरितरनित्यद्रव्यभेदसिद्ध्या विशेषे प्रयोजनाभावादिति भावः। '**ईश्वर**–'इत्यादि '**आहुः**'इत्यन्तमेकदेशिनां मतं, तत्र च दिक्कालाकाशादीनां परस्परभेदसिद्धेः प्राक् नित्यज्ञानशब्दयोः कालादिव्यावृत्तत्वासिद्ध्या न तेन कालादिभेदसाधनं सम्भवति, विशेषस्य तु धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्ध्या विशेषेणैव तत्साधनं सम्भवतीत्यस्वरससूचनाय '**आहुः**'इत्युक्तम्।

यत्तु पार्थिवपरमाणुविशेषे जलपरमाणुविशेषभेदस्य पृथिवीसमवेतत्वेनाऽनुमानसम्भवात् स्वतोऽव्यावृत्तत्वस्य तत्राऽव्याप्तिरिति स्वसजातीयभेदानुमितिरित्यस्य स्वेतरस्वसजातीययावतां भेदानुमितिरित्यर्थो वर्णनीय इत्याह। **तन्मन्दम्।** पृथिवीजलपरमाण्वोरभेदे जलत्वपृथिवीत्वयोः साङ्कर्यापत्त्या तयोर्भेदः सिद्ध एवेति शक्यते वक्तुं, तथाऽप्यसम्भववारणायाऽनुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वविशेषणस्याऽऽवश्यकतया पार्थिव–जल—परमाणुविशेषयोर्भेदमन्तरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यधीनविशेषभेदानुमितेः सिषाधयिषयैवाऽङ्गीकरणीयतया अव्याप्तेरसम्भवादिति ध्येयम्।

नवीनमतं दर्शयति—**नवीनास्त्विति।** '**आहुः**'इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु त्र्यणुकावयवः सावयवः, महदारम्भकत्वादित्यनुमानेन परमाणोरव्यावृत्तस्याऽपि सिद्धिसम्भवेन नित्यद्रव्याणां व्यावृ-

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

समवायं दर्शयति—घटादीनामिति । **अवयवावयविनोः, जातिव्यक्त्योः, गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोः, नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः, स समवायः ।**

दिनकरी ।

"घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः-" इति मूलम् । तत्र घटपदकपालपदे अवयव्यवयवपरे इत्याह—**अवयवावयविनोरिति ।** 'जातेश्च' इति 'च' कारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसम्बन्धः समुच्चीयत इत्याह—**नित्यद्रव्यविशेषयोरिति ।**

रामरुद्री ।

त्त्वस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वमेवेति ध्येयम् । अत्रेदमवधेयम्, पूर्वोक्तयुक्त्या भेदानुमितौ सिषाधयिषानुत्तरत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकतया स्वभिन्नलिङ्गकत्वनिवेशनमफलं, स्वेन स्वेतरभेदसाधनस्य सिषाधयिषां विना असम्भवात् , विशेषान्तरभिन्नेन स्वेन विशेषान्तरभेदसाधनासम्भवेन सिद्धेरावश्यकत्वात् , सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषयैवाऽनुमितिसम्भवादिति । किञ्च परमाणूनां परस्परभेदसिद्ध्यर्थमेव विशेषाङ्गीकार इति मूलाभिप्रायवर्णनमप्यसङ्गतं, परमाणुभेदः किञ्चिल्लिङ्गज्ञाप्य इत्याद्युक्तानुमानेन विशेषसिद्धौ सत्यां हि विशेषेण परमाण्वोर्भेदः साधनीयः, परमाण्वेर्भेदसिद्धौ हि तं पक्षीकृत्य विशेषानुमानं सम्भवति, अन्यथा पक्षासिद्धिप्रसङ्गादित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । किञ्च मूलकृता **"घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां-"** इत्यादिना घटादीनां परस्परभेदस्य कपालभेदानुमेयत्वोक्तिरप्यसङ्गता, घटादीनां परस्परभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति(१) ।

वस्तुतस्तु **"घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां"**—इत्यादौ **तत्तदवयवभेदात्'**इत्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वमेव, न तु ज्ञाप्यत्वं, प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसम्बन्धरूपं अवयवभेदादवयविभेद इति प्रतीतिसाक्षिकं, तथा च द्व्यणुकोत्पादान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वयसिद्धौ तयोर्भेदः किञ्चित्प्रयोज्यः, भेदत्वात् , कपालभेदप्रयुक्तघटभेदवदित्याद्यनुमाने इतरबाधबलात् परमाणुगतविशेषभेदसिद्ध्या विशेषसिद्धिरिति मूलतात्पर्यम् । ननु विशेषभेदेऽपि प्रयोजकान्तरानुमानसम्भवेनाऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामुक्तं—**'स तु स्वत एव व्यावृत्तः'**इति, विशेषस्तु स्वप्रयोज्यभेदवानेव, न तु तद्गतविशेषान्तरभेदप्रयुक्तभेदवानिति तदर्थः । तथा च स्वतोव्यावृत्तत्वं स्वप्रयोज्य–स्वनिष्ठ–स्वसजातीयप्रतियोगिकभेदकत्वमेवेति पूर्वस्माल्लाघवमपीति सर्वं चतुरस्रम् ॥ १० ॥ इति विशेषनिरूपणम् ॥

घटकपालादिपद इति । घटादिकपालादिपद इत्यर्थः । नित्यद्रव्यविशेषयोः सम्बन्धस्य मूले समवायत्वानुक्त्या मूलस्य न्यूनत्वमित्याशङ्कां परिहरति—**जातेश्चेतीति ।**

---

(१) एतच्चाऽऽपाततः । घटोऽयं तस्माद्विलक्षण इति वैलक्षण्यावगाहि-प्रतीतेरेव निर्वाहायैतत्कपालसमवेतत्वादेस्तत्र विशेषत्वकीर्तनात् । परमाणौ तु विशेषाभावे योगिनामयं परमाणुस्तस्माद्विलक्षण इति प्रतीतेरसद्विषयकत्वापत्तिरतो विशेषकल्पनेति मूलाभिप्रायात् । नन्वेवं विशेषोऽयं तस्माद्विलक्षण इति प्रतीतिः कथमुपपत्स्यते ? इत्याशङ्क्योक्तं मूले-'स तु स्वत एव व्यावृत्तः' इति । ननु तत्तद्भेदा एव तादृशप्रतीतिविषया इति विशेषकल्पनं निर्युक्तिकमिति चेन्न । तथा सति स्थाण्वादौ संशयानुपपत्तेः । अग्रे भविष्यतो विशेषदर्शनस्य तदानीमेव सम्भवात् , विशेषस्य पुरुषभेदस्वरूपत्वात् , अज्ञाने वा तस्याऽग्रेऽपि ज्ञानं न सम्भवतीति यथा वक्रकोटरादिकमेव तत्र विशेषः, न तु पुरुषभेदः, तथैव तत्तद्घटादिषु इतरघटत्वसंशये तत्तत्कपालसमवेतत्वादयो विशेषा अभिहिताः, यदा तु तत्तत्परमाणुषु इतरपरमाणुत्वसंशयस्तदा स कथं निवर्तिष्यते इति तत्राऽपि विशेषकल्पनमावश्यकमेवेति चिन्त्यम् ।

समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वम्। तत्र प्रमाणं तु, गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया, विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानेन संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः। न च स्व-

दिनकरी।

समवायलक्षणमाह—**नित्यसम्बन्धत्वमिति।** सम्बन्धश्चाऽत्र सम्बन्धिभिन्नो ग्राह्यः, तेन नित्याभावादिस्वरूपसम्बन्धे नाऽतिव्याप्तिः। ननु समवायस्य सम्बन्धत्वे किं मानमित्याशङ्कयाऽऽह—**तत्र प्रमाणं त्विति**। 'गुणक्रियादि' इत्यादिना जातिपरिग्रहः। **संयोगादीति।** द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः।

अत्र समवायसम्बन्धेन पटत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तन्तुत्वेन हेतुत्वात् कार्यतावच्छेदकसम्बन्धविधया समवायसिद्धिः। न च समवायस्थाने स्वरूपसम्बन्धं निवेश्य कार्यकारणभावः कल्पनीय इति वाच्यम्। तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणमिति समवायिकारणव्यवस्था न स्यात्। न च यत्सम्बद्धं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणमित्येवाऽस्त्विति वाच्यम्। कपालसम्बद्धघटध्वंसं प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम्।

रामरुद्री।

ननु नित्यसम्बन्धत्वस्य समवायलक्षणत्वे द्रव्यत्वाभावादीनां स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कां परिहरति—**सम्बन्धश्चेति। सम्बन्धिभिन्न इति।** तथा च सम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिभिन्नत्वे सति नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायलक्षणं, अतः प्रतियोग्यनुयोग्यात्मकस्वरूपसम्बन्धे नाऽतिव्याप्तिः। अत्र च द्रव्यत्वाभावादीनां लाघवात् द्रव्यत्वाभावादिरेक एव सम्बन्धः, घटादीनां महाकाले कालिकसम्बन्धो लाघवादेक एव महाकाल इति स्वरूपसम्बन्धस्य क्वचित् प्रतियोगिरूपता, क्वचिदनुयोगिरूपतेति विभागो बोध्यः। सम्बन्धत्वं च सांसर्गिकविषयतावत्त्वमेव। **द्रव्ययोरेवेति।** संयोगसामान्यं प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणत्वादिति भावः।

ननु समवायनानात्ववादिनां नव्यानां मते उक्तानुमानेन न समवायसिद्धिः सम्भवति, अतिरिक्तानन्तसमवायानां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तस्वरूपाणामेव सम्बन्धत्वौचित्यात् इति तन्मतेऽपि समवायसिद्ध्यर्थं स्वयं प्रमाणान्तरमाह(१)। **अत्रेति। यत्समवेतमिति।** समवायेन यद्वृत्ति कार्यमित्यर्थः। समवायाभावे एतादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः। **यत्सम्बद्धमिति।** यदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगीत्यर्थः। तथा च सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धप्रवेशात् समवायाभावेऽपि न समवायिकारण-

---

(१) **वस्तुतो नवीनैः समवायस्य विशिष्टप्रतीत्यनुरोधेनैव नानात्वाङ्गीकारे तत्प्रतीत्यव समवायसिद्धिसम्भवेन न प्रमाणान्तरकथने किञ्चिदपि प्रयोजनम्। स्वमते तु तादृशप्रतीतेर्गन्धादिनिष्ठवृत्तिताभिरेवोपपत्तेस्तत्र समवायसिद्धिर्न भवतीत्याशयेनैव समवाये प्रमाणाभिधानम्। वृत्तितायाः किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमावश्यकमिति गन्धादिनिष्ठवृत्तितावच्छेदकतया संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः। एवं च वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गोऽप्यपास्तः। तस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितानिरूपिताधिकरणतावत्त्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नाधिकरणताया वायावनङ्गीकारात्। एतेन सम्बन्धसत्त्वस्य सम्बन्धिसत्ताव्याप्यत्वेन समवायसत्त्वे तत्र रूपमप्यावश्यकं इति दूषणमपि प्रत्युक्तम्। तादृशनियमस्य बदरकुण्डसंयोगस्य बदरेऽपि सत्त्वात् सम्बन्धिनः कुण्डस्य तत्राऽभावेन व्यभिचारपराहतत्वात्। सम्बन्धित्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वरूपमेवेति नेयमापत्तिरिति चेद्यत्रैकसंयोगव्यक्त्या परस्परं विशिष्टधीः प्रमा, तत्र प्रतियोगित्वस्याऽनुयोगित्वस्य चोभयत्रैव स्वीकरणीयतया तत्र सर्वदैवोभयवन्तावुभाविति प्रत्ययापत्तेरित्यादिकमवधेयम्।**

रूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनं, अर्थान्तरं वा । अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् , लाघवादेकसमवायसिद्धिः ।

न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् ।

न चैवमभावस्याऽपि वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिद्धयेदिति वाच्यम् । तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् , घटाभा-

दिनकरी ।

सिद्धसाधनमिति—अयुतसिद्धयोः स्वरूपसम्बन्ध इति वदतः परस्येति शेषः । **अर्थान्तरं वेति** । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायिकानामिति शेषः । ननु तथाऽपि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह—**लाघवादिति** । तथा च यथा क्षित्यादिजनकतयेश्वरो लाघवादेक एव सिद्धयति, तथा समवायोऽपीत्यर्थः ।

रूपवत्ताबुद्धीति—रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्पर्शसमवाय-रूपसमवाययोरैक्यादिति भावः । **तत्र**-वायौ । **रूपाभावादिति** । न च रूपसमवायसत्त्वे तेन सम्बन्धेन तत्र कथं रूपाभावः? सम्बन्धसत्त्वस्य तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिसत्त्वव्याप्यत्वादिति वाच्यम् । रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायस्यैव रूपसम्बन्धतया वायौ तदभावात् । न च विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वेन विशिष्टसमवायोऽपि वायावस्तीति वाच्यम् । रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूपसम्बन्धत्वात् , तस्या वायावभावात् । पृथिव्यां गन्धस्य समवायः, न जले इत्यादिप्रतीतेः समवायस्य नानात्वमिति तु नव्याः ।

सम्बन्धान्तरं, अतिरिक्तपदार्थतयेति शेषः । **'सिद्धयेत्'**इत्यस्य भूतलादावित्यादिः । यदि वैशिष्ट्यमतिरिक्तमुररीक्रियते, तदा तन्नित्यमनित्यं वेति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमाह—**तस्येति** । ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वेऽपि घटानयनदशायां तत्र घटाभावाभा-

रामरुद्री ।

लक्षणानुपपत्तिरिति भावः । **'सिद्धसाधनं'**इत्यत्र कस्य सिद्धिरित्याकाङ्क्षोदयादाह—**अयुतेति** । ययोरेकमपराश्रितमेवाऽवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । **अर्थान्तर**शब्दस्य स्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थः । तत्राऽपि कस्येत्याकाङ्क्षोदयादाह—**समवायेति** । **लाघवादिति** । लाघवज्ञानसहकारादित्यर्थः । कृतिजन्यत्वव्याप्यकार्यत्ववानितिपरामर्शादपि कृतेरेकत्वे लाघवमितिलाघवज्ञानसहकृतात् क्षित्यङ्कुरादिकमेककृतिजन्यमित्यनुमितिवत् सम्बन्धस्यैक्ये लाघवमितिज्ञानसहकृतात् विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयकत्वव्याप्यविशिष्टबुद्धित्ववती गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिरितिपरामर्शादपि विशेषणविशेष्ययोरेकसम्बन्धविषयिण्यनुमितिरिति समुदायार्थः ।

समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिरापादिता मूलकारेण, सा च न सङ्गच्छते, वायावपि भ्रान्तानां रूपवत्ताप्रतीतेरतो रूपवत्ताबुद्धेः प्रमात्वापत्तिपरतया तद्ग्रन्थं व्याचष्टे—**रूपवत्तेति** । तत्र हेतुमाह—**स्पर्शेति** । **सम्बन्धसत्त्वस्येति** । तत्प्रतियोगिकतत्सम्बन्धसत्त्वस्य तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वव्याप्यत्वात् प्रतियोगिमति चाऽभावासत्त्वादिति भावः ।

इति तु नव्या इति । तथा च तन्मते समवायस्य रूपसम्बन्धत्वेऽपि न क्षतिः, वायौ रूपसमवायानङ्गीकारादिति भावः ।

'अभावस्याऽपि वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिद्धयेत्'इति मूले सम्बन्धान्तरपदस्य संयोगसमवायातिरिक्तार्थकत्वे त्विष्टापत्तिरेव, स्वरूपस्यैव तत्सम्बन्धत्वोपगमादतः पूरयति—**अतिरिक्तेति** । **उररीक्रियते**-अङ्गीक्रियत इत्यर्थः । नन्वेकघटाभावस्य नाशेऽपि घटाभावान्तरमादाय घटशून्यदेशेऽपि घटा-

वस्य तत्र सत्त्वात्, तस्य च नित्यत्वात्, अन्यथा देशान्तरेऽपि घटाभाव-प्रतीतिर्न स्यात्, वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः। वैशिष्ट्यस्याऽनित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम्। एवं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकमेव तत्तदभावानां सम्बन्धः॥ ११॥

॥ इति समवायनिरूपणम्॥

दिनकरी।

वादेव न घटाभावबुद्धिरत आह—**घटाभावस्येति।** **तत्र**—घटवति भूतले। **तस्येति।** घटाभावस्येत्यर्थः। **अन्यथा**—घटाभावस्याऽनित्यत्वे। **देशान्तरेऽपि**—घटशून्यदेशेऽपीत्यर्थः। घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैकविधत्वादिति भावः। **वैशिष्ट्यस्येति।** वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः। **तत्र**—घटानयनेन घटवति। नच घटवति न घटाभावबुद्धिः, घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यम्। घटवत्ताज्ञानविरहदशायां जायमानाया घटाभावबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात्। ननु सिद्धान्तिनोऽपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य सत्त्वात् श्यामरूपवत्ताधीप्रसङ्ग इत्यत आह—**मम त्विति।** द्वितीये दूषणमाह—**वैशिष्ट्यस्येति।**

ननु वैशिष्ट्यानङ्गीकारे घटाभावभूतलयोः कः सन्बन्धः? स्वरूपमिति चेत्, तथा सति घटशून्यतादशायामिव घटवत्तादशायामपि भूतले घटाभावबुद्धिस्तव मतेऽपि स्यात्, घटाभावभूतलयोस्तत्स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्र सत्त्वादत आह—**एवं चेति। तत्तत्कालीनमिति।** घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानकालीनमित्यर्थः। **तत्तद्भूतलादिकमिति।** यत्र यत्र भूतले घटाभावबुद्धिस्तत्तद्भूतलादिकमित्यर्थः। **तत्तदभावानामिति।** यस्य यस्याऽभावस्य बुद्धिस्तस्य तस्येत्यर्थः। तथा च न स्वरूपमात्रं सम्बन्धः, किन्त्वीदृशः स्वरूपविशेष इति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः।

रामरुद्री।

भाववत्ताबुद्धिरुपपद्यत एवेत्याशङ्कयाऽऽह—**घटत्वावच्छिन्नेति। एकविधत्वादिति।** एकत्वादित्यर्थः। **जायमानाया घटाभावबुद्धेरिति।** घटवत्ताज्ञानदशायां घटवत्यपि भूतले भ्रमरूपा घटाभाववत्ताबुद्धिर्जायत एवेति न तदापत्तिः सम्भवतीत्यतस्तस्याः प्रमात्वमापादयति। **प्रमात्वेति।** नन्वेष प्रसङ्गः समवायैकत्ववादिनां मतेऽपि समान इत्याशङ्क्य **'मम तु—'** इत्यादिग्रन्थमवतारयति—**नन्विति। द्वितीये**—वैशिष्ट्यस्याऽनित्यत्वपक्षे।

वैशिष्ट्यानङ्गीकारे—अभावाधिकरणयोरतिरिक्तसम्बन्धानङ्गीकार इत्यर्थः। स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे बाधकमाह—**तथा सतीति। 'तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं'** इत्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो वर्त्तते, तत्तत्कालीनमित्यर्थो न सम्भवति, घटवत्तादशायामपि घटाभावे भूतलावृत्तित्वप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात्, अतस्तत्तत्कालीनमित्यस्याऽर्थमाह—**घटाभाववदिति। 'ज्ञानकालीनं'**इत्यत्र ज्ञानपदं प्रमात्वेनाऽभिमतज्ञानपरं, तेन घटवत्तादशायामपि भ्रमात्मकघटाभाववत्त्वबुद्धिसम्भवेन तामादाय नोक्तदोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम्। नन्वेवमभावाधिकरणयोः स्वरूपमेव सम्बन्ध इति सिद्धान्तो व्याहन्येतेत्याशङ्कां निराकुरुते—**तथा चेति। स्वरूपविशेष इति।** तथा च स्वरूपसम्बन्ध इत्यस्याऽपि स्वरूपविशेषः सम्बन्ध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धान्तव्याघात इति भावः।

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः।

अभावं विभजते—अभावस्त्विति। **अभावत्वं—द्रव्यादिषट्कान्योन्या-**

दिनकरी।

नव्यास्तु वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरमेव, भूतलं घटाभाववदिति प्रत्ययात्, स्वरूपसम्बन्धाभ्युपगमे चाऽभावाधिकरणवृत्त्यखण्डभेद-तावन्मात्रविषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरह इत्याहुः ॥ ११ ॥ इति समवायनिरूपणम् ॥

द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावेति। इह च द्रव्यत्वादि न प्रतियोगितावच्छेदकं, अननुगमात्, किं तु तद्गतषट्त्वसङ्ख्यैव, द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति ध्येयम्। वस्तुतो भावत्वमेव तथा बोध्यम्।

अत्र केचित्, भावभिन्नत्वस्याऽभावत्वे भावत्वरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटो नाऽस्तीति प्रतीत्यनापत्तिः, एवमन्योन्याभावत्वस्याऽभावत्वगर्भस्याऽग्रे वक्तव्यतयाऽभाव-

रामरुद्री।

नव्यास्त्विति। ननु भूतलं घटाभाववदिति प्रतीतेः स्वरूपसम्बन्धेनैवोपपत्त्या वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरत्वे मानाभाव इत्यत आह—**स्वरूपसम्बन्धेति। अभावाधिकरणं**—तत्तद्भूतलादि, **तद्वृत्त्यखण्डभेदः**—तद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः। ननु तत्तदधिकरणमात्रवृत्त्युक्तभेदस्याऽधिकरणातिरिक्तत्वे तदधिकरणव्यक्तावनन्तभेदाङ्गीकारप्रसङ्गेन तस्याऽधिकरणस्वरूपत्वमेवोचितमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्यत आह—**तावन्मात्रेति**। वस्तुतस्तु अखण्डैकभेदेन साकमधिकरणानां न विनिगमनाविरहः सम्भवति। अधिकरणानां नानात्वेन लाघवादेकभेदस्यैव सम्बन्धत्वौचित्यादतस्तद्विषयकज्ञानादिकमादाय विनिगमनाविरहं प्रसञ्जयति—**तावन्मात्रेत्यादि**। एतेन अनवस्थाभयेन तन्मात्रवृत्तिभेदस्यैव अधिकरणस्वरूपताऽङ्गीकरणीया, न तु भेदमात्रस्य, तथा सत्यन्योन्याभावस्यैव विलयप्रसङ्गादिति दूषणं परास्तम्। द्रव्यगुणादिविषयकज्ञानव्यक्तेर्द्रव्यत्वाभावसम्बन्धत्वे गुण इव द्रव्येऽपि द्रव्यत्वाभावबुद्धिप्रसङ्गः, सम्बन्धात्मकज्ञानस्य द्रव्येऽपि विशेष्यतया सत्त्वादतो मात्रपदं, आदिना इच्छादिपरिग्रहः। युक्तं चैतत् समवायनानात्ववादिनां नव्यानां मते, अन्यथाऽतिरिक्तनानासमवायकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तस्वरूपाणामेव सम्बन्धत्वौचित्येन तन्मतेऽतिरिक्तसमवायस्यैवाऽसिद्धिप्रसङ्गादिति मन्तव्यम्। अत्र च 'आहुः'इत्यनेनाऽस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु तदधिकरणविषयकनानाज्ञानव्यक्तीनां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्यैकस्यास्तद्व्यक्तेस्तथात्वे लाघवान्न विनिगमनाविरहः, यत्किञ्चिदेकज्ञानव्यक्तेरेव तथात्वे तज्ज्ञानव्यक्त्यभावदशायां सम्बन्धाभावेनाऽभावविशिष्टबुद्ध्यनुदयापत्तेः, नित्यज्ञानव्यक्तेस्तथात्वे च तस्याः सर्वविषयकत्वेन प्रतियोगिमत्यप्यभावबुद्धिप्रसङ्ग इति बोध्यम्॥ ११ ॥ इति समवायनिरूपणम् ॥

षट्त्वसङ्ख्येवेति। यद्यपि घटपटोभयभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव षट्त्वावच्छिन्नभेदस्याऽभावत्वे तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्त्वेन तेषामप्यभावत्वापत्तिः, तथाऽपि पर्याप्तिसम्बन्धेन षट्त्वावच्छिन्नभेदस्य द्रव्यादौ सत्त्वेऽप्यपेक्षाबुद्धिरूपषट्त्वस्य विषयतयाऽवच्छेदकत्वान्न भावेष्वतिप्रसङ्ग इति मन्तव्यम्। ननु व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसम्बन्धेनैव प्रकारत्वमावश्यकमिति नियमः, अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वेनैको द्वाविति प्रतीत्यापत्तेः। न चैको द्वाविति प्रतीतिविरहेऽपि एको द्वित्ववानिति प्रतीतेरिष्टतया समवायादिनाऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्माणां प्रकारत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। द्वित्ववानितिप्रतीतौ मतुवर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वात्, तथा च षड्भिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसम्बन्धेनैव षट्त्वस्य प्रकारत्वानुभवात् षट्त्वावच्छिन्नभेदो निष्प्रमाणक एवेत्यभिप्रायेणाऽह—**वस्तुत इति। तथा बोध्यमिति।** अभावत्वं बोध्यमित्यर्थः। यद्यपि द्रव्यादिभेदषट्कस्याऽभावत्वे न कोऽपि दोषः, तथाऽपि गौरवात् द्रव्यादीनां षण्णां पदार्थानामज्ञानेऽपि अभावत्वप्रतीतेश्च तदुपेक्षितमिति ध्येयम्।

अभावत्वस्याऽखण्डोपाधित्वं वदतां मतमुपन्यस्यति-**अत्र केचिदिति। अभावत्वगर्भस्येति।**

भाववत्त्वम् । संसर्गेति। **संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः। अन्योन्याभा-**

दिनकरी ।

त्वस्याऽन्योन्याभावत्वगर्भत्वे अन्योन्याश्रयापत्तिः, एवमभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वेऽभावो न भाव इति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्च, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति, तस्मादखण्डोपाधिरनुयोगिताविशेषो वाऽभावत्वमिति वदन्ति ।

अत्र नव्याः, अभावत्वस्याऽखण्डोपाधित्वे प्रमाणाभावः, किं तु भावभिन्नत्वं समवाय-सामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपं, तच्च पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारः, एवं च घटाभावपटाभावप्रतीतीनामभावांशेऽनुगतत्वमुपपद्यते । न च विषयतानवस्था, सत्तात्यन्ताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् , अत एव सत्तारूपप्रतियोगिज्ञानं विनाऽपि घटो नाऽस्तीति बुद्धौ स प्रकारः, अभावत्वप्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिधियो हेतुत्वात् , अन्यथा इदं तम इति प्रतीत्यनापत्तेः । न च सत्ताभावरूपस्याऽभावत्वस्याऽनुपस्थितस्य प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेष-

रामरुद्री ।

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रस्याभावलक्षणत्वे घटत्वादौ घटत्वाभाववद्भेदरूपेऽतिव्याप्तिवारणायाऽभावत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । **अन्योन्याश्रयापत्तिरिति** । अभावत्वज्ञानेऽन्योन्याभावत्वज्ञानस्य अन्योन्याभावत्वज्ञाने चाभावत्वज्ञानस्याऽपेक्षितत्वादिति भावः । **उद्देश्यतावच्छेदकेत्यादि** । अभेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्येव भेदसंसर्गकशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्यस्याऽपि निराकाङ्क्षताप्रयोजकत्वादिति भावः । अभावत्वस्याऽखण्डोपाधित्वं न विचारसहं, तत्साधकमानाभावादित्यभिप्रेत्याह—**अनुयोगिताविशेषो वेति** । संसर्गानुयोगिताव्यावर्त्तनाय **विशेष**पदम् ।

प्रमाणाभाव इति । ननु घटाभावादौ अभाव इत्यनुगततत्प्रतीतिरेव तत्साधिका भविष्यतीत्याशङ्कायां अनुगतप्रतीतिं प्रकारान्तरेणोपपादयति—**किं त्विति** । नन्वेवमभावत्वस्याऽन्योन्याभावगर्भतयोक्तान्योन्याश्रयापत्तिरित्यत आह—**समवायेति** । **'सत्ताभावरूपं'** इत्यस्य अभावत्वमिति शेषः । नन्वेवमपि सत्तानुपस्थितिदशायां घटो नाऽस्तीत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरत आह—**तच्चेति** । ननु अनुयोगिताविशेषस्याऽभावत्वोपगमे लाघवात्तदेव कुतो नाऽङ्गीकृतमित्यत आह—**एवं चेति** । **अभावांशेऽनुगतत्वमिति** । एकधर्मप्रकारकत्वमित्यर्थः । तथा चाऽभावत्वस्याऽनुयोगितारूपत्वे तस्या घटाभावादौ भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुगतत्वं न स्यादिति भावः । ननु जातीतरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतोभानासम्भवेन अभावत्वेनैव तस्य प्रकारता वाच्या, तच्च सत्ताभावरूपं, तदपि पुनः सत्ताभावरूपाभावत्वेन प्रकार इत्यङ्गीकरणीयं, तथा चाऽभावप्रतीतौ विषयतानन्त्यमिति शङ्कां निराकुरुते—**न चेति** । विशेषणस्य सत्ताभावस्य एकस्यैव तत्र तत्र प्रकारत्वात् विषयानवस्था नोक्ता, अपि तु विषयतानवस्थेति बोध्यम् । ननु सत्ताभावस्य स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेऽपि सत्तोपस्थितिशून्यकाले घटो नाऽस्तीत्यादिप्रतीतिरनुपपन्नैव, अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया सत्ताभावभानासम्भवादित्यत आह—**अत एवेति । प्रत्यक्ष एवेति ।** अभावविषयकशाब्दबोधादौ प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात् **प्रत्यक्ष** इत्युक्तम् । इदमितिप्रत्यक्षविषयतमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वरूपं, अपि तु तेजोऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वमेव, नाऽतस्तेजोज्ञानं विना तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः । ननु सत्ताभावस्य पूर्वानुपस्थितस्य प्रकारत्वोपगमे विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यभिचार इत्याशङ्कायामाह—**विशेषणभेदेनेति** । अयं भावः, विशिष्टबुद्धित्वं हि सप्रकारकबुद्धित्वादन्यद्दुर्वचम् , विशेषणत्वमपि प्रकारत्वादतिरिक्तं, तथा चोक्तकार्यकारणभावे सति घटज्ञानात् पटविशिष्टबुद्ध्यापत्तिर्घटस्याऽपि क्व चित् प्रकारत्वात् , अतो घटविशिष्टबुद्धिं प्रति घटज्ञानत्वेन, पटविशिष्ट-

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१२॥

वस्यैकविधत्वात् तद्विभागाभावात् संसर्गाभावं विभजते— प्रागभाव इति।
संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम्। अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यस-

दिनकरी।

णभेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन तत्र तद्धेतुत्वानुपगमात्, फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इति प्राहुः।

'संसर्गान्योन्याभावभेदतः' इति मूलादेकः संसर्गाख्योऽपरोऽन्योन्याभाव इति प्रतीयते, तच्चाऽयुक्तं, संसर्गस्याऽभावत्वानङ्गीकारादित्यत आह—**संसर्गाभावेति**। तथा च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्याऽभावपदस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति मूलार्थ इति भावः। क्रमेण द्वयोरभावयोर्लक्षणमाह— **संसर्गाभावत्वमिति**। अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणायाऽन्योन्याभावभिन्नेति। घटादावतिव्याप्तिवारणायाऽभावपदम्। एवमग्रेऽपि। **तादात्म्येति**। तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितम्। तेन

रामरुद्री।

बुद्धिं प्रति पटज्ञानत्वेन विशिष्यैव कार्यकारणभावः स्वीकरणीय इति। **तत्रेति**। अभावत्वविशिष्टबुद्धावित्यर्थः। **तद्धेतुत्वेति**। अभावत्वज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमादित्यर्थः। ननु सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे अभावत्वविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पने बीजाभाव इत्यत आह—**फलेति**। विशेषणज्ञानं विना विशिष्टबुद्ध्यनुत्पादः फलम्, तदनुरोधित्वात् कार्यकारणभावकल्पनाया इति भावः। घटादिज्ञानमन्तरा घटादिविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् तत्र कार्यकारणभावः कल्प्यते, अनुपस्थिताभावत्वविशिष्टबुद्ध्युदयादत्र न कल्प्यते इति भावः।

द्वन्द्वान्त इति। अथाऽत्र संसर्गान्योन्यौ च तौ अभावौ चेति विग्रहो न सम्भवति, संसर्गस्याऽभावत्वानभ्युपगमात्। न चाऽत्र संसर्गपदं तादात्म्यभिन्नसम्बन्धपरं, अन्योन्यपदं च तादात्म्यसम्बन्धपरं, तथा च संसर्गान्योन्याभ्यामभावाविति व्युत्पत्त्या तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक—तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावयोर्लाभान्नोक्तदोषः, तृतीयाया अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वार्थकत्वादिति वाच्यम्। एवमपि ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धानवच्छिन्नत्वमते तयोरसङ्ग्रहापातादिति चेन्न। संसर्गपदस्य तादात्म्यानवच्छिन्नप्रतियोगितारूपसंसर्गपरत्वेन अन्योन्यपदस्य च तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितापरत्वेन तयोरभावाविति व्युत्पत्या तादृशप्रतियोगिताद्वयनिरूपकावभावावित्यर्थलाभान्नाऽसङ्गतिः, निरूपकत्वस्यैव षष्ठ्यर्थत्वादिति। यद्वा संसर्गपदं संसर्गपदपूर्वकपरं, अन्योन्यपदमपि तत्पदपूर्वकपरं, अभावपदञ्च अभावपदवाच्यपरं, तथा च संसर्गान्योन्यौ च तौ अभावाविति व्युत्पत्या संसर्गान्योन्यपदपूर्वकाभावपदवाच्याविति पर्यवसितार्थलाभः। एतेनोक्तवाक्यादेवाऽभावद्वययोर्लक्षणलाभादाकाङ्क्षाविरहेणोत्तरत्राऽभावद्वयलक्षणप्रतिपादनासङ्गतिरित्यपि परास्तम्। **एवमग्रेऽपीति**। अन्योन्याभावलक्षणेऽपि भावेऽतिव्याप्तिवारणायैवाऽभावपदमित्यर्थः। **तादात्म्यत्वेनेति**। **तादात्म्यं**—तद्गतोऽसाधारणधर्मः। तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाह—**तेनेति**। **संयोग्यत्यन्ताभाव इति**। संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावे यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः, इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्ना तादात्म्यनिष्ठा या संसर्गविधयाऽवच्छेदकता, तन्निरूपकप्रतियोगिताकत्वलाभेन अत्यन्ताभावीयसंयोगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायाः संयोगत्वेनैवाऽवच्छिन्नत्वात् नाऽतिव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तत्तादात्म्यत्वमपि संयोगत्वमेवेत्यतिव्याप्तिनिरासो दुर्घट एव, तथाऽपि संसर्गतावच्छेदकं तादात्म्यत्वं न संयोगत्वादिरूपं, किं तु संयोग्यादिवृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव, अतोऽत्यन्ताभावीयप्रतियोगितायां संयोगस्य संयोगत्वेनैवाऽवच्छेदकत्वात् असाधा-

म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्। विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्।

दिनकरी

संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्यन्ताभावे नाऽतिव्याप्तिः। प्रागभावस्य लक्षणमाह—**विनाश्यभावत्वमिति**। अत्र ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति।

ननु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पादभिया तत्सिद्धिरिति **प्राञ्चः**।

केचित्तु जातो घटध्वंस इति प्रत्यक्षबलेन नाशोऽतिरिच्यते न तु प्रागभावः, इहेदानीं घटप्रागभाव इति लोकानां प्रत्ययाभावात्। न च तद्घटोपधायकतत्कपालतत्संयोगादीनां तद्घटोत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वात् पुनरपि तद्घटोत्पत्त्यापत्तिः, प्रागभावाङ्गीकारे च तदभावादेव न पुनस्तदुत्पत्तिरिति वाच्यम्। जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया क्लृप्तस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्य विरहेणैव तदापत्त्यसम्भवात्। नच जन्यद्रव्याभावस्य(१) जन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्तिकध्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण तादृशध्वंसाभावानां च कारणतामपेक्ष्य लाघवादेक एव प्रागभावो हेतुः कल्प्यत इति

रामरुद्री।

रणधर्मत्वेनाऽवच्छेदकत्वविरहान्न तत्राऽतिव्याप्तिः, भेदप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गस्यैव असाधारणधर्मत्वेन भानाभ्युपगमात्, अन्यथाऽत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्भेदासंभवादिति भावः।

तत्सिद्धिरिति। प्रागभावानुमितिरित्यर्थः। तदनुमानप्रकारश्च—अयं घटः स्वोत्पत्तिक्षणावृत्तिकारणजन्यः, स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणानुत्पन्नत्वादित्येवंरूप इत्यनुमानबलाच्चेतरेषां बाधात् प्रागभावसिद्धिः। तस्य सामग्रीनाश्यत्वेन प्रतियोग्युत्पत्तिक्षणावृत्तित्वादिति भावः।

दीधितिकृतां मतमुपन्यस्यति। **केचिदिति**। **लोकानामिति**। पण्डित-पामर-साधारणानामित्यर्थः। प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वे पामराणामपि तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। न चाऽत्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे मानं, वर्त्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्त्वरूपत्वादिति वाच्यम्। वर्त्तमानकालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वस्यैव भविष्यत्त्वरूपत्वाभ्युपगमात्, उत्पत्तिश्च आद्यक्षणसम्बन्धः, क्षणे आद्यत्वं च तदधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वमिति भावः। **जनकतया क्लृप्तस्येति**। प्रागभावकारणत्ववादिना जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य किमिति कारणत्वं कल्पनीयमिति तु नाऽऽशङ्कनीयं, यत्र एतद्घटनाशानन्तरं तदारम्भककपालाभ्यां घटान्तरमुत्पद्यते, तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनर्घटोत्पत्तेरन्यथा वारयितुमशक्यत्वात्, घटकारणीभूततत्तत्प्रागभाव-कपालसंयोगादीनां सत्त्वात्। न च द्वितीयघटारम्भककपालद्वयसंयोगव्यक्तेस्तदानीमसत्त्वान्न तदापत्तिरिति वाच्यम्। यतो हि न द्वितीयघटव्यक्त्युत्पत्तिरापाद्यते, येन तत्कपालसंयोगव्यक्तेरभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं, न वा पूर्वघटव्यक्तेरुत्पत्तिरापाद्यते, येन तत्प्रागभावाभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते वक्तुं, अपि तु घटत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरेवाऽऽपाद्यते, तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वेषां सत्त्वादिति भावः। यत्तु यत्र खण्डघटोत्पत्तिर्भविष्यति, तत्र महाघटसत्त्वदशायामेव तत्प्रागभावादिबलात्तदुत्पत्त्यापत्तिवारणाय द्रव्याभावस्य कारणत्वमावश्यकमिति। तत्तुच्छम्। खण्डघटं प्रति महाघटनाशस्य कारणत्वेन तदापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम्। **तादृशद्रव्याभावस्येति**। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्याभावस्येत्यर्थः। **तादृशध्वंसाभावानामिति**। जन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसाभावानामित्यर्थः। अत्र च बहुवचनेन द्रव्याभावत्वापेक्षया तादृशध्वंसाभावस्य गुरुतया न तेन रूपेण कारणतामादाय विनिगमनाविरहः प्रसज्यते, अपि तु तत्तद्द्रव्यं प्रति तदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवाऽभावानां कारणता वाच्या, तथा चाऽनन्तकार्यकारणभावापत्त्या न विनिगमनाविरह इति सूचितम्। न च तर्हि

(१) तादृशद्रव्याभावस्य-इति रामरुद्रीसम्मतः पाठः।

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम् । यत्र तु

दिनकरी ।

वाच्यम् । प्रागभावकल्पनेऽपि तत्कालोत्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्तानां प्रागभावानां विनिगमनाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात् , तथा च प्रागभावरूपधर्मिकल्पनागौरवं परमतिरिच्यते इत्याहुः । **अत्र वदन्ति ।** स्वानधिकरणेषु तन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतन्तुकपटस्थले बहूनां तन्तूनां तत्संयोगानां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयैका प्रागभावस्य हेतुता लघीयसी । अथैवमपि द्वित्रिचतुर्षु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटोत्पत्त्यापत्तिः । न च चरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वान्नाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति स्वानधिकरणेषु तन्तुष्वपि चरमसंयोगाभावादेव पटोत्पत्तिवारणसम्भवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न । चरमसंयोगस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे तन्त्वन्तरेऽपि समवायेन पटोत्पत्त्या तत्र समवायेन चरमसंयोगाभावेन व्यभिचारापत्त्या समवायसम्बन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसम्बन्धेन हेतुता वाच्या, तथा च स्वानधिकरणतन्तुष्वपि कालिकविशेषणतया चरमसंयोगस्य सत्त्वात् पटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्याऽऽवश्यकत्वादिति । एवमप्यस्तु कश्चिदतिरिक्तः पदार्थः, तथाऽपि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभाव इति तु तत्त्वम् । ध्वंसस्य लक्षणमाह—**जन्याभावत्वमिति ।** प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्येति । अत्यन्ताभावस्य लक्षणमाह—**नित्येति ।** ध्वंसादिवारणाय नित्यपदम् । नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यत्वे घटानयनानन्तरमपि भूतले घटो नाऽस्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह–**यत्र त्विति ।** तथा च सम्बन्धाभावादेव

रामरुद्री ।

ध्वंसाभावानां कारणतैव निर्युक्तिकेति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभावाधिकरणे अत्यन्ताभावानभ्युपगन्तृमते जन्यद्रव्यानुत्पादप्रसङ्गेन अगत्या द्रव्याभावमुपेत्य ध्वंसाभावानां कारणतायाः स्वीकरणीयत्वात् , तथा चोत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणाय प्रागभावानङ्गीकारे नवीनैर्द्रव्याभावस्य, प्राचीनैः ध्वंसाभावानां हेतुता कल्पनीया, प्रागभाववादिना तु तत् सर्वमुपेत्य प्रागभाव एव हेतुत्वेन कल्प्यत इति तद्ग्रन्थाभिप्रायः । वस्तुतस्तु समवायेन द्रव्याभावस्य क्लृप्तस्योभयवादिसिद्धस्य जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया जनकत्वेनाङ्गीकरणीयतया अभावादित्यत्रापि षष्ठ्यन्तस्य पुनरन्वयेन क्लृप्तस्य द्रव्यस्याभावादित्यर्थो लभ्यते । तथाच प्रागभाववादिना द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वानुपगमेऽपि क्लृप्तत्वेन द्रव्याभावस्यैव कारणत्वं वक्तुमुचितम् नत्वक्लृप्तस्य प्रागभावस्येति पूर्वग्रन्थभावः । एवञ्च कपालद्वयसंयोगाद्घटोत्पत्तिदशायां कापालिकादिष्वपि घटोत्पत्तिः स्वीकरणीया । अन्यथा कपालिकायां समवायेन घटाभावप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति तद्द्रव्यानारम्भकद्रव्याभावस्यैव कारणता वाच्या । तथाच तत्तद्ध्वंसाभावानामपि विनिगमनाविरहेण कारणतापत्तिशङ्कापि सङ्गतैवेति युक्तमुत्पश्यामः । एवं जन्यद्रव्यं प्रति द्रव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिकध्वंसाभावस्य हेतुत्वेन तद्घटनाशानन्तरं तदारम्भककपालाभ्यां घटान्तरोत्पत्तिरपि न स्यात्, तादृशध्वंसाभावरूपकारणाभावादित्यादिदूषणानां सत्त्वेऽपि तेषां स्पष्टत्वेन तान्युपेक्ष्य दूषणान्तरमाह–**प्रागभावेति । अत्रवदन्तीति ।** प्राचीनानुयायिन इति शेषः । **तत्संयोगानां**—तन्तुसंयोगानामित्यर्थः । **अथैवमपीति ।** प्रागभावस्य हेतुत्वेऽपीत्यर्थः । **उत्पत्त्यापत्तिरिति ।** तत्तत्संयोगव्यक्तीनां त्वया हेतुतानभ्युपगमात् प्रागभावस्य तदानीमपि सत्त्वादिति । तत्संयोगव्यक्तीनां हेतुत्वोपगमे च व्यर्थं प्रागभावकल्पनमिति भावः । **स्वानधिकरणेष्विति ।** सहस्रतन्तुकपटानधिकरणेष्वित्यर्थः । **तन्त्वन्तरेऽपीति ।** चरमसंयोगाधिकरणतन्तुभिन्नसहस्रतन्तुकपटाधिकरणतन्त्वावपीत्यर्थः । दीधितिकृतामभिप्रेतमाह–**एवमप्यस्त्विति । सप्रतियोगिकत्व इति ।**

भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च, तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः। तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित्।

अत्र ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे नाऽत्यन्ताभाव इति प्राचां मतम्, श्यामघटे रक्तो नास्ति, रक्तघटे श्यामो नाऽस्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसं चाऽवगाहते न तु तदत्यन्ताभावं, तयोर्विरोधात्। नव्यास्तु—तत्र विरोधे मानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाऽप्यत्यन्ताभावो वर्तत इत्याहुः।

दिनकरी।

घटानयनानन्तरं घटात्यन्ताभावबुद्धिर्नेति भावः।

कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गत्वोपगमादेव घटवति घटो नाऽस्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थसंसर्गाभावे मानाभाव इत्यस्वरसः **'केचित्'** इत्यनेन सूचितः।

ननु माऽस्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः, घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-**अत्रेत्यादिना**। ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे श्यामघटे, श्यामरूपध्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्ति श्यामो नाऽस्तीति च प्रतीतिः? ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यन्ताभावस्याऽसत्त्वादित्यत आह-**श्यामघट इति। तत्रेति।** ध्वंसप्रागभावयोरित्यर्थः। अत्यन्ताभावेन सहेति शेषः। तथा च नव्यमते पूर्वपक्षिकथितशङ्कायामिष्टापत्तिरेवेति भावः।

युक्तं चैतत्, कथमन्यथा पूर्वमग्रेऽपि रक्ते मध्ये श्यामे च घटे रक्तं रूपं नाऽस्तीत्याकारकप्रत्ययः? तस्य सामान्याभावावगाहित्वात्। न चेदृशप्रत्ययो रक्तिमध्वंसाद्यवगाही, पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गात्। न च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्ति, तेनाऽन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नाऽस्तीति प्रत्ययः, तदा ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारात्, न तु पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते, तत्र तदनभ्युपगमादिति वाच्यम्। विनिगमनाविरहेण पदार्थान्तरध्वंसप्रागभावयोरपि तत्स्वीकारप्रसङ्गेन गौरवात्, तदपेक्षयाऽत्यन्ताभावस्याऽन्तरा

रामरुद्री।

तथा च तस्याऽभावत्वे मानाभावेन न प्रागभावसिद्धिरिति भावः।

कथं रक्तो नाऽस्तीति। नाऽस्तीत्यादिप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वादित्याशङ्कितुरभिप्रायः, सिद्धान्तिनस्तु तथात्वे मानाभाव इत्याशय इति ध्येयम्। **पूर्वपक्षिकथिताशङ्कायामिति।** घटकालस्य घटाभावसम्बन्धघटकत्वेऽपि घटप्रागभावादिकाले घटात्यन्ताभावबुद्ध्यापत्तिशङ्कायामित्यर्थः।

रक्तं रूपं नाऽस्तीत्याकारकप्रत्यय इति। ननु तादृशप्रतीतौ नाऽत्यन्ताभावो विषयः, किन्तु प्रागभावध्वंसावेव तथेत्युक्तमेवेत्याशङ्कायामाह—**तस्येति।** नाऽस्तीति प्रत्ययस्येत्यर्थः। **सामान्याभावावगाहित्वात्**—सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वादित्यर्थः। ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानङ्गीकारादिति शेषः—ननु नाऽस्तीति प्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रविषयकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टे **न चेति। पूर्वापरेति।** पूर्वं रक्तः, ततः श्यामः, ततो रक्तः, ततः श्यामः, ततो रक्तो यो घटः, तस्मिन् मध्यरक्ततादशायामित्यर्थः। क्रमिकरक्तरूपत्रयस्थले तु नेयमापत्तिः सम्भवति, तादृशरक्तध्वंसप्रागभावयोर्नाऽस्तीत्याकारकप्रतीतिनियामकत्वानङ्गीकारसम्भवात्, उक्तस्थले तु श्यामतादशायां तादृशप्रतीत्या तयोरपि तादृशप्रतीतिनियामकत्वस्याऽऽवश्यकत्वादिति ध्येयम्। **अव्याप्यवृत्तीति।** कालिकाव्याप्यवृत्तीत्यर्थः। **पदार्थान्तरध्वंसेति।** रक्तरूपध्वंसोत्पत्तिकालोत्पत्तिकतत्समानाधिकरणवायुसंयोगादिध्वंसेनेत्यर्थः। **गौरवादिति।**

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

नन्वस्त्वभावानामधिकरणात्मकत्वं, लाघवादिति चेन्न। अनन्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तत्वकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् । एवं चाऽऽधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते, एवं च तत्तच्छब्दरसगन्धाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमप्युपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । एतेन ज्ञानविशेष-कालविशेषाद्यात्मकत्वमत्यन्ताभावस्येति प्रत्युक्तम्, अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ इत्यभावपदार्थविभागग्रन्थः ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—सप्तानामिति। **समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः, तेषां भावः साधर्म्यं, समानो धर्म इति फलितोऽर्थः। एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः, तेषां भावो वैधर्म्यं, विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः। ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता, सा च सर्वत्रैवाऽस्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् ।**

दिनकरी ।

श्यामादौ सम्बन्धत्वकल्पनेनैव लाघवादित्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु 'अभावस्तु द्विधा–' इत्यादिविभागोऽनुपपन्नः, अभाव एव मानाभावादित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते–**नन्विति ।**

अभावस्याऽधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुं अनन्तेत्युक्तम् । **अतिरिक्तेति** । भावातिरिक्तेत्यर्थः । अभावस्याऽधिकरणात्मकत्वेऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदोषः, सोप्यस्मिन् मते नेत्याह-**एवं चेति** । अधिकरणापेक्षयाऽतिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । नन्वभावाधिकरणकाभावस्याऽधिकरणात्मकत्वे यथाऽऽधाराधेयभावोपपत्तिः, तथा सर्वत्राऽप्यस्त्वित्यतो दूषणान्तरमाह-**एवं चेति । अन्यथा**—अभावस्याऽधिकरणात्मकत्वे । **एतेन**-वक्ष्यमाणदूषणेन ॥ इत्यभावपदार्थविभागग्रन्थः ॥

परस्परधर्मतापन्नानां सप्तपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह–**इदानीमिति।** पदार्थनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । तदनिरूपणे तत्तत्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य साधर्म्यतया निरूपणासम्भवादिति भावः । समानो धर्मः सधर्मः, तस्य भावः साधर्म्यम् , एवं वैधर्म्यमित्यत्राऽपि भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमाह—**समानो धर्मो येषामिति । केवलान्वयित्वादिति।** विषयभेदेन विषयताया भेदेऽपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्त्येवेति भावः । एवमग्रेऽपि ।

रामरुद्री ।

विनिगमनाविरहेणाऽनन्तध्वंसादौ रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापत्त्या गौरवादित्यर्थः ।

अभावस्य अधिकरणरूपता मूले शङ्किता, तत्र पूर्वग्रन्थसङ्गतिमाह—**नन्वभाव इति ।**

'**अतिरिक्ते**'त्यस्य क्लृप्तपदार्थातिरिक्तार्थकत्वं न सम्भवति, अभावस्याऽपि नैयायिकैः क्लृप्तत्वात्, अतस्तदर्थमाह—**भावातिरिक्तेति। अभावस्याऽधिकरणात्मकत्व इति** । गन्धाभावस्य।जलादिरूपत्वे जलत्वादिनेव तेषां न घ्राणेन्द्रियग्राह्यता, गन्धाभावत्वेन तु तेषामपि तथात्वमिष्टमेवेति प्राभाकराणामभिप्राय इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ इत्यभावपदार्थविभागग्रन्थः ॥

मूले साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणयोः प्रयोजनस्याऽनुक्तत्वात् तत्प्रदर्शयितुमाह—**परस्परेति । ज्ञानवि-**

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।
एवमभिधेयत्व-प्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १३ ॥
इति सप्तपदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

द्रव्यादय इति । **द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति, तथाऽप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम्, तथा चाऽनेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः, तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाऽव्याप्तिः ।**

समवायित्वं च समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं, न तु समवायवत्त्वं, सामान्यादावभावात् ॥ इति पञ्चपदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

दिनकरी ।

'ज्ञेयत्वादिकम्' इत्यत्राऽऽदिपदार्थं दर्शयति—**एवमभिधेयत्वेति** । अभिधेयत्वं-अभिधाविषयत्वम् । अभिधा च सङ्केतग्राह्योऽधिकः पदार्थ इति **मीमांसकाः** । सङ्केतभिन्नायामभिधायां मानाभावात् सङ्केत एवाऽभिधेति **नैयायिकाः** । 'प्रमेयत्वादिकम्' इत्यादिनाऽस्तित्वपरिग्रहः । तच्च कालसम्बन्धित्वम् ॥१३॥ इति सप्तपदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यं भावत्वं स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितं-**द्रव्यादय इत्यादिना** । **अनेकत्वे सति भावत्वमिति** । एवं च मूले 'द्रव्यादयः पञ्च' इत्युद्देश्यपदं, 'भावा अनेके' इति च विधेयपदमिति बोध्यम् । अत एव भाष्ये 'पञ्चानाम्' इत्युक्तं, न तु पञ्चभावानामिति । **अनेकभाववृत्तीत्यादि** । अत्र चाऽनेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाववृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सङ्ख्यारूपस्याऽनेकत्वस्याऽभावेऽपि नाऽव्याप्तिः । भावत्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय-**पदार्थविभाजकोपाधीति** । उपाधिमत्ता

रामरुद्री ।

षयतात्वेनेति । (निरवच्छिन्न)वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं न केवलान्वयित्वं, केवलान्वयिनोऽपि द्वित्वादिनाऽभावसत्त्वात्, किन्तु (निरवच्छिन्न)वृत्तिमदभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव तथा, एवं च घटादिनिष्ठविषयताव्यक्तेरपि ज्ञानविषयतात्वमादाय केवलान्वयित्वमक्षतमेवेति भावः ।

कालसम्बन्धित्वमिति । इदं च गगनादीनामपि कालवृत्तित्वमभ्युपेत्य, अवृत्तिगगनादीनां कालावृत्तित्वे अस्तित्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । युक्तं चैतत्, कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दादिकारणत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ इति सप्तपदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

षड्भावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुक्त्या तत्र न्यूनतां परिजिहीर्षुराह—**द्रव्यादीनामिति** । ननु '**द्रव्यादयः पञ्च भावाः**'—इति कारिकायामनेकत्वमपि साधर्म्यमुक्तं, तत् कथमनेकत्वे सति भावत्वं मुक्तावलीकृतोक्तं, मूलतस्तदलाभादित्याशङ्कां परिहरति— **एवं चेति** । उक्तार्थे भाष्यकृतां सम्मतिमाह—**अत एवेति** । **पञ्चभावानामिति** । तथा च भावत्वस्याऽपि उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य भाष्यकृदनुमतत्वे **'पञ्चानां'** इत्यपहाय पञ्चभावानामनेकत्वमित्येव ब्रूयादिति भावः । नन्व**नेकभाववृत्ती**त्यत्र **अनेकत्वं** यदि बहुत्वसङ्ख्या, तदा गुणादौ सङ्ख्याविरहात्तेष्वव्याप्तिः, यदि च यत्किञ्चिदेकभिन्नत्वं, तदा समवायेऽतिव्याप्तिः, यदि तु एकत्वावच्छिन्नसामान्यभेदः, तत्र चैकत्वं यदि सङ्ख्यारूपं तदोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यं, यदि तन्मात्रविषयकबुद्धिविषयत्वं तदाऽप्रसिद्धिः, स्वमात्रविषयकबुद्धिविषयत्वरूपैकत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नसामान्यभेदाप्रसिद्धिरित्याशङ्कानिरासाय **अनेकभाववृत्तित्वं** निर्वक्ति-**अत्र चेति** ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

सत्तावन्त इति। **द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥**

॥ इत्याद्यपदार्थत्रयसाधर्म्यकथनम् ॥

गुणादिरिति। **यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं, क्रियाशून्यत्वञ्च गगनादावतिव्याप्तम्, तथाऽपि गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्ति-**

दिनकरी।

च समवाय-स्वरूपान्यतरसम्बन्धेन, तेन कालिकसम्बन्धेन ध्वंसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेऽपि न क्षतिः। समवायेनोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तन्नोक्तम्। अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसम्बन्धभिन्नं ग्राह्यं, तेन ध्वंसे नाऽतिव्याप्तिः।

अत्र च समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम्।

इति पञ्चपदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादानमयुक्तमतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति-**द्रव्यगुणकर्मणामिति ॥** इत्याद्यपदार्थत्रयसाधर्म्यकथनम् ॥

"निर्गुणक्रियः" इति मूलम्। तदर्थश्च गुणक्रियात्यन्ताभाववत्त्वम् तेन गुणक्रिययोरन्योन्याभावमादाय द्रव्ये नाऽतिव्याप्तिः। **यद्यपि गुणेति।** न च गुणगुणिनोर्वामदक्षिणगोविषाणवत् समानकालिकत्वात् कथं गुणशून्यत्वमिति वाच्यम्। निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्सम्भवात्। न चैवं घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषत्वं न स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः।

तथाऽपीति। गुणवत्ता च समवायेन, तेन कालिकसम्बन्धेन गुणवद्गुणादिवृत्तेर्गुणत्वादेर-

रामरुद्री।

अभावत्ववारणाय **भाववृत्तित्व**निवेशः। समवायत्ववारणाय सत्यन्तम्, उभयसम्बन्धनिवेशोऽपि तद्वारणायैवेति बोध्यम्। उपाधिमत्तायां सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह—**तेनेति। अतस्तन्नोक्तमिति।** स्वरूपेणोपाधिमत्त्वोक्तौ द्रव्यत्वादीनां दैशिकरूपसम्बन्धे मानाभावेन द्रव्यादिष्वव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्।

पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्यानुक्त्या मूलस्य न्यूनतां परिहरन्नाह—**अत्र चेति ॥**

इति पञ्चपदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

'सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः-'इत्यत्र आद्यत्रयमुद्दिश्य सत्तावत्त्वं साधर्म्यं विधीयते, तच्चाऽयुक्तं, उद्देश्यवाचकपदस्य पूर्वमभिधेयत्वात्, अत एव पर्वतो वह्निमानित्येव प्रतिज्ञावाक्यं, न तु वन्हिमान् पर्वत इति, इत्याशङ्कानिरासाय योजनया लभ्यमर्थं मुक्तावल्यां प्रकटयतीत्याह—**उद्देश्यवाचकेति।** अन्यथा तादृशवाक्यस्याऽतिस्पष्टार्थकतया **'द्रव्यगुण-**इत्यादिवाक्यमनर्थकमेव स्यादिति भावः। अत्र च नित्यसमवेतपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यगुणयोः साधर्म्यं बोध्यम्। द्रव्यमात्रस्य तु साधर्म्यं मूलकृतैव वक्ष्यते ॥

इत्याद्यपदार्थत्रयसाधर्म्यकथनम् ॥

ननु निर्गुणत्वादिकं यदि गुणक्रियाभाववत्त्वं, तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः, तत्राऽपि तयोर्भेदसत्त्वादित्यत आह—**तदर्थश्चेति। चाक्षुषत्वं न स्यादिति।** चाक्षुषं प्रति रूपस्य कारणत्वादुत्पत्तिक्षणे च घटादौ तदभावादिति भावः। नन्वाद्यक्षणे घटादौ रूपाङ्गीकारेऽपि तत्पूर्वक्षणे घटाद्यभावेन कारणीभूतस्य तद्वति चक्षुःसंयोगस्याऽभावादाद्यक्षणे घटादिचाक्षुषमेव न सम्भवतीति कथमियमापत्तिः। चक्षुःसंयुक्तसमवायस्याऽपि घटादौ तदानीमसम्भवात्, उत्पत्तिप्राक्क्षणे घटादेरेवाऽभावात्। वस्तुतस्तु परमाणौ द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षवारणाय चक्षुःसंयुक्ते योग्यत्वविशेषणस्याऽऽवश्यकतया त्र्यणुकचाक्षुषे व्यभिचारापत्त्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव संयुक्तसमवायकार्यतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यतया चक्षुःसंयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न सम्भवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते—**इष्टापत्तेरिति।** तथा च तृतीयक्षण एव

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।
पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

पदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वञ्च च तदर्थः । नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदवृत्ति, कर्मवदवृत्ति वा, किन्तु गुणत्वादिकं तथा, आकाशत्वादिकन्तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥१४॥ इति गुणादिषट्पदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

सामान्येति । **सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ॥**

॥ इति सामान्यादिपदार्थचतुष्टयसाधर्म्यकथनम् ॥

पारिमाण्डल्येति । **परिमाण्डल्यमणुपरिमाणम्, कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्याऽपि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरि-**

दिनकरी ।

सङ्ग्रहेऽपि न क्षतिः । गुणवदवृत्तित्वं तादृशधर्मवत्त्वं च समवायस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन । तेन समवायेन गुणवदवृत्तित्वाभिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य द्रव्ये सत्त्वादतिव्याप्तिः, अतस्तेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं, तदा सामान्यादावव्याप्तिरिति परास्तम् । पदार्थविभाजकपदस्य कृत्यमाह-**आकाशत्वादिकं त्विति** । कर्मवदवृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्याकाशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ १४ ॥

इति गुणादिषट्पदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

जात्यादीनामप्येकार्थसमवायसम्बन्धेन सामान्यवत्त्वात् "सामान्यपरिहीनाः" इति मूलमयुक्तमतो व्याचष्टे-**सामान्यानधिकरणत्वमिति** । तथा च सामान्यनिरूपिताधिकरणता न सामान्यादौ, एकार्थसमवायस्याऽधिकरणतानियामकत्वाभावादिति भावः ॥

इति सामान्यादिपदार्थचतुष्टयसाधर्म्यकथनम् ॥

अप्रसिद्धत्वात् पारिमाण्डल्यपदार्थं निर्वक्ति-**पारिमाण्डल्यमिति । तद्भिन्नानामिति** । पारिमाण्डल्यभिन्नानाम् । ननु द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणत्वाभावात्तत्रातिव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदं द्व्यणुकपरिमाणस्याऽप्युपलक्षणम् , तेन तस्याऽपि लक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह-**अणुपरिमाणं त्विति** । परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः । पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे बाधकमाह—**तद्धीति** । अणुपरिमाणं हीत्यर्थः ।

रामरुद्री ।

घटादिचाक्षुषमिति भावः । **अन्यतरसम्बन्धेनेति** । एतच्चापाततः । लाघवेन गुणवदवृत्तित्वस्य गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वस्य च दैशिकस्वरूपसम्बन्धेनैव वक्तुमुचितत्वात्, गुणादौ गुणत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिकमादायैव साधर्म्योपपादनसम्भवात् । परन्तु कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति द्वितीयसाधर्म्यनिरुक्तावेवोक्तरीत्याऽन्यतरसम्बन्धनिवेशनमावश्यकं गुणादौ गुणत्वादिरूपपदार्थविभाजकोपाधेः स्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वादिति मन्तव्यम् ॥१४॥ इति गुणादिषट्पदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति । यद्यप्येवं सति सामान्यादौ भावत्ववत्त्वमपि न स्यात्, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सत्ताधिकरणत्वमादायैव तत्र भावत्वाधिकरणताया उपपादनीयत्वात्, तथाऽपि सत्तासमवाय–सामानाधिकरण्यान्यतरस्यैव भावत्वस्वरूपत्वमिति भावः । वस्तुतस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साधर्म्यत्वे न कोऽपि दोष इति ध्येयम् ॥

इति सामान्यादिपदार्थचतुष्टयसाधर्म्यकथनम् ॥

माणारम्भकं भवेत्। तच्च न सम्भवति। परिमाणस्य स्वसमानजातीयस्वोत्कृष्ट-परिमाणजनकत्वनियमात्. महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्यस्याऽणुतरत्वप्रसङ्गात्। एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः।

इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं, ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः ज्ञायमानं लिङ्गं नाऽनुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम्। आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्त्वस्य कारणत्वात् परममहत्परिमाणमाकाशादे-

दिनकरी।

तच्चेति। चस्त्वर्थे। तत्र हेतुमाह-**परिमाणस्येति**। **स्वसमानजातीयेति**। साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यम्। **अणुजन्यस्येति**। उत्कृष्टं चाऽणोरणुतरमेवेति भावः। न चाऽणुजन्यस्याऽणुतरत्वमस्तु, किं बाधकमिति वाच्यम्। तथा सति त्रुटेरचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। ननु तर्हि द्व्यणुकादिपरिमाणस्य किं जनकमिति चेत्, सङ्ख्यैवेत्यवेहि। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। मूलस्य न्यूनतां परिहरति-**एवमिति**। 'बोध्याः' इत्यनेनाऽन्वयः। न कारणानीति बोध्या इत्यर्थः। ऐन्द्रियकयोर्महत्त्वसामान्ययोः स्वविषयकलौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वात् **परमत्वातीन्द्रियत्वे** इह विशेषणे।

ननु योगिप्रत्यक्षे पारिमाण्डल्यस्याऽपि विषयविधया कारणत्वात् 'पारिमाण्डल्यभिन्नानाम्' इत्ययुक्तमत आह-**इदमपीति**। यथा योगजधर्मेणाऽतीतानागतविषयकं प्रत्यक्षं, तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः। ननु ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतोश्चाऽनुमितिकरणत्वेन पारिमाण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽनुमितौ च कारणत्वात् 'पारिमाण्डल्यभिन्नानाम्–'इति मूलमसङ्गतमत आह—**ज्ञायमानमिति**। **आत्ममानसेति**। विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः। यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव वक्तुमुचितं, तथाऽपि टीकाकृन्मते आत्मैकत्वमहत्त्वयोरयोग्यत्वात् प्रत्यक्षं न सम्भवतीत्यात्ममानसेत्युक्तम्। केचित्तु "कारणत्वं चाऽन्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्यः" इत्यत्र भाष्ये 'आदिग्रहणात् परममहत्त्वं गृह्यते' इति वदतामाचार्याणां परममहत्परिमाणमपि न कस्य चित् कारणमित्याशयो लभ्यते। न च तत्र परममहत्पदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यम्, मानाभावादिति वदन्ति। तन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति–

रामरुद्री।

"तच्च न सम्भवति" इत्यत्र 'च'कारो न समुच्चयार्थकः, परमाणुपरिमाणस्य नित्यतया कालिकविधया, अतीन्द्रियतया प्रत्यक्षे विषयविधया च कारणत्वासम्भवेन कार्यान्तरं प्रति कारणत्वान्तरस्य समुच्चयासम्भवादतस्तस्य तुकारार्थकत्वमाह—**चस्त्वर्थ इति**। ननु द्व्यणुकपरिमाणमपि परिमाणत्वेन अणुपरिमाणसजातीयम्, अणुपरिमाणादुत्कृष्टं चेति द्व्यणुकपरिमाणस्याऽपि कारणत्वेन उक्तनियमक्षतिरित्याशङ्कायामाह—**साजात्यमत्रेति**। **परिमाणविभाजकोपाधयः**-अणुत्वत्व–महत्त्वत्वादयः। **अचाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति**। महत्त्वाभावादिति भावः। **इदमिति**। द्व्यणुकादिपरिमाणे सङ्ख्यादिकारणत्वमित्यर्थः। **उपरिष्टात्**—गुणनिरूपण इत्यर्थः। **इहेति**। महत्त्व–सामान्ययोरित्यर्थः।

ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वाभावे का युक्तिरित्यत आह-**यथेति**। तथा च योगिप्रत्यक्षेऽपि विषयस्य कारणत्वे नेषामतीतानागतविषयकप्रत्यक्षं न स्यादिति लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमङ्गीकार्यं, योगजधर्मस्त्वलौकिकसन्निकर्ष एवेति भावः। **स्वप्रत्यक्ष इति**। आत्मगतमहत्त्वप्रत्यक्षे स्वस्य विषयविधया कारणत्वादिति भावः। **अयोग्यत्वादिति**। अन्यथाऽऽत्मनोऽणुत्वे इन्द्रियादिस्वरूपत्वे च

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥
समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाऽप्यसमवायिहेतुत्वम् ।
एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

बोध्यम् । तस्याऽपि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये । तन्न । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाऽकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥

॥ इति पारिमाण्डल्यभिन्नपदार्थसाधर्म्यकथनम् ॥

ननु कारणत्वं किमत आह अन्यथासिद्धीति । **तस्य कारणत्वस्य ॥१६-१७॥**

इति प्रासङ्गिककारणत्वनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

तस्यापीऽति । आत्ममहत्परिमाणस्याऽपीत्यर्थः । **ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति** । 'कारणत्वं च ज्ञातृधर्मेतरभावकार्यापेक्षया''-इत्याचार्यग्रन्थः । ज्ञातृधर्माः-ज्ञानादयः, तदतिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिन्नानां साधर्म्यमिति तदर्थः । एवञ्च पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदेन परममहत्त्वं गृह्णतामाचार्याणामयमाशयो यत् पारिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञानातिरिक्तं प्रति न कारणत्वं, न तु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति भावः । अत्राऽऽचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थेषु सुखदुःखादेरजनितावयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चाऽगणनात्तेषां लक्ष्यत्वमनुमतम् । एवं च तेषु ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यफलोपधायकत्वरूपस्याऽऽचार्यलक्षणस्याऽव्याप्तिं परिचिन्त्य स पक्षस्त्यक्तो ग्रन्थकृतेति ध्येयम् ॥१५ । इति पारिमाण्डल्यभिन्नपदार्थसाधर्म्यकथनम् ।।

मूलेऽन्यथासिद्धीति । दण्डत्वादौ नियतपूर्ववृत्तितायाः सत्त्वादतिव्याप्तिरत **उक्तमन्यथासिद्धिशून्यस्येति** । तद्घटत्वावच्छिन्नेऽन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्वेत्याद्यन्यथासिद्धिमत्यपि घटत्वावच्छिन्नेऽनन्यथासिद्धे तद्रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय-**नियतेति** । नियतपूर्ववृत्तिजातीयतेत्यर्थः । तेनाऽरण्यस्थदण्डादावपि स्वरूपयोग्यतासम्पत्तिः । तज्जातीयत्वं च नियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकदण्डत्वादिमत्त्वमेवेति ॥१६॥१७॥ इति प्रासङ्गिककारणत्वनिरूपणम् ।।

रामरुद्री ।

विवादासम्भवादिति भावः । **तदतिरिक्तभावकार्यमिति** । ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः । यद्यपि **'ज्ञातृधर्म-'**इत्याचार्यग्रन्थे भावत्वं नोपात्तं, तथाऽपि द्व्यणुकपरिमाणस्य स्वध्वंसं प्रति कारणत्वेन पारिमाण्डल्यपदस्याऽणुपरिमाणसामान्यपरत्वेन द्व्यणुकपरिमाणे भवत्यतिव्याप्तिरिति भावत्वमुपात्तं, भावत्वं तु स्वमतेऽपि देयमेव। अन्यथा तत्रैवाऽतिव्याप्तिः। **अजनितावयविरूपादेरिति** । पाकनष्टपरमाणुरूपादेर्विशेषणं, तेन पाकनष्टपरमाणुरूपस्याऽपि नाशात् पूर्वं द्व्यणुकरूपाद्युपधायकत्वेऽपि न क्षतिः। **फलोपधायकत्वरूपस्येति** । समवायेन परिमाणं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन परिमाणत्वेन सामान्यतः कारणत्वेन पारिमाण्डल्यस्यापि स्वरूपयोग्यतारूपकारणतावत्त्वात् फलोपधायकत्वविवक्षा । तच्च न अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टत्वे सति स्वरूपयोग्यत्वं, तस्य पारिमाण्डल्येऽपि सत्त्वात् , किन्तु कार्योत्पादप्रयोजकत्वमेव । प्रयोजकत्वं च स्वरूपसम्बन्धरूपं दण्डात् घटोत्पाद इति प्रतीतिसाक्षिकमिति ध्येयम्। यद्यपि स्वमतेऽपि स्वप्रत्यक्षं प्रति सुखदुःखयोः कारणत्वेऽपि परमाणुरूपस्याऽतीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तत्राऽव्याप्तिस्तदवस्थैव । न च जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालत्वेन तस्याऽपि भाव-

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्।
तत्राऽऽसन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्॥ १८॥

तत्रेति। **समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयं असमवायिकारण-**

दिनकरी।

यत्समवेतमिति। यद्रूपावच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते, तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नमसमवायिकारणमित्यर्थः। घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदककपालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यत इति भवति घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम्। स्वकारणतावच्छेदकेत्युक्त्या च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वमिति। इति समवायिकारणत्वनिरूपणम्॥

तत्राऽऽसन्नमिति। इदं च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवारणाय। पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय—**जनकमिति**। तन्तुत्वस्याऽन्यथासिद्धत्वेनाऽन-

रामरुद्री।

कार्यं प्रति कारणत्वमत्रतमेवेति वाच्यम्। तथा सति द्व्यणुकपरिमाणस्याऽपि कालविधया भावकार्यकारणत्वेन **'अणुपरिमाणं तु न कस्याऽपि कारणम्'** इति मूलविरोधापत्त्या कारणत्वपदस्य कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वपरतायाः, क्रियैव काल इति मतावलम्बनस्य वा आवश्यकत्वेनाऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिदमसङ्गतम्। तथाऽपि स्वमते **'विशेषाश्च'** इति चकारेण तादृशरूपस्याऽपि समुच्चितत्वादिति भावः॥ १५॥ इति पारिमाण्डल्यभिन्नपदार्थसाधर्म्यकथनम्॥

दण्डत्वादाविति। घटाधिकरणदेशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः। स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दण्डत्वादेरपि घटाधिकरणसम्बद्धत्वादिति भावः। **घटत्वावच्छिन्न इति**। यद्यप्यग्रे लघुनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नैरेव कार्योत्पादसम्भवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धमित्येव पञ्चमान्यथासिद्धिनिरुक्तिर्ग्रन्थकृता वक्ष्यते, तथा च तद्रासभत्वस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि नियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् घटत्वावच्छिन्नेऽपि तद्रासभस्याऽन्यथासिद्धत्वं सम्भवति, तथाऽपि लाघवस्य शरीरकृतसम्बन्धकृतादिभेदेन नानारूपतया अनन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न शक्यते वक्तुं, तद्विरोधिगौरवस्य तत्तत्पदार्थघटितरूपस्याऽपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन भिन्नतया अन्यदित्यस्य गुरुभूतार्थकतया गौरवस्यैव अन्यथासिद्धत्वपर्यवसानात्, अतस्तद्भिन्नत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यम्, तत्र च नियतपूर्ववर्तिभिन्नानां नियतपूर्ववर्तित्वदलेनैव वारणसम्भवे तादृशानन्तपदार्थभेदानामन्यथासिद्धिशून्यत्वशरीरे भेदप्रवेशे गौरवमिति तत्कार्यनियतपूर्ववर्त्तित्वे सति तत्कार्यकारणत्वेन व्यवह्रियमाणा ये तद्भिन्नानामन्यथासिद्धत्वं, तथा च तद्रासभत्वस्य घटत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वविरहात् तद्रासभो न घटत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध इति भावः। न च दण्डत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटस्याऽनुगतस्यैव अन्यथासिद्धत्वमस्त्विति वाच्यम्। तथा सति तदभावस्य दण्डत्वादेरेव कारणत्वसम्भवे शेषवैयर्थ्यात्, न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेः कारणतानवच्छेदकत्वापत्तेश्च, तद्भेदकूटाभावो नाऽतिरिक्त इति ध्येयम्। अरण्यस्थदण्डादौ कारणतासम्पत्तये नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्युक्तं, तत्र च द्रव्यत्वादिना घटपटादीनामपि घटकारणतापत्तिरत आह—**तज्जातीयत्वं चेति**। **दण्डत्वादीति**। न च दण्डत्ववद्द्रव्यत्वादिकमपि नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकमेवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकपदेन लघुनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकस्योक्तत्वात्। द्रव्यत्वस्य घटनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वेन तस्यैव घटकारणतारूपत्वे अनन्तद्रव्येषु घटकारणत्वापत्त्या कल्पनागौरवात् दण्डत्वादिकमेव लघ्विति भावः। तथा च दण्डत्वादिभिन्नत्वे सति घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं घटकारणत्वमिति पर्यवसितम्॥१६-॥१७॥ इति प्रासङ्गिककारणत्वनिरूपणम्॥

यत्र समवायसम्बन्धेन यत्कार्यमुत्पद्यते तत्तत्प्रति समवायिकारणमित्युक्तौ कपालादेर्द्रव्यत्वादिनाऽपि

मित्यर्थः। अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसम-

दिनकरी।

न्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तिताया अभावेन नाऽतिप्रसङ्गः। **मुक्तावल्याम्-अत्र यद्यपीति**। तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कुतो नाऽसमवायिकारणत्वमिति तु नाऽऽशङ्कनीयम्, तुरीतन्तुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेः, असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशजनकत्वात्। न चाऽसमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। द्व्यणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति। न च तन्तुषु विनष्टेषु विनैव समवायिकारणं द्रव्यस्य क्षणद्वयं स्थितिः स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः, कारणान्तरकल्पने गौरवात्।

अथ द्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथं हेतुहेतुमद्भाव इति चेत्, अत्राहुः—

प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्व-कालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुतेति। इह कालिकसम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे घटादेः क्षणिकत्वापत्तिरतः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेशः। स्वप्रतियोगिजन्यत्वसम्बन्धश्च दण्डनाशाद्घटनाशापत्तेरुपेक्षितः। भाविनाशमादायाऽतिप्रसङ्गवारणाय कालिकसम्बन्धनिवेशः। यदि तु कपालपवनसंयोगनाशाद्घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारैवेति विभाव्यते, तदा स्वप्रतियोगिजन्यत्व-स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्व-कालिकविशेषणतैतत्त्रितयसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुता बोध्या। न चैवमपि तुरीतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशापत्तिरिति वाच्यम्। तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कारणतैव न सम्भवति, किन्तु तुर्येव

रामरुद्री।

घटसमवायिकारणतापत्तिः। कपालत्वावच्छिन्नस्य तद्घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यपि तथात्वापत्तिरित्यतो व्याचष्टे **यदवच्छिन्नमिति**॥ इति समवायिकारणत्वनिरूपणम्॥

प्रमाणाभाव इतीति। सर्वत्र समवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशसम्भवादिति भावः। **द्व्यणुकेति**। अत्र द्व्यणुकपदं यादृशघटादेरारम्भककपालनाशमन्तरा तत्संयोगनाशादेव नाशः तादृशघटादेरप्युपलक्षकं, नाऽतो न्यूनताप्रसङ्गः। **क्षणद्वयमिति**। समवायिकारणनाशस्य कार्यनाशकत्वेऽपि कपालादिनाशक्षणे कपालादिकं विनैव घटादेरवस्थित्यावश्यकत्वेन द्वयपदम्। **इष्टापत्तेरिति**। ननु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाशस्याऽपि पृथक् कारणत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ समवायिकारणमन्तरा क्षणद्वयं द्रव्यस्थित्यभ्युपगमो नोचितः। न च परस्परजन्यद्रव्यनाशे परस्परव्यभिचार इति वाच्यम्। अव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदककोटौ निवेश्य तद्वारणसम्भवादित्यत आह—**कारणान्तरेति**।

ननु दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन द्रव्यप्रतियोगिकनाशं प्रति दैशिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे यत्र यत्किञ्चित्तन्तुसंयोगनाशात् सहस्रतन्तुकपटनाशः, तत्र तन्तुसंयोगनाशानधिकरणतन्तुष्वपि पटनाशोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तिः, ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रवृत्तित्वादित्यभिप्रायेण शङ्कते—**अथेति**।

हेतुतेति। तथा च कारणताच्छेदकलाघवमपीति भावः। **क्षणिकत्वापत्तिरिति**। उत्पत्तिक्षणमारभ्यैव घटादौ यत्किञ्चिन्नाशसत्त्वादिति भावः। ननु क्षणिकत्ववारणाय **स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वस्थाने** स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव कुतो न निवेश्यत इत्याशङ्कायामाह—**स्वप्रतियोगीति**। **अतिप्रसङ्गवारणायेति**। द्वितीयक्षण एव घटादौ नाशातिप्रसङ्गवारणायेत्यर्थः। **इति विभाव्यते इति**। स्वप्रतियोगिसमवायियावत्समवेतत्वोक्तौ नेयमापत्तिः सम्भवतीति सूचनाय 'यदि तु' इत्युक्तं, तथोक्ता-

वायिकारणत्वं स्यात्, तथाऽपि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्। तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव। एवं वेगादिकमपि वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम्। आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राऽप्यसमवायिकारणत्वं नाऽस्ति, तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं, कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च। आद्यं यथा—घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणम्। तत्र कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति। द्वितीयं यथा–घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायिकारणम्। स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटः,

दिनकरी।

संयोगसम्बन्धेन तन्तुनिष्ठा सती पटजनिकेति तत्राऽतिप्रसङ्गाभावात्। एवं च विशेषलक्षणेषु तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति केचित्।

वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणतानिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुता, तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं, न त्वसमवायीति न तन्नाशेन पटनाश इत्यन्यत्र विस्तरः।

'वेगादीनां' इत्यादिनाम् स्पर्शसंग्रहः। 'अभिघातादि' इत्यादिना नोदनपरिग्रहः। 'ज्ञानादि' इत्यादिना इच्छापरिग्रहः। 'इत्यादि' इत्यत्र प्रवृत्तेः परिग्रहः। तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्तव्यमित्याह–**तथाऽपीति**। वस्तुतस्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटतकतया ग्रन्थकर्तुर्नोऽभिप्रेतः, अपि तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्न-

रामरुद्री।

वपि कपालरूपनाशादपि घटनाशापत्तितादवस्थ्यमतस्तथा न विवक्षितमेवेति ध्येयम्। **अतिप्रसङ्गाभावादिति**। तुरीतन्तुसंयोगस्य पटजनकत्वाभावादिति भावः। नन्वेवं तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वे तत्र पटासमवायिकारणलक्षणातिव्याप्तिविरहेण तल्लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वविशेषणस्य ग्रन्थकृदुपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याशङ्कायामेवमप्यस्माकं लाघवमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह—**एवं चेति**। अत्र **'आहुः'** इत्यादि **'केचित्'** इत्यन्तं ग्रन्थकाराननुयायिनां मतमिति बोध्यम्।

स्वयमाह—**वस्तुतस्त्विति**। **जन्यत्वसम्बन्धेनेति**। अत्राऽपि भाविनाशमादाय घटादेः क्षणिकत्वापत्तिवारणाय कालिकसम्बन्धोऽपि प्रवेशनीयः। एतल्लाभायैव **'अन्यत्र विस्तरः'** इत्युक्तमिति ध्येयम्।

नोदनेति। शब्दजनकसंयोगोऽभिघातः' तद्भिन्नसंयोगो नोदनम्, अभिघाते विलक्षणसंयोगस्य, तद्भिन्नसंयोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वापत्तिरिति भावः। अत्र यद्यपि तयोरसमवायिकारणत्वेऽपि न तन्नाशादभिघातादिनाशापत्तिः, द्रव्यनाशं प्रत्येव असमवायिकारणनाशस्य हेतुत्वादितीष्टापत्तिः सम्भवति, तथाऽप्यसमवायिकारणमन्तरा क्षणत्रयं कार्यस्थितेरनिष्टतया तदापत्तिरेवाऽत्रेष्टापत्तिबाधिकेति मन्तव्यम्। ज्ञानादेरिच्छाद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां क्वाऽप्यसमवायिकारणत्वं नाऽस्तीति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग एव दूषणं बोध्यम्। **ग्रन्थकर्तुर्नाऽभिप्रेत इति**। **'तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे सति'** इत्यस्य तत्संयोगप्रतियोगिकभेदार्थकत्वादिति भावः। नन्वेवं तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमित्याशङ्कायां तन्तुभिन्नसमवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह—**अपि त्विति**। तुरीतन्तुसंयोगत्वस्य

तेन सह कपालरूपस्यैकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति । तथा च क चित् समवायसम्बन्धेन, क चित् स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेनेति फलितोऽर्थः, इत्थं च कार्यैकार्थ-कारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । इत्यसमवायिकारणत्वनिरूपणम् ।

दिनकरी ।

प्रतियोगिताकभेद एव । अन्यथा हस्ततन्तुसंयोगादिभेदानां पृथङ्निवेशापत्त्या भेदकूटनिवेशने गौरवादिति ध्येयम् । एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशनैवोपपत्तौ तुरीतन्तुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् । मात्रपदस्याऽस्मदुक्तार्थकत्वात् । एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यः, न तु ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नभेद इति बोध्यम् । **तथा चेति** । द्विविधप्रत्यासत्तिविवक्षणे चेत्यर्थः । **फलितोऽर्थ इति** । द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः । पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह-**इत्थं चेति** । कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिः-समवायसम्बन्धः, कारणैकार्थप्रत्यासत्तिः-स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धः । तथा च समवाय-स्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसम्बन्धेन कारणत्वे सत्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः । अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य पटरूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य च संग्रहाय समवाय-स्वसमवायिसमवे-

रामरुद्री ।

तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमे बाधकमाह—**अन्यथेति । मात्रपदस्येति** । तन्तुभिन्नासमवेतत्वे सति तन्तुसमवेतत्वमेव हि तन्तुमात्रसमवेतत्वमिति भावः । **इच्छाद्यसमवायीति** । अत्र **इच्छादिपदं** कार्यमात्रपरम्, तथा चाऽसमवायिकारणसामान्यलक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्याऽपि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश एवोचित इति भावः । विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यादिति केचिदाहुः । तन्न मनोरमम् । उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभेदनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वादिति विभावनीयम् । **इत्थं चेतीति** । ननु **'तथा च'**—इत्यादिना घटादिकं प्रति कपालादिसंयोगस्य समवायेन, घटरूपादिकं प्रति कपालरूपादेः स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन कारणत्वमभिधाय **'इत्थं च'**—इत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां कार्यैकार्थप्रत्यासत्ति—कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वकथनं सन्दर्भविरुद्धं, कार्यैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपत्वात् लाघवेन केवलसमवायस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात्, कारणैकार्थप्रत्यासत्तेः प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकसमवायरूपायास्तु कारणतावच्छेदकत्वस्यैवाऽसम्भवात्, तेन सम्बन्धेन कपालरूपादेः घटादिरूपाधिकरणे असत्त्वादित्याशङ्कां निरसितुं तदर्थमाह—**कार्यैकार्थेति** । तथा च समवाये प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्वं कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितं, न तु समवायस्य तेन रूपेण कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वलाभायेति भावः । एवं द्वितीयेऽपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणघटितार्थकतया प्रकृतकार्यकारणेन सहैकस्मिन्नर्थे कारणघटिता स्वसमवायिसमवेतत्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्येवाऽर्थः । तत्राऽपि कारणघटितप्रत्यासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयोगिकत्वं कार्यकारणयोरैकाधिकरण्यलाभायैव प्रदर्शितमिति भावः । न च स्वसमवायिसमवेतत्वं स्वसमवाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव, तच्च न कारणेन घटितमिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगिताया घटाद्यतिरिक्तत्वादिति ध्येयम् । **आत्मविशेषेति** । आत्ममात्रसमवेतान्यत्वमित्यर्थः, पूर्वं तथैवाभिधानात् । ननु तत्रासन्नं जनकमिति मूलेन स्वरसादन्यतरसम्बन्धेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वस्यैव असमवायिकारणलक्षणघटकता युक्ता, न तु निरुक्तान्यतरप्रत्या-

आभ्यां—**समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां**, परं—**भिन्नं कारणं**, तृतीयं—**निमित्तकारणमित्यर्थः** ॥ १८ ॥ **इति निमित्तकारणत्वनिरूपणम् ।**

दिनकरी ।

तत्वयोः प्रवेशः । घटरूपं प्रति घटस्याऽसमवायिकारणतावारणाय समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं परित्यज्य तादृशान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् । आत्मविशेषगुणान् वारयितुं विशेष्यभागः ।

यत्तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं तत्त्वमिति, तन्न, द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति । अवयवमात्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्वमित्यादि विशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यम्, अखण्डोपाधिरेव वा तदित्यन्ये । इत्यसमवायिकारणत्वनिरूपणम् ॥

भिन्नं कारणमिति । अत्रेदं बोध्यम् । समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वम् । तेन तुरीपटसंयोगं प्रति तुरीतन्तुसंयोगस्याऽसमवायिकारणत्वेऽपि न तस्य पटं प्रति निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ इति निमित्तकारणत्वनिरूपणम् ॥

रामरुद्री ।

सत्यवच्छिन्नकारणतायाः, मूलतस्तदलाभादित्याशङ्कामपनेतुं यथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजमाह—**घटरूपमिति । घटस्येति ।** रूपसमवायिकारणे घटे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन घटस्य प्रत्यासन्नत्वात् रूपं प्रति समवायिकारणत्वाच्चेति भावः ।

अपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तेरिति । अथाऽत्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायां नाशनिष्ठजन्यतायां वा दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नैव दोषः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य दैशिकविशेषणतया तेन सम्बन्धेन द्वित्वनाशाधिकरणे घटादावसत्त्वेन दैशिकविशेषणतया तयोः कार्यकारणभावासम्भवात् कालिकविशेषणतयैव तयोः कार्यकारणभावस्याऽङ्गीकरणीयत्वात्, दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशश्चाऽऽवश्यक एव, अन्यथा घटादिनाशं प्रति कालत्वेन जनकस्य घटादिनाशस्य प्रतियोगिनि घटादावेव अतिव्याप्तिरिति चेन्न । दैशिकविशेषणतया घटादिनाशं प्रति तन्तुसंयोगादिनाशस्य तेन सम्बन्धेन कारणत्वेन सहस्रतन्तुकपटस्थले पूर्वं व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन प्रतियोगितया द्रव्यनाशं प्रति पूर्वोक्तायास्तादृशसम्बन्धेन नाशत्वेनैव कारणताया वाच्यतया कार्यत्व—कारणत्वयोर्दैशिकविशेषणतानवच्छिन्नत्वात् । इदमुपलक्षणम् । रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि घटादावप्यतिव्याप्तिरवयविरूपासमवायिकारणावयवरूपादावव्याप्तिश्च द्रष्टव्येति विभावनीयम् । **'इत्यादि विशिष्यैव'**—इत्यादिना रूपनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालिरूपत्वं रूपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः । पाकजरूपे चाऽग्निसंयोगो निमित्तं, न त्वसमवायिकारणं, नाऽतस्तत्राऽव्याप्तिरिति भावः । घटानारम्भकतन्तुद्वयसंयोगे अतिव्याप्तिं परिचिन्त्य कारणत्वं पदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाऽऽह—**अखण्डोपाधिरिति ।** इत्यसमवायिकारणत्वनिरूपणम् ॥

भिन्नं, कारणमितीति । ननु समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरीतन्तुसंयोगेऽव्याप्तिः, तस्य तुरीपटसंयोगासमवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वविरहात् । न च तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नत्वे सति तत्कार्यकारणत्वं तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं वक्तव्यम्, तथा च तुरीतन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति ध्वंसं प्रति निमित्तकारणे प्रतियोग्यादावव्याप्तेः, तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रसिद्धेरित्याशङ्कां निराकुरुते—**अत्रेदमित्यादिना । समवायिकारणत्वं**—समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितातादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वम्, **असमवायिकारणत्वन्तु**—तादृशकार्यतानिरूपितनिरुक्तान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकारणत्वमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥ इति निमित्तकारणत्वनिरूपणम् ॥

येन सह पूर्वभावः, कारणमादाय वा यस्य ।

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतामत आह—येनेति । **यत्कार्यं प्रति का-रणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते, तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमि-त्यर्थः । यथा-घटं प्रति दण्डत्वमिति । इति प्रथमान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥**

द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति । **यस्य स्वातन्त्र्येणाऽन्वयव्यतिरे-कौ न स्तः, किन्तु कारणमादायैवाऽन्वयव्यतिरेकौ गृह्येते, तदन्यथासिद्धम् । यथा-दण्डरूपम् । इति द्वितीयान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥**

दिनकरी ।

यत्कार्यं प्रतीति । यद्धर्मावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । **येन रूपेणेति** । यद्रूपावच्छेदे-नेत्यर्थः । इत्थं च तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यत्वं तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः । द्वितीयान्यथासिद्धदण्डरूपादिवारणाय सत्यन्तम् । कपालसंयोगो घटपूर्वव-र्त्तीत्यादिग्रहे कपालस्याऽपि तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात् तत्राऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् ।

इति प्रथमान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

किन्तु कारणमिति । कारणत्वं चाऽत्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं, तेन नाऽऽत्मा-श्रयः । यत् स्वातन्त्र्येण तत्कार्यनिरूपितान्वयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छि-न्नस्वनिष्ठतत्कार्यनिरूपितनियतवृत्तित्वग्रहविशेष्यताकं, तत् तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धमि-त्यर्थः । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्त्तीत्यादिपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात् कपालसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । दण्डत्वादिवारणाय विशे-

रामरुद्री ।

'यत्कार्यं प्रति'—इत्यादेर्यथाश्रुतार्थकत्वे तद्व्यक्तित्वेन घटादिविषयकप्रत्यक्षव्यक्तिं प्रति पूर्ववृत्ति-त्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकस्याऽपि तद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नतद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरू-पिता विषयविधया या कारणता, तद्वत्त्वेन स्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि तद्व्यक्तित्वमन्यथासिद्धं स्यादित्याशङ्कानिरासाय तदर्थमाह—**यद्धर्मावच्छिन्नमिति** । तथा च तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तिविषय-कप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्व्यक्तित्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छि-न्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यतानवच्छेदकतद्व्यक्तित्वस्य स्वविषयकप्रत्यक्षे नाऽन्यथासिद्धत्वप्रसङ्ग इति भावः । **स्वतन्त्रेति** । **अन्वयः**—स्वाधिकरणे कार्यसत्त्वम् , **व्यतिरेकः**—स्वाभावाधिकरणे कार्यासत्त्वम् । **अन्वयव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं**—स्वभिन्नप्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकाप्रयुक्तत्वं, दण्डत्व-दण्डरूपयोरन्वयव्यतिरेकौ स्वभिन्नदण्डरूपकारणान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तौ, स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन दण्डत्वादिसत्त्वस्य दण्डसत्त्वाधीनत्वात् तयोरन्यथासिद्धत्वमिति भावः । **तत्राऽतिव्याप्तिवारणाये-ति** । कपाले प्रथमान्यथासिद्धत्वस्याऽतिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । इति प्रथमान्यथासिद्धिनिरूपणम् ।

मूले-**कारणमादायेति** । स्वभिन्नकारणं गृहीत्वैवेत्यर्थः । ननु अन्यथासिद्धत्वशरीरे स्वभिन्नका-रणस्य कारणत्वेन प्रवेशे कारणत्वस्याऽन्यथासिद्धघटितत्वेन भवत्यात्माश्रय इत्यत आह—**कारणत्वं चा-ऽत्रेति । पृथगिति** । स्वाघटितसम्बन्धेनेत्यर्थः । दण्डादेरन्यथासिद्धत्ववारणाय **'कारणमादाय'** इत्य-स्य तत्कार्यकारणावच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वग्रहविशेष्यत्वार्थकतया अग्रे वक्ष्यमाणतया तत्र च कारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकशाल्यर्थकतया दण्डत्वस्याऽपि स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धेन तथाविधतया दण्डस्य दण्डत्वा-वच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यत्वादिति **पृथगित्युक्तम्** । **पृथगित्युक्तौ** च दण्डत्वस्य दण्डघटितपरम्प-रासम्बन्धेनैवाऽन्वयव्यतिरेकशालित्वान्न दण्डादेरन्यथासिद्धत्वमिति ध्येयम् । **तत्कार्यकारणेति**-यथा-

अन्यं प्रति पूर्वत्वे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । **अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते, तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम् । यथा–घटादिकं प्रत्यकाशस्य, तस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्, तद्धि शब्दसमवायिकारणत्वम्, एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् ।**

ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे काऽन्यथासिद्धिरिति चेत्, पञ्च-

दिनकरी ।

ध्यमिति । अत्रेतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथमद्वितीयान्यथासिद्धयोः संग्रहेऽपि भेदेनाऽन्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् ।

इति द्वितीयान्यथासिद्धनिरूपणम् ।

अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं प्रतीत्यर्थः, तेन न कुलालजनके चतुर्थान्यथासिद्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः ।

शङ्कते—**शब्दाश्रयत्वेनेति** । अन्यं प्रतीत्यादितृतीयान्यथासिद्ध्यभावादिति भावः। **पञ्चमीति** । अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन इत्यादिकेत्यर्थः । यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यः जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्मककार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनैव शब्दो द्रव्याश्रितः गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घटपूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यम्, तथा च शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य घटपूर्ववृत्तित्वग्रहात्तृतीयैवाऽन्यथासिद्धिः सम्भवति, तथाऽपि 'अन्यं प्रति' इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽपूर्वं प्रति यागस्याऽन्यथासिद्धिः स्यात्, स्वर्गं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्यापारत्वेनाऽपूर्वकल्पनादतोऽन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्जनकत्वं तस्य तेन रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमित्येतावत्पर्यन्तं विवक्षणमावश्यकम् । यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनाऽपूर्वं प्रत्यन्यथासिद्धत्वेऽपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् । एवं च शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्याऽन्यथासिद्धत्वेऽपि तदघटितशब्दजनकत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्ध्यसम्भव इत्यभिप्रायः । शब्दाश्रयत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य

रामरुद्री ।

श्रुतमूलानुरोधात्तदवच्छिन्नान्वयव्यतिरेकशालिग्रहाधीनपूर्ववर्तित्वग्रहविशेष्यत्वस्य विशेष्यदलत्वे दण्डत्वस्याऽपि द्वितीयान्यथासिद्धत्वापत्तिः, दण्डत्वे पूर्ववर्तित्वग्रहस्याऽपि दण्डग्रहाधीनत्वादिति तत्परित्यागः । ननु प्रथमान्यथासिद्धिलक्षणे विशेषणं द्वितीयान्यथासिद्धिलक्षणे च विशेष्यदलं परित्यज्य उभयसाधारणमेकमेवाऽन्यथासिद्धिलक्षणं कुतो न कृतमित्याशङ्क्य समाधत्ते—**अत्रेतरेति** । इति द्वितीयान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

इत्यनुमित्यात्मकेति । इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमित्यात्मकेत्यर्थः । **कार्यकारणभावग्रहरूपेति** । कार्यकारणभावग्रहेण रूपं स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तेन शब्दो यदि द्रव्याश्रितो न स्यात् तर्हि द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य कार्यकारणभावग्रहानात्मकत्वेऽपि न क्षतिः । **सहकृतेनैवेति** । अन्यथा 'गुणत्वमस्तु द्रव्याश्रितत्वं मास्तु' इत्यप्रयोजकत्वशङ्कया गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वसिद्ध्यसम्भवादिति भावः । **स्वर्गं प्रतीति** । 'स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्येनेत्यादिः । ग्रन्थकारानुरोधिनां केषांचिन्मतमुत्थापयति—**शब्दाश्रयत्वेति** । **अष्टद्रव्येति** । पृथिव्यादिचतुष्टयं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि ।

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ।
अतिरिक्तमथाऽपि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः ॥ २० ॥

मीति गृहाण । नन्वाकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्, कवत्त्वादिकं, विशेषपदार्थो वेति ॥ १९ ॥ इति तृतीयान्यथासिद्धनिरूपणम् ।

चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—जनकं प्रतीति । **यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते, तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-सिद्धत्वम् । यथा कुलालपितुर्घटं प्रति तस्य हि कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः, कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे त्विष्टापत्तिः, कुलालमा-त्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् । इति चतुर्थान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥**

पञ्चमान्यथासिद्धमाह—अतिरिक्तमिति । **अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव**

दिनकरी ।

घटं प्रति हेतुत्वेऽपि तृतीयैवाऽन्यथासिद्धिः, अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थान्नाऽपूर्वं प्रति यागस्याऽन्यथासिद्धिरित्यपि केचित् । **कवत्त्वादिकमिति** । विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवा-द्वर्णानामसार्वकालिकत्वाच्चाऽऽह-**विशेषपदार्थो वेति** ॥१९॥

इति तृतीयान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

यत्कार्यजनकं प्रतीति । अत्राऽपि 'अन्यं प्रति–' इत्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्था-न्यथासिद्ध्योः संग्रहेऽपि फलाननुगुणत्व-तदनुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेना-ऽभिधाने प्रयोजनाभावः, तथाऽपि शिष्यबुद्धिवैशद्याय तथोक्तमिति ।

इति चतुर्थान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

रामरुद्री ।

अन्यं प्रतीत्यादेः– अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवेत्यादेः । **'गृह्यते'** इत्यनन्तरं तं प्रति तदन्यथासि-द्धमिति पूरणीयम् । **पूर्ववृत्तित्वानुपपादक**मित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयम् , अन्यथा शब्दजनककण्ठादिव्यापारं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य अन्यथासिद्धत्वं न स्यात् , तस्य कृतिनिष्ठ-शब्दपूर्ववर्त्तित्वघटकत्वात् स्वनिष्ठत्वोक्तौ च उक्तव्यापारस्य कृतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वेऽपि आ-काशनिष्ठशब्दपूर्ववर्त्तित्वानुपपादकत्वात् तं प्रत्यपि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयम् । **बहूनां वर्णानामिति** । ननु विशेषस्य कारणतावच्छेकत्वेऽपि प्रत्येकं कवत्त्वादिकमादाय विनिगमनाविरहो दुर्वार एवेत्यस्वरसादाह—**वर्णानामिति** । कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोज-कत्वेन गगने ककारासत्त्वदशायां शब्दान्तरस्याऽप्युत्पत्तिर्न स्यादिति भावः । कारणतावच्छेदकोपलक्षित-कारणसत्तायाः कार्योत्पादप्रयोजकत्वे तु नैतद्दूषणमपीति मन्तव्यम् । यद्यपि शब्दत्वावच्छिन्नं प्रति श-ब्दकारणत्वेन गगनस्य कारणत्वेऽपि नाऽन्यथासिद्धिः, शब्दस्य शब्दभिन्नत्वाभावात् , तथाऽपि स्वस्य स्वावच्छेदकत्वे आत्माश्रयापत्तिः, कारणतावच्छेदकज्ञानस्य कारणताग्रहहेतुत्वादिति कवत्त्वादेः कार-णतावच्छेदकत्वानुधावनम् । अथ गगनत्वस्य अव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रति-योगितानवच्छेदकत्वरूपनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वमेव न सम्भवति, गगनस्यावृत्तित्वेन घटाधिकरणे संयोगादिना तदभावसत्त्वादिति गगनस्य कारणतावारणायाऽन्यथासिद्ध्युपपादनमनर्थकमिति चेन्न । अ-वृत्तेरपि कालिकसम्बन्धेन वृत्तितामते कालिकसम्बन्धेनैव गगनस्य नियतपूर्ववृत्तित्वसम्भवादिति ध्येयम् १९

इति तृतीयान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

एते पञ्चाऽन्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्।
घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥
तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः।

कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः। अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम्,

दिनकरी।

अवश्यक्लृप्तेति। गन्धत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यक्लृप्तगन्धप्रागभावेनैव गन्धोत्पत्तिसम्भवे तत्सहभूतरूपप्रागभावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धम्। एवं घटजातीयं प्रत्यवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटोत्पत्तिसम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः। नन्ववश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना पाकजरूपप्रागभावेण गन्धोत्पत्तिसम्भवे रूपप्रागभावेण गन्धप्रागभावस्याऽन्यथासिद्धिः स्यात्, यत्कारणत्वमवश्यक्लृप्तमित्युक्तौ चाऽऽत्माश्रयः स्यादिति चेत्। अत्राऽऽहुः—लघुनियतपूर्ववर्तित्वरूपमवश्यक्लृप्तत्वमिह बोध्यम्। लघुत्वं च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं सम्बन्धकृतं च। तत्र प्रथममनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्त्वे। द्वितीयं गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे, गन्धात्मकप्रतियोगिज्ञानसत्त्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः। तृतीयं दण्डत्व-दण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे। स्वाश्रयदण्डसंयोगादिघटितपरम्पराया गुरुत्वादिति। ननु निबन्धान्तरेष्वन्यत्र क्लृप्तेति दृश्यते, तत् कथमत्राऽवश्यक्लृप्तेति कृतमतस्तस्य फलमाह-**अत एवेति**। अन्यथा महत्त्वस्याऽनेकद्रव्यवत्त्वादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तित्वाभावेन तस्याऽन्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः। अत्राऽनेकद्रव्यवत्त्वं नाऽनेकद्रव्यसमवेतत्वम्, तस्य द्व्यणुकेऽपि सत्त्वेन द्व्यणुकप्रत्यक्षापत्तेः। समवेतसमवेतत्वं तदित्यपि न, आत्मनि तस्याऽभावेनाऽऽत्मप्रत्यक्षानुपपत्तेः, किं त्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् ॥ २० ॥

रामरुद्री।

अवश्यक्लृप्तेति। यद्यपि गन्धरूपयोः समानकालोत्पत्तिकत्वेन गन्धरूपप्रागभावयोः तुल्यमवश्यक्लृप्तत्वं, तथाऽपि अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वेन गन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरं गन्धप्रागभावस्यैव शीघ्रमुपस्थितिः सम्भवति, न तु रूपप्रागभावस्य, तदुपस्थिते रूपज्ञानसापेक्षत्वादित्युपस्थितिलाघवेन गन्धं प्रति गन्धप्रागभाव एव नियतपूर्ववर्त्तित्वेन अवश्यक्लृप्तः। पाकजगन्धरूपकार्योपस्थित्यनन्तरन्तु गन्ध-रूप-प्रागभावयोर्युगपदेवोपस्थितिः सम्भवति, रूपपरावर्तकतेजःसंयोगस्यैव पाकपदार्थतया रूपोपस्थितेरप्यावश्यकत्वात्, तथा चाऽपाकजस्थले गन्धं प्रति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिना गन्धप्रागभावेणैव पाकजगन्धोत्पत्तिसम्भवे तं प्रति रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः। **घटजातीयमिति**। घटत्वेन तद्घटसजातीयं प्रतीत्यर्थः। **घटोत्पत्तिसम्भवे**—तद्घटोत्पत्तिसम्भवे इत्यर्थः। **नन्वित्यादि**। गन्ध-रूपयोः युगपदुत्पन्नत्वेन गन्धप्रागभाववद्रूपप्रागभावोऽपि गन्धनियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यक्लृप्त इति रूपप्रागभावेणैव गन्धप्रागभावः कुतो नाऽन्यथासिद्ध इति भावः। **यत्कारणत्वमिति**। अपाकजगन्धस्थले गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्यैव हेतुता क्लृप्ता, न तु रूपप्रागभावस्य, अतो रूपप्रागभावेण न पाकजगन्धे गन्धप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः। **गुरुत्वादितीति**। इदमुपलक्षणम्। घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकं, दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं, कल्पनालाघवात्, न तु तथाविधद्रव्यत्वादिकं कल्पनागौरवात्। तथा हि–नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य घटकारणतारूपत्वे घटनिरूपितत्वविशिष्टकारणतासम्बन्धोऽनन्तघटादिद्रव्येषु कल्पनीयः, दण्डत्वस्य तथात्वे दण्डमात्र एवेति द्रव्य-

पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम्, तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तं, तेनाऽनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम्। नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्। महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् ॥ २०-२१ ॥

रासभादिरिति। **यद्यपि यत्किञ्चिद्‌घटव्यक्ति प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति; तथाऽपि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि सम्भवे रासभोऽन्यथासिद्ध इति भावः।** एतेषु-**पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये, पञ्चमोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात्। तथा हि-दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसम्भवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम्। न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्। दण्डत्वस्य**

दिनकरी।

तेन-पञ्चमान्यथासिद्धेन। **परेषां**-दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलालपितणाम्। **चरितार्थत्वं**-सङ्ग्रहः। अनियतरासभादेर्वारणाय-**नियतेत्यादि**। न चाऽनियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात् तेनैव वारणे नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यम्। अवश्यक्लृप्तत्वस्यैकस्याऽभावेन यत्र यत्र प्रामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदस्य निवेशनीयतया नियतपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्याऽप्रवेशादित्यभिप्रायात्। पूर्ववर्त्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं, तेन व्यवहितपूर्ववर्त्तित्वव्युदासः। अत एव च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वसम्बन्धेनाऽव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वोपपादनं ग्रन्थकृतां सङ्गच्छते, अन्यथा यागस्याऽपि नियतपूर्ववृत्तित्वाबाधेनाऽपूर्वकल्पनं न स्यादिति। न चैतादृशस्य कारणत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमांशग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वेऽपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं कारणताग्रहविरोधित्वमिति वाच्यम्। अवश्यक्लृप्तेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वात्।

रामरुद्री।

त्वापेक्षया दण्डत्वे कल्पनालाघवमित्यपि द्रष्टव्यम्। **अनियतरासभादेरिति।** यद्यपीदं पुनरुक्तं, घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यनन्यथासिद्धे रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय **नियतेत्यस्य** पूर्वमुक्तत्वात्, तथाऽपि पूर्वम**न्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसम्भवे तत्सहभूतमन्यथासिद्ध**मिति प्राचीनैर्निरुक्ता पञ्चमान्यथासिद्धिर्घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभस्य न सम्भवति, घटत्वावच्छिन्नादन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्घटोत्पादासम्भवादित्येवं रूपेण रासभस्य घटं प्रति अनन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य **नियते**तिपदस्य सार्थक्यमुक्तम्, इदानीं तु ग्रन्थकारैः **'अतिरिक्तमथाऽपि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः'** इत्येवं पञ्चमान्यथासिद्धेर्निर्वचनात् तदनुसारेण रासभोऽपि घटत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्ध एवेति तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्कां समाधातुं पूर्वमुक्तस्याऽपि पुनरनुवाद इति मन्तव्यम्। **रासभादे**रित्यादिना घटादेः परिग्रहः। **नियतेत्यादी**त्यादिना पूर्ववर्त्तित्वपरिग्रहः। तथा च घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नस्याऽपि व्यापकतया तत्राऽतिव्याप्तिवारणाय **पूर्ववृत्तित्व**प्रवेश इति भावः। मिलितदलद्वयस्य तु घटाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थ इति बोध्यम्। **एकस्याऽभावेनेति।** निरूपिततत्त्वमेतत्। **ग्राह्याभावेति।** कारणतावच्छेदकत्वेनाऽभिमतधर्मे कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः। **अन्वयव्यभिचारेति।** व्यापकस्याऽधिकदेशवृत्तित्वे व्यापकत्वानपायादिति भावः। **अन्यथासिद्धत्वज्ञानप्रयोजकत्वादिति।** तथा च कारणता-

कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् । एवमन्ये-षामप्यनेनैव चरितार्थत्वं सम्भवति ॥ २२ ॥

॥ इति पञ्चविधान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

दिनकरी

तदितरनिखिलतत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यव्यतिरेको यद्व्यतिरेकात्, तेनाऽवश्यक्लृप्तेन नियतपूर्ववर्त्तिनाऽन्यथासिद्धत्वज्ञानात् ।

नव्यास्तु–कारणत्वस्याऽनन्यथासिद्ध–नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्म(त्वरूप)त्वे प्रति-बन्धकाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तिः, यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूट-वत्त्वं तु सर्वज्ञेनैव ज्ञेयम् । तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसम्बन्धेन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तदित्यपि न युक्तम् । तस्य सम्बन्धत्वसन्देहात्, तस्मात् कारणत्वं पदार्थान्तरमेवेत्याहुः ।

रामरुद्री

घटकानन्यथासिद्धत्वांशज्ञान एव अन्वयव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । **तत्तद्व्यक्तित्वे-नेति** । दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्न–मणित्वावच्छिन्न—प्रतियोगिताकाभावत्वस्य मण्यभावनि-ष्ठतद्व्यक्तित्वापेक्षया गुरुत्वेनाऽन्यथासिद्धिनिरूपकत्वात् लाघवस्यैवाऽन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्व(रूपत्व)प-र्यवसानेनाऽभावनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यैवाऽन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः । न चाऽस्तु तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं, किं नश्छिन्नमिति वाच्यम् । दाहादिकं प्रति मण्यभावत्वादिना कारणतायाः सर्ववादिसम्मताया विलोपप्रसङ्गादिति भावः । ग्रन्थकारमते त्वत्रे-ष्टापत्तिरेव शरणमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु कारणत्वं नोक्तरूपमङ्गीकरणीयं, किन्तु यद्यद्धर्मावच्छिन्नेन कारणत्वव्यवहारः, तत्तद्धर्मभि-न्नधर्मस्यैव तथात्वमङ्गीकरणीयमतो नोक्तदोष इत्यत आह—**यत्रेति** । यद्धर्मावच्छिन्न इत्यर्थः । **भेद-कूटवत्त्व**मित्यस्याऽपि भेदकूटवद्धर्मवत्त्वमेवाऽर्थः । तेन **तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदस्य** प्रतिबन्धकाभाव-त्वावच्छिन्नेऽसत्त्वेपि न क्षतिः(१) ।

सर्वज्ञेनेवेति । कारणतावच्छेदकभिन्नसकलधर्माणां तत्तद्व्यक्तित्वेन अस्मदादीनां ज्ञानासम्भ-वादिति भावः । ननु यद्यद्धर्मावच्छिन्ने न कारणत्वव्यवहारः, तत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वसम्बन्धेन प्रकृ-तकार्यविशिष्टो यो धर्मस्तद्वत्त्वमेव कारणत्वमित्युक्तौ **नैष** दोषः, विशिष्टबुद्धौ संसर्गज्ञानस्याहेतुत्वेन पूर्व-मनुपस्थितानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदानां संसर्गघटकतया भाने बाधकाभावादित्याशङ्कां निराचष्टे–**तत्तद्व्य-क्तीति** । **तस्येति** । तादृशभेदकूटस्येत्यर्थः ।

---

(१) कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्ना या कार्याधिकरणनिरूपितवृत्तिता तद्वदभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः । स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्व-स्व-प्रागभावाधिकरणत्वैतदुभयसम्बन्धेन कार्यविशिष्टक्षणत्वं कार्याव्यवहितप्राक्क्षणत्वम् । तेन कार्यस्य कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वेऽपि नाऽतिव्याप्तिः । न वा कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकदण्डत्वादिमति दण्डादावव्याप्तिः । दण्ड-स्याऽपि तद्दण्डत्वेन कारणतापत्तिवारणाय नियतेति । एवं च प्रमेयत्वेनाऽपि दण्डस्य कारण-त्वापत्तिवारणाय यद्यद्धर्मावच्छिन्ने प्रामाणिकानामकारणत्वव्यवहारस्तद्धर्मभेदकूटवत्त्वं नि-यतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मे निवेशनीयम् । कारणस्याऽप्यन्यसम्बन्धेनाऽभावमादायाऽव्या-प्तिवारणाय प्रतियोगितायां कारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि प्रवेशनीयमित्यादिकं बहुतरमूहनीयमिति ।

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।
गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाऽप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

समवायीति । **स्पष्टम् ।**

गुणेति । **असमवायिकारणत्वं गुण-कर्म-भिन्नानां वैधर्म्यं, न तु गुण-कर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।**

दिनकरी

तदसत्-कारणत्वस्याऽतिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तत्प्रत्यक्षापत्तेः । न चाऽनन्यथासिद्धत्वे सतीत्यादिधर्मस्तद्व्यञ्जक इति वाच्यम् । तादृशधर्मज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वेन तस्यैव कारणताग्रहरूपत्वौचित्यात्, अस्तु वा दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं, घटादिकार्यसम्बन्धितया तद्ग्रहः, उक्तधर्मस्य व्यञ्जकत्वादिति ।

परे तु कार्यान्वय-व्यतिरेक-कालपूर्वकालान्वय-व्यतिरेकशालित्वमित्यूचुः । तदयुक्तम् । आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभावरूपव्यतिरेकासम्भवेनाऽव्याप्तेः ॥२०॥२१॥२२॥

॥ इति पञ्चमान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं, तच्चाऽयुक्तम्, आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे-**असमवायिकारणत्वमिति**। साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्य-

रामरुद्री

सर्वदेति। कदाचिद्दण्डादौ घटकारणताप्रत्यक्षानुरोधेन कारणतायां योग्यत्वस्याऽङ्गीकरणीयतया यदा यदा दण्डप्रत्यक्षं, तदा तदा तद्गतघटकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्तिरित्यर्थः। स्वमते तु कारणताया व्यापकताघटितत्वेन व्यापकताज्ञाने च सहचारज्ञान-व्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विलम्बान्नैतदापत्तिरिति भावः । **तद्व्यञ्जक इति** । कारणताप्रत्यक्षजनकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः। **तादृशधर्मज्ञानस्ये**त्यस्य कारणताग्रहात् पूर्वमित्यादिः । ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कार्यकारणताज्ञानार्थमपेक्षितत्वेऽपि न तस्य कारणतारूपत्वसम्भवः, उक्तदोषस्य तादवस्थ्यादित्यस्वरसादाह-**अस्तु वेति**। पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । ननु दण्डत्वस्य कारणतारूपत्वे यदा यदा दण्डप्रत्यक्षं, तदा तदैव घटकारणताप्रत्यक्षापत्तिः, दण्डसन्निकर्षे दण्डत्वेऽपि तस्याऽऽवश्यकत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते—**घटादिकार्यसम्बन्धितयेति** । घटादिनिरूपितत्वेनेत्यर्थः ।

कार्येति । कार्यान्वयव्यतिरेकौ-कार्यप्रतियोगिकसंसर्ग-कार्यप्रागभावौ, **तदधिकरणकालपूर्ववर्त्तित्वं**-तन्निष्ठध्वंसप्रतियोगित्वम् । **तादृशपूर्वकालवृत्त्यन्वयव्यतिरेकशालित्वं**-तद्व्यक्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति तद्व्यक्तिप्रागभावप्रतियोगित्वम् । घटसंसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसंसर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डादेर्घटकारणत्वम् । अत्र च **कार्यान्वयकालपूर्वत्वं** तादृशकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तेन न स्वस्य स्वकारणतापत्तिः । **कार्यव्यतिरेककालपूर्वत्वं** तु न तथाविधम्, घटप्रागभावकालत्वव्यापकध्वंसप्रतियोगिकालाप्रसिद्धेः, किन्तु तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्, व्यतिरेकघटितदलप्रवेशस्तु दण्डत्वगगनादीनां कारणतावारणायेति द्रष्टव्यम् । **आत्मादाविति** । व्यतिरेकपदस्य दण्डत्वादिवारणानुरोधेन प्रागभावपरताध्रौव्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं, कार्यान्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वं विशेषणमुपादाय व्यवहितपूर्ववर्त्तिनां वारणसंभवेऽपि दण्डरूपरासभादीनां कारणत्वापत्तिरशक्यपरिहारैव, एवं प्रागभावे कार्यप्रागभावपूर्वकालीनत्वस्य कस्याऽपि प्रागभावस्याऽव्यावर्त्तकतया तद्वैयर्थ्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥२०॥२१॥२२॥

॥ इति पञ्चमान्यथासिद्धनिरूपणम् ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते।

अथ वाऽसमवायिकारणवृत्ति-सत्ताभिन्न-जातिमत्त्वं तदर्थः। तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि नाऽव्याप्तिः॥ २३॥

॥ इति समवाय्यसमवायिकारणत्वरूपसाधर्म्यद्वयकथनम्॥

अन्यत्रेति। नित्यद्रव्याणि—**परमाण्वाकाशादीनि विहायाऽऽश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः।** आश्रितत्वं **तु समवायादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं, विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः॥ इति नित्यद्रव्यातिरिक्तसाधर्म्यकथनम्॥**

दिनकरी।

कथनमयुक्तमित्याशयादाह-**अथ वेति।** सत्ताभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय-**वृत्त्यन्तम्।** तत्रैव सत्ताजातिमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय-**सत्ताभिन्नेति।** तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममादायाऽतिव्याप्तिवारणाय-**जातीति।** वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं, तेन गुणादौ द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात्, द्रव्यस्य च कालिकेन गुणत्वादिमत्त्वाद्द्रव्ये नाऽतिव्याप्तिः॥ २३॥

॥ इति समवाय्यसमवायिकारणत्वरूपसाधर्म्यद्वयकथनम्॥

ननु गगनादिकं सर्वदैवाऽस्तीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपि कालिकसम्बन्धेनाऽऽश्रितत्वसत्त्वात् 'अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः' इति मूलमयुक्तमत आह-**आश्रितत्वमिति।** समवायादिसम्बन्धेन-सर्वाधारतानियामककालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन। **विशेषणतयेति।** कालिकविशेषणतयेत्यर्थः। अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्। न च संयोगेन परमाणोरपि वृत्तेः परमाणावतिव्याप्तिः, तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकत्वादिति।

॥ इति नित्यद्रव्यातिरिक्तसाधर्म्यकथनम्॥

रामरुद्री

द्रव्ये नाऽतिव्याप्तिरिति। तथा च **जातिपदं** वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयोः समवायेन लाभायैव, अतोऽन्यतरत्वस्याऽतथात्वेऽपि न तद्वैयर्थ्यमिति भावः॥ २३॥

॥ इति समवाय्यसमवायिकारणत्वरूपसाधर्म्यद्वयकथनम्॥

समवायादिसम्बन्धेनेत्यस्य विवरणं **सर्वाधारते**त्यादिकम्, **आदि**पदेन कालिकस्याऽपि ग्रहणसम्भवात् **कालिकसम्बन्धातिरिक्तेति।** अत्र **कालिकपदं** दिग्विशेषणताया अप्युपलक्षणं, तस्याऽपि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यम्। दैशिकविशेषणताव्यावर्तनायाऽऽह—**कालिकेति।** ननु मूले **'आश्रितत्वमिहोच्यते'** इत्यत्र **'इह'** इत्यस्य पूर्वपरामृष्टद्रव्यार्थकत्वेऽपि नित्यद्रव्यव्यातिरिक्तद्रव्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति लभ्यते, तथा च गुणादावप्याश्रितत्वसत्त्वात् भवत्यतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते—**अत्रेति।** तथा च **'इह'** इत्यस्य न्यायसिद्धान्त इत्येवाऽर्थः, वेदान्तिनां मते तु नित्यज्ञानस्याऽप्यनाश्रितत्वाङ्गीकारात्तत्रातिव्याप्तिशङ्कानिरासाय तदुपात्तमिति ध्येयम्। **परमाणोरपीति।** पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वेन गगनादौ गुरुत्वाभावेनैव पतनानुपपत्त्या तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वाकल्पनेऽपि पार्थिवजलपरमाण्वोर्गुरुत्ववत्तया तस्य भूतलादिदेशसंयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति क्षित्यादिपरमाणोरपि संयोगो वृत्तिनियामक एवेति भावः। **वृत्त्यनियामकत्वादितीति।** जन्यगुरुत्वस्य प्रकृष्टगुरुत्वस्य वा पतनकारणतया तदभावादेव परमाणोः पतनासम्भवेन तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, अन्यथा वाय्वादिप्रतिबन्धकाभावदशायां सर्वेषामेव परमाणूनामधःपतनापत्तेरिति भावः। ॥ इति नित्यद्रव्यातिरिक्तसाधर्म्यकथनम्॥

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥
क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते-क्षित्यादीनामिति । **स्पष्टम् ॥ २४ ॥** इति **द्रव्यमात्रसाधर्म्यकथनम् ॥**

क्षितिरिति । **पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं, मूर्तत्वं, वेगवत्त्वं, कर्मवत्त्वं च साधर्म्यम् । न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं, तत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । परत्वादिसमानाधिकरण-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिम-**

दिनकरी ।

'क्षित्यादीनां नवानां तु-'इति मूलस्थ 'तु'शब्देन सूचितमर्थं प्रकटयति-**इदानीमिति** ॥ २४ ॥ इति द्रव्यमात्रसाधर्म्य**कथनम्** ॥

ननु धात्वर्थः क्रिया, तत्राऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह-**कर्मवत्त्वमिति । वेगवत्त्वं**-वेगसम्बन्धित्वम् । दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सन्निकृष्टमित्यपेक्षाबुद्धिः, कालिकपरत्वापरत्वयोर्हेतुरयमस्मादल्पतरकालसम्बद्ध इत्यपेक्षाबुद्धिश्च यत्र नोत्पन्ना, तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति—**न चेत्यादिना** । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय-**समानाधिकरणान्तम्** । तत्रैव सत्तामादायाऽतिव्याप्तिवारणाय-**द्रव्यत्वव्याप्येति** । द्रव्यत्वान्यत्वेनाऽपि जातिर्विशेषणीया, तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्वमादाया-

रामरुद्री ।

इदानीमितीति । तथा च द्रव्यातिरिक्तसाधारणसाधर्म्यप्रकरणव्यवच्छेदसूचनाय 'तु,।शब्द इति भावः ॥ २४ ॥ इति द्रव्यमात्रसाधर्म्यकथनम् ॥

धात्वर्थः क्रियेति ।

"धात्वर्थो हि क्रिया ज्ञेयो भाव इत्यभिधीयते—"

इति हरिकारिकोक्तेरिति शेषः । **कर्मवत्त्वमितीति** । तथा च प्रकृते क्रियापदार्थो न धात्वर्थः, अपि तु कर्मैवेति भावः । वेग इव वेगवत्, तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्त्या वेगसदृशत्वं वेगवत्त्वमिति भ्रमं निरसितुमाह—**वेगसम्बन्धित्वमिति** । ननु **'न च-'** इत्यादिना मूले यत्र परत्वापरत्वयोर्नोत्पादः, तत्राऽव्याप्त्याशङ्कनमनुचितं, गुणान्तरस्येव तयोरपि उत्पत्तिद्वितीयक्षण एव सर्वत्रोत्पत्तिसम्भवात्, क्षणिकपदार्थस्य च ग्रन्थकारैरनङ्गीकारादित्याशङ्कां निराकुरुते—**दिक्कृतयोरिति । इत्यपेक्षाबुद्धिरि-**त्यत्र **'इति'** पदस्याऽप्यर्थकतया इदमस्माद्विप्रकृष्टमिति बुद्धिसङ्ग्रहः, तेन परत्वं प्रति सन्निकृष्टत्वज्ञानस्याऽहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । एवमुत्तरत्राऽपि बोध्यम् । यद्यपि—

"वाक्यात्सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः—"

इत्याचार्यकारिकानुरोधेन परमाणुषु द्वित्वं ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यमित्यवश्यमङ्गीकरणीयं, तथा च नित्यापेक्षाबुद्ध्या सर्वत्र परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः सम्भवत्येव, तथाऽपि द्व्यणुकपरिमाणान्यथानुपपत्त्या परमाणुद्वित्वस्याऽऽवश्यकत्वेऽपि यादृशघटादौ परत्वापरत्वबुद्धिर्नाऽनुभवसिद्धा, तादृशघटादौ परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावात् जन्यापेक्षाबुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमित्याशयः । अथ वा दिक्पिण्डसंयोगस्याऽपि परत्वापरत्वयोः कारणतया यादृशघटादेस्तृतीयक्षणे नाशस्तादृशघटेऽव्याप्तौ तात्पर्य्यम् । तत्र परत्वापरत्वोत्पादक्षण एव आश्रयनाशेन तदुत्पादासम्भवादिति भावः । **द्रव्यत्वान्यत्वेनाऽपीति** वस्तुतस्तु-द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वन्यूनवृत्तित्वमेव, लाघवात्, तच्च द्रव्यत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं न द्रव्यत्व इति तदादाय नाऽतिव्याप्तिसम्भवः । न च गुणत्वादेरपि तथात्वात् तदादायैवाऽति-

परापरत्वमूर्तत्व क्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥
कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्।

त्वस्य विवक्षितत्वात्। मूर्तत्वम्-अपकृष्टपरिमाणवत्त्वम्, तच्चैषामेव, गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात्।

पूर्ववत् कर्मवत्त्वं कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं, वेगवत्त्वं वेगवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २५ ॥ ॥ इति क्षित्यप्तेजोवायुमनसां साधर्म्यकथनम् ॥

कालेति। कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वम्। सर्वगतत्वं—सर्वमूर्तसंयोगित्वम्, परममहत्त्वं च। परममहत्त्वत्वं जातिविशेषः, अपकर्षानाश्रयपरिमाणवत्त्वं वा। ॥ इति कालाकाशात्मदिशां साधर्म्यकथनम् ॥

दिनकरी।

ऽतिव्याप्तिः। **अपकृष्टेति**। अविभुवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः। तेन परमाणौ नाऽव्याप्तिः। क्रियाजनकतावच्छेदकं मूर्तत्वं जातिरित्यपि के चित्। **तच्चेति**। निरुक्तमूर्तत्वं चेत्यर्थः। चस्त्वर्थे। **पूर्ववदिति**। परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविवक्षितार्थवदित्यर्थः ॥ २५ ॥

॥ इति क्षित्यप्तेजोवायुमनसां साधर्म्यकथनम् ॥

कालादौ स्पन्दाभावेनाऽसम्भवमाशङ्क्याऽऽह--**सर्वमूर्तेति**। अहं महानितिप्रतीतिविषयपरममहत्त्वत्वस्य गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसम्भवेऽप्यात्मपरिमाणमयोग्यमिति टीकाकृन्मतमनुसृत्याऽऽह--**अपकर्षेति**। यद्यप्यणुपरिमाणेषु द्व्यणुकपरिमाणमेवाऽप-

रामरुद्री।

व्याप्तिरिति शङ्कनीयम्, तेषां परत्वापरत्वसामानाधिकरण्यविरहादिति युक्तमुत्पश्यामः। **अपकृष्टेतीति**। परमाणुपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात्तत्राऽव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह **अविभुवृत्तीति**। अविभुवृत्तिसंयोगे तु वैजात्यमङ्गीकृत्य तादृशविजातीयसंयोगस्य वेगाद्यजन्यक्रियायां कारणत्वमङ्गीकृत्याऽपि विभौ क्रियावारणसम्भवेन क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वजातिसिद्धिरविनिगम्या इत्यस्वरससूचनायाऽऽह— **के चिदिति**। **तच्चेतीति**। 'च' कारसमुच्चेयस्याऽर्थान्तरस्याऽभावात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्कानिरासायाऽऽह—**चस्त्वर्थ इति**। त्वर्थेन 'च' इत्यनेन विभुपरिमाणे पृथ्व्यादिसमवेतत्वस्य व्यवच्छेदान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २५ ॥ इति क्षित्यप्तेजोवायुमनसां साधर्म्यकथनम् ॥

कालादाविति। सर्वमूर्तकर्मकगतिमत्त्वरूपस्य सर्वगतत्वस्य क्रियारहितकालादावसम्भवादिति भावः। ननु परममहत्त्वत्वस्य जातित्वमभिधाय तस्य कारणताद्यनवच्छेदकत्वेन तत्र जातित्वसाधकप्रमाणविरहेण **'अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा तत्'** इति कल्पान्तरमनुसृतं मूले, तच्चाऽयुक्तम्, आत्मगतपरिमाणे तादृशजातेः प्रत्यक्षसम्भवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तत्साधकस्य सत्त्वादित्याशङ्कां निरस्यति—**अहमित्यादिना**। **महानित्यस्य परमेत्यादिः**, तेन महानितिप्रतीतौ परममहत्त्वस्याऽविषयत्वेऽपि न क्षतिः। **यद्यपीत्यादि**। न च परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेऽपि घटादिपरिमाणापेक्षयाऽपकर्षो वर्तत एव, प्रत्यक्षसाधनत्व-तदसाधनत्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षसम्भवादिति वाच्यम्। परिमाणनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोः परिमाणविभाजकजात्या स्वसजातीयपरिमाणावधिकत्वस्यैव नियमात्, कथमन्यथा विभुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नाऽपकर्षः? क्रियोपयोगित्व-तदनुपयोगित्वाभ्यां तयोरप्युत्कर्षापकर्षयोः सम्भवादिति भावः। उत्कर्षापकर्षौ गुणनिष्ठजातिविशेषौ, अयमस्मादुत्कृष्ट इत्यादिप्र-

क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

क्षित्यादीति । **पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् । तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याऽप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वत्यात्मनि नाऽतिप्रसङ्गः । न वा लौकिकप्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावृयाप्तिः, तस्याऽपि स्वरूपयोग्यत्वात् , महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधा-**

दिनकरी ।

कर्षाश्रयः, न परमाणुपरिमाणमिति परमाणावतिव्याप्तिः, तथाऽप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणवत्त्वं बोध्यम् । ॥ इति कालाकाशात्मदिशां साधर्म्यकथनम् ॥

बहिरिन्द्रियेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय-**बहिःपदम्** । बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय **विशेषेति** । **विशेषगुणत्वं** च गुणनिरूपणे वक्ष्यते। द्रव्यत्वमादायऽतिव्याप्तिवारणाय **गुणेति**। लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह **तेनेति** । **ज्ञातो घट इति** । ज्ञाने च प्रकारीभूतज्ञानांशे न लौकिकी विषयता, चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावादिति भावः। स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह-**न वेति** । ननु परमाणुरूपादेर्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमत आह-**महत्त्वेति** । लौकिकविषतया द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणस्य महत्त्वस्य परमाणुरूपादावभावान्न तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः ननु चक्षुरिन्द्रयादिगतरूपादिविशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरिन्द्रियग्रहणा-

रामरुद्री ।

तीतिबलात्तयोरपि सावधिकत्वस्वीकार इति बोध्यम् । **महत्परिमाणवत्त्वमिति** । तथा च परमाणुपरिमाणे अपकर्षानाश्रयत्वसत्त्वेऽपि महत्त्वत्वाभावादेव न परममहत्त्वत्वमिति भावः ।

॥ इति कालाकाशात्मदिशां साधर्म्यकथनम् ॥

बहिःपदमिति । मनोभिन्नत्वमेव बहिष्ट्वं ग्राह्यम् । **ग्राह्यजातीयेति** । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमदिति तदर्थः। संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन तदभावात् कालसंयोगो न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्यन्तानुधावनमावश्यकमिति । आवश्यकं च ग्राह्यजातीयत्वविवक्षणम्, अन्यथा परमाणुरूपादेरप्रत्यक्षतया तत्राऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। **वक्ष्यत इति** । **'बुद्धयादिषट्कम्'** इत्यादिकारिकयेति शेषः । **द्रव्यत्वमादायेति**। यद्यपि विशेषगुणत्वं रूपाद्यन्यतमत्वमेवाऽग्रे वक्ष्यमाणं, तत्र च विशेषत्व—गुणत्वयोर्न घटकता, तथाऽप्यत्र विशेषत्वं सामान्यगुणभिन्नत्वं, तत्सहितगुणत्वमेव विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेण द्रव्यत्वस्याऽपि सामान्यगुणभिन्नतया तदादायाऽतिव्याप्तिरभिहिता । न चैवमपि द्रव्यत्वे बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिविरहादेव तदादाय नाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वपदस्य द्रव्येतरासमवेतार्थकतया क्रियाया अपि तथात्वेन तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेव तात्पर्यविषयत्वात्, अन्यतमत्वस्य भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुरुत्वेन सामान्यगुणभेदकूटवत्त्वे सति गुणत्वस्यैव लक्षणघटकतोचितेति भावः । **चक्षुरादेरिति** । यद्यपि चक्षुःसंयुक्तात्मसमवायस्य ज्ञाने सत्त्वात् लौकिकसन्निकर्षाभावादित्यसङ्गतं, तथापि चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवायस्यैव सन्निकर्षत्वमावश्यकम्, अन्यथा परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षापत्तेरिति आत्मनोऽयोग्यत्वात् ज्ञाने न लौकिकसन्निकर्ष इति भावः। **महत्त्वेतीति** । ननु घटरूपादौ महत्त्वाभावेऽपि तत्प्रत्यक्षदर्शनात् परमाणुरूपे तदभावेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्कां निरस्यति—**लौकिकेति** । **ग्रहणायोग्यत्वादिति** । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपत्वेनैव कारणतया कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव योग्यतारूपत्वा-

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाऽऽकाशशरीरिणाम्।

नाञ्च न प्रत्यक्षत्वम्। अथ वाऽऽत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वम्।

॥ इति क्षित्यप्तेजोवाय्वाकाशसाधर्म्यकथनम्॥

चत्वारीति। **पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम्॥**

द्रव्यारम्भ इति। **पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम्। न च द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः। द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति—द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्।**

॥ इति क्षित्यप्तेजोवायूनां साधर्म्यकथनम्॥

अथाऽऽकाशेति। **आकाशात्मनामव्याप्यवृत्ति(१)-क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्यर्थः। आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः, स चाऽव्याप्यवृत्तिः, यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते, तदाऽन्यावच्छेदेन तदभावस्याऽपि सत्त्वात्। क्षणिकत्वं च तृतीयक्षण(२)वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्। योग्यविभुवि-**

दिनकरी।

योग्यत्वाच्चक्षुरादावव्याप्तिमाशङ्क्य लाघवाच्चाऽऽह-**अथ वेति।** अत्र च कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय—**विशेषेति।**

इति क्षित्यप्तेजोवाय्वाकाशसाधर्म्यकथनम्॥

स्पर्शवत्त्वं-समवायेन स्पर्शवत्त्वम्। **द्रव्यसमवायिकारणेत्यादि।** सत्तादिकमादाय गगनेऽतिव्याप्तिवारणाय-**द्रव्यत्वव्याप्येति॥** इति क्षित्यप्तेजोवायूनां साधर्म्यकथनम्॥

'आकाशशरीरिणाम्' इति मूले 'शरीरि'पदमात्मपरमित्यभिप्रायेणाऽऽह-**आकाशात्मनामिति।** लक्ष्ये लक्षणं योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वं चोपपादयति—**आकाशस्येत्यादिना।** क्षणिकस्य विशेषगुणस्याऽनभ्युपगमादाह-**क्षणिकत्वं**

रामरुद्री।

दिति भावः। ननु वहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं न लक्षणे निवेश्यते, किन्तु बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वमेव लक्षणघटकं, तथा च तथाविधरूपत्वादिजातेश्चक्षुरादिरूपेऽपि सत्त्वेन न चक्षुरादावव्याप्तिरित्यस्वरसादाह—**लाघवाच्चेति। अथ वेतीति।** नन्वत्र कल्पे आत्मावृत्तित्वं समवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितम्, अन्यथा तस्याऽऽत्मवृत्तिभिन्नत्वरूपत्वे सामान्यगुणभेदकूटरूपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसङ्गात्, इत्थं च विशेषत्वनिवेशनं विनाऽपि कालादावतिव्याप्तिवारणं सम्भवति, कालादिनिष्ठसंयोगे तादृशधर्मवत्त्वाभावादिति विशेषत्वनिवेशनमनर्थकमित्याशङ्कामपनेतुं तन्निवेशे प्रयोजनान्तरमाह—**अत्र चेति।**

॥ इति क्षित्यप्तेजोवाय्वाकाशसाधर्म्यकथनम्॥

समवायेनेति। बोध्यमिति शेषः। अन्यथा कालिकदिक्कृतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतोः कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। **द्रव्यत्वव्याप्येतीति।** यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वव्याप्यमित्युक्तदोषता-

---

(१) स्वप्रतियोगित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनाऽभावविशिष्टत्वमव्याप्यवृत्तित्वम्।

(२) स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्व-स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेनोत्पत्तिक्षणविशिष्टक्षणत्वं तृतीयक्षणत्वम्। उत्पत्तिक्षणश्च स्वाधिकरणध्वंसानधिकरणत्व-स्वाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन कार्यविशिष्टः क्षणः।

शेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः। एवं ज्ञानादीनामपि। ज्ञानादिकं यदाऽऽत्मनि विभौ शरीरावच्छेदे-

दिनकरी।

चेति। घटादिव्यावृत्तये-**तृतीयक्षणवृत्तीति**। **स्वोत्तरवृत्तीति**। स्वपदं नाश्यत्वाभिमतपरं, तदुत्तरवृत्तिः—तद्द्वितीयक्षणवृत्तिर्यो विशेषगुणस्तन्नाश्यत्वादित्यर्थः। अत्र च यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशः, तत्र स्वसामानाधिकरण्य-स्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वोभयसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुण इति सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम्। कार्यतावच्छेदके योग्यत्वानुपादाने प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे व्यभिचारः, योग्यत्वं च लौकिकसाक्षात्कारविषय-निर्विकल्पकान्यतरत्वं, अतीन्द्रियजातिशून्यत्वं वा। रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय-**विभ्विति**। संयोगादिनाशे व्यभिचारवारणाय-**विशेषेति**। कारणतावच्छेदके योग्यत्वविशेषत्वयोरुपादानान्न द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीयक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धनिवेशान्न शब्दादिना व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः। स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धनिवेशाच्च न ज्ञानादीनां उत्पत्तिकालिकेच्छादिना नाशः।

रामरुद्री

दवस्थ्यं, तथाऽप्यत्राऽपि पूर्वोक्तरितिरनुसन्धेया, अतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयम्।

॥ इति क्षित्यप्तेजोवायूनां साधर्म्यकथनम् ॥

घटादिव्यावृत्तय इति। क्षणिकविशेषगुणवत्त्वस्य लक्षणान्तरताया अग्रे वक्ष्यमाणतया ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवत्त्वस्य घटादावतिव्याप्तिः, तन्निरासायेत्यर्थः। न चेदानीमपि यद्धटरूपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्राऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्। अग्रे समाधास्यमानत्वात्। **द्वितीयक्षणवृत्तिरिति**। स्वद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः। इदं च अपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तस्थले, तत्र तु तृतीयक्षणवृत्तिरित्येव वक्तव्यमिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु मूले **स्वोत्तरवृत्तीत्यस्य** स्वाव्यवहितोत्तरवर्त्तीत्यर्थः। **अव्यवहितोत्तरत्वं** स्वोत्तरविशेषगुणानुत्तरत्वे सति स्वोत्तरत्वम्। स्वोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वमित्येकोक्त्यैवोभयसङ्ग्रहः सम्भवतीति ध्येयम्। अत्र च स्वत्वस्याऽननुगतत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणता युक्ता, स्वद्वितीयक्षणवृत्तित्वादेरव्यावर्तकत्वात्, अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवं चेत्याशयेनाऽऽह—**अत्र चेति**। **स्वाव्यवहितेति**। स्वप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रागभावाधिकरणत्वमव्यवहितपूर्वत्वम्। अत्र चाऽपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणोत्पन्नपुरुषान्तरीयज्ञानादिना तृतीयक्षणे तन्नाशवारणाय-**स्वसमानाधिकरण्यप्रवेशः**। अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे च तत्पुरुषस्य न योग्यविशेषगुणोत्पाद इति सिद्धान्तः। ज्ञानादेः क्षणिकत्ववारणाय द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः। **न व्यभिचार इति**। नान्वयव्यभिचार इत्यर्थः। ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपत्वेन निर्विकल्पकस्य स्वोत्तरोत्पन्नज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याशङ्कामपनेतुं योग्यतां निर्वक्ति-**योग्यत्वं चेति**। लाघवादाह—**अतीन्द्रियेति**। निर्विकल्पकत्वं तु न जातिः, निष्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव निर्विकल्पकत्वरूपत्वात्, ज्ञानत्वं तु नाऽतीन्द्रियमिति भावः। **रूपादिनाश इति**। अत्र व्यभिचारपदं व्यतिरेकव्यभिचारपरं, रूपसत्त्वे रूपान्तरानुत्पत्त्या अन्वयव्यभिचारासम्भवात्। एवमुत्तरत्राऽपि। पाकजन्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद्व्यभिचारो बोध्यः। **व्यधिकरणानामिति**। एवं च समानाधिकरणगुणानामेव नाशकत्वमिति वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं, व्यधिकरणेच्छया शब्दनाशेऽपि तस्य द्विक्षणावस्थायित्वनिर्वाहेण चेष्टापत्तिसम्भवात्, परन्तु अस्मदुक्त्यैव व्यावृत्तिरिति ध्येयम्। **उत्पत्तिकालिकेच्छादिनेति**। पूर्वक्षणोत्पत्तेच्छादिनेत्यर्थः। यद्यपि स्वस्यैव स्वनाशकत्वापत्तिरेव

नोत्पद्यते, तदा घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षण-द्वयावस्थायि । इत्थं चाऽव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं, क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चाऽर्थः । पृथिव्यादौ रूपादिर्विशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् । पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् । न च रूपा-

दिनकरी

केचित्तु स्वत्त्वस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणो नाशकः, अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यक्षमित्याहुः । **परेतु**–एतत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाश्यता, एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वाविशिष्टयोग्यविभुविशेषगुणत्वेन नाशकता, अपेक्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्वप्रत्यक्षविशेषसामग्री, तेनाऽपेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणे सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न क्षतिः, चरमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वयमेव नाशकम् , एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणसाधारणं चेदमित्यप्याहुः ।

शब्दस्याऽव्याप्यवृत्तित्व-क्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपादयति-**एवमिति** । क्षणिकपदस्य वैयर्थ्याल्लक्षणद्वयाभिप्रायेणाऽर्थमाह-**इत्थं चेति** । **अव्याप्यवृत्तीत्युक्त**मिति । न च रूपादीनामपि कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात् कथं तद्वारणमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तिपदेन दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । **विशेषगुणेत्युक्तमिति** । विशेषगुणाश्च—

बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।
अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः–

रामरुद्री

वक्तुमुचिता, तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य गुरुत्वेन तत्स्थाने स्वभिन्नत्वमेव निवेश्य स्वस्य स्वनाशकत्ववारणसम्भवादेतावत्पर्यन्तानुधानमिति मन्तव्यम् ।

अपेक्षाबुद्धिनाशं प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पकव्यक्तीनां तत्तव्यक्तित्वेन कारणत्वेऽनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवात् तत्रैककारणताया अपि वक्तुं शक्यत्वेन गौरवस्वीकारानौचित्यादित्याशयेनाऽऽह–**अपेक्षाबुद्धेस्त्विति** । एकस्मिन् क्षणे नानाविशेषगुणव्यक्तीनां नाशेन तत्तद्व्यक्तिनाशं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनं बहुतरादिकार्यकारणभावाधिक्यसम्पादकम् , अतो लाघवेन तत्तत्क्षणोत्पन्नयोग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणत्वेनैव कारणता वक्तुमुचितेत्याशयेनाह–**एतत्क्षणोत्पन्नेति** । नन्वेवमपेक्षाबुद्धेरपि स्वद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशापत्तिः, तथा च द्वित्वनिर्विकल्पकक्षण एवाऽपेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयाभावेन तत्क्षणे द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह–**अपेक्षाबुद्धीत्यादि** । **विशेषसामग्रीति** । तथा च विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्योपधायकतया सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि द्वित्वप्रत्ययक्षरूपविशेषकारणाभावात् तृतीयक्षणे नाऽपेक्षाबुद्धिविनाश इति भावः । नन्वेवं प्रथमकल्पे यज्ज्ञानानन्तरं मुक्तिः, तादृशज्ञानानन्तरं तदात्मनि ज्ञानाद्यनुत्पत्त्या तन्नाशानुपपत्तिः, तद्व्यक्तित्वेन स्वस्यैव नाशकत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः, यदि च तदनन्तरमपि तत्र घटादिसंयोगोत्पत्त्या तदेव नाशकमित्युच्यते, तथाऽपि महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणोत्पन्नचरमात्मसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे गुणोत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानङ्गीकारेण तृतीयक्षणे महाप्रलयानुपपत्तेस्तन्नाशकं दुर्लभमेव, न च चरमात्मसाक्षात्कारेणाऽदृष्टमात्रनाशे कारणाभावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् , महाप्रलयानुरोधेन तत्कारणस्यैव तज्जनकादृष्टनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यत आह–**चरमज्ञानादिकं त्विति** । अत्र कार्यकारणभावानन्त्यप्रयुक्तगौरवम् **'आहुः'** इत्यनेन

दीनामपि कदाचित् तृतीयक्षणे नाशसम्भवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति, क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति, रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तते इति तद्व्युदासः। ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वात् ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम् । यद्वाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं, तदा जन्येति न देयं, द्वेषत्वादिकमादायाऽऽत्मनि लक्षणसमन्वयात् । परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वात्, चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाभ्युपगमाद् द्वित्वादीनामपि तथात्वात्

दिनकरी ।

इति वक्ष्यमाणाः, तल्लक्षणं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते । यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमीश्वरेऽव्याप्तं, तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादिति । तन्न । अव्याप्यवृत्तिवृत्तिपदेनाऽव्याप्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । **चतुःक्षणवृत्तीति** । चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि-घटादीनि तदवृत्तिर्या जातिर्ज्ञानत्वादिः तद्वान् विशेषगुणः-ज्ञानादिः, तद्वत्त्वास्याऽऽत्मादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । अत्र च वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् । तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । वृत्त्यन्तं च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असम्भववारणाय । **तदर्थत्वादिति** । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वाथत्वादित्यर्थः । ननु त्रिक्षणवृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्वपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभावः, न च त्रित्व-चतुष्ट्वयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्ट्वोपादाने इच्छैव नियामिकेति वाच्यम् , प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्य त्रित्वे सम्भवादत आह—**अपेक्षाबुद्धिरिति** । तथा च त्रिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेशे ज्ञानत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः। चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तीत्यस्य फलमाह-**रूपत्वादिकं त्विति** । तद्व्युदासः-रूपत्वजातिव्युदासः । तथा च रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवति घटादौ याऽतिव्याप्तिः सा निरस्तेति भावः । जन्येत्यस्य फलमाह **ईश्वरेति** । 'शरीरिणाम्'इत्यत्र मूले 'शरीरि'पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेणाऽऽह-**यद्वाकाशजीवात्मनोरिति** । ननु जन्यत्वाप्रवेशे ज्ञानत्वेच्छात्वप्रयत्नत्वजातीनां चतुःक्षणवृत्त्यवृत्तित्वाभावात् कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह-**द्वेषत्वादिकमिति** । 'आदि'ना शब्दत्वपरिग्रहः । विशेषपदस्य कृत्यमाह-**परममहत्त्वस्येति । तादृशगुणत्वादिति** । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्गुणत्वादित्यर्थः। ननु परममहत्त्वत्वं न जातिः, किन्त्वपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वमित्युक्तं, तथा च कथं तदादायाऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह-**चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामिति** । यद्वा ननु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्वत्वस्य चतुःक्षणवृत्तित्वान्न परममहत्त्वमादाय कालादावतिव्याप्तिरत आह-**चतुर्थक्षणेति । द्वित्वादीनामिति । तथात्वादिति** । तादृशजा-

रामरुद्री ।

सूचितम्। **व्याप्यवृत्तित्वादिति** । ईश्वरस्य शरीरविरहेण तदवच्छिन्नत्वासम्भवादिति भावः ।**न क्षतिरिति** । नाऽसम्भव इत्यर्थः । **चतुःक्षणवृत्ती**त्यस्य फलमाह-**वृत्त्यन्तं चेति** । **ज्ञानत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादि**त्यनेन ज्ञानत्वमादायाऽऽत्मनि लक्षणसमन्वयायैव तृतीयक्षणवृत्तित्वमुपेक्षितम् । इच्छात्वमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवेन त्रिक्षणवृत्तीत्यपिशक्यते वक्तुमिति सूचितम् । **यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रा-**

अव्याप्यवृत्तिक्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥
रूप-द्रवत्व-प्रत्यक्ष-योगिनः प्रथमास्त्रयः।
गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

तद्वारणाय-विशेषेति। त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वक्तव्यम्। इच्छात्वादिकमादायाऽऽत्मनि लक्षणसमन्वयात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ इत्याकाशात्मनोः साधर्म्यकथनम्॥

रूपद्रवत्वेति। पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं, द्रवत्ववत्त्वं, प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः। न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवह्नेः ऊष्मणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम्। तत्राऽपि तेजस्त्वेन रूपानुमानात्। एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम्।

न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम्। द्रवत्ववद्वृत्ति--द्रव्यत्वव्याप्य--जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः। न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तम्, अतिव्याप्तम् च रूपादाविति वाच्यम्। चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्ति—द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति इति पृथिव्यप्तेजसां साधर्म्यकथनम्॥

गुरुणी इति। गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः। न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपृथिव्यादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम्। तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात्।

इति पृथिवीजलयोः साधर्म्यकथनम्।

द्वयोरिति-पृथिवी तेजसोरित्यर्थः। न च नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ वह्न्यदौ चाऽव्याप्तमिति वाच्यम्। नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरण-द्रव्यत्वव्याप्य-

दिनकरी।

तिमद्गुणत्वादित्यर्थः। प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवमभिसन्धायाऽऽह त्रिक्षणेति॥२६॥२७॥
इत्याकाशात्मनोः साधर्म्यकथनम्॥

'चक्षुरादीनां' इत्यदिना घ्राणादिपरिग्रहः। तत्राऽपि-चक्षुरादिष्वपि। पृथिवीत्वादौ द्रवत्ववद्वृत्तित्वमुपपादयति घृतजत्वित्यादिना।

योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह अतिव्याप्तं चेति। घटो वायुमानिति वाय्वंशे उपनीतभानात्मकघटविशेष्यकचाक्षुषविषयवायुवृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-वायुत्वजातिमति वायावतिव्याप्तिवारणाय-लौकिकेति॥ इति पृथिव्यप्तेजसां साधर्म्यकथनम्॥

गुरुत्ववत्त्वमिति। गुरुत्वं-रक्तिक-माषक-तोलकत्वादि। इदमुपलक्षणम्। पतन-

रामरुद्री।

येणेति। स्वावच्छिन्नाज्ञानादिमत्त्वसम्बन्धेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः॥ २६ ॥ २७ ॥
॥ इत्याकाशात्मनोः साधर्म्यकथनम्॥

मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह-पतनवत्त्वमितीति। बोध्यमित्यत्र क्षितिजलयोः साधर्म्यमित्यादिः। पतनत्वं निर्वक्ति-गुरुत्वेति। न च परमाणूनां सर्वदा पतनापत्त्या प्रकृष्टगुरुत्वस्यैव पतनासमवायिकार-

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।
यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।
स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥
स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ।
बुद्ध्यादिषट्कं सङ्ख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥
धर्माऽधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।

जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥२८॥ इति पृथिवीतेजसोः साधर्म्यकथनम् ॥

आत्मान इति । **पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ।**

इति भूतात्मनोः साधर्म्यकथनम् ॥

यदुक्तमिति । **ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तत्तु न कस्याऽपि वैधर्म्यं, केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥ ॥ इति वैधर्म्यनिरूपणम् ॥**

दिनकरी ।

वत्त्वमित्यपि बोध्यम् । पतनत्वं-गुरुत्वासमवायिकारणककर्मत्वम् । उल्का पततीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः । वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकारणककर्मवृत्ति पतनत्वं जातिविशेष एव ॥२८॥

इति पृथिवीजलयोः साधर्म्यकथनम् ॥

ननु सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वं, तत् कस्य वैधर्म्यमित्याशङ्कायामाह-**ज्ञेयत्वादिकमिति ॥ २९ ॥** इति वैधर्म्यनिरूपम् ॥

"वायोर्नवैकादश तेजसो गुणाः जल-क्षिति-प्राणभृतां चतुर्दश ।
दिक्कालयोः पञ्च, षडेव चाऽम्बरे, महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च—"

इति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद्गुणानाह मूले-**स्पर्शादयोऽष्टाविति । स्पर्श**-सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यसंस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः ।

तेजसो गुणानाह-**स्पर्शाद्यष्टाविति ।** अपां गुणानाह-**स्पर्शादयोऽष्टाविति ।**

पृथिव्या गुणानाह-**स्नेहहीना इति ।** एते-अव्यवहितपूर्वोक्ताः ।

रामरुद्री ।

ण्त्वेनाऽङ्गीकरणीयतया परमाणौ तदभावेन पतनासम्भवादव्याप्तिरिति वाच्यम् । पतनवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः । नन्वेवमप्युल्का पततीति प्रयोगानुपपत्तिः, तेजोरूपोल्कायां गुरुत्वाभावेन पतनासम्भवादित्यत आह-**उल्केति । लाक्षणिक इति ।** 'गम' धात्वर्थ इत्यादिः । लाघवमभिप्रेत्याऽऽह **वस्तुतस्त्विति । जातिविशेष एवेति ।** गुरुत्वजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः ॥ २८ ॥ इति पृथिवीजलयोः साधर्म्यकथनम् ॥

ननु मूले **'यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत्-'** इति सामान्यतोऽभिधानमयुक्तं, सप्तपदार्थानां साधर्म्ये ज्ञेयत्वादौ तदितराप्रसिद्ध्या तदितरवैधर्म्यत्वाभावादित्याशङ्कामपनेतुं मुक्तावल्यां **'ज्ञेयत्वादिकं विहाय'** इति पूरयतीत्याह-**नन्वित्यादिना ॥ २९ ॥** इति वैधर्म्यनिरूपणम् ॥

प्राचीनश्लोकमिति । क्वचित् कारिकावलीग्रन्थेऽयं श्लोको दृश्यते, प्रक्षिप्त एव स इति मन्तव्यम् , एतद्वाक्यस्वरसात् ।

सङ्ख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥
सङ्ख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।
पराऽपरत्वे सङ्ख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

स्पर्शादय इति ॥ **ते च पञ्च सङ्ख्यादयः । खे—आकाशे** ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ **इति सामान्यतो द्रव्यगुणकथनम्** ॥

दिनकरी ।

आत्मनो गुणानाह-**बुद्ध्यादिषट्कमिति** । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः, सङ्ख्यादिपञ्चकं सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः ।

कालदिशोर्गुणानामैक्यादेकोक्त्यैवाऽऽह-**सङ्ख्यादिपञ्चकमिति** ।

आकाशस्य गुणानाह-**शब्दश्चेति** । तथा चाऽऽकाशे शब्दः, सङ्ख्यादयः पञ्च, एवं षड् गुणा इत्यर्थः ।

ईश्वरस्य गुणानाह-**सङ्ख्यादीति** । अत्र नव्याः, ईश्वरस्य परिमाणवत्त्वे प्रमाणाभावः, न च द्रव्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्, ईश्वरे द्रव्यत्वसत्त्वे मानाभावाच्च । अत एव तत्र संयोगविभागयोः सत्त्वेऽपि मानाभावः । पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निरस्तम् । यथा चेश्वरे सुखसम्भवः, तथाऽग्रे व्यक्तीभविष्यति । एवं च सङ्ख्याबुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीति पञ्चैवेश्वरस्य गुणा इत्याहुः॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति सामान्यतो द्रव्यगुणकथनम् ॥

॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मज महादेवभट्टकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे-प्रथमः परिच्छेदः ॥

रामरुद्री ।

ऐक्यादिति । एकजातीयत्वादित्यर्थः । तेन दिक्कालयोः परिमाणादिभेदेऽपि न क्षतिः ।

अप्रयोजकत्वादिति । ईश्वरपरिमाणस्याऽजन्यत्वेन जन्यपरिमाणं प्रति द्रव्यत्वेन कारणत्वेऽपि तादृशकार्यकारणभावग्रहरूपानुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरे परिमाणसिद्ध्यसम्भवादिति भावः। ननु द्रव्यत्वं यदि परिमाणव्यभिचारि स्यान्निरूपाधिकं न स्यादित्यनुकूलतर्कसहकृतेनोक्तानुमानेन ईश्वरेऽपि परिमाणसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव, अन्यथा कालदिशोरपि परिमाणासिद्धिप्रसङ्गादित्यस्वरसादुक्तानुमाने स्वरूपासिद्धिमाह-**ईश्वर इति** । अत एव वेदान्तिनामीश्वरस्य स्वप्रकाशसुखात्मकत्वे विवादोऽपि सङ्गच्छते इति भावः । **निरस्तमिति** । रूपं घटात् पृथगिति व्यवहारानुरोधेन पृथक्पदस्य भिन्नार्थकताध्रौव्येण घटः पटात् पृथगित्यत्राऽपि तद्विषयकतयैवोपपत्तौ तादृशप्रतीया पृथक्त्वरूपगुणान्तरासिद्धेरिति भावः । **तथाऽग्रे व्यक्तीभविष्यतीति** । 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म–' इति 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्च न–' इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरे नित्यसुखसिद्धेरिति भावः । **सङ्ख्येति** । 'एको ह वै नारायणः–' इत्यादिश्रुत्या तत्सिद्धिरिति भावः । ज्ञानेच्छाप्रयत्नास्तु क्षितौ सकर्तृकत्वानुमानेनैव सिद्ध्यन्तीति प्रतिपादितमधस्तात् । न चैवम् 'अणोरणीयान् महतो महीयान्–' इति श्रुत्या ईश्वरे परिमाणमपि कुतो न सिद्ध्यतीति वाच्यम् । महत्त्वाणुत्वयोर्विरुद्धत्वेन एकत्रोभयोरसम्भवान्महत्त्वस्य देशकालापरिच्छन्नत्वरूपताया अणुत्वस्य च सर्वान्तर्यामित्वरूपताया एव प्रकृते वक्तव्यत्वादिति हृदयम् ॥३०॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति सामान्यतो द्रव्यगुणकथनम् ॥

॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यां प्रथमस्तरङ्गः ॥

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः नानारूपवती मता ।

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति--तत्रेति । गन्धहेतुरिति । **गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं पृथि·**

दिनकरी ।

गन्धहेतुत्वं कालादौ गतमतो व्याचष्टे-**गन्धेति** । गन्धवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वमित्यर्थः तेन सुरभ्यसुरभिकपालारब्धनिर्गन्धघटे (१) नाऽव्याप्तिः । वृत्त्यन्तेन न

रामरुद्री

कालादाविति । गन्धनिष्ठकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित-तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नकारणतायाः कालेऽपि सत्त्वादिति भावः । ननु गन्धत्वावच्छिन्नकार्यताविवक्षणे नैष दोषः, आवश्यकं च तद्विवक्षणम् , अन्यथा कार्यतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेऽपि गन्धनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतामादाय जलादावतिव्याप्त्यापत्तिरित्याशयेन आदिपदमुपात्तम् । तेन च गन्धत्वावच्छिन्न कारणविजातीयादृष्टसङ्ग्रह इति ध्येयम् । गन्धवद्वृत्तीत्यादिग्रन्थस्य गन्धवत्त्वमात्रमित्यस्येत्यादिः । **द्रव्यत्वव्याप्येति** । द्रव्यत्वान्यूनवृत्तीत्यर्थः । तेन द्रव्यत्वस्याऽपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन न तदादाय जलादावतिव्याप्तिः, एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । **नाऽव्याप्तिरिति** । अनेन

---

(१) तत्र हि यदि गन्ध उत्पद्यते इत्युच्यते तर्हि वक्तव्यमेतत् यत् सुरभिगन्धोऽसुरभिगन्धो वोत्पद्यत इति, किन्तु द्वयमपि न सम्भवति, विनिगमकाभावात् । उभयमप्युत्पत्स्यत इति चेन्न । गन्धमात्रस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमेनैकत्र द्वयोरसम्भवात् । चित्ररूपवच्चित्रगन्धोत्पत्तिरेवाऽस्तु तत्रेति चेन्न । प्रमाणाभावात । उक्तरीत्या चित्ररूपमपि नैव सिद्ध्येदिति चेन्न । प्रत्यक्षे उद्‌भूतरूपमहत्त्वयोः कारणत्वेन पटे च रूपाभावे तस्याऽप्रत्यक्षत्वापत्तिवारणाय चित्ररूपस्य नानारूपतन्त्वारब्धे पटेऽङ्गीकारात् । अत्र तु नंतादृशं प्रमाणमतोऽस्य निर्गन्धत्वमेवष्टव्यमिति भावः ।

परमिदं यथाश्रुते । तत्र पृथिवीत्वे एव प्रमाणविरहेण तत्राऽव्याप्तिनिरासासङ्गतेः । गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा पृथिवीत्वजातिरत्राऽपि सेत्स्यसीति चेन्न । निर्गन्धघटे गन्धसमवायिकारणतासत्त्व एव प्रमाणविरहात् । अथैवं द्रव्यत्वादिकमपि यत्र विभागो नोत्पन्नस्तादृशघटे न सिध्येत्, तत्र विभागसमवायिकारणतासत्त्व एव प्रमाणाभावात् इति वक्तुं शक्यत्वात् । न च समवायिकारणत्वस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणतारूपस्य कारणताघटितत्वेन कारणतायाश्च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपत्वेन तादृशधर्मवत्त्वस्य निर्गन्धघटेऽपि सत्त्वेन तत्र कारणत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । कारणतायास्तादृशधर्मस्वरूपत्वे तादृशधर्मस्यैव निर्गन्धघटे सत्त्वे प्रमाणविरहस्य दर्शितत्वात् । न च पाकजस्पर्शादिजनकतावच्छेदकतयैव सिद्धा पृथिवीत्वजातिरत्राऽपि कारणतात्मिका भविष्यतीति वाच्यम् । कारणतायाः पृथिवीत्वादभेदे अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्याऽसम्भवात् । न च तत्राऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽभेदेऽपि समर्थनीयः । कार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टस्यैव तस्य कारणतारूपत्वेन शुद्धपृथिवीत्वावच्छिन्नत्वसम्भवादिति वाच्यम् । एवमपि तादृशपृथिवीत्वरूपकारणताया जातेर्वा पाकजाऽपाकजस्पर्शवत्सुरभ्यसुरभिकपालद्वयारब्धनिःस्पर्शगन्धघटेऽसिद्धेर्जागरूकत्वादिति चेन्मवम् । पृथिव्यारब्धत्वेनैव तत्र पृथिवीत्वसिद्धेः । तदवयवेषु च पृथिवीत्वं गन्धवत्त्वेनैव सिद्धम् । न चैवं पथिवीत्वस्याऽनवच्छेदकत्वं , पृथिवीत्वरूपगन्धसमवायिकारणताया निर्गन्धघटेऽप्यभ्युपगमात् । गन्धोऽपि तत्रोत्पद्यतामिति मा वोचः, तत्रावयविनि समानजातीयगन्धारम्भं प्रति स्वसमवायिसम-

व्या लक्षणमुचितं, तथाऽपि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् (१)। तथा हि—पृथिवीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकत-

दिनकरी।

जलादावतिव्याप्तिः। द्रव्यत्वव्याप्येत्यनेन तत्रैव सत्तामादाय सा न। न वा जातिपदोपादानाज्जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय सा गन्धवत्त्वं वृत्तित्वं च समवायेन, तेन कालिकसम्बन्धेन गन्धवति समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति, पृथिवीनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्ववज्जलत्वादिमति वा जलादौ नाऽतिव्याप्तिः। **प्रमाणोपन्यासायेति।**

रामरुद्री।

च तादृशघटेऽव्याप्तिवारणाय गन्धवत्त्वस्योक्तरूपस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया लाघवेन गन्धसमवायिकारणत्वमेव लक्षणं वक्तुमुचितं तथाऽपि पृथिवीत्वावच्छिन्ने स्वरूपयोग्यतारूपकारणतामादाय तादृशघटेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवात्। न च द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, कारणताशरीरे च गन्धवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियमांशस्याऽनन्यथासिद्धत्वस्य च प्रवेशेन तत्रैव गौरवमिति वाच्यम्। अत्रापि नित्यत्वादिघटितगुरुशरीरजातित्वस्य प्रवेशात्। विनिगमनाविरहेणाऽपि तस्य लक्षणता दुर्वारैवेति सूचितम्। **नाऽतिव्याप्तिरिति**। एवं चाऽन्यतरत्वमादायाऽतिव्याप्त्यप्रसक्त्या जलपृथिवीद्वित्वमादाय जलेऽतिव्याप्तिवारणायैव जातिपदमिति विभावनीयम्।

वेतत्वसम्बन्धेन विजातीयगन्धस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। साजात्यं च सुरभित्वासुरभित्वान्यतररूपेण एवमन्यत्राऽप्यूह्यम्॥

(१) लक्षणस्य तावत्प्रयोजनमितरभेदसाधनम्। तथा च न्यायवार्तिके–'समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः' इति। गन्धवत्त्वस्य पृथिवीलक्षणत्वे च प्रयोजनं तदेवेति वक्तव्यम्। तथा हि–पृथिवी इतरेभ्योऽबादिभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यनुमानं फलितम्। तत्र च पक्षतावच्छेदकस्यैकस्याऽनुगतस्याऽभावे तादृशानुमित्यनुपपत्तिः। यद्वा व्यवहारसिद्धिरपि लक्षणप्रयोजनम्। तथा चाऽऽहुरभियुक्ताः—

"व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्—"

इति। एवं च पृथिवी 'पृथिवी' इति व्यवहर्तव्या, गन्धवत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा जलमित्यनुमानेन व्यवहारसिद्धिर्भवति। अत्राऽपि सकलपृथिव्यनुगतस्य पक्षतावच्छेदकस्याऽभावे तादृशव्यवहारानुमानमपि न घटते इति सर्वलक्ष्यानुगतमेकं पृथिवीत्वाख्यं लक्ष्यतावच्छेदकं साधयित्वैवाऽनन्तरं लक्षणचिन्ता कार्येति प्रथमतो मूले पृथिवीत्वसाधकमेव प्रमाणमभिहितमिति निश्चित्य पृथिवीत्वं साधयितुं प्रक्रमते–तथाऽपि पृथिवीत्वजातावित्यादिना। प्रमाणोपन्यासाय—अनुमानरूपप्रमाणोपन्यासाय। घृतादिषु पृथिवीतिप्रत्ययाभावेन तत्र पृथिवीत्वसाधनायाऽनुमानस्यैवाऽऽवश्यकत्वादिति।

समवायसम्बन्धावच्छिन्नगन्धत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नकारणता किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानम्। अथाऽत्र सुगन्धि सलिलं, सुरभिः समीरण इत्यादिप्रतीत्या जलादावपि गन्धवत्त्वस्याऽऽवश्यकतया तत्समवायिकारणत्वमपि वाय्वादावेष्टव्यम्। तत्र च पृथिवीत्वस्याऽभावेन तदन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य अवच्छेदकत्वस्य पृथिवीत्वेऽसम्भवेन पृथिव्यब्वायुसाधारण एव कश्चन धर्मोऽन्वेष्टव्यः, न तु जलादिव्यावृत्तः, अनवच्छेदकत्वात्। न च स्वरूपसम्बन्धरूपमेवाऽत्राऽवच्छेदकत्वं, तस्य च पृथिवीत्वे सम्भव इति वाच्यम्। एवमपि अक्लृप्तपृथिवीत्वे तत्कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्ते द्रव्यत्वादावेव तत्कल्पनेनाऽर्थान्तरत्वापातात्। नाऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेवाऽत्राऽवच्छेदकत्वं वक्तव्यम्। घटत्वादेरपि तथात्वापत्तेः। न च घटत्वपटत्वादीनामनन्तानां विनिगमनाविरहेण तथात्वक-

या सिद्धयति, अन्यथा गन्धत्वावच्छिन्नस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेः ।

दिनकरी ।

यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणान्तरापेक्षा, तथाऽपि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासम्भवात् तत्साधारण्येन पृथिवीत्वसिद्धयर्थं तदुपन्यास इति भावः । **अन्यथा**—गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वानङ्गीकारे, **आकस्मिकत्वापत्तेः**—नियतकारणानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः । तथा च कार्यमात्रवृत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुरोधेन तदवच्छिन्ने

रामरुद्री ।

अयोग्यसाधारण्येनेति । अयोग्यविशेषणत्वेनेत्यर्थः वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । **तत्साधारण्येन**-अयोग्यपरमाण्वादिवृत्तित्वेनेत्यर्थः । तथाच परमाणौ प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजातिसिद्धिः, अपि तु तत्राऽपि गन्धोत्पत्त्या गन्धरूपकार्यहेतुकानुमानेनैव तत्कारणतावच्छेदकपृथिवीत्वसिद्धिरिति भावः । **नियतकारणेति** । कारणे **नियतत्वं**-जलादिव्यावृत्तत्वमेव । **नियम्यत्वं**-कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं, तथा च गन्धं प्रति पृथिवीत्वेनाऽकारणत्वे कदाचिज्जलादावपि तदुत्पादः स्यादिति भावः । ननु नेयमापत्तिः सम्भवति, पाकजगन्धे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगस्य, अपाकजे चाऽवयवगन्धस्यैव कारणतया तदभावादेव जलादौ गन्धोत्पादासम्भवात्, वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात, अन्यथा एकवैजात्यस्यैव रूपादिजनकतावच्छेदकतया जलादौ रूपोत्पादापत्तेः । न च रूपात्मकप्रतिबन्धकसत्त्वादेव न तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् । रूपान्तरोत्पादकतावच्छेदकस्यैव पूर्वरूपनाशकतावच्छेदकतया नाशस्यैवाऽऽपादनीयत्वादित्यस्वरसाद्भावमाह-**तथा चेति** । **कार्यतावच्छेदकत्वनियमा**दित्यस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यर्थः । तेन गन्धत्वस्य विजातीयादृष्टजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न पृथिवीत्वासिद्धिप्रसङ्गः, व्याप्तिसिद्धिस्तु घटत्वादिकपालत्वादिभ्यां कार्यकारणभावदर्शनादेवेति भावः । ननूक्तव्याप्तौ मानाभावः,

---

ल्पनामपेक्ष्य लाघवात्पृथिवीत्व. एव तत्कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम् । घटीयगन्धत्वावच्छिनं प्रति घटत्वेन, पटीयगन्धत्वावच्छिन्नं प्रति पटत्वेन च कार्यकारणभावानामावश्यकत्वेन गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वेन कारणत्वे मानाभावात् । न च गौरवाद्विशेषकार्यकारणभावसत्त्व एव प्रमाणाभाव इति सामान्यकार्यकारणभावो निष्प्रत्यूह एवेति वाच्यम् । घटे पटीयगन्धापत्तिवारणाय विशेषकार्यकारणभावस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च गन्धत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वेनैव कार्यकारणभावस्वीकारात् न घटे पटीयगन्धापत्तिः, कारणस्य पृथिव्यास्तादात्म्यसम्बन्धेनैव तत्र सत्त्वेन गन्धत्वावच्छिन्नस्य तत्रोत्पत्तेर्जायमानत्वात्, न हि वयं पटीयगन्धत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वेन कारणत्वं वदाम इति वाच्यम् । यो यद्धर्माश्रयनिष्ठकार्यतानिरूपितयावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यः, स तद्धर्मवानिति व्याप्तिबलेन पटीयगन्धस्यैव तद्घटे आपाद्यमानत्वात् । न वा कारणताऽन्यूनवृत्तित्वं तत् । सत्तादौ तथात्वापत्तः । तस्मात् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवाऽवच्छेदकत्वं वाच्यम् । तथा च वायावपि गन्धप्रत्ययात् तस्य गन्धकारणताया आवश्यकत्वेन तत्र च पृथिवीत्वाभावेन पृथिवीत्वस्याऽनवच्छेदकत्वापत्तिर्दुर्वारा । न च चम्पककर्पूरादिभागौपाधिकी सा वाय्वादौ गन्धप्रतीतिरिति वाच्यम् । तत्र चम्पककर्पूरादिभागानामनागमनात् । आगमने वा चम्पकदलानां सच्छिद्रताप्रसङ्ग इति चेन्न । वायावपि चम्पकादिगन्धप्रत्यभिज्ञानेन तत्र तदाश्रयचम्पकावयवकल्पनात् । न चैवं चम्पकदलानां सच्छिद्रत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अङ्कुरदशामारभ्याऽदृष्टवशाकृष्टैर्भागैः शाखाद्युद्भवक्रमेण गगनमण्डलव्यापित्वस्य तराविव चम्पकदलेष्वपि पुरुषादृष्टवशाकृष्टैर्भागैरुपचयेन तस्य तुल्यायव्ययताध्रौव्यात । न चैवं कल्पनागौरवं, वायौ चम्पकभागस्याऽप्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम् । फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वादिति ।

न च पाषाणादौ गन्धाभावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम्। तत्राऽपि गन्धसत्त्वात्, अनुपलब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाऽप्युपपद्यते, कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्ध उपलभ्यते? भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणोपादानो-

दिनकरी।

पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति भावः। **इदमुपलक्षणम्।** रूपादिनाशकतावच्छेदकतयाऽपि पृथिवीत्वजातिसिद्धिर्द्रष्टव्या, प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽऽश्रयनाशाजन्यरूपनाशं प्रति स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्व-स्ववृत्तिरूपत्वोभयसम्बन्धेन विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकतावच्छेदकसम्बन्धघटकत्वात्। आश्रयनाशजन्यरूपनाशे व्यभिचारवारणायाऽजन्यान्तं नाशविशेषणम्। घटाग्निसंयोगेन पटरूपनाशापत्तिवारणाय समवेतत्वान्तस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धे प्रवेशः। तेजोवृत्तिरूपे प्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणाय तद्घटकतया पृथिवीत्वप्रवेशः। स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धे प्रवेशः। स्ववृत्तित्वं च कालिकविशेषणतया बोध्यम्। स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य सम्बन्धत्वे रूपत्वविशिष्टस्वसमवायिसमवेतत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नाश्यनाशकभावद्वयापत्तिरिति तत्त्यागः। एतेन पाकजगन्धे तेजः-संयोगस्य कारणत्वेनाऽपाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुरभ्यादेर्नियामकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावात् पृथिवीत्वं न जातिरिति प्रत्युक्तम्।

ननु गन्धवत्त्वस्य पृथिवीलक्षणत्वे पाषाणादौ गन्धशून्येऽव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति—**न चेत्यादिना।** **तत्राऽपि**-पाषाणादावपि। पृथिवीत्वेनेति शेषः। **गन्धसत्त्वात्**—गन्धानुमानात्। ननु पाषाणादौ गन्धसत्त्वेऽनुपलम्भो न स्यादित्यत आह—**अनुपलब्धिस्त्वति। अनुत्कटत्वेन**-अनुद्भूतत्वेन। ननु पाषाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावे नितरां तदधीनगन्धवत्त्वे प्रमाणाभाव इत्यतस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भूमिकामारचयति—**कथमन्यथेत्यादिना।** अन्यथा-पाषाणादौ पृथिवीत्वानङ्गीकारे। **तद्भस्मनि**—पाषाणभस्मनि। यद्यपि पाषाणे पृथिवीत्वाभावेनाऽलक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्त्व-

रामरुद्री।

तद्ग्राहकानुकूलतर्काभावादित्यस्वरसात् प्रमाणान्तरं दर्शयति—**इदमित्यादि। विलक्षणेति।** प्रभादिसंयोगेन रूपनाशानुत्पादा**द्विलक्षणेति। स्ववृत्तिरूपत्वस्येति।** रूपत्वस्य तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वे मानाभावात् **स्ववृत्तित्वप्रवेशः।** परम्परासम्बन्धे प्रविष्टविशेषणभागस्य सप्रतियोगिकत्वादेव विशिष्टपरम्परासम्बन्धस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात्तद्वृत्तेराधेयतायास्तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य तत्प्रतियोगिकत्वसम्भवादिति भावः। **स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वेति।** विलक्षणतेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगिसमवेतत्वेत्यर्थः। तेन पृथिवीत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिः। तेजःसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायानुयोगित्वस्य तेजस्यनङ्गीकारादिति भावः। **तेज इति।** विजातीयतेजःसंयोगेनेति शेषः। तेन जलादौ न गन्धापत्तिः, वैजात्यस्य पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकारादिति हृदयम्। **प्रत्युक्तमिति।** तादृशकार्यकारणभावाभावेऽपि रूपनाशकतावच्छेदकसम्बन्धघटकतयैव तत्सिद्धेरिति भावः।

पृथिवीत्वेनेतीति। **'तत्राऽपि गन्धसत्त्वात्'** इति मूलमसङ्गतं तत्र तत्साधकप्रमाणाभावादित्याशङ्कानिरासाय—**'गन्धसत्त्वात्'** इत्यस्य गन्धानुमानादित्यर्थकताया आवश्यकत्वेन तत्र हेत्वनुपन्यासे

पादेयत्वं सिद्ध्यति, यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं, तत् तदुपादानोपादेयमिति

दिनकरी ।

लक्षणं नाऽव्याप्तमिति व्यर्थस्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमः, तथाऽपि वस्तुस्थितिमनुरुध्य तथोक्तमिति ध्येयम् । पाषाणभस्मनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धः, तेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयम् , ततश्च भस्मारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वसिद्धिः, ततश्च पाषाणारम्भकावयवेष्वपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयं, भस्मारम्भकावयवपाषाणारम्भकावयवयोरैक्यात् , एवं च पाषाणस्याऽपि पृथिवीत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः (१) तदेतद्विशदयति—भस्मनो हीति । एतेन पाषाण इव तद्भस्मन्यप्यनुद्भूतगन्धापत्तिवारणाय पाषाणावयवेषु पाकाङ्गीकार आवश्यकः । एवं च पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पाषाणावयवैरेव तद्भस्मारम्भः, निर्गन्धैश्च तैरेव पाषाणारम्भः, अन्यथा 'तद्भस्मनि–'इत्याद्यसङ्गतिरिति परास्तम् । तथा सत्यप्युक्तप्रणाल्या पाषाणे पृथिवीत्वसिद्ध्या तेन गन्धानुमानसम्भवादिति । यद्द्रव्यमिति । अत्र च घटध्वंसप्रत्यक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरू-

रामरुद्री ।

मूलस्य न्यूनतापत्तेरिति भावः । व्यर्थ इति । पाषाणस्य पृथिवीत्व एव लक्षणस्याऽव्याप्तिः, तस्याऽपृथिवीत्वे तु तत्र गन्धासत्त्वस्याऽतिव्याप्तिवारकतया अनुकूलत्वादिति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुध्येति । पाषाणस्य पृथिव्यन्यद्रव्यताया अपसिद्धान्ततया लक्ष्यत्वेन तत्राऽव्याप्तिपरिहारस्यैवोचितत्वादिति भावः । पाषाणारम्भ इति । न च पाकजगन्धे गन्धनाशोऽपि कारणम्, अन्यथा गन्धनाशात् पूर्वमेव पाकेन गन्धोत्पादप्रसङ्गादिति कथं निर्गन्धपरमाणौ गन्धोत्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । गन्धं प्रति गन्धस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविरहादेव गन्धसत्त्वे तदुत्पादासम्भवात् । न चैवमपि जलादौ पाकेन पाकजगन्धापत्त्या तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गन्धहेतुता आवश्यिकेति वाच्यम् । विजातीयतेजःसंयोगस्यैव पाकत्वात्। जलादिवृत्तिसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारादिति भावः । द्रव्यपदमिति । ननु अग्रेध्वंसत्वेन ध्वंसजन्यत्वं विवक्षणीयं, तथा चाऽत्र न व्यभिचारः, प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन, विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ मध्यावधानन्तकार्यकारणभावे मानाभावादत्यत

---

(१) पाषाणो गन्धवान् , गन्धवदुपादानोपादेयत्वात् , यद्गन्धवदुपादानोपादेयं तत गन्धवत् , यथा घटः, इत्यनुमानेन तत्र गन्धसिद्धिः । ननु गन्धवदुपादानोपादेयत्वमेव पाषाणे नाऽस्ति कुतस्तत्र गन्धवत्त्वसिद्धिः ? अत आह–भस्मन इत्यादिना । तथा च पाषाणावयवा गन्धवन्तः, गन्धवदारम्भकत्वादित्यनुमानेन पाषाणावयवेषु गन्धसिद्धिरिति भाव इति केचन व्याचक्षते । तदसत् । गन्धवदुपादानोपादेये सुरभ्यसुरभिकपालद्वयारब्धे निर्गन्धघटे गन्धवत्त्वव्यभिचारात् । एतेन पाषाणः पृथिवी, गन्धवदुपादानोपादेयत्वात् , यथा घटः, इत्यपि निरस्तम् । तेनाऽनुमानेन तत्र पृथिवीत्वसिद्धावपि तादृशरीत्या प्रकृताव्याप्तिवारणासम्भवात् न च पृथिवीत्वेनैव तत्र गन्धवत्त्वमनुमेयमिति वाच्यम् । तस्य निर्गन्धघटे व्यभिचारात् । अतो गन्धवदुपादानोपादेयत्वेन तत्र पृथिवीत्वं साधयित्वा गन्धवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वमिति लक्षणपरिष्करणेन लक्षणसमन्वयः । वस्तुतस्तु 'तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः'–इति मूलस्थं गन्धहेतुत्वमेव लक्षणम् । न चैवं कालादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गन्धसमवायिकारणत्वस्यैवाऽत्र निर्दिष्टत्वात् । तदर्थमेव हि पाषाणे पृथिवीत्वमपि साधनीयं गन्धवदुपादानोपादेयत्वहेतुना, सिद्धे च पृथिवीत्वे तस्यैव गन्धकारणतात्मकताया व्यवस्थापितत्वेन सर्वत्र गन्धहेतुत्वलक्षणस्य गमनसम्भवादिति विभावनीयम् ।

व्याप्तेः, दृष्टं चैतत् खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये। इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यपाषाणस्याऽपि पृथिवीत्वं, तथा च तस्याऽपि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः।

दिनकरी।

पध्वंसे व्यभिचारवारणाय तत्। मिथ्याज्ञानध्वंशजन्यकायव्यूहे नवीनमते, दण्डप्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम्। प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंसपदम्। ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम्। तेन प्राचां मते प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः। ध्वंसजन्यत्वं चाऽदृष्टाद्वारकत्वेन विवक्षितम्। तेन शालग्रामशिलाध्वंसजन्ये नारकीयशरीरे न व्यभिचारः। न च दुग्धध्वंसजन्ये दध्नि दुग्धावयवजन्यत्वस्वीकारे दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधि न जन्यते इत्यङ्गीकरणीयम्, तथा च दाध्नि व्यभिचार इति वाच्यम्। दध्नो द्व्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारात्, द्व्यणुकरूपदुग्धध्वंसजन्यत्वेऽपि तस्य न तत्र व्यभिचारः, तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य दध्नि सत्त्वात्। न च दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्तिरिति वाच्यम्। दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात्, द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावात्, अन्यथा परमाणुस्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासम्भवात्, दधित्व–दुग्धत्वयोः परमाणौ जातिसङ्करप्रसङ्गादिति। व्याप्तिबोधार्थं दृष्टान्तमाह—**दृष्टं चैतदिति**।

रामरुद्री।

आह—**अथ वेति**। **कायव्यूह इति**। झटिति प्रारब्धक्षयार्थं सौभरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरपरिग्रहः पुराणेषु श्रूयते, तादृशकायसमूहे मिथ्याज्ञानजन्यानादिवासनाध्वंसोऽपि हेतुत्वेनाऽङ्गीकरणीयः, तत्त्वज्ञानरहितानां युगपदनेकशरीरपरिग्रहस्य क्वाऽप्यननुभवादिति। **यद्ध्वंसजन्य**मित्युक्तौ वासनोपादानानुपादेये कायसमूहे भवति व्यभिचार इति भावः। **नवीनमत इति**। दण्डप्रागभावध्वंसस्य नवीनमते दण्डरूपत्वानङ्गीकारेण दण्डजन्यघटादौ वक्ष्यमाणव्यभिचारासम्भवेन उक्तमेव प्रयोजनं तन्मत इति सूचनाय इदमुक्तम्। प्राचीनमते घटेऽपि व्यभिचारस्तदनुपादान इत्याह **दण्डेति**। **प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्येति**। मण्यभावजन्यवह्न्यादावित्यर्थः। **प्राचां मत इति**। नवीनमते तु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैव कार्यहेतुतया नाऽयं व्यभिचारः सम्भवतीति भावः। **नारकीयशरीर इति**। न च निषिद्धाचरणमेव पापद्वारा नरके तदुपयोगिशरीरे च हेतुरिति न व्यभिचार इति वाच्यम्। स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन निषिद्धकर्मणोऽपि हेतुत्वसम्भवादिति भावः। **दध्नीति**। स्थूलदध्नीत्यर्थः। **दुग्धावयवैरित्य**स्याऽपि स्थूलदुग्धावयवैरित्यर्थः, सिद्धान्तेऽपि दधिद्व्यणुकस्य दुग्धद्व्यणुकावयवजन्यत्वस्वीकारादिति। **व्यभिचार इतीति**। दधिद्व्यणुकस्य दुग्धद्व्यणुकध्वंसजन्यत्वे तत्र दुग्धद्व्यणुकावयवदुग्धद्व्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेति भावः। **द्व्यणुकातिरिक्तेति**। इदं च उपादानपदस्य साक्षादवयवपरताभिप्रायेणोक्तं, **तदुपादानोपादेय**मित्यस्य तदारम्भकपरमाण्वारब्धमित्यर्थकत्वे तु स्थूलदध्नोऽपि स्थूलदुग्धध्वंसजन्यत्वेऽपि न क्षतिः, तदारम्भकपरमाण्वारब्धत्वस्य तत्र सत्त्वात्। परमाणौ तदारम्भकत्वं च तत्सत्ताप्रयोजकसत्ताकत्वमेव शक्यते निर्वक्तुम्, अन्यथा स्थूलपाषाणारम्भकावयवोपादेयत्वे भस्मनोऽपि पाषाणत्वापत्त्याविशेषाद्दधिपर्यन्तानुधावने प्रयोजनाभाव एवेति चिन्तनीयमिति। **तस्येति**। नियमस्येत्यर्थः। **तत्र**—दधिद्व्यणुके। **मानाभावादिति**। दुग्धारम्भकपरमाणूनामन्यत्र गमनं, दध्यारम्भकतद्भिन्नपरमाणूनामत्राऽऽगमनमित्यस्य कल्पनं तत्प्रयोजकविरहेणाऽयुक्तमिति भावः। **अन्यथेति**। दधिद्व्यणुकस्य दुग्धपरमाणुजन्यत्वे इत्यर्थः। ननु द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे बाधकाभाव एव मानं भविष्यतीत्यत आह—**दधित्वेत्यादि**।

षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥
स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

नानेति । शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते, न तु जलादौ, तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात्, पृथिव्यां त्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसम्भवात्। न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं, तत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, रूपनाशवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वस्य वा वाच्यत्वात्, वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात्, न्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

षड्विध इति । मधुरादिभेदेन यः षड्विधो रसः, स पृथिव्यामेव, जले मधुर एव रसः । अत्राऽपि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः ।

'द्विविधः' इति वस्तुस्थितिमात्रं, न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं, द्विविधत्वस्य व्यर्थत्वात्। द्वैविध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् ।

स्पर्श इति । तस्याः—पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि वर्तत

दिनकरी ।

मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं, तल्लक्ष्ये प्रतिपादयति-**शुक्लेत्यादिना** । अलक्ष्ये लक्षणगमनासत्त्वं प्रतिपादयति—**न त्विति** । रूपद्वयवद्वृत्तिसत्तारूपजातिमति गुणादावतिव्याप्तिवारणाय-**द्रव्यत्वव्याप्येति** । द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय-**रूपद्वयवद्वृत्तीति** । द्रव्यत्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय-**जातीति** । अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वादिघटितत्वेन गौरवादाह—**रूपनाशेति** । अत्राऽपि प्रतिपदव्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या ।

"षड्विधस्तु रसस्तत्र-" इति मूलोक्तं रसस्य षड्विधत्वं प्रकाशयति-**मधुरेत्यादिना** । यत्र नानारसा नोत्पन्नास्तत्राऽव्याप्तिरित्यत आह—**अत्राऽपीति** ।

ननु मूले **"गन्धस्तु द्विविधो मतः-"** इत्यनेन द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं, तच्चाऽयुक्तं, द्वैविध्यांशस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—**वस्तुस्थितिमात्रमिति** । वस्तुगत्या गन्धो द्विविधस्तिष्ठतीति सूचयितुमुक्तं, न तु लक्षणे द्वैविध्यस्याऽपि प्रवेश इत्यर्थः । गन्धस्य द्वैविध्यं प्रकाशयति—**द्वैविध्यं चेति** ।

रामरुद्री ।

जातीति । अत्राऽपि वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेनैव विवक्षणीयम्। अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं चाऽऽदाय जलेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात्, एवं च जातिपदव्यावृत्तिर्जलपृथिव्युभयत्वादिकमादायैवेति द्रष्टव्यम्। **अपेक्षेति** । रूपनिष्ठं द्वित्वं न सङ्ख्यारूपं, गुणे गुणानङ्गीकारात्, अपि तु रूपद्वयविषयकापेक्षाबुद्धिविषयत्वरूपं तन्निवेशनीयमिति गौरवमतस्तदघटितं रूपनाशघटितलक्षणं प्रणिनाय। नाशत्वं च अखण्डोपाधिरूपमेवेति न गौरवमिति भावः। **द्वित्वादिघटितत्वेनेति** । **आदिपदं** सम्पातायातं तदितरभागस्योभयत्र तुल्यत्वादिति ध्येयम्। **जातीतीति** । अत्रापि पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्।

इत्युक्तं पाकज इति। इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थं तदुक्तं, पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं तु लक्षणम्, अधिकस्य वैयर्थ्यात्। यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नाऽस्ति, तथाऽपि पाकजस्पर्शवद्वृत्ति—द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः॥ इति पृथिवीनिरूपणे पृथिवीलक्षणकथनम्॥

दिनकरी।

अनुष्णाशीतत्वस्य वैयर्थ्यादाह—**इत्थं चेति**। पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रोक्तावित्यर्थः। न्यायमते पाकजस्पर्शाभाववति पटे, वैशेषिकमते पाकजस्पर्शस्य परमाणुष्वेव विद्यमानत्वादवयविनि पाकासिद्धिमाशङ्क्य निषेधति—**यद्यपीति। पाकजस्पर्शेति। 'पटादौ'** इत्यादिपदेन वैशेषिकमतेऽवयविमात्रपरिग्रहः। सत्तारूपजातिमादाय गगनादावतिव्याप्तिवारणाय-**द्रव्यत्वव्याप्येति**। द्रव्यत्वसमानाधिकरणसत्तामादायाऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप्यभागः। स्पर्शसमानाधिकरणजलत्वादिकमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय-**पाकजेति**। पाकजद्रवत्वसमानाधिकरणतेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणाय-**स्पर्शेति**। जलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय जलादावतिव्याप्तिवारणाय-**जातीति**।

अत्र च पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वाल्लक्षणत्वं न सम्भवतीति तत्परित्यागः। वस्तुतस्तु पृथिवीत्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम्। न च व्यतिरेकसहचारेणाऽप्यन्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इत्याचार्यमते न पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्। हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेऽपि हेतुमान् साध्यवानिति बोधस्याऽनिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि हेतुत्वाविरोधात्, व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतायां तु सुतराम्।

इति पृथिवीनिरूपणे पृथिवीलक्षणकथनम्॥

रामरुद्री।

ननु पृथिवीत्वमपि पृथिवीलक्षणं सम्भवतीति तत् कथं त्यक्तमित्याशङ्कां निरस्यति—**अत्रेति। आचार्यमत इति**। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानमेव सर्वत्राऽनुमितौ कारणम्। न चैवमन्वयसहचारज्ञानेन पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तिज्ञानासम्भवात् कथमनुमितिरिति वाच्यम्। तत्र व्यतिरेकसहचारग्रहेणैवाऽन्वयव्याप्तिग्रहस्वीकारात्। तथा चाऽन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्वम्, हेतौ व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम्, उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वमित्याचार्यमतम्। उभयव्याप्तिज्ञानस्याऽनुमितिकारणतावादिमणिकारमत एव गृहीतान्वयमात्रव्याप्तिमत्त्वादिकं केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यम्। **न पक्षतावच्छेदकस्येति**। व्याप्तिग्रहदशायामेवाऽनुमितिग्राह्यस्य पक्षतावच्छेदके साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः। **अविरोधादिति**। समानाकारिकाया अधिकविषयिण्या अपि तथाविधाया एव सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। यद्यपि तथा चाऽयमित्युपनयवाक्यात् पक्षो हेतुमानिति बोधस्यैव प्राचीनैः स्वीकारात्पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये उपनयनवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिरस्ति, तथाऽपि परार्थानुमितावेव न्यायप्रयोगस्याऽपेक्षणीयतया स्वार्थानुमितिमादायैव लक्षणप्रयोजनसम्भवात् उपनयवाक्याच्छाब्दबोधासम्भवेऽपि क्षतिविरहात्। नवीनमते साध्यव्याप्यहेतुमत्ताबोधस्यैवोपनयजन्यत्वोपगमेन विधेयांशेऽधिकावगाहितया तत्सम्भवाच्चेति भावः। **सुतरामिति**। इदमुपलक्षणम्—अवच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितिसम्भवोऽपि बोध्यः, सामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धेस्तत्राऽप्रतिबन्धकत्वादिति दिक्॥

॥ इति पृथिवीनिरूपणे पृथिवीलक्षणकथनम्॥

नित्याऽनित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवाऽवयवयोगिनी ।

नित्येति । **सा-पृथिवी द्विविधा, नित्याऽनित्या चेत्यर्थः ।**

अणुलक्षणा-**परमाणुरूपा पृथिवी नित्या ॥ ३६ ॥**

तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिरूपा सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः । सैव अनित्या पृथिव्येवावयववतीत्यर्थः ।

नन्ववयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः (१) । न च परमाणूना-मतीन्द्रियत्वाद् घटादीनां प्रत्यक्षं न स्यादिति (२) वाच्यम् । एकस्य परमा-णोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात् (३), यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः स्थूल इति बुद्धेर-नुपपत्तिरिति वाच्यम् । एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः ।

नैवम् । परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्याऽपि प्रत्यक्षत्वाऽयोगात्, दूरस्थकेशस्तु नाऽतीन्द्रियः, सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् (४) । न च

दिनकरी ।

अणुत्वस्य द्व्यणुकेऽपि सत्त्वादाह--**परमाणुरूपेति** ।

बौद्धः शङ्कते -**नन्विति** । नन्वयं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यत्यत आह --**परमाणुपुञ्जैरेवेति** । विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः । **उपपत्ते-रिति** । अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । **तत्समूहस्य**-परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह--**यथेति** । तत्समूहस्य केशसमूहस्य । **अनुपपत्तिरिति** । परमाणूनाम-नेकत्वादणुत्वाच्चेति भावः । **इति वदुपपत्तेरिति** । तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिः, एवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जे-ष्वपीति भावः । **प्रत्यक्षत्वायोगादिति** । तथा च स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां पर-स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः । दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो नाऽतीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह-**दूरस्थकेशस्त्विति** । **तस्यैवेति** । तस्य-दूरस्थ-

रामरुद्री ।

नन्वयं घट इति प्रतीतेः परमाणुपुञ्जविषयकत्वे मृत्पिण्डेऽपि तथा प्रतीत्यापत्तिः, तत्राऽपि तत्सत्त्वा-दित्यतस्तद्व्याचष्टे **विलक्षणेति** । **संस्थानं**-संयोगः । **समूहस्यैकत्वादिति** । समूहशब्दार्थ-स्तावद्धान्यनिष्ठसङ्ख्याविशेष एव, न तु तद्विशिष्टधान्यानि, तत्रैकत्वाभावात्, प्रत्येकमेकत्वसत्त्वेऽपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति ध्येयम् । **संयोगविशेषस्येति** । एकधान्यसंयुक्तापरधान्यसंयुक्तान्यधान्यप्र-तियोगिकसंयोगस्येत्यर्थः । **न सम्भवतीति** । अन्यथा पिशाचादीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वाप-त्तिरिति भावः । ननु **'तस्यैव'** इत्यस्य दूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थकत्वे **'एव'** कारासङ्गतिः, सन्निधाने घटादेरपि

---

(१) घट इति प्रतीतिविषयस्य परमाणुपुञ्जात्मकतया परमाणुषु द्रव्यसमवायाभाव इति भावः ।

(२) परमाणवो न घट इति प्रतीतिविषयाः, अतीन्द्रियत्वादिति भावः ।

(३) परमाणुसमूहो नाऽतीन्द्रियः, समुदायत्वादित्यनुमानेन स्वरूपासिद्धिः पूर्वानुमाने इति भावः । दृष्टान्तश्चाऽत्र दूरस्थकेशसमूह एव ।

(४) तथा च प्रागुक्तानुमाने बाध इति भावः ।

तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम् (१)। अदृश्यस्य दृश्यानुपादत्वात्, अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततेः कदा चिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात्(२)। न चाऽतितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम्। तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात्। न चाऽदृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यम्। यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्य चित् स्वभावादाचक्ष्महे, किन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवतो दृश्यत्वं, तदभावे चाऽदृश्यत्वम्। तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षत्वं, न तु द्व्यणुकादेः, तदभावात्, न हि त्वन्मतेऽपि सम्भवतीदं, परमाणौ महत्त्वाभावात्।

दिनकरी।

केशस्य। 'एव'कारश्च तच्छब्दप्राक्तन'सन्निधान'पदेनाऽन्वेति। तथा च सन्निधानत एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। तथा च दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् तद्दशायामप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति भावः। **उत्पन्नत्वादिति**। क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः। **अन्यथा**—अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे। **तत्र**—तादृशदहनोत्पत्तिस्थले। **तदन्तःपातिभिः**—अतितप्ततैलान्तःपातिभिः। **स्वभावात्**-कारणनैरपेक्ष्यात्। **उद्भूतरूपादीति**। आदिनाऽऽलोकादिपरिग्रहः। **तदभावे**—महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे, **तदभावात्**-महत्त्वाभावादित्यर्थः।

रामरुद्री।

प्रत्यक्षत्वादत आह–**'एव'कारश्चेति**। ननु अदृश्यपरमाणुपुञ्जाद्दृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्मूलोक्ता नं सङ्गच्छते, परमाणूनां नित्यत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते–**क्षणभङ्गेति**। तथाहि तेषां प्रयोगः,–यत् सत्, तत् क्षणिकं, दीपसन्ततिवदिति भावः। **'अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात्'** इति मूलं, तत्र यद्यपि **उपादानपदं** न कारणार्थकं सम्भवति, स्वमतेऽप्यदृश्यादृष्टस्य दृश्यघटादिकारणत्वात्, नाऽपि समवायिकारणार्थकं सम्भवति, अदृश्यपरमाणौ दृश्यपरमाणुसमवायिकारणतायास्तैरप्यनङ्गीकारात्, समवायेन परमाणौ परमाणोर्वृत्तित्वाङ्गीकारे परमाणोरेव सावयवत्वापत्त्याऽवयविनिराकरणानुपपत्तेः, नाऽपि प्रकृत्यर्थकं, प्रकृतित्वं हि दध्नो दुग्धादौ स्वजनकनाशप्रतियोगित्वं, तच्च न तेषां मते परमाणुषु सम्भवति, क्षणभङ्गवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यक्तित एवोत्तरोत्तरव्यक्तेरुत्पादस्याऽनुमततयाऽन्तरा नाशक्षणव्यवधानस्य तैरनङ्गीकारादिति महदसमञ्जसम्, तथाऽपि त्वन्मत इत्यादिपूरणान्नाऽनुपपत्तिः, तन्मते पूर्वपूर्वव्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरव्यक्तिहेतुतयाऽदृष्टादेः कारणतानभ्युपगमेनोपादानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वे क्षतिविरहादिति ध्येयम्। **कारणनैरपेक्ष्यादिति**। तथा च त्वन्मतेऽतीन्द्रियत्वं प्रत्यक्षत्वञ्च स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकपदार्थो·

---

(१) तथा च न बाध इत्याशयः। तथा च परमाणुपुञ्जो नाऽतीन्द्रियः दृश्यत्वादित्यनुमानं फलितम्। अत्र यद्यपि परमाण्वतिरिक्ते कस्मिंश्चित् कल्पिते सिद्ध एवाऽस्माकमवयवीति मुक्तावलीकृतां दृश्यखण्डनमयुक्तं, तथाऽपि अदृश्यपरमाणुभिर्दृश्यपरमाणूनां पुञ्ज एव जन्यते, न त्वेकोऽवयवीति तेषां सिद्धान्तः, अन्यथा यद्येकोऽवयवी स्यात्, पाणौ कम्पमाने शरीरमपि कम्पेत! केषु चिद्भागेषु रक्तेषु सर्वोऽप्यवयवी रक्त उपलभ्येत! यत्र क्वचन भागे आवृतोऽवयवी नैवोपलभ्येत! तस्मात् सकम्पत्वाकम्पत्वरक्तत्वारक्तत्वावृतत्वानावृतत्वादिविरुद्धधर्माणामेकत्राऽसम्भवेन तदाश्रयतया परमाणुपुञ्ज एव कल्पनीय इति सर्वं समञ्जसमिति। तदेतत्खण्डयितुं मूलकारस्य प्रयास इत्यवधेयम्।

(२) तथा च स्वरूपासिद्धिरत्राऽप्याशङ्किता॥

इत्थं चाऽवयविसिद्धौ (१) तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम्। इत्यवयव्यनुमानम् ॥

तेषां चाऽवयवावयवधाराया अनन्तत्वे(२) मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्र-

दिनकरी।

अत्र **नास्तिकमतानुयायिनः**-परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः। न च महत्त्वाभाव एव बाधकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनकत्वात्। न च परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात्। न च परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः, परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यम्। तन्मते कपालस्याऽपि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपरमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात्, पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः।

तन्न, घट इत्यादिप्रतीतिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्तावयविसिद्धि रिति दिक् ॥ इत्यवयव्यनुमानम् ॥

मेरुसर्षपयोरिति। 'अपि'शब्दः 'साम्यप्रसङ्गः' इत्युत्तरं सम्बद्धयते, तेन च द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते। **साम्यं**--परिमाणतारतम्याभावः,

रामरुद्री।

त्पादकत्वे चक्षुरादौ कदाचिद्दृश्यत्वमापादितं, मन्मते तु कारणबलात् त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभावात् द्व्यणुकस्याऽतीन्द्रियत्वसम्भवाददृश्यस्य दृश्यकारणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः।

विलक्षणसंयोगेति। विजातीयसंयोगेत्यर्थः। तच्च वैजात्यं चक्षुःपिशाचादिसंयोगव्यावृत्तमेवाऽङ्गीकरणीयम्, अतो न तेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः। 'एव' कारेण तदतिरिक्तमहत्त्वास्वीकारः सूचितः, अवयविमात्रस्यैवाऽनङ्गीकारात्, आकाशकालाद्यप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनङ्गीकाराच्च तन्महत्त्वेऽव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम्। **उत्पत्तिनाशयोः स्वीकारादिति।** न चैवं प्रतिक्षणं घटादावुत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। घटधाराया दीपकधारावदविच्छिन्नत्वेन तत्प्रत्यक्षासम्भवात्, प्रत्यक्षपुञ्जस्य सजातीयपुञ्जान्तरपूर्वत्वाभावे नाशस्य तादृशपुञ्जान्तरानुत्तरत्वे चोत्पत्तेः प्रत्यक्षसम्भवादिति भावः। **सिद्धान्तादिति।** कपालरूपपुञ्जद्वयाद्घटरूपैकपुञ्जोत्पत्तिरिति तत्सिद्धान्तादित्यर्थः।

दिगिति। त्र्यणुक एवाऽवयवधाराया विश्रान्तिरितिदीधितिकारमते त्र्यणुकपुञ्जस्य केशसमूहवत् प्रत्यक्षसम्भवेऽपि नानात्र्यणुकानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेवाऽतिरिक्तावयविसिद्धिरिति सूचितम् ॥ इत्यवयव्यनुमानम् ॥

महत्त्वापत्तिरिति। अपकृष्टमहत्त्वं प्रति स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन सङ्ख्यायाः कारणत्वाभावा-

---

(१) नन्वेवमपि अवयवी स्वावयवेषु कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा वर्तते? नाऽऽद्यः, एकत्र सम्बद्धे द्वितीयावयवसम्बन्धासम्भवप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, अवयवव्यतिरिक्तस्यैकदेशस्याऽप्रसिद्धेः। किञ्च यदेकं तदेकत्रैव वर्तते, यथा रूपम्, एकश्चाऽवयवी भवदभिमतः, स कथं नानाऽवयवेषु स्थास्यति? अपि च यदनेकवृत्ति, तदनेकम्, यथाऽनेकभाजनगतानि तालफलानि, इति कथमवयविसिद्धिरिति चेन्न। वृत्तित्वे कृत्स्नैकदेशविकल्पस्याऽप्रामाणिकत्वात्। यद्वर्तते तदाश्रयाश्रितभावलक्षणया वृत्त्या वर्तते, न चैकस्याऽनेकस्मिन् सम्बन्धोऽनेकेषां वैकस्मिन् सम्बन्धोऽदृष्टः। प्रथमे नानामणिगतस्य सूत्रस्य, द्वितीये रूपरसगन्धादेरेव दृष्टान्तत्वात्। इति सिद्धोऽवयवी।

(२) अवयवयधाराया अनन्तत्वे-समवेतद्रव्यत्वस्य समवेतद्रव्यजन्यत्वव्याप्यत्वे इत्यर्थः

सङ्गः (१), अतः क्व चिद्विश्रामो वाच्यः, यत्र तु विश्रामः, तस्याऽनित्यत्वेऽसमवेत(भाव)कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् तस्य नित्यत्वम्। महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाऽणुपरिमाणतारतम्यस्याऽपि क्व चिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः (२)। न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यम्। त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनु-

दिनकरी।

परिमाणकारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः। न च मेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, न तु सर्षपावयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम्। मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याऽप्यापादनीयत्वात्। न च मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यम्। प्रचयविशेषस्याऽपि सङ्ख्याविशेषनियम्यत्वेन सङ्ख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति। ननु तथाऽपि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह—**यत्र त्विति। असमवेतेति।** असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत आह—**महत्परिमाणेति। चाक्षुषद्रव्यत्वादिति।** आत्मनि व्यभि-

रामरुद्री।

दिति भावः। **कारणीभूताया इति।** परमाणूत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः। **साम्यादिति। साम्यमत्र** उभयावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव, न त्वेकजातीयत्वम्, अवयवधाराया अविश्रान्तत्वे तत्सङ्ख्याया एवाऽसिद्धेरिति ध्येयम्। **संयोगविशेषादिति।** मुष्टिपरिमिततूलस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं, तथा मेरोरवयवेषु अत्यन्तशिथिलसंयोगात् मेरुपरिमाणस्योत्कर्षः, सर्षपावयवेषु च किञ्चिच्छिथिलसंयोगात्तत्परिमाणस्याऽपकर्ष इति भावः। **सङ्ख्याविशेषनियम्यत्वेनेति।** यद्यप्यवयवानां सङ्ख्यासाम्येऽपि प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते, तथाऽपि सर्षपावयवेषु दृढतरसंयोगेनाऽपि परिमाणापकर्षासम्भव इत्यत्र तात्पर्यम्। वस्तुतो मेरोरवयवेषु सर्षपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयाङ्गीकारे सर्षपापेक्षया मेरौ मार्दवापत्तिरेव बाधिकेति विभावनीयम्। **मूले—असमवेतेत्यादि।** ननु ध्वंसस्याऽसमवेतकार्यस्य सिद्धान्तिभिरप्युत्पादाङ्गीकारादापत्तिरियमसङ्गतेत्यत आह—**असमवेतभावेति।**

---

(१) मेरुर्यदि सर्षपविशिष्टः स्यात्सर्षपपरिमाणतुल्यपरिमाणवान् स्यादित्यापत्तिः। सर्षपवैशिष्ट्यं च स्वाश्रयत्व—स्वप्रयोजकावयत्ववत्त्वोभयसम्बन्धेन। स्वाश्रयत्वं च स्वप्रयोजकावयवकूटवदवयवप्रयोज्यत्व—स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। स्ववृत्तित्वमपि स्वप्रयोजकावयवप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन। कूटवत्त्वं च स्वीयपरिमाणतुल्यपरिमाणवत्त्वसम्बन्धेन। स्वप्रयोजकावयवत्ववत्त्वं च स्वव्यापकतानवच्छेदकसङ्ख्याविभाजकधर्मावृत्तित्व—स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकसङ्ख्याविभाजकधर्मवृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेन। प्रथमवृत्तित्वं स्वप्रयोजकावयवकूटत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। द्वितीयवृत्तित्वं स्वप्रयोजकावयवत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति तदर्थः। तेनाऽवयवधाराया अनन्तत्वेऽपि तादृशानन्तावयवारब्धानां त्रसरेणूनामेव साम्यं युक्तं, मेरुसर्षपयोस्त्वारम्भकत्रसरेणूनामेव सङ्ख्यातारतम्येन परिमाणतारतम्यमुपपद्यते इति मेरौ सर्षपसमानताऽऽपत्तिः कथमुक्ता मूलकारेणेति केषां चिदाशङ्का प्रत्युक्ता।

(२) अणुपरिमाणतारतम्यं क्व चिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानम्। ननु परमाणोरसिद्धौ अणुपरिमाणस्यवाऽसिद्ध्या तत्तारतम्यरूपपक्षा-

मानेन तदवयवसिद्धौ, त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः। न चेदमप्रयोजकम्, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात्। न चैवंक्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्धयेदिति वाच्यम्। अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति (१)। इति परमाणुसाधनम्॥

दिनकरी।

चारवारणाय चाक्षुषपदम्। घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम्। **तदवयवसिद्धाविति**। त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः। **तदसिद्धेरिति**। अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः।

अत्र नव्याः, 'त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः–'इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः। न च चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं, तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं, तच्चाऽवयवसङ्ख्याजन्यमित्यवयवं विना तन्नोत्पद्यत इत्यनुकूलतर्कसत्त्वान्नाऽप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम्। त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात्। न चाऽणुव्यवहारस्याऽणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम्। तस्याऽपकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात्, महत्यऽपि महत्तमादणुव्यवहारात्। न चैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवाऽस्त्ववयवीति वाच्यम्। विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात्। न च तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं, घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यम्। सम्भवति साक्षात्सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयत्वकल्पने गौरवादित्याहुः।

ननु परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत्, एवं द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिः त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकवदिति चेन्न। प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाकल्पनात्। अत्रेदं चिन्त्यम्। त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु, परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपत् द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात्।

रामरुद्री।

मूले—अनेकद्रव्यवत्त्वस्येति। स्वसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन नानाद्रव्यवत्त्वस्येत्यर्थः, न तु समवेतत्वसम्बन्धेन तथात्वं तदर्थः, तथा सति परमाणुसाधकानुमानस्याऽप्रयोजकत्वशङ्काया अनिवृत्तेरिति ध्येयम्।

परम्परयेति। घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ स्वाश्रयसमवायित्वसम्बन्धेन घटत्वभानमित्यर्थः। **'आहुः'** इत्यनेन विलक्षणसंयोगविशिष्टाणुपुञ्ज एव घटत्वाङ्गीकारे नैष दोष इत्यस्वरसः सूचितः।

प्रमाणाभावेनेति। तादृशद्रव्ये इत्यादिः। त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या द्व्यणु-

---

प्रसिद्धेरुक्तानुमाने दुर्वारता। यदि च महत्त्वापकर्ष एवाऽणुपरिमाणत्वेनाऽऽख्यायत इत्युच्यते, तदा तस्य त्रसरेणावेव विश्रान्तत्वेन परमाणोरसिद्धिरेव, अणुत्वत्व-महत्त्वत्वजात्योर्जातिसङ्करापत्तिश्च, इत्याशङ्क्य परमाणुसाधकप्रमाणान्तरोपन्यासाय शङ्कते–न चेत्यादिना।

(१) परमाणोरवयवा वर्तन्ते, त्रयाणां परमाणूनां संयोगस्यैव तदनुमापकत्वात्, तथा हि परमाणुः परमाणुना सम्बध्यते चेदेकदेशेन वा कार्त्स्न्येन वा? आद्ये तदवयवसिद्धिः, द्वितीये संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तितानियमभङ्गादपसिद्धान्तः, द्व्यणुकस्य प्रथिमानुपपत्तिश्चेति यत् केषांचिन्मतं, तदत्यन्तमसत्। निरवयवेष्वीदृशशङ्कायाः स्वात्मलाभासम्भवात्। यथा हि निरवयवेणाऽऽकाशेन घटपटादयः सम्बद्ध्यन्ते परं, न तेनाऽऽकाशोऽवयवी, तथैव परमाणुष्विति।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

सा चेति । सा-कार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा, शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः । तत्र देहमुदाहरति—योनिजादिरिति । योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः ।

योनिजमपि द्विविधं-जरायुजमण्डजं चेति । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं-सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् ।

स्वेदजाः-कृमिदंशाद्याः । उद्भिज्जाः-तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् ।

दिनकरी ।

वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तम्, अणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति ॥

इति परमाणुसाधनम् ॥

मूलस्थस्य 'देहमिन्द्रियं विषयस्तथा' इत्यस्य त्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह—सा-कार्यरूपेति ।

योनिजं—शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यं, तद्भिन्नमयोनिजम् । जरायुजमिति । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां (१) परिग्रहः । सर्पादीनाम्'इत्यादिना विहङ्गमादिपरिग्रहः ।

स्वेदजमुदाहरति—कृमिदंशाद्या इति । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । 'उद्भिज्जादिकम्' इत्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः, तच्छरीराणामुत्पत्तेर्धर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । तेषामयोनिजत्वे त्वा-

रामरुद्री ।

कस्सिद्धिसम्भवेऽपि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादेः सिद्ध्यसम्भवादिति भावः । लाघवादिति । न चैवं तस्य त्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रत्यक्षद्व्यणुकवासनावासितैरेव तथा व्यवह्रियमाणत्वात् ।

"जालसूर्यमरीचिस्थं यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृतः–"

इति स्मृतौ त्रसरेणुपदस्यैव प्रयोगात्, तत्पदञ्च मण्डपादिपदवत् केवलरूढमेव । यद्वा त्रिभिः सहितो रेणुस्त्रसरेणुः, हितलोपः आर्ष इत्येव तत्राऽस्तु व्युत्पत्तिरिति भावः । एतदपेक्षयाऽपि त्र्यणुकनित्यतायामेव लाघवं, परमाण्वादिकल्पने गौरवादिति ध्येयम् । हेतुपरत्वं–कार्यपरत्वम् । परमाणोर्विषयत्वेऽपि 'विषयस्तथा' इत्यस्य जन्यविषयार्थकतया परमाणोस्तथात्वं नाऽस्त्येव, अत एव कारिकायामग्रेऽपि "विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्तः–" इत्येवं वक्ष्यतीति भावः ॥ इति परमाणुसाधनम् ॥

योनिजमित्यस्य योनिद्वारा निर्गतमित्यर्थकत्वे कदा चित् स्वेदजस्याऽपि योनिद्वारा निर्गमसम्भवादतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहाराय व्याचष्टे—शुक्रेति । पशुमृगादीनामिति । यद्यपि पशुपदस्य लोमवल्लाङ्गूलवद्वाचकतया तेनैव मृगसंग्रहे पृथङ्मृगपदोपादानं व्यर्थं तथाऽपि गोबलीवर्दन्यायेन, लाङ्गूलरहितस्याऽपि मृगविशेषस्य सम्भवाभिप्रायेण वा तदुपादानमिति बोध्यम् । विहङ्गमादीत्यादिना वल्लीप्रभृतीनां परिग्रहः ।

दंशाद्या इति । ननु कृम्यादीनामपि शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव, शरीरमात्रस्य तथात्वादित्याशङ्कायामाह—तच्छरीराणामिति । तेषामिति । देवादिशरीराणामित्यर्थः, न तु कृम्यादिशरीराणा-

(१) ग्राम्याश्चतुष्पदः पशवः, आरण्याश्च ते मृगा इत्याख्यायन्ते ।

न च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम्। गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्। न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम्। तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्। न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवाऽस्तु, न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यम्। क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्, गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः, तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम्।

शरीरत्वं न जातिः, पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्। किन्तु चेष्टाश्रयत्वं वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वान्नाऽव्याप्तिः। न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं मान-

दिनकरी।

गम एव–"ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्राः" इत्यादिः प्रमाणम्। "योनिं विना न शरीरम्" इत्येवंविधागमे च योनिपदं कारणमात्रपदं, शरीरपदं मनुष्यदेहपरं वा।

'गन्धादि' इत्यानिना शुक्लेतररूपपरिग्रहः। **'क्लेदोष्मादेः'** इत्यादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः। **क्लेदः**–क्षरणं, स्वेद इति यावत्। **ऊष्मा**—पाकः औष्ण्यमिति यावत्। तच्च शरीरसम्बन्धेन पुष्पादौ रूपादिपरावृत्त्याऽनुमीयते, अनुष्णात् तदनुत्पत्तेः। **व्यूहः**–क्रिया। **अवकाशः**–मुखादावन्नादिगत्यप्रतिबन्धः। ननु कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत आह—**तेनेति**। शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः। एवं च शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभुतोपादानकत्वनिबन्धनः, किन्तु तज्जन्यत्वनिबन्धनः, तत्राऽप्येकैकस्योपादानत्वं, चतुर्णां निमित्तत्वमिति विवेकः।

किन्तु चेष्टेति। चेष्टात्वं—जातिविशेषः, चेष्टत इतिप्रत्यक्षसिद्धः। न च शरीरत्वमेव पृथिवीत्वादिव्याप्यजातिः, चेष्टात्वं तु तत्क्रियात्वमिति वाच्यम्। पृथिवीत्वादिना

रामरुद्री।

मित्यर्थः, उत्तरत्र वक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजत्वसाधकत्वाभावादिति ध्येयम्। **योनिं विनेति**। शुक्रशोणितमेलनं विनेत्यर्थः। **कारणमात्रपरमिति**। नन्वेवं कार्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽसम्भवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनाऽनुत्पत्तिकथनं न युज्यते इत्याशङ्कायामाह—**शरीरपदमिति**। अत्र मनुष्यपदं पश्वादीनाप्युपलक्षकम्।

ननु मानुषादिशरीरे पृथिवीत्वसाधनाय मूले **'गन्धादिमत्त्वात्'** इति हेतुरुपन्यस्तः, तत्र हेतौ आदिपदं व्यर्थं, केवलगन्धस्यैव पृथिवीत्वाव्यभिचारित्वात्। न चाऽऽदिपदं हेत्वन्तरसूचनायेति वाच्यम्। गुणान्तरस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारित्वेन तदभावादित्यत आह—**'गन्धादि'इत्यादिनेति**। तथा च नीलादिहेत्वन्तरसूचनार्यैवाऽऽदिपदमिति भावः। शरीरस्याऽद्रवत्वेन क्षरणासम्भवादाह—**स्वेद इतीति**। ननु पाको रूपपरावर्त्तकतेजःसंयोगः, स च पृथिवीत्वस्यैव साधकः, न तु तेजस्त्वस्य, पृथिवीभिन्ने पाकानङ्गीकारादत आह—**औष्ण्यमितीति**। उष्णस्पर्श इत्यर्थः। **व्यूहः—क्रियेति**। यद्यपि क्रियावत्त्वं न वायुत्वसाधकं, तस्य पञ्चद्रव्यसाधारणत्वात्, तथाऽपि वायोरेव सदागतिमत्त्वेन क्रियापदस्याऽत्र सर्वदा क्रियावत्त्वार्थकतया न तेन वायुत्वसाधनानुपपत्तिः। न च सुषुप्तिदशायां शरीरेऽपि क्रियाविरहात् स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्। तदानीमपि श्वासादिप्रयुक्तक्रियासत्त्वादिति भावः। **चतुर्णामिति**। यद्यपि जलपरमाण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेव घट इव शरीरमुत्पद्यत इति वाय्वन्तत्रयाणां तत्र कारणत्वं, जलसम्बन्धाभावे संश्लेषाभावेन अवयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शसर्वदागत्यभावापत्त्या च जलादीनां कारणतासम्भवादाकाशसंयोगस्याऽव्यावर्त्तकतया कथं तस्य कारणत्वं, तथाऽपि निविडपाषाणादौ भेकादीनामनुत्पत्त्याऽवकाशविधयाऽऽकाशस्य शरीरकारणत्वमिति मन्तव्यम्। **विवेक इति**। भेद इत्यर्थः।

मिति वाच्यम्। आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात्। तत्रैव किं मानमिति चेत्, भग्नक्षतसंरोहणादिना तदुन्नयनात्। यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति, तदाऽन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम्। न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। तादृशे प्रमाणाभावात्। अथ वा चेष्टावदन्त्यावयविवृत्ति-द्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वम्, अन्त्यावयविमात्रवृत्ति-चेष्टावद्वृत्ति-जातिमत्त्वं वा तत्, मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः। न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः? तत्र नृसिं-

दिनकरी।

सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात्। **आध्यात्मिकेति**। **आध्यात्मिकवायुः**-प्राणाख्यः। शङ्कते-**तत्रैवेति**। **भग्नक्षतेति**। भग्नक्षतयोः-विभागविशेषविश्लिष्टावयवयोः, संरोहणादिकम्, आदिना वृद्धिसंग्रहः। वृद्धिश्चाऽवयवोपचयः। **तदुन्नयनादिति**। आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः। ननु भग्नक्षतसंरोहणादिहेतुगतवायोः प्राणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न।

"नर्मदातीरसञ्जाताः सरलार्जुनपादपाः। नर्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्॥
गुरुं हुंकृत्य तुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवितः-"

इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात्। **अन्त्यावयवित्वेनेति**। द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः। मृतशरीरे चेष्टाया अभावेनाऽव्याप्तेराह—**अथ वेति**। घटत्वमादाय घटेऽतिव्याप्तिवारणाय—**चेष्टावदिति**। हस्तादावतिव्याप्तिवारणायाऽ**न्त्यावयवीति**। न च हस्तत्वादिकं न जातिः, पृथिवीत्वादिना सङ्करादिति वाच्यम्। पृथिवीत्वादिव्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात्। पृथिवीत्वरूपतादृशजातिमति घटादावतिव्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह—**अन्त्यावयवीति**। 'अन्त्यावयविमात्रवृत्ति' इत्यनेन पृथिवीत्वजातिव्युदासः। 'चेष्टावद्वृत्ति' इत्यनेन घटत्वादिव्युदासः। चेष्टा च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया ग्राह्या, न तु स्पन्दनमात्रं ग्राह्यं, घटादावपि सत्त्वात्। ननु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह—

रामरुद्री।

न चेति। विनिगमनाविरहेणेति शेषः। **तत्क्रियात्वं**-शरीरसमवेतक्रियात्वम्। **सङ्करेणेति**। पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वस्य जलशरीरादौ, शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वस्य घटादौ, उभयोश्च मानुषादिशरीरे सत्त्वेनेत्यर्थः। **उपचयः**—आधिक्यम्। **तत्रेति**। तादृशवायोः प्राणत्व इत्यर्थः। **मानत्वादिति**। धर्मविशेषेणोत्तमगतिप्राप्तेर्वृक्षस्य जीवशरीरत्वमावश्यकं, तच्छरीरिजीवस्यैवोत्तमगतिप्राप्तिसम्भवात्, जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवत्त्वनियमादिति भावः। **मृतशरीर इति**। न च मृतशरीरेऽपि पूर्वं चेष्टासत्त्वात् कथमव्याप्तिः? न हि यदा यस्य चेष्टावत्त्वं, तदा तस्य शरीरत्वमिति कालघटितं लक्षणमिति वाच्यम्। यत्र मरणानन्तरं खण्डशरीरान्तरमुत्पन्नं, तत्राऽव्याप्तौ तात्पर्यात्। **न चेति**। यद्यपि हस्तत्वस्य जातित्वाभावेऽपि पृथिवीत्वादिकमादायैवाऽतिव्याप्तिः प्रसज्यते एव, तथाऽपि पृथिवीत्वादिकमादायैतल्लक्षणे घटादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया तदादाय व्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचितमिति हस्तत्वस्य जातित्वसाधनाय परिश्रमः। नन्वत्र शरीरलक्षणप्रविष्टं चेष्टात्वं यदि शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषः, तदा मन्त्रादिमहिम्ना नोदनं विनाऽपि यत्राऽचेतने घटादौ क्रियोत्पत्तिः, तत्राऽपि मन्त्रमहिम्ना घटश्चेष्टत इति प्रयोगात्तत्राऽपि तादृशजातेरङ्गीकरणीयतया घटत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिः। यदि च शरीरक्रियात्वं चेष्टात्वं, तदाऽऽत्माश्रय इत्यतश्चेष्टात्वं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति—**चेष्टा चेति**। **परिहारार्थेति**। अत्र इष्टत्वं स्वावच्छिन्ने-

हत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात्, जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्याऽपि जातित्वाभावादिति वाच्यम्। कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्।

इति पार्थिवशरीरनिरूपणम्॥

इन्द्रियमिति। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः। पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम्। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यवाऽभिव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जक(गो)घृतवत्। न च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम्। परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात्॥ न च नवशराव(गत)गन्धव्यञ्जकजलेऽनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम्। तस्य सक्तु-

दिनकरी।

जलीयेति। देवत्वस्याऽपीति, अपिना नृसिंहत्वपरिग्रहः। **जातित्वाभावादिति।** जातिसाङ्कर्यादिति भावः। जातिसाङ्कर्यस्याऽदोषत्वे देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीरत्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयम्। इति पार्थिवशरीरनिरूपणम्॥

रूपादिषु मध्ये इति। रसगन्धस्पर्शा आदिपदार्थाः। नवशरावगन्धव्यञ्जकजले मनसि च व्यभिचारवारणाय 'एव'कारः, तद्दाने च सक्तुरसस्याऽप्यभिव्यञ्जकत्वान्न दोषः। घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्धेत्वप्रसिद्धिवारणाय हेतौ मध्यान्तम्। न चाऽसिद्धिवारकविशेषणं निरर्थकमिति वाच्यम्। व्यभिचारज्ञान इव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञानाभावे व्याप्तिग्रहौपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणोपादानस्य सर्वसिद्धत्वात्। **तदर्थत्वात्**— हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात्। तथा च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकघृतादावसिद्धिवारणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणम् देयमिति भावः। **तस्येति॥** नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः। न च येन नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेन सक्तुरसो नाऽभिव्यञ्जितस्तत्र जलविशेषेऽनैकान्तिक इति वाच्यम्। परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्य-

रामरुद्री।

च्छाविषयत्वम्, **अनिष्टत्वं**–स्वावच्छिन्नद्वेषविषयत्वं, तेन घटादिक्रियाया अपि कस्य चिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलत्वसम्भवेऽपि न घटत्वादिकमादायाऽतिव्याप्तिः, **तदर्थत्वञ्च** तत्प्रयोजनकत्वं तदनुकूलत्वमिति यावत्। न च।शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्? पृथिवीत्वादेरतथात्वादिति वाच्यम्। मनुष्यत्वादिकमादायैव तत्सम्भवात्। न च मनुष्यत्वमपि न जातिः, नृसिंहत्वादिभिरेव साङ्कर्यादिति वाच्यम्। तत्र मनुष्यत्वाद्यनङ्गीकारादिति भावः। **अपिनेति।** नृसिंहत्वस्य जातित्वे बाधकमेकव्यक्तिकत्वं, न तु साङ्कर्यमिति वोध्यम्॥

इति पार्थिवशरीरनिरूपणम्॥

नवशरावेति। ननु **रूपाद्यव्यञ्जकत्वं**–तत्प्रत्यक्षानुपधायकत्वम्, तच्च परकीयरूपाद्यव्यञ्जकगन्धव्यञ्जकजलव्यक्तावक्षतमेवेत्येवकारेण न तत्र व्यभिचारवारणसम्भव इत्याशयेनाऽन्यत्र व्यभिचारवारकतां तस्य प्रदर्शयति—**मनसि चेति।** **मध्यान्तमिति।** 'एव'कारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते, तच्च न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपीति स्वरूपासिद्धिवारणाय–मध्यान्तं, तत्सहितैवकारेण च गन्धभिन्नरूपाद्यन्यतमाव्यञ्जकत्वं लभ्यते, अतो न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपि स्वरूपासिद्धिरिति भावः। **निरर्थकमिति।** व्यभिचारावारकत्वादिति भावः। **व्याप्तिग्रहौपयिकेति।** व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यर्थः। व्यभिचारवारकविशेषणस्य हि हेतौ सार्थक्यं व्याप्तिग्रहानुकूलत्वप्रयुक्तमेव, तथा च **मध्यान्तानुपादाने** हेतोरेव क्वाऽप्यप्रसिद्धया व्याप्तिज्ञानासम्भवेन तस्याऽप्येतद्व्याप्ति-

विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

रसाभिव्यञ्जकत्वात् । यद्वा परकीयेति न देयम्, वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तत्वसम्भवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् ।

इति पार्थिवेन्द्रियनिरूपणम् ॥

विषयमाह—विषय इति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्वमेव कार्यजातम-

दिनकरी ।

त्वस्य विवक्षितत्वात्, नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽपि रसव्यञ्जकतावच्छेदकजलत्वस्य सत्त्वादिति । परकीयेति विशेषणाप्रवेशे लाघवादाह—**यद्वेति** । तददाने हेतुमाह-**वायूपनीतेति** । इदमत्र बोध्यम् । 'रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति' इत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं, शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वस्य नवशरावगन्धव्यञ्जकोदके व्यभिचारेण तत्र ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्याभावात् । तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेषणम् । न च प्रथमहेतौ नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारः, लुप्ताक्षरमसीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् । न च तृतीयहेतौ तत्र व्यभिचारः, एतदस्वरसेनाऽपि यद्वेतिकल्पान्तरप्रणयनात्, तत्राऽपि परकीयत्वविशेषणाघटितं हेतुत्रयमिति । **तत्र**-घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे । इन्द्रियत्वं न जातिः—तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात्, किन्तु 'शब्देतर-'इत्यादिना वक्ष्यमाणं बोध्यम् । इति पार्थिवेन्द्रियनिरूपणम् ॥

ननु विषयत्वं न जातिः, सामान्यादौ सत्त्वादतस्तल्लक्षणमाह—**उपभोगेति** । यद्यपि साक्षादुपभोगसाधनत्वं द्व्यणुकादावव्याप्तं, साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणावपीति 'द्व्यणुकादिर्ब्रह्माण्डान्तः-'इति ग्रन्थविरोधः, तथाऽपि साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितं, परमाणुरपि विषय एव, कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात् कार्यपृथिवीविषय एव 'द्व्यणुक-'इत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्ग्रन्थविरोधः, अत एवोक्तं-'तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा जनयत्येव' इति । 'कार्यजातं' इत्यत्र 'जात'पदं सम्पा-

रामरुद्री ।

ग्रहानुकूलत्वात्र तद्वैयर्थ्यमिति भावः । **नन्वत्र** हेतौ शब्दाव्यञ्जकत्वप्रवेशो निरर्थक एव, **'आदि'** पदेन रसगन्धस्पर्शानां ग्रहणेऽपि रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुतासम्भवेन रूपस्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्य हेतुघटकत्वे प्रयोजनाभाव इत्यस्वरसात् प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुमुपक्रमते—**इदमत्रेति । हेतुत्रय इति ।** ननु रूपरसस्पर्शशब्दघटितत्वेन हेतोश्चातुर्विध्यात् **'त्रये'**इत्यसङ्गतमत आह-**शब्देति । कल्पान्तरेति ।** परकीयत्वाघटितकल्पेत्यर्थः । तथा च तादृशजलस्याऽपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् न तत्र तृतीयहेतौ व्यभिचार इति भावः । **'अपि'**शब्देन पूर्वोक्तलाघवसमुच्चयः । **'यद्वा-'**इत्यादिकल्पेऽप्येकत्र हेतौ रूपरसस्पर्शानां त्रयाणामुपादानं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाऽऽह-**तत्राऽपीति** । ननु मूले देहविषययोरेव निर्वचनादिन्द्रियत्वं जातिरेवेत्याशयो लभ्यते, तच्च न सम्भवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते—**इन्द्रियत्वमिति** ॥ इति पार्थिवेन्द्रियनिरूपणम् ॥

उपभोगेतीति। सुखदुःखसाक्षात्कार उपभोगः, **तत्साधनं**-तत्प्रयोजकमित्यर्थः, तत्र घटादेरकारणत्वादिति ध्येयम् । **कार्यरूपपृथिव्या इति** । **'सा कार्यरूपा'** इति विवरणादिति भावः । **प्रदर्शित इति** । तत्र **'विषयः'** इत्यस्य जन्यविषय इत्यर्थकत्वादिति भावः । यद्यपि **'सा'** इत्यस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नपरत्वेऽपि न क्षतिः, परमाणोर्देहत्वाद्यसम्भवेऽपि विषयतया त्रिविधान्तर्गतत्वसम्भवात्, तथाऽपि **'सा च'** इत्यत्र चकारस्य जलादीनां त्रैविध्यस्याऽग्रे वक्ष्यमाणतयाऽर्थान्तरसमुच्चायकत्वासम्भवेन एव-

दृष्टाधीनं, यत् कार्यं यददृष्टाधीनं, तत् तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा जनयत्येव, न हि बीज-प्रयोजनाभ्यां विना कस्य चिदुत्पत्तिरस्ति, तेन द्व्यणुकादि ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति। शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

इति पार्थिवविषयनिरूपणम्॥ इति पृथिवीग्रन्थः॥

दिनकरी।

तादायातम्। **अदृष्टाधीनमिति।** अत्र कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसम्बन्धेन, घटाद्यधिकरणे कपालादौ समवायेन तदभावाद्व्यभिचारात्। यत्तु 'स्वसमवायिसंयोगेनाऽदृष्टं कार्यमात्रे हेतुरिति' तन्न। शब्दरूपकार्याधिकरणे गगनेऽदृष्टसमवाय्यात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात्, परन्तु स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन तस्य हेतुता बोध्या। इदन्तु बोध्यम्--अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुता न साक्षात्, न हि सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविलम्बेन कार्यविलम्बो दृष्टः, येन तत् साक्षाद्धेतुः स्यात्, परन्तु सामग्रीसम्पादकतया प्रायः परम्परयैव तदुपयोगः, क्व चित्तु मेघसञ्चारादौ साक्षादेव तद्धेतुः, अन्यथा सामग्रीसम्पादकत्वस्यैवाऽनुपपत्तेरिति, एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्वबोधकं 'अधीन'पदमुपात्तम्। **यददृष्टाधीनं**—यत्पुरुषीयादृष्टाधीनम्। तत्-तत्कार्यमित्यर्थः। तदुपभोगं-तत्पुरुषस्योपभोगसाधनम्। तेन-द्व्यणुकादिकार्यस्य तत्तत्पुरुषस्योपभोगसाधनत्वेन। नन्वेवं सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रियभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यं न सिद्ध्येदित्यत आह—**शरीरेन्द्रिययोरपीति॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥** इति पार्थिवविषयनिरूपणम्॥ इति पृथिवीग्रन्थः॥

रामरुद्री।

कारार्थकताया एव स्वीकरणीयतया तस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वेन पृथिवीव्यतिरिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकत्वासम्भवेन **'सा च'** इत्यस्य कार्यरूपाया एवेत्यर्थकताया आवश्यकत्वादिति भावः। **सम्पातादायातमिति। 'सर्वम्'** इत्यनेनैवाऽशेषत्वलाभादिति भावः। नन्व**दृष्टाधीनत्वम्** अदृष्टजन्यत्वमेव तच्च न घटादिरूपकार्यस्य सम्भवतीत्याशङ्कते-**अत्रेति। व्यभिचारादिति।** इदमुपलक्षणम्। कालिक-दिक्कृत-विशेषणताभ्यां तथात्वेऽपि तत्रैव व्यभिचारो बोध्यः। **बोध्येति।** गगनेऽप्यात्मसंयुक्तपवनादिसंयोगसत्त्वेन विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहादिति भावः। अदृष्टजन्यमित्युपेक्ष्याऽ**दृष्टाधीन**मित्युक्तौ फलं वक्तुमुपक्रमते-**इदन्त्विति। स्यादिति।** तदितरयावत्कारणसत्त्वे तदभावे कार्याभावरूपव्यतिरेकसहचाराभावादिति भावः। **तदुपयोगः**-अदृष्टोपयोगः। तज्जनकादृष्टाभावे तत्कारणानामेव जननानुपपत्तेरिति भावः। नन्वेवं कार्यमात्रेऽदृष्टस्याऽप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कामपाकरोति—**क्वचिदिति। 'आदिना'** औत्पातिकभूकम्पादिपरिग्रहः। **अन्यथा**-कार्यमात्रं प्रत्येव तस्याऽकारणत्वे। **सामग्रीसम्पत्तिः**-एकत्र सकलकारणतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धः। **अनुपपत्तेरिति।** सामग्रीसम्पत्तिरूपकार्यजनकत्वस्यैव सामग्रीसम्पादकतारूपत्वादिति भावः। **त्रैविध्यं**—विभाजकधर्मत्रयवत्त्वम्। परस्परासङ्कीर्णव्याप्यधर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः। मूले **'प्रकारान्तरेण'** इत्यस्य विषयत्वभिन्नदेहत्वादिनेत्यर्थः। **उपन्यासः**-कथनम्। **शिष्यबुद्धेर्वैशद्यं**-देहत्वाद्यवान्तरधर्मविषयकत्वं, **तदर्थः**-तत्प्रयोजकः। यद्यप्येतावता विभागव्याघातो न परिहृतः, तथाऽपि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रियातिरिक्तोपभोगसाधनत्वरूपस्य विभाजकतावच्छेदकत्वोपगमेन न विभागानुपपत्तिरिति मन्तव्यम्॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

॥ इति पार्थिवविषयनिरूपणम्॥ इति पृथिवीग्रन्थः॥

ननु स्नेहजनकतावच्छेदकतया जलत्वसिद्धावपि न तस्य जातित्वसिद्धिः, शब्दादिकारणतायां कारणतात्वस्य जात्यवच्छिन्नत्वव्यभिचारित्वेन हेतुना जलत्वावच्छिन्नत्वस्य साधनासम्भवादित्याशङ्कायामाह–

वर्णः शुक्लो रस-स्पर्शौ जले मधुर-शीतलौ ।

जलं निरूपयति—वर्णः शुक्ल इति । **स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः ।**

यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं, तथाऽपि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात्, तत्र जन्यस्नेहाभावात्, तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न । जन्यस्नेहजनकतावच्छेदिकाया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ, तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः ।

दिनकरी ।

जलत्वजातौ प्रमाणमाह—**स्नेहेति** । कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य जातित्वमिति भावः ।

नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति शङ्कते—**यद्यपीति** । तथा-कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देयमेव । ननु यथाऽरण्यस्थदण्डादौ फलानुपधायके कारणतावच्छेदकतया दण्डत्वादिजातिः,तथाऽत्राऽपि भविष्यतीत्यत आह—**तस्येति** । दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न काऽपि क्षतिः, तस्याऽनित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः । **जन्यजलत्वजातेः**–जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः । **तदवच्छिन्नेति** । जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः । न चैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति वाच्यम् । जलस्याऽन्त्यावयवित्वानुपगमात् ।

ननु जलत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसम्बन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु, अतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षया लाघवादिति चेन्न । जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं, शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणाऽतिरिक्तजलत्वजातिसिद्धेः,क्लृप्तमादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहाभावादिति ।

रामरुद्री ।

बाधकाभावादिति । जातित्व इति शेषः । व्यक्त्यभेदादिरूपजातिबाधकविरहादित्यर्थः । **जातित्वमि**त्यस्याऽग्रे लाघवादिति शेषः । एतेन कारणतावच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्पर्शवत्त्वमेव, न जातिः पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति प्रत्युक्तम् । शीतत्वरूपजातिविशेषाणामनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन शुद्धजलत्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वौचित्यादिति ध्येयम् ।

दोषाभावादिति । कालविशेषावच्छेदेन स्नेहवत्त्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मकत्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वेऽनतिप्रसक्तत्वसम्भवादिति भावः । **अऽत्रापीति** । स्नेहानुपधायकपरमाणावपीत्यर्थः । **तथाऽत्राऽपि भविष्यतीति** । कारणतावच्छेदकजलत्ववत्ता निराबाधा भविष्यतीत्यर्थः । ननु जन्यजलत्वं जन्यत्वविशिष्टजलत्वं, विशिष्टञ्च न जातिरित्यत आह—**जन्यजलमात्रेति** । जलान्त्यावयविनि–जलान्तरजननायोग्यजलावयविनि । **न स्यादिति** । तादृशजले जनकतावच्छेदकजातिस्वीकारे तस्याऽयोग्यतैव न स्यादिति भावः । **अनुपगमादिति** । जलमात्र एव जलान्तरसंयोगेन वृहज्जलजननयोग्यतासत्त्वादिति भावः ।

जातिसिद्धेरिति । ननु जलत्वस्याऽपि ताभ्यां विनिगमनाविरह इत्यत आह—**क्लृप्तमिति** । **विनिगमनाविरहाभावादितीति** । कल्पनीयस्य हि कारणतावच्छेदकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं,

शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं—वर्णः शुक्ल इति (१), न तु शुक्ल-रूपवत्त्वं लक्षणम्। अथ वा नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्ति-रूपवद्वृत्ति-द्रव्यत्व-साक्षाद्व्याप्य-जातिमत्त्वं, अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरण-रूपवद्वृत्ति-

दिनकरी।

के चित्तु धूमादिकं प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वं निर्विवादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं, तथा च जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाज्जलत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः।

परे तु स्थूलजलवृत्तिप्रत्यक्षसिद्धजलत्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिः, कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोरैक्ये क्षत्यभावात्, नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावाच्चेत्याहुः।

न त्विति। पृथिव्यादावव्याप्तेरिति शेषः। शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—**अथवेति**। द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्वृत्तीति। यथा च वायुत्वं जातिस्तथाऽग्रे वक्ष्यते। पृथिवीत्वादिजातिमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तीति। साक्षादिति पटत्वादिवारणाय। द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं च द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रं, न तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्याऽपि तत्राऽन्तर्भावः, रूपवद्वृत्तित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणात्तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्। यद्यप्यवश्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्तः, तेनाऽपि वायुत्वादेर्वारणात्, एवं च द्रव-

रामरुद्री।

क्लृप्तस्य तु न तथात्वमिति विनिगमकस्यैव सत्त्वादिति भावः।

निर्विवादमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः। **पार्थक्येनेति**। इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम्, आर्द्रेन्धनत्वेन धूमकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैव जलत्वसिद्धिसम्भवादित्यवधेयम्। **'आहुः'** इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु परमाणुरूपजलसंयोगस्य धूमप्रयोजकत्वे मानाभावेन उक्तयुक्त्या परमाणौ जलत्वासिद्धेरिति।

'परे तु—' इत्यादिकं तु स्वानुमतमेव, स्नेहत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन जन्यत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्यस्य स्वेनैव पूर्वमुक्तत्वादिति मन्तव्यम्। **तत्राऽन्तर्भाव इति**। ननु द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यतारूपत्वे तथाविधरूपत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तिरित्यत आह—**रूपवदित्यादि**। **अवश्योपस्थितिकेति**। नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तित्वस्य पृथिवीत्वादिवारणायाऽवश्यमुपात्ततया

---

(१) शुक्लमेव रूपमपामिति न सङ्गच्छते, कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेः। औपाधिकं तच्चन्द्रमसीव शैत्यमिति चेन्न। प्रमाणाभावात्। वियति विक्षिप्तेषु जलेषु श्वत्योपलब्धिर्बाधिकेति चेन्न। तत्र तैजसस्यैव श्वैत्यस्योपलम्भात्। नीलिमाऽपि तर्हि प्रतीयेतेति चेन्न। स्फटिकादौ श्वैत्यनिराकरणेन रक्तरूपाद्युपलम्भवत्तदुपपत्तेः। तथा च कथमुक्तं-'वर्णः शुक्लः-इति ? इति चेन्मैवम्। जलस्य नीलरूपादिमत्त्वे वियति विक्षेपेऽपि जले नीलिमोपलम्भापत्तेः। स्फटिकादिवत्तदुपपत्तिरिति वाच्यम। शुक्लरूपे एवेतररूपेणाऽभिभवस्य दृष्टत्वात्। स्फटिकं चाभास्वरशुक्लमेव। कालिन्दीजलादौ नीलरूपसत्त्वे पुनरवश्यं तत्प्रत्यक्षं वियति विक्षेपेऽपि जलस्य भवेत्। ननु अप्रयोजकत्वमुक्तनियमे, इतररूपाणामपि अभिभवसम्भवादिति चेन्न। इन्द्रनीलादौ वियत्यपि नीलरूपोपलम्भस्य दृष्टत्वेन तत्र तैजसेन रूपेण तदभिभवाकरणेन तथा नियमकल्पनादिति सिद्धं शौक्ल्यं जले।

द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः, तेन स्फटिकादौ नाऽतिव्याप्तिः ।

रस-स्पर्शाविति । **जलस्य मधुर एव रसः** (१) । **शीत एव स्पर्शः**(२) । **तिक्तरसवदवृत्ति-मधुरवद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-जातिमत्त्वं तदर्थः, तेन**

दिनकरी ।

त्ववद्वृत्तित्वाभावादेव पटत्वादीनां वारणसम्भवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यपि न देयमिति लाघवम् , तथाऽपि मूले 'वर्णः शुक्लः-'इत्यादिना रूपघटितलक्षणस्योक्तत्वात्तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथा न कृतमिति ध्येयम् । मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं, तेन जलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः । जलघटान्यतरत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । क्वचित् 'शुक्लरूपवद्वृत्ति-'इति पाठः । तत्र 'शुक्ल'पदं रूपपदं वा सम्पातादायातम् । एवमेव च व्यावृत्तिरभास्वरशुक्लेतररूपेत्यत्र रूपवद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदयोर्बोध्या । पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायाऽभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति । जलत्वस्य शुक्लरूपसामानाधिकरण्यादसम्भव इति शुक्लेतरेति । तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाऽभास्वरेति ।

शीत एवेति । यद्यपि 'शीतं गुणे-' इति कोशात् क्लीबतैवोचिता, तथाऽपि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वात्पुंल्लिङ्गतया निर्देशः, शुक्लं रूपमित्यादौ शुक्लपदस्य क्लीबतयैवेति ।

रामरुद्री ।

द्रवत्वस्याऽवश्योपस्थितिकत्वेन तत् परित्यज्याऽनुपस्थितरूपप्रवेशस्याऽनुचितत्वादिति भावः । **रूपघटितेति** । तत्र वर्णपदस्य रूपार्थकत्वादिति भावः । यद्यप्येवमपि मूले **'शुक्ल'** पदस्याऽप्युपात्तत्वेन तस्य चोक्तलक्षणाघटकतया मूलविरोधो दुर्वार एव, तथाऽपि शुक्लवद्वृत्तित्वं रूपवद्वृत्तित्वं वा प्रवेशनीयमित्यत्र विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वये मूलतात्पर्यस्य विवक्षणीयतया न मूलविरोध इति भावः । **एवमेवेत्यादि** । एकस्मिन् लक्षणे **शुक्ल-रूप-**पदयोरघटकत्वेनाऽपरितोषान्मूले कारिकानुसारिलक्षणान्तरमित्यवधेयम् । **बोध्येति** । वायुत्वमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय, पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च **रूपवद्वृत्तित्व-साक्षाद्व्याप्यत्वयोः** प्रवेश इत्यर्थः । न च पटे नीलादिरूपस्याऽप्यनुभवसिद्धतयाऽ**समानाधिकरणान्तेनैव** पटत्वादिवारणसम्भवात् शङ्खादावतिव्याप्तिवारणमेव **साक्षात्**पदप्रयोजनं तथा च**'एवमेव'** इति कीर्तनमसङ्गतमिति वाच्यम् । नीलपटादिस्थले नीलादिरूपं न पटस्य, अपि तु नीलयुक्तद्रव्यान्तरस्यैवेति सिद्धान्तात् ।

क्लीबतयैवेति । 'गुणे शुक्लादयः पुंसि-' इति कोशसत्त्वेऽपि शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ दृश्यते, तथाऽत्राऽपीत्यर्थः । कोशस्य विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थले एव प्रवृत्तिरिति

---

(१) मधुर एव रसोऽपामिति न सङ्गच्छते, प्रमाणाभावात्, न हि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्राऽनुभूयते, येन तत्र रसनिश्चयो भवेत् । तिक्तादिविलक्षणरसानुभवेन मधुररसकल्पनेति चेन्न । मधुरादिविलक्षणरससंवेदनेन तिक्तादेरेव कल्पयितुमुचितत्वेन विनिगमकाभावात्, जम्बीररसादावम्लादिरसोपलम्भाच्चेति चेन्न । निदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति ।

(२) शीत एव स्पर्श इति न सङ्गच्छते-उष्णजलादावुष्णप्रतीतेरपि सम्भवात् । तेजसस्तदौष्ण्यमिति चेन्न । रूपवत्स्पर्शप्रत्यक्षस्य रूपप्रत्यक्षव्याप्यत्वेन तेजसोऽपि चाक्षुषापत्तेरिति चेन्न । ऊष्मादिषु रूपप्रत्यक्षमन्तरेणाऽपि स्पर्शप्रत्यक्षस्याऽऽनुभविकत्वेनोक्तनियमस्याऽप्रामाणिकत्वेन वह्निसंयोगाधिक्येन च तत्रौष्ण्याधिक्यप्रतीतेरनुभवसिद्धतया जले शीतस्पर्शकल्पनात् ।

शर्करादौ नाऽतिव्याप्तिः। (शीतेतरस्पर्शवदवृत्ति-स्पर्शवद्वृत्ति-द्रव्यत्व-साक्षाद्व्याप्य-जातिमत्त्वं तदर्थः)

ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः ? कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न। नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासम्भवात्, कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी, अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः।

अथ जले माधुर्यं किं मानम् ? न हि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्राऽनुभूयते, न च नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यम्। तस्याऽऽश्रयौपाधिकत्वात्, अन्यथा जम्बीरजलादावम्लादिरसोपलब्धेरम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न। हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसाभिव्यञ्जकत्वात्। न च हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम्। कल्पनागौरवात्,

दिनकरी।

द्रव्यत्वव्याप्या या पृथिवीत्वरूपा जातिस्तामादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिक्तावृत्तीति। तेजस्त्वादिजातिमादाय तेजआदावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति। शेषं दर्शितदिशाऽवसेयम्। **शीतेतरेति।** द्रव्यत्वरूपजातिमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय शीतेतरस्पर्शवदवृत्तीति। आत्मत्वादिकमादायाऽऽत्मादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवद्वृत्तीति। शेषं पूर्ववत्।

ननु जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह—**कालिन्दीति।** स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेनोपष्टम्भकपार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति भावः। **अत एवेति।** उपदर्शितसम्बन्धस्य जलं नीलमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः। **वियतीति।** तदोपदर्शितसम्बन्धघटकसंयोगनाशादिति भावः।

तत्र-जले। **तस्य**-माधुर्यस्य। **अन्यथा**-आश्रयौपाधिकत्वाभावे। 'व्यञ्जकत्वात्' इत्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं प्रत्यक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम्। **कल्पनागौरवादिति।** अवयवरसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याऽग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनुरोधमात्रेण जलसंयोगस्याऽपि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारेऽतिरिक्तकार्यकारणभावस्य, हरीतक्यां मधुररसस्य च

रामरुद्री।

भावः। द्रव्यत्वेत्यादिमूले शीतस्पर्शवत्त्वस्य जललक्षणत्वे क्वाऽपि दोषाभावात्तन्निरुक्तिर्न कृतेति मन्तव्यम्। **शेषमिति।** वायुत्वमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय **मधुरवद्वृत्तीति।** शर्करात्वमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय **साक्षाद्व्याप्येति।** जलशर्करोभयत्वमादाय तद्वारणाय **जातीति**पदमिति भावः।

उपष्टम्भकेति। कालिन्दीजलसंयुक्तेत्यर्थः। इदं तु बोध्यम्। कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतावाश्रयो**पाधिकत्वं**—आश्रयविशेषसंयोगरूपदोषजन्यत्वमेव मूलग्रन्थकर्तुरभिप्रेतं, न तूक्तपरम्परासंसर्गकत्वं, तथा सति जले नीलत्वस्येव पृथिवीत्वस्याऽपि प्रतीतिप्रसङ्गात्। न च त्वन्मतेऽपि तादृशदोषबलात् कुतो न पृथिवीत्वप्रत्यय इति वाच्यम्। स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगबलाद्रक्तत्वप्रतीतिरेव न तु पटत्वप्रतीतिरिति सर्वानुभवसिद्धमिति पित्तादिदोषस्य पीततामात्रभ्रान्तिजनकतामात्रकल्पनावदत्राऽप्यनुभवानुरोधेन नीलत्वभ्रान्तिजनकतामात्रस्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात्, दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शिनामपि समवायेनैव नीलत्वभ्रान्तिः, न हि नीलो घटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमिति कश्चिदुपैतीति।

'हरीतकीभक्षणस्य'—इत्यादिना हरीतकीभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वमुक्तं मूले, तत्र च हेतोरनभिधानान्मूलस्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुं पूरयति—'व्यञ्जकत्वादीत्यादिना। **हरीतक्यामिति।** यद्यपि हरीत-

पृथिवीत्वस्याऽम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाऽम्लादिकम् । जम्बीररसादौ त्वाश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः ।

दिनकरी ।

कल्पने गौरवादिति भावः । नन्वस्तु जले मधुरो रसः, तथाऽपि जम्बीरजलादौ प्रत्यक्षसिद्धस्याऽम्लरसस्याऽपि स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह–**पृथिवीत्वस्येति । अम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति ।** यद्यपि पृथिवीत्वस्याऽम्लादेर्जनकतावच्छेदकतावन्मधुरजनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति तुल्यं, तथाऽपि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेऽपि मधुरोपलब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्याऽऽवश्यकत्वाज्जलत्वेनाऽपि मधुरं प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इति भावः। ननु जम्बीरसलिलादावम्लप्रत्यक्षाज्जलत्वेनाऽम्लादिरसेऽपि तुल्यवद्धेतुत्वं स्यादत आह–**जम्बीररसादाविति ।** स्वसमवायिसंयोगेन जम्बीरगताम्लरसप्रतीतिस्तद्गतजले इत्यर्थः । शुष्केऽपि जम्बीरे अम्लप्रतीतेस्तत्राऽम्लरसस्याऽऽवश्यकत्वे तस्यैव तद्गतजले परम्परया प्रतीतिः, हरीतक्यां तु मधुररसाभावान्न हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः । कर्कटीभक्षणोत्तरं जलपाने तिक्तरसस्याऽनुभवात्तिक्तरसोऽपि जले स्यादिति तु न, जलपानात् पूर्वमपि कर्कट्यां तिक्तरसोपलब्धेः, कर्कटीभक्षणोत्तरं रसनाग्रवर्त्तिपित्तक्षोभे तदीयतिक्तोपलब्धेर्वैयकसिद्धत्वाच्च । वस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्याऽनुभवसिद्धस्याऽपलापासम्भवान्मधुर एवेति युक्तम् ।

एतेन हरीतक्यादौ न जलसंयोगेन माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् , परन्तु हरीतक्यां कषायवन्मधुररसोऽपि स्वीक्रियते, तद्व्यञ्जकश्च जलसंयोगः, न तु तद्गतरसान्तरस्य फलबलात् । यदि च चित्ररूपवच्चित्ररसे मानाभावाद्गुणविरोधेन नीरसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वात् परम्परयेत्युच्यते, तदाऽस्तु जलसंयोगो हरीतक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव व्यञ्जक इत्यपास्तम् ।

रामरुद्री ।

क्यां मधुररसकल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमितिगौरवात्तत्प्रदर्शनमनुचितं, तथाऽपि प्रतिवादिना मन्मते कार्यकारणभावस्यैकस्याऽधिक्यं त्वन्मते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति यद्युच्यते, तदा जलेऽस्माकं तत्कल्पनं भवतो हरीतक्यां मधुररसकल्पनस्थानीयं कार्यकारणभावकल्पनं त्वन्मतेऽधिकमेवेति सूचयितुं तत्कीर्तनमिति ध्येयम् । अम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जलेऽभावान्नाऽम्लादिमत्त्वं जलस्येति मूलोक्तं न सङ्गच्छते, शर्करादौ मधुरजनकतावच्छेदकत्वेनाऽपि पृथिवीत्वस्य क्लृप्ततया तदभावाज्जले मधुररसस्याऽभावप्रसङ्गादित्याशङ्कते–**यद्यपीति । तत्र**–हरीतक्यां,**आवश्यकतया'** इत्यस्याऽनुभवानुरोधेनेत्यादिः, **जलत्वेने**त्यस्य पृथिवीत्वेनेवेत्यादिः । ननु जम्बीरगतरसस्य जले भानं जलगतरसस्य जम्बीरे भानं वेत्यत्र विनिगमकं दुर्लभमित्याशङ्कायामाह—**शुष्केऽपीति ।** न चैवं हरीतकीगतमधुररसस्यैव जलेऽपि परम्परया भानस्वीकारेणैवोपपत्तौ जले मधुरो रसोऽपि न स्यादित्यत आह–**हरीतक्यामिति।**

तद्व्यञ्जकश्चेति । हरीतकीमधुररसव्यञ्जकस्त्वित्यर्थः । **रसान्तरस्य**–कषायरसस्य, **फलबलात्**–तत्प्रत्यक्षरूपकार्यबलादित्यर्थः । **मानाभावादिति ।** चित्ररसस्याऽप्रामाणिकत्वे तत्र चित्ररूप इवाऽवयवयवगतनानारसानां हेतुत्वसम्भवेऽपि नीरसद्रव्यप्रत्यक्षे बाधकाभावेन चित्ररूपवच्चित्ररसानङ्गीकारे क्षतिविरहान्नानारसायवककद्रव्ये परस्परविरोधेन कस्याऽपि रसस्याऽनुत्पत्त्या नीरसैव हरीतकीति समुदायार्थः । न चैवं हरीतकीभक्षणे तस्यापि रसस्य प्रत्यक्षं न स्यात् , अनुभूयते च कषायरसः प्रत्यक्षमत आह–**रसप्रतीतिस्त्विति । परम्परया**–स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन । **अपास्तमिति ।** गङ्गाजले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकताव-च्छेदकं जलत्वं बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैव । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव, तत्र पाकासम्भवात् ।

स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः,जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् , तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम् ।

द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैलादावपि जलस्यैव द्रवत्वं,(१) स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

॥ इति जलनिरूपणे जललक्षणकथनम् ॥

दिनकरी ।

जलत्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह-**एवमिति** । ननु जलत्वाभावेऽपि घृष्टचन्दनादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभिचारेण कथं जन्यजलत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह—**घृष्टेति** । पूर्वं 'शीत एव स्पर्शः' इत्युक्तं, तत् साधयति-**तेजःसंयोगादिति** । **तत्र**-जले । विवेचयिष्यति च पाकासम्भवमुपरिष्टात् ।

'घृतादौ' इत्यादिपदेन तैलपरिग्रहः । 'जलस्यैव स्नेहः'-इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत इति शेषः । तेन-घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन । **जल एवेति** । स्नेहस्याऽवान्तरविशेषाभावात् स नोत्कीर्तितः ।

तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं - सांसिद्धिकद्रवत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकम् । **तदेव**-जन्यजलत्वमेव। तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वमिति भावः । अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तमाद्व्यणुकं जलत्वमेकं, परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदे भेदाग्रहः कुतः ? इति चेत् , समनियतयोग्यव्यक्तिवृत्तित्वादिति । एवमग्रेऽपि । 'तैलादौ' इत्यादिपदेन क्षीरपरिग्रहः, न तु घृतस्य तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य समवायेनैव सत्त्वात् । 'द्रवत्वं' इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयत इति शेषः । ननु तैले जलस्य सत्त्वे तैलस्य दहनानुकूल्यं न स्यात् , जलस्य दहनप्रतिकूलत्वादित्यत आह-**स्नेहप्रकर्षेणेति** । प्रकृष्टस्नेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव । अपकृष्टस्यैव तस्य दहनप्रतिकूलत्वादिति भावः । इति वक्ष्यतीति । स्नेहनिरूपणावसरे इति शेषः ॥ ३९ ॥ इति जलनिरूपणे जललक्षणकथनम् ॥

रामरुद्री ।

ननु '**घृतादावपि तदन्तर्गतजलस्यैव स्नेहः**' इति मूलमसङ्गतं, घृतादेः पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासम्भवादतः पूरयति-**जलस्यैवेत्यादि** ।

जन्यजलत्वमेवेति । जन्यजलमात्रवृत्तिजातिरेवेत्यर्थः । परमाणौ जलत्वसिद्ध्यर्थमाह-**तदवच्छिन्नेति** । जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । **समनियतेति** । अयमेव दोषो जात्योर्भेदग्रहप्रतिबन्धक इति भावः । **अग्र ऽपीति** । तेजोनिष्ठजात्योरपि भेदग्रहे प्रतिबन्धकमिदमेवेति भावः ॥ ३९ ॥

॥ इति जलनिरूपणे जललक्षणकथनम् ॥

---

(१) अत एवाऽतितप्ततैलादौ जलबिन्दुप्रक्षेपे सद्य एव ज्वालाजटिलस्याऽग्नेरुद्भवः ।

नित्यतादि प्रथमवत्, किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि—जलं द्विविधं नित्यमनित्यं च, परमाणुरूपं नित्यं, द्व्यणुकादि सर्वमनित्यमवयवसमवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह-किन्त्विति । देहमयोनिजं—अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् । ॥ इति जलीयशरीरनिरूपणम् ॥

इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथा हि-रसनं जलीयं, गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् । रसनेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । ॥ इति जलीयेन्द्रियनिरूपणम् ॥

विषयं दर्शयति-सिन्धुरिति । सिन्धुः-समुद्रः, हिमं-तुषारः, आदिपदात् सरित्कासारकरकादिः सर्वोऽपि ग्राह्यः । न च हिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः ।

दिनकरी ।

प्रथमवदिति । षष्ठीसमर्थाद्वतिरित्यभिप्रायेणाऽऽह-पृथिव्या इवेत्यर्थ इति । एवमग्रेऽपि । जलीयं शरीरमिति । तच्च पार्थिवावयवैरुपष्टब्धं बोध्यम् । तेन जलमात्रे हस्तपादादिव्यवस्थाया असम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु तादृशशरीरे मानाभावोऽनुपलम्भादित्यत आह-वरुणलोक इति । तत्र च श्रुतिरेव प्रमाणमिति भावः । इति जलीयशरीरनिरूपणम् ।

गन्धेति । रसव्यञ्जके मनसि व्यभिचारवारणाय गन्धाद्यव्यञ्जकत्व इति ।
इति जलीयेन्द्रियनिरूपणम् ॥

कासारः—सरः, करकादिरित्यत्राऽऽदिपदात् कूपादिपरिग्रहः । कठिनत्वादिति । कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः । विलीनस्य तस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी । क्वचित् 'विलीनयोः' इति पाठः । स तु ऋजुरेव, विलीनताया द्रवत्वरूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । ननु विलीनता नैमित्तिकद्रवत्वमेव, तदुक्तं ऊष्मणेति, तच्च न जलत्वव्यञ्जकम्, यदि च 'विलीने तस्मिन्' इत्यस्य तस्मिन् नष्टे सतीत्यर्थः, तथाऽपि करकादिनाशोत्तरं द्रव्यान्तरोत्पादात्तत्रैव द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं, न करकायां, नष्टत्वादत आह-यद्द्रव्यमिति । तथा च करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्याप्त्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति भावः । ननु हिमकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह—

रामरुद्री ।

षष्ठीसमर्थादिति । प्रथमाया इवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिप्रत्यय इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अग्रेऽपि—तेजोनिरूपणेऽपि । जलमात्रे—केवले जले ।

स त्विति । तादृशपाठस्त्वित्यर्थः । ऋजुः—स्पष्टार्थकः । इति जलीयशरीरनिरूपणम् ॥

तदुक्तं—नैमित्तिकद्रवत्वमुक्तम् । उष्मण एव निमित्तत्वप्रतिपादनादिति भावः । तच्च—नैमित्तिकद्रवत्वञ्च, सांसिद्धिकस्यैव तस्य जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । नष्टत्वादित्यस्य करकाया इत्यादिः । मूले—

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् ॥ ४० ॥ इति जलीयविषयनिरूपणम् ॥ इति जलग्रन्थः ॥

तेजो निरूपयति उष्ण इति । उष्णत्वं-स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः, तस्य परमाणुवृत्तित्वं जलत्वस्येवाऽनुसन्धेयम् । न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यम् । तत्राऽप्युष्णस्पर्शस्य सत्त्वात्, किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाऽभिभवादग्रहः । एवं रत्नकिरणादौ च पार्थिवस्पर्शेनाऽभिभवात्, चक्षुरादौ चाऽनुद्भूतत्वादग्रहः ।

रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाऽभिभवात्

दिनकरी ।

अदृष्टविशेषेणेति । ॥ इति जलीयविषयनिरूपणम् ॥ इति जलग्रन्थः ॥

इत्थं चेति । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः । ननु कथं तर्हि जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत आह—**तस्येति ।** तेजस्त्वस्येत्यर्थः । **जलत्वस्येति ।** यथा च जन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिः, तथा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपरमाणावपि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । समवायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । 'चन्द्रकिरणादौ' इत्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः । तत्राऽपि—**चन्द्रकिरणादावपि ।** ननु तह्यौष्ण्यप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह—**किन्त्विति । तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति ।** चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभाग(गत)शीतस्पर्शेनेत्यर्थः । ननु चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाऽप्यनभिभूतत्वात्प्रत्यक्षापत्तिरत आह **चक्षुरादौ चेति ।** 'मरकतकिरणादौ' इत्यादिना सुवर्णपरिग्रहः ।

"स्याद्रूपं शुक्लभास्वरं', इति मूलम् । तत्र शुक्लेति स्वरूपकथनम्, भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभावात् । भास्वरत्वं-जातिविशेषः, स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः, शुक्लत्वव्याप्यश्चेति । ननु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याऽभावाद्वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरिति शङ्कते-

रामरुद्री ।

'अदृष्टविशेषेण' इत्यस्य दुरदृष्टबलेनेत्यर्थः (१)। **प्रतिरोधः**-अप्रत्यक्षं, तथा च प्रतिबन्धकबलात् द्रवत्वाग्रहे भ्रान्तिरूपैव काठिन्यप्रतीतिरिति भावः ॥ ४० ॥ इति जलीयविषयनिरूपणम् ॥ इति जलग्रन्थः ॥

विलक्षणेति । अवयवनीलाजन्येत्यर्थः । नीलेत्युपलक्षणं, पाकेन रक्तादेरप्युत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गाभावमुपपादयति **भास्वरत्वमिति ।** ननु तेजोगतरूपाणामनेकविधत्वात् पीतत्व–शुक्लत्वादिना साङ्कर्याद्भास्वरत्वस्य जातित्वं न सम्भवतीत्याशङ्कां निराकरोति–**शुक्लत्वव्याप्यश्चेति ।** न च विद्युदादौ भास्वरपीतस्याऽप्यनुभवात् कथं शुक्लत्वं तस्येति वाच्यम् । तत्रत्यशुक्ल एव पीतत्वभ्रान्तेरेवोपगमादिति भावः । **रूपाविषयकेति ।** न च निर्विकल्पके प्राथमिके घट इति प्रत्यक्षे च रूपविषयकत्वाननुभवात् कथमेतदिति वाच्यम् । घटत्वे सन्निकर्षदशायां रूपादावपि सन्निकर्षस्याऽऽवश्यकतया घट–घटत्वयोरिव

---

(१) अग्रे काठिन्यभ्रमस्यैव तत्र भावितया भ्रमस्य चाऽविद्यात्वेन तस्य दुरदृष्टजन्यताया एवोचितत्वादिति भावः ।

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

शुक्लरूपाग्रहः(१) । अथ तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न । अन्यदीयरूपेणैव धर्मिणो ग्रहसम्भवात् शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना । वह्नेस्तु शुक्लं रूपं नाऽभिभूतं; किन्तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये ।

नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न च नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं दहनादावव्याप्तं, घृतादावतिव्याप्तं चेति वाच्यम् । पृथिव्यवृत्ति-नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-जातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

॥ इति तेजोनिरूपणे तेजोलक्षणकथनम् ॥

पूर्ववदिति । जलस्येवेत्यर्थः । तथा हि-तद्द्विविधं, नित्यमनित्यं च, नित्यं परमाणुरूपं, तदन्यदनित्यमवयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनिजमेव, तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति तैजसशरीरनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

तद्रूपाग्रह इति । वैश्वानरादेरचाक्षुषत्वे तद्गतसङ्ख्यादिगुणानामपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावात्, इति 'अपि'ना सूचितम् । **अन्यदीयरूपेणैवेति** । पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह—**वह्नेस्त्विति** । **सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वादिति** । तेन नाऽसम्भव इति भावः ।

पृथिव्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिपृथिवीत्वरूपजातिमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय पृथिव्यवृत्तीति । पृथिव्यवृत्तिजलत्वजातिमादाय जले, पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति । वायुतेजोन्यतरत्वमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय जातीति ॥ ४१ ॥ इति तेजोनिरूपणे तेजोलक्षणकथनम् ॥

रामरुद्री ।

रूप-रूपत्वयोरपि समूहालम्बननिर्विकल्पस्य प्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षस्याऽपि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । **सूचित**मित्यस्य **वैश्वानरा**देरित्यादिपदेनेति शेषः । **पार्थिवेति** । पाकजपार्थिवरूपेणेत्यर्थः । तस्यैव पाकजत्वात् वैश्वानरे यादृशरूपप्रतीतिस्तादृशं रूपं न काष्ठादिरूपपृथिव्यां पूर्वमनुभूतमतः **पाकजत्वं** प्रदर्शितमिति ध्येयम् ।

ननु सुवर्णरूपतेजसि नैमित्तिकद्रवत्वसत्त्वं मूले प्रदर्शितं, तच्चाऽनर्थकमेव, तावताऽप्यव्याप्तेरपरिहारादित्याशङ्कायामाह—**तेनेति** । तत्कथनेनेत्यर्थः, तथा च तद्ग्रन्थस्याऽसम्भवपरिहारकत्वमेव, अव्याप्तिपरिहारस्तु उत्तरग्रन्थेनैव करणीय इति भावः । **पृथिव्यवृत्तीति** । अत्र जातिपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वेऽपि न निस्तार इति सूचनायैव **द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्युक्तम्** । जलत्वेत्युपलक्षणं, वायुत्वादिकमादाय वाय्वादावप्यतिव्याप्तिसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

इति तेजोनिरूपणे तेजोलक्षणकथनम् ॥

---

(१) काष्ठादिसन्निकर्षेणैव भौमतेजस उपलम्भात् काष्ठादिगतस्यैव रक्तरूपस्य तत्रोपलब्धिः कथमन्यथा दिव्ये सौरविद्युदादौ तेजसि श्वेत्यापलम्भः ? अबिन्धनत्वात्तोयरूपं तत्र सङ्क्रान्तमिति चेन्न । तोयरूपस्येतरानभिभावकत्वादित्युक्तत्वात् । न हि जलमिश्रितानि नालद्रव्याणि श्वेतन्ते जातु चिदपीति बोध्यम् ।

इन्द्रियं नयनं वन्हिः स्वर्णादिर्विषयो मतः ।

अत्र यो विशेषस्तमाह-इन्द्रियमिति। ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजस परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्, प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्र दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं परकीयेति। घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं

दिनकरी।

परकीयस्पर्शादीति। गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायाऽऽदिपदेन गन्धादिपरिग्रहः। चक्षुषः परकीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय स्पर्शपदम्।

अत्र केचिदाहुः-चक्षुर्विषयासम्बद्धमेव ग्राहकं, यदि प्राप्य प्रकाशकारि स्यात् तदा रसनादिवदधिष्ठानसम्बद्धं गृह्णीयात्, न चैवं, गोलकासम्बद्धग्रहणात्॥ किञ्च यदि चक्षुः प्राप्य गृह्णीयात्तर्हि स्वतोऽधिकपरिमाणवन्न गृह्णीयात्, न खलु नखरञ्जनिका परशुच्छेद्यं छिनत्तीति, शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च, गतिक्रमेण प्राप्य ग्रहणे हि सन्निहितक्रमेण ग्रहणं स्यात् न तु तुल्यकालमुपलम्भः, अनुभवति तून्मीलयन्नेव नयने शाखां, शीतमयूखं च। एवं च प्राप्यकारित्वानुरोधेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते, गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्यसम्भवात्। अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुः, तच्च न तैजसमिति।

रामरुद्री।

स्पर्शपदमिति। **परकीय**पदमपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकदीपे दृष्टान्तासिद्धिवारणाय। उक्तरीत्या परकीयरूपव्यञ्जकजले व्यभिचारवारणाय **हेतौ** सत्यन्तम्। गगनादौ तद्वारणाय विशेष्यदलम्। घटादौ स्वीयरूपव्यञ्जके तद्वारणाय तत्राऽपि **परकीयेति**। चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि पूरणीयम्। एतत्सर्वं मूलोक्तत्वादुपेक्षितमिति बोध्यम्।

गोलकमेव चक्षुर्न तैजसमित्युच्छृङ्खलमतं दर्शयति—**अत्र केचिदित्यादिना**। **विषयासम्बद्धं**—विषयसन्निकर्षरहितम्। **'एव'** कारेण सन्निकृष्टग्राहकत्वं व्यवच्छिद्यते, गोलकसंयुक्तस्य चक्षुषाऽग्रहणात्, अत्र **चक्षुः**पदं चक्षुरिन्द्रियत्वेनाऽभिमतपरं, तेन तेजोरूपचक्षुषः स्वमतेऽसत्त्वेऽपि न पक्षाप्रसिद्धिः, न वा पार्थिवगोलकस्य च सन्निकृष्टग्राहकतायाः केनाऽप्यङ्गीकारेण यदीत्याद्युत्तरग्रन्थानुत्थितिरिति ध्येयम्। अत्र चोत्तरग्रन्थानुसारादधिष्ठानासम्बद्धग्राहकत्वादिति हेतुरूहनीयः। परं त्वाभिमुख्यमव्यवधानं च ग्रहणे प्रयोजकमित्येतन्मतेऽवश्यमङ्गीकरणीयम्, अन्यथा पृष्ठदेशस्थितानां व्यवहितानां च चाक्षुषापत्तिवारणासम्भवात्, सिद्धान्तिभिस्तु चक्षुःसंयोगाभावेनैव तद्वारणसम्भवान्न तेषामेतत्कल्पनीयं, दूरस्थत्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तूभयमतेऽपि समानमिति बोध्यम्। ननूक्तहेतुरप्रयोजक इत्याशङ्कानिरासाय साध्याभावे हेतुरेव न स्यादिति हेतूच्छित्त्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति—**यदीत्यादिना**। **प्राप्यप्रकाशकारि**—सन्निकृष्टग्राहि। **न चैव**मिति च्छेदः। गोलकसम्बद्धमात्रग्राहकं न चेति तदर्थः। **ग्रहणादि**त्यन्तस्य चक्षुषेत्यादिः। अत्र प्रदीपप्रभायां वक्ष्यमाणव्यभिचाररूपारुचिं परिचिन्त्य स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहकत्वेनाऽपि चक्षुष्युक्तसाध्यसिद्धिः सम्भवतीत्याह—**किञ्चेति**। यद्यत्संयुक्तमेव यत्सम्बन्धिफलजनकं तत्तदपेक्षया नाऽत्यन्तन्यूनपरिमाणवदिति सामान्यमुखव्याप्त्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह—**न खल्विति**। **नखरञ्जनिका**—नखकृन्तनी। तथा चैतद्व्याप्त्यनङ्गीकारे नखरञ्जनिकाऽपि परशुभेद्यं महादार्वपि छिन्द्यात्। अत्र च स्वाधिकपरिमाणदारोरपि परशुभेद्यत्वदर्शनादात्यन्तिकन्यूनताया निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसाद्धेत्वन्तरमाह—**शाखेति**। तथा च शाखाचन्द्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनकत्वेनाऽपि चक्षुषि असन्निकृष्टग्राहकत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः। उपसंहरति **एवं चेति**। चक्षुषः असन्निकृष्टग्राहकत्वे चेत्यर्थः। नन्विष्टापत्तिरित्याशङ्कायामाह—**तच्चेति**। तथा च **'इन्द्रिय नयनं'** इति कारिकाविरोधापत्तेर्नेष्टापत्तेः सम्भव इति भावः।

परकीयेति ।

अथ वा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयेति न देयम् । चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । ॥ इति तैजसेन्द्रियनिरूपणम् ॥

विषयं दर्शयति-वन्हिरिति । **ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न ।**

दिनकरी ।

तदसत् । अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षुषोऽपि प्राप्यकारित्वसम्भवात्, पृथुतरग्रहणस्य च गोलकनिर्गतस्य महतश्चक्षुषः पृथ्वग्रत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः । स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेण व्यभिचारात् तादृशनियमे मानाभावाच्च । तुल्यकालग्रहणं चाऽसिद्धमेव, तदभिमानस्य कालसन्निकर्षेणैवोपपत्तेः, अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः, यत् प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरेष्वालोक इत्यभिमानो लोकानाम् (१) ।

यत्त्वाहुः शालिकाचार्याः, चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्तावदर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत एवेति ॥

तन्न । चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेऽपि सत्त्वात् पृष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः । पृष्ठदेशस्थबाह्यालोकैश्चक्षुरुत्पादे मानाभाव इति चेत्, अग्रदेशस्थबाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः, तदनभ्युपगमेऽपि चाक्षुषोपपादनस्याऽनुपदमुक्तत्वादिति । लाघवादाह-**अथ वेति** । ॥ इति तैजसेन्द्रियनिरूपणम् ॥

तैजसत्वे किं मानमिति । सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थि-

रामरुद्री ।

अधिष्ठानासम्बद्धेति । तथा चोक्तनियमो दीपरूपाधिष्ठानासम्बद्धघटादिग्राहिण्यां दीपप्रभायां व्यभिचरित इति भावः । **तदभिमानस्य**—एककालीनत्वभ्रमस्य । **कालसन्निकर्षेण**-अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेन । ननु शाखातश्चन्द्रमसोऽतिदूरत्वेन झटिति चन्द्रचक्षुःसंयोगासम्भवात् शाखाचन्द्रमसोश्चाक्षुषयोरत्यन्तसान्निध्यमेव न सम्भवति, येन तुल्यकालताभ्रान्तिः स्यादित्याह-**अचिन्त्यो हीति** । निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः । **लाघवातिशयेन**-वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः । गुरुत्वाभावरूपलाघवस्य वाय्वायपेक्षयाऽतिशयासम्भवादिति मन्तव्यम् । यत्-यस्मात्, **प्राचीनाचलः**-उदयगिरिः, **चूडा**—अग्रं, शिखरमिति यावत् । **मयूखमालिनि**-सूर्ये । **अभिमानः-भ्रमः** । उदयाचलारोहणग्रहणं किरणप्रसारयोर्वस्तुगत्यैककालीनत्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसाधकानुमानस्य पूर्वमुक्ततया तत एव गोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्वं न शङ्कास्पदमपि, न हि सिद्धान्तिभिः प्राप्यकारित्वानुरोधेन चक्षुषस्तथात्वमङ्गीक्रियते, अन्यथा रसनेन्द्रियादीनामधिष्ठानातिरिक्तत्वं कथं सिद्ध्येत्? यद्यपि घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वादधिष्ठानातिरिक्तत्वे न किञ्चिदपि मानं, तथाऽपि नासिकासत्त्वेऽपि केषांचिद्गन्धानुपलब्धिदर्शनात् घ्राणादीन्द्रियम् अतीन्द्रियम् अतीन्द्रियत्वात् मनोवदित्यनुमानाच्च तत्सिद्धिरिति ध्येयम् ।

बाह्यालोकोऽत्र न सौरालोकादिपरमाण्वादिः, तदारब्धस्य प्रत्यक्षत्वापातात्, किन्त्वनुद्भूतरूपवत्तेज एवेति मन्तव्यम् । **लाघवा**दित्यस्य परकीयत्वाप्रवेशेनेत्यादिः ॥ इति तैजसेन्द्रियनिरूपणम् ॥

---

(१) ननु तथाऽपि कथं काचाभ्रपटलान्तरितोपलब्धिः, कुड्यादिव्यवहितस्य राजदारादेरदर्शनप्रयोजकस्य चक्षुःसंयोगाभावरूपकारणाभावस्याऽवश्यकल्पनीयतया चक्षुषस्तावत्पर्यन्तगमनाभावसम्पादनाय कुड्यादिस्पर्शवद्द्रव्यमात्रस्य तत्प्रवेशप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् काचादिष्वपि चक्षुःप्रवेशासम्भवादिति चेन्न । स्वच्छद्रव्याणां तेजोऽप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा कथं सूर्यरश्मीनां तत्र प्रवेश इति ।

सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमान(जन्य) द्रवत्वा (धिकरणत्वा) त्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा पृथिवीति । न चाऽप्रयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चाऽत्यन्ताग्निसंयोगनाश्यत्वात् ।

दिनकरी ।

वत्वसाधकस्यैव सत्त्वात् । समाधत्ते-**नेति** । **सुवर्णमिति** । न चाऽत्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः, तैजससुवर्णस्य चाऽनुमानात् पूर्वमसिद्धया पक्षाप्रसिद्धिः, धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येऽपि सुवर्णपदप्रयोगेन तस्याऽपि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकहेत्वभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्याऽदोषत्वात् । **असति प्रतिबन्धक इति** । जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणाय असति प्रतिबन्धक इति । अग्निसंयोगानाश्यद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगे सतीत्यन्तम् । तादृशद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वान्न व्यभिचारः । '**अनुच्छिद्यमानद्रवत्वात्**' इत्यस्याऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थः, न तूच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति, गगनादौ व्यभिचारात् । **अग्निसंयोगनाश्यत्वादिति** । एतच्चोपलक्षणम् । "**अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यं**-"इत्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्कत्वादिति । तेनाऽऽश्रयनाश-

रामरुद्री ।

पीतरूपवदिति । उपष्टम्भकपार्थिवभागस्येत्यर्थः। **धर्मशास्त्र इति** । 'तोलकपरिमितं सुवर्णं दद्यात्' इत्यादिरूप इत्यर्थः। **तादवस्थ्यादिति** । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधप्रसङ्गादिति भावः। सामानाधिकरण्येन साध्यासिद्धावपि सुवर्णस्य तैजसविषयत्वसम्भवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधस्याऽदोषतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। शोभनो वर्णो यस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णपदबोध्यो दीपादिरपीति न सुवर्णस्य तेजोविषयत्वसिद्धिरिति नाऽऽशङ्कनीयं, तथा व्युत्पत्तौ तस्य वायकत्वेन शक्यतारूपवाच्यत्वाप्रसिद्धेरिति तु विभावनीयम्। **सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति**। यद्यप्युक्तहेत्वधिकरणे अनुमानात्पूर्वं काऽपि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवाऽनुमितिरुपगन्तव्या, व्यतिरेकव्याप्तौ च न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यं घटकमिति न सिद्धसाधनशङ्कावसरः, तथाऽपि रजतादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्याऽपि सम्भवात्तदुत्तरं तेनैव रूपेण सुवर्णस्थलेऽनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनाऽपि सम्भवतीत्यभिप्रायेणैतदभिहितमिति ध्येयम्। **अग्निसंयोगानाश्ये**त्यस्य अग्निसमवधानाभावेनेत्यादिः। तेन घृतद्रवत्वसामान्यस्यैव अग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशघृतस्याऽप्रसिद्धावपि अग्नेरसमवधानेन अग्निसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्धया न क्षतिः । **स्वसमानाधिकरणेति** । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतायाः, गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ तस्याः समानकलीनत्वार्थकतायाश्च क्लृप्तत्वादिति भावः। अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिसंयोगरूपपरम्परया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवायेन तस्य हेतुतालाभायाऽधिकरणत्वांशं पूरयित्वा व्याचष्टे-**अनुच्छिद्यमानेत्यादि**। द्रवपदस्य गुणपरतया अपि सम्भवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः, नोच्छिद्यमानद्रवोऽनुच्छिद्यमानद्रवः, तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकतां तत्पदस्य निराकरोति-**न त्विति** । '**अनधिकरणत्वात्**' इत्यस्य पूर्वतनेन '**इत्यर्थः**' इत्यनेनाऽन्वयः। **अनुकूलतर्कत्वात्**-सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्तर्हि तदागमप्रतिपाद्याग्न्यपत्यत्ववन्न स्यादिति तर्कस्य सत्त्वात्। स्वसमवायिकारणसमवायिकारणकमपत्यशब्दार्थः, जन्यमात्रं न तदर्थः,

ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्याऽपि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न । जलमध्यस्थमसीक्षोदवत् तस्याऽद्रुतत्वात् ।

अपरे तु पीतिमाश्रयस्याऽत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात् तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथा हि–अत्यन्ताग्निसंयोगे (१) पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात् जलमध्यस्थपी-

दिनकरी ।

जन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे आश्रयनाशानाश्यद्रवत्वव्यावृत्तं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीयद्रवत्वनाशं प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या, तच्च वैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानुकूलतर्कोऽसङ्गतः, सुवर्णस्य पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्याऽग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्त्वेऽपि नाशापत्तेरसम्भवादित्यपि परास्तम् । क्षोदः-चूर्णम् । तस्य- पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य ।

प्रकारान्तरेण तस्य तैजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति-अपरे त्वित्यादिना । तत्प्रतिबन्धकं—रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । अग्निसंयोगस्य तैजससुवर्णेऽपि सत्त्वादुक्तं पीतिमेति । साध्ये विजातीयपदमुद्देश्यसिद्ध्यर्थम् । हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणाय । अत्र हेतौ पृथिवीत्वं देयं, तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः । यथाकथञ्चिदग्निसंयुक्ते घटे तद्वारणायाऽत्यन्तेति । न चाऽप्रयोजकत्वं, विरोधिद्रवद्रव्यसम्बन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति भावः ।

रामरुद्री ।

तथा सति तस्य कालाकाशादृष्टादेरपत्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । जातिविशेषमिति । अन्यथा अवयवनाशजन्यत्वस्य(२) गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवापत्तेरिति हृदयम् । इत्यपि परास्तमित्यपिना तादृशागमस्य शब्दविधयाऽपि सुवर्णस्य जैजसत्वे प्रमाणता सूचिता । क्षोद इति । यद्यपि पार्थिवभागस्य तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारेऽपि तेजोरूपद्रवद्रव्यान्तरस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति शक्यते वक्तुं, तथाऽपि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन जलस्यैव क्लृप्ततया नैमित्तिकद्रवत्ववतस्तेजसोऽनुमानात्पूर्वमसिद्धतया न तत्प्रतिबन्धकसत्तामादाय व्यभिचारवारणसम्भवः, पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन द्रव्यान्तरकल्पनं तु 'परे तु–' इत्यादिना वक्ष्यमाणं मतान्तरमेवाऽनुसरतीति भावः । तैजससुवर्णेऽपीति । तत्र वक्ष्यमाणपृथिवीत्वघटितहेतोरभावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । अत एव अग्निसंयोगशून्यपीतपार्थिवे साध्यस्य विजातीयद्रवद्रव्यसंयोगस्य, हेतोश्च स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकालीनपूर्वरूपविजातीयरूपानाधारत्वस्य चाऽसत्त्वेन बाधासिद्ध्योर्वारणाय–अग्निसंयोगीति सार्थकम् । अत्र च यत्किञ्चित्पीतपटादौ साध्यस्योभयवादिसिद्धतया सामानाधिकरण्येन साध्यतायां सिद्धसाधनापत्त्याऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येति बोध्यम् । तेन जलपरमाणाविति । यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्तदवस्थ एव, तत्राऽपि पृथिवीत्वस्य हेतुविशेषणत्वे हेत्वप्रसिद्धिरेव पृथिव्यामग्निसंयोगानाश्यद्रवत्वाभावात् , तथाऽपि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्न व्यभिचार इति विभावनीयम् । विरोधीति । विजातीयरूपप्रतिबन्धकेत्यर्थः । द्रव-

---

(१) 'अत्यन्ताग्निसंयोगी'इत्येव पाठः । रामरुद्र्यां तथैवोल्लेखात् ।

(२) 'आश्रयनाशजन्यत्वस्य' इति पाठः ।

तपटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् ।

॥ इति तैजसविषयनिरूपणम् ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥

दिनकरी ।

न च द्रवद्रव्यादन्यदेव प्रतिबन्धकं वाच्यम् । अदृष्टकल्पनापत्तेरिति–**तस्य चेति । तस्य**-द्रवद्रव्यस्य । **पृथिवीजलभिन्नस्येति** । पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमाश्रयाया विजातीयत्वा-भावाज्जलस्य तत्राऽसम्भवादिति भावः । **तेजस्त्वनियमादिति** । वाय्वादौ रूपाभावादिति भावः । न चाऽन्धकारे पीतिमरूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः, सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्त्वादिति वा-च्यम् । ऊद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूत-त्वात् । न च तदानीं पीतरूपस्याऽप्यग्रहात् सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं, न तु सुवर्णरूप-स्याऽभिभूतत्वेनेति न तस्याऽभिभूतत्वमिति वाच्यम् । लघुतया सजातीयसम्बन्धस्यैवा-ऽभिभवपदार्थत्वात् । न च तथाऽप्यन्धकारे सुवर्णस्य साक्षात्कारापत्तिः (१), तेजोभिन्न-द्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येवाऽऽलोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति वाच्यम् । सुवर्णभिन्नं यत्तेजः तद्भिन्नद्रव्य-प्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् ।

नवीनास्तु-सुवर्णं पार्थिवमेव, पीतं सुवर्णं द्रुतमिति साक्षात्सम्बन्धेन द्रवत्वप्रतीतेर्भ्र-मत्वायोगात्, द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्वस्याऽप्यत्यन्तोच्छेदात्, पृथिवीत्वस्य पीतरूप-समवायिकारणतावच्छेदकत्वात्, रूपनाशे तादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूप-नाश इति वदन्ति ॥ इति तैजसविषयनिरूपणम् ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥

रामरुद्री ।

द्रव्यादन्यत्—अदृष्टादिकमित्यर्थः । **तत्राऽसम्भवादिति** । सांसिद्धिकद्रवत्वस्य तत्राऽननुभवादिति भावः । **वाय्वादाविति** । यद्यपि तेजसोऽपि न तत्र रूपं प्रत्यक्षमिति रूपाभावो न वायौ प्रतिबन्धकत्वक-ल्पने (२) बीजं, तथाऽपि पार्थिवरूपनाशे नीरूपद्रव्यसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वे क्वाऽपि पार्थिवरूपनाशः पाकेन न स्यात्, तस्य सर्वदैव सम्भवा (३) दिति रूपवतो द्रव्यान्तरस्यैव तथात्वमङ्गीकरणीयमित्यभि-प्रायेणैतदभिहितमित्यवधेयम् । **तदानीमिति** । अन्धकारस्थितिदशायामित्यर्थः । **सजातीयग्रहणकृत-मिति** । रूपत्वेन स्वसजातीयं यत्पीतरूपं, **तत्प्रत्यक्षप्रयोज्यं अग्रहणं**–प्रत्यक्षविषयत्वाभाव इत्यर्थः । **तेजोभिन्नेति** । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानङ्गीकारेण तेजोऽन्तरासंयुक्ततेजःप्रत्यक्षानुपपत्त्या तथैव कार्यकारणभावस्य स्वीकरणीयत्वादिति भावः । यद्यपि तेजःसंयुक्तसंयोगत्वेन हेतुत्वे नेयमनुपपत्तिः, तेज-स्यपि तत्सत्त्वात्, तथाऽपि लाघवात्संयोगसम्बन्धेन तेजस एव द्रव्यप्रत्यक्षहेतुतायाः स्वीकरणीयतया स्वस्मिन्संयोगेन स्वस्याऽसत्त्वात्तेजोभिन्नत्वं द्रव्यविशेषणमावश्यकमिति भावः ।

द्रुतमिति । इदं च जलमध्यस्थमसीक्षोदन्यायेन पीतद्रव्यस्य अद्रवत्वाङ्गीकारस्य ग्रन्थकृत्सम्मतत्वा-त्तदभिप्रायेणोक्तम् । **द्रवत्वस्याऽपीत्यपिकार उच्छेदा**दित्यनन्तरं योजनीयः, तथा च जले द्रवत्वसत्वे-पि तदीयद्रवत्वस्य पार्थिवद्रवत्वापेक्षयाऽतिविलक्षणत्वात्सांसिद्धिकत्वाच्च न जलमित्यर्थः । पीतरूपवत्त्वाच्च न पृथिव्यन्य दित्याह–**पृथिवीत्वस्येति** । ननु तर्ह्यग्निसंयोगे कुतो न रूपनाश इत्यत आह–**रूपनाश इ-त्यादि । वदन्ती**त्यस्वरससूचनाय । स च पार्थिवस्याऽपि तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारसम्भवेन प्रतीतेः प्रमा त्वसम्भवात्, द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव अन्यत्र पार्थिवरूपद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्ततया तत्रैव तादा-त्म्येन स्वस्य तदुभयनाशप्रतिबन्धकताकल्पनेऽन्यत्राऽदृष्टकल्पनापत्तेः, ग्रन्थकृता पार्थिवस्य द्रवत्वानङ्गी-कारेण तदीयद्रवत्वनाशे द्रव्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनाच्चैतन्मते तत्राऽपि स्वस्य प्रतिबन्ध-कताकल्पनाधिक्याच्चाऽवगन्तव्यः ॥ इति तैजसविषयनिरूपणम् ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥

---

(१) स्वकीयरूपस्याऽन्यदीयरूपेणाऽभिभवेऽपि तेन द्रव्यप्रत्यक्षस्य स्वयमेव पूर्वमङ्गी-कारादिति भावः । (२) 'नैकप्रतिबन्धकत्वकल्पने' 'न द्रव्यान्तरप्रतिबन्धकत्वकल्पने' इत्यपि पाठौ । (३) नीरूपाकाशादिसंयोगस्य सर्वदैव सत्त्वादिति भावः ।

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥
तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

वायुं निरूपयति-अपाकज इति। अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति। आपकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति। एतेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः, तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥ इति वायुनिरूपणे वायुत्वजातौ प्रमाणकथनम् ॥

एषः—वायुः, स्पर्शादिलिङ्गकः-वायुर्हि स्पर्श-शब्द-धृति-कम्पैरनुमीयते, विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पनेन

दिनकरी

वायौ प्रमाणं दर्शयितुं मूले "अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः"इत्युक्तं, तत्राऽपाकजादिपदानां क्रमेण व्यावृत्तिमाह—**अनुष्णाशीतस्पर्शेति**। **उक्तमपाकज इति**। यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पटादावतिव्याप्तं, तथाऽप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं, पाकजस्पर्शवदवृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थोऽवसेयः। एतेन-स्पर्शस्याऽनुष्णाशीतत्वादिकथनेन। **तज्जनकतावच्छेदकमिति**। तथा च विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिः। इदमुपलक्षणम्। शब्दविशेषस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य वा निमित्तकारणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ इति वायुत्वजातौ प्रमाणकथनम् ॥

मूले-स्पर्शादिलिङ्गक इति। स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा। **मुक्तावल्यां-धृतीति**। धृतिः-गुरुणो द्रव्यस्याऽपतनम्। **विजातीयस्पर्शेनेति**। तृतीयान्तचतुष्कमनुमानादित्यनेनाऽन्वितम्। अनुमितिप्रकारस्तु—

योऽयं रूपवद्द्रव्यासमवेतः स्पर्शः स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्श-

रामरुद्री

अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रेति। पृथिवीत्ववारणाय **मात्रपदम्**। अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भिन्ने पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य वृत्तेस्तद्व्युदासः। अत्र च तादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वं—तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वमात्रं, न तु तादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनविरहात्, आत्मत्वादेरपि तादृशस्पर्शवद्भिन्नवृत्तित्वादेव वारणात्। पटत्वादिकमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय **साक्षाद्**व्याप्यत्वनिवेशः, तच्च द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रं, गुणादिवृत्तिजातीनां तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वदलेनैव वारणात्। वायुपटद्वित्वमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम्। अपाकजस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वनिवेशेनैव पृथिवीत्ववारणसम्भवेऽपि जलत्वादीनामवारणा**दनुष्णाशीतस्पर्श**वदित्युक्तम्। प्रथमस्याऽधिकाभावद्वयावच्छिन्नवृत्तिताद्वयघटितत्वेन आधिक्यादेकाधिकरणाधेयत्वघटितं लघुभूतं कल्पान्तरमाह-**पाकजेति**। पृथिवीत्ववारणायाऽ**वृत्त्यन्तम्**। जलत्ववारणाय-**वृत्त्यन्तम्**। स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरम**नुष्णाशीत**पदमिति लाभायैवाऽत्र **स्पर्श**पदम्, अन्यथा उष्णशीतभिन्नज्ञानादिमद्वृत्त्यात्मत्वजातिमादायैव अतिव्याप्तेः। पूर्वदले **स्पर्श**पदं तु समवायेन पाकजवत्त्वलाभाय, अन्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तयाऽसम्भवापत्तेः। अन्यत्पूर्ववदनुसन्धेयम्। **एतेनेति**। वस्तुतस्तु **यद्यपी**त्यादिना दर्शिऽताशङ्कानिरासायैव मूले **एतेने**त्यादिग्रन्थः, तथा च विजातीयस्पर्शवत्त्वस्यैव वायुलक्षणत्वे न कोऽपि दोष इति मूलाभिप्राय इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ४२ ॥ इति वायुत्वजातौ प्रमाणकथनम् ॥

दिनकरी

वत्। पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय **'रूपवद्द्रव्यासमवेत'** इति विशेषणम्।

एवमसति रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत्। पृथिव्याद्यभिघातजन्मनि सिद्धसाधनवारणायाऽसतीत्यादिपक्षविशेषणम्। विभागजन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविभज्यमानेति।

एवं नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः **स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत्** जलादिगततृणादौ सिद्धसाधनवारणाय-**नभसीति**। प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणायाऽ**स्मदादीति**।

ए ं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदीपूराहतकाशादिकर्मवदिति।

रामरुद्री

सिद्धसाधनवारणायेति। इदञ्च स्पर्शत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्याश्रितत्वसाधनाभिप्रायेण, अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात्, एवमग्रेऽपि बोध्यम्।

शब्दसन्तान इति। यद्यपि वेगवद्द्रव्यसंयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शवत्त्वविशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शानुपयोगात्, तथाऽपि उक्तानुमानेनैव वायोः स्पर्शस्याऽपि सिद्ध्यर्थं तदुपात्तं, साध्ये व्यर्थविशेषणत्वस्याऽदोषत्वादिति ध्येयम्। गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरतावारणाय **स्पर्शवदिति**। न न्वेवमपि तेजःसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरता तदवस्थैवेत्यस्वरसादाह—**वेगवदिति**। तन्न, **वेग**पदं चाऽत्र द्रव्यान्तरक्रियाजनकवेगपरं, तेन तेजस्यपि वेगसत्त्वेन तदुपादानेऽपि नाऽर्थान्तरतापत्तिः, एवं च स्पर्शवत्त्वोपादानं वायौ स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम्।

अस्मदाद्यनधिष्ठितेति। प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यधृतित्वादित्यर्थः। **नौकाधृतीति**। जलस्थद्रव्यधृतिवदित्यर्थः। **जलादिगतेति**। इदं चाऽवच्छेदकऽवच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नोद्देश्यता किन्तु सामानाधिकरण्येनेत्यभिप्रायेण। अन्यथा तादृशतृणादिधृतौ साध्यस्य सिद्धावपि वायुमात्राधिष्ठिततृणादिधृतावेव साध्यस्याऽसिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावात्, तादृशानुमितौ बाधकाभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिञ्चित्करत्वापातात्, सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्याऽपि वायुसिद्धिसम्भवेनावच्छेदकाऽवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रयोजनाभावादिति भावः। **नभसीति**। वायुभिन्नस्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः। नभःसंयुक्तार्थकत्वे जलस्थतृणादिधृतिव्यावर्त्तनासम्भवादिति मन्तव्यम्। **प्रयत्नवदिति**। परमेश्वरधृतपृथिव्यादिलोकधृत्यादावित्यर्थः, न त्वस्मदादिधृतघटादिधृत्यादाविति तदर्थः सम्भवति, तत्राऽस्मदादिहस्तादिरूपतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेरिति ध्येयम्।

कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह—**एवमित्यादिना**। पार्थिवाभिघातजन्यतृणादिकर्मणि सिद्धसाधनवारणाय-**अन्तरेणे**त्युक्तम्। साध्ये **स्पर्शवत्वो**पादानप्रयोजनं पूर्ववदेव। चेष्टात्मकक्रियायां व्यभिचारवारणाय हेतौ—**विजातीयेति**। विलक्षणेति तदर्थः। वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिन्नत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं, न तु जातिविशेषः, अवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नयत्नगतकारणानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषसिद्धिसम्भवेऽपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्रमाणाभावात्। न च स्पर्शवद्द्रव्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयाऽपि अचेतननिष्ठक्रियासु जात्यन्तरसिद्धौ बाधकाभावा इति वाच्यम्। तथा सति धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयापिऽनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसङ्गात् धूमादिलिङ्गकानुमितित्वस्यव तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वैरुपगमेनेष्टापत्त्यसम्भवात्, प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावोपपत्तावतिरिक्तजातिकल्पनानौचित्यात्, तत्तदनन्तक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयतया चेष्टत इति प्रतीतेर्विलक्षणतया च

पूर्ववन्नित्यत्वताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

च वायोरनुमानात् । यथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाऽग्रे वक्ष्यते ।

॥ इनि वायुनिरूपणे वायौ प्रमाणकथमम् ॥

पूर्ववदिति । वायुर्द्विविधः-नित्योऽनित्यश्च, परमाणुरूपो नित्यः, तदन्योऽनित्योऽवयवसमवेतश्च, सोऽपि त्रिविधः-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।

तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम्, परन्तु जलीय-तैजस-वायवीय-शरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं, जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति । ॥ इतिवायवीयशरीरनिरूपणम् ॥

अत्र यो विशेषस्तमाह—देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं

दिनकरी ।

अग्रे वक्ष्यत इति । आत्मनिरूपणावसरे इत्यर्थः ॥ इति वायौ प्रमाणकथनम् ॥

मूले-पूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति । पूर्ववत् जलवदित्यर्थः । 'नित्यतादि' इत्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः । उक्तं-बोध्यमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति मुक्तावल्यां-वायुर्द्विविध इति ।

तत्र-तेषु मध्ये । अयोनिजम्-अयोनिजमेवेत्यर्थः । पिशाचादीनामिति । मरुतां लोके प्रसिद्धमिति शेषः । ननु वायोस्ताल्वादिवाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावेन चाऽऽहरणविहरणाद्यभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह—परन्त्विति । जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरणलाघवमभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह—जलीयतैजसवायवीयेति । ननु कथं तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह-जलादीनामिति ।

॥ इति वायवीयशरीरनिरूपणम् ॥

अत्र-त्वगिन्द्रिये, यो विशेषः-अधिष्ठानादिः । शरीरव्यापकमिति । न च नखलोमकेशादीनां त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसम्भव इति वाच्यम् । तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीर-

रामरुद्री

चेष्टात्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति विभावनीयम् । पूरं-प्रवाहः, तदाहतत्वं-तत्संयुक्तत्वमेव ।

॥ इति वायौ प्रमाणकथनम् ॥

कारिकास्थपूर्वपदस्याऽव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकायां कण्ठतोऽनुक्तेरित्यतस्तदर्थमाह—जलवदिति । ननु उक्तमित्यसङ्गतं वायोर्नित्यतादीनामनभिधानादित्यतस्तदर्थमाह—बोध्यमिति ॥ इति वाययीयशरीरनिरूपणम् ॥

तेषामिति । लोमादीनामित्यर्थः । संयोगिद्रव्यत्वेन-शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । द्रव्यद्वयस्यैव संयोगसम्भवाल्लोम्नो न शरीरत्वमिति द्योतनाय-शरीरसंयुक्तत्वाभिधानम् । यद्यप्येवमपि पुरीतति शरीरावयवनाडीविशेषे त्वगिन्द्रियाभावेन तस्यैवमपि न देहव्यापकतासम्भवः, सुषुप्तिकाले ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीतति तदनङ्गीकारात्, तथाऽपि देहव्यापकत्वं यावद्देहावयववृत्तित्वमेव विवक्षितं, तच्च पुरीतति त्वगिन्द्रियाभावेऽपि स्वप्नजनकमध्यस्थनाडीभागगतविशेषस्यैव पुरीततित्वाङ्गीकारेणाऽक्षतमेव । पुरीतत्प्रदेशस्य नाड्यवयवत्वेऽपि शरीरावयवत्वाभावात । न च शरीरव्यापकत्वं शरीरनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव, तथा च पुरीततः शरीरावयवत्वेऽपि तदवच्छेदेन शरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेऽपि त्वगिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति केशादीनां शरीरावयवत्वेपि क्षतिविरहेण ग्रन्थकृतां तेषां द्रव्यान्तरताव्यवस्थापनस्य वैफल्यापत्तेः ।

परे तु मध्या(१)न्तर्नभोभाग इव पुरीतत्,गगने त्वगभावादेव तत्र मनसोऽवस्थानदशायां ज्ञानानुत्पा-

(१) सिद्धांत पाठान्तरम् । एवमग्रेऽपि पद्ये ।

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

त्वक्, तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाऽभिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥४३॥ इति वायवीयेन्द्रियनिरूपणम्

विषयं दर्शयति–प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः, तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे, तथाऽपि सङ्क्षेपादेव त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियाभेदाच्च नाना

दिनकरी ।

त्वाभावात् । मूलस्थस्य 'त्वगिन्द्रियम्' इत्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन–देहसहजावरणं त्वगित्युच्यते, तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं, न च वायवीयमिति-परास्तम् । त्वगिन्द्रियलक्षणमाह–**स्पर्शेति** । कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति । चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय–स्पर्शग्राहकेति । **त्वक्**–त्वगिन्द्रियमित्यर्थः । **तच्चेति**—त्वगिन्द्रियं चेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वाभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय–**रूपादिषु मध्य इति** । मनसि व्यभिचारवारणाय 'एव' कारः । त्वगिन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणायद्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । **अङ्गसङ्गिसलिलं**–स्वेदः ॥४३॥

॥ इति वायवीयेन्द्रियनिरूपणम् ॥

आकरे—प्रशस्तपादभाष्यादौ । **प्राणस्त्वेक एवेति** । कथं तर्ह्यपानादिव्यवहार इत्यत आह—**स्थानवशादिति** ।

"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः। उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः-"(*)

रामरुद्री ।

दः, एतदभिप्रायेणैव–

'रे रे मानस ! पालितं प्रतिजनुर्देहान्तरे त्वं सदा, तस्मात् कृष्णपदाम्बुजे क्षणमपि प्रस्थीयतां रे मनः ! । इत्थं प्रार्थितमानसं निजगृहप्रध्वंसशङ्काकुलं, मिथ्यामध्यवियद्गतं न च गतं तत्पादपङ्केरुहम्–'

इति प्राचीनपद्यमपि सङ्गच्छत इति प्राहुः ॥

सहजावरणं–स्वाभाविकरणं चर्मरूपम् । **कालादाविति** । यद्यपि स्पार्शनत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशे न कालादावतिव्याप्तिः, आवश्यकश्च लक्षणे तादृशजन्यतानिवेशः, अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते चक्षुष्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न च प्रलये क्रिययैव क्षणघटिकादिव्यवस्था वाच्या, तत्र तदनङ्गीकारे पुराणप्रसिद्धसृष्टिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असम्भवात्, प्रलये दिक्कालविभागो नाऽस्तीत्यस्य महाप्रलयपरत्वात्, तथा च महाप्रलयोपाधित्वस्य ध्वंसे स्वीकारेऽपि तदतिरिक्तक्रियाभिन्नजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजाभावान्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम् । तथा सतीदानीन्तनदिनाद्युपाधित्वस्याऽनन्तक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात्, जन्यमात्रस्व तथात्वे तु दिनमात्रस्थाय्येकघटादिव्यक्तेरेव तथात्वसम्भवे लाघवस्यैव तन्मूलतासम्भवेन तादृशमतस्य सङ्गतत्वात्, तथाऽपि त्वक्संयोगादावतिव्याप्तिवारणायैव **'इन्द्रिय'**–पदमिति ध्येयम् । **मूले इन्द्रियं त्वक्'** इत्यसङ्गतं, त्वचश्चर्मरूपस्य इन्द्रियाधिष्ठानत्वादत इन्द्रियपदपूरणेन तस्य **त्वचिस्थितमिन्द्रिय**मित्यर्थकतामाह–**त्वगिन्द्रियमिति । मध्य इतीति** । तत्सहित 'एव'कारेण रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्यैव लाभेन स्पर्शत्वव्यञ्जकत्वेऽपि त्वगिन्द्रियस्य न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः ॥ ४३ ॥ इति वायवीयेन्द्रियनिरूपणम् ॥

(*) अमरसिंहकृतं नामलिङ्गानुशासनम् ।

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

सञ्ज्ञां लभत इति (१) पर्यवसितो वायुः ।

इति वायवीयविषयनिरूपणम् । ॥ इति वायुग्रन्थः ॥

आकाशं निरूपयति-आकाशस्येति । आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, किन्तु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । 'वैशेषिकः'

दिनकरी ।

इति स्थानभेदादित्यर्थः । क्रियाभेदाच्चेति । मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः, मलादीनामधो नयनादपानः, आहारेषु पाकार्थं वह्नेः समुन्नयनात्समानः, ऊर्ध्वं नयनादुदानः, नाडीमुखेषु वितननाद्व्यान इति क्रियाभेदाद्धि पञ्च सञ्ज्ञा लभते, न तु सञ्ज्ञाभेदेन सञ्ज्ञिभेद इति भावः॥ इति वायवीयविषयनिरूपणम् ॥ इति वायुग्रन्थः ॥

आकाशेति । कालत्वं दिक्त्वं च न जातिरित्यग्रे वक्तव्यं, तल्लाघवेनाऽत्रैव प्रसङ्गाद्युगपदभिदधाति—न जातिरिति । अनेकसमवेतत्वाभावादिति शेषः,तेनैकव्यक्तित्वस्य जातित्वाभावहेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । किन्त्विति । आश्रयता चाऽत्र समवायेन वि-

रामरुद्री ।

'हृदि प्राणः-'इत्यादेः हृन्मात्रावच्छिन्न इत्यादिरर्थः, यथाश्रुते व्यानस्याऽपि प्राणत्वापत्तिः । समुन्नयनम्-उद्दीपनं, वह्नेर्वायुसखत्वेन वायुसहकारेणैव तदभिवृद्धेरिति भावः । वितननात्-अन्नरसस्य विस्तारणादित्यर्थः ।॥ इति वायवीयविषयनिरूपणम् ॥ इति वायुग्रन्थः ॥

ननु आकाशनिरूपणावसरे आकाशत्वं न जातिरित्येव वक्तव्यं, कालत्वदिक्त्वयोस्तत्तन्निरूपणावसर एव जातित्वनिषेधौचित्यात्, तत् किं मुक्तावल्यामिदानीमेव त्रयाणां जातित्वनिराकरणमारभत इत्याशङ्कायामाह-कालत्वमित्यादि । अग्रे-तत्तन्निरूपणावसरे, तथा च न जातिरित्यस्य वारत्रयलेखने ग्रन्थगौरवं स्यादिति भावः ।

'तत्' इत्यव्ययं, तस्मादित्यर्थः । ननु तथाऽप्यसङ्गताभिधानं दुर्वारमेवेत्यत आह-प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः, एकहेतुकानुमितिविषयत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः । तथा च प्रसङ्गसङ्गत्या तदभिधानान्नाऽर्थान्तरतापत्तिरिति बोध्यम् । मूले आकाशादीनाम् 'एकव्यक्तिकत्वात्-'इति हेतुना आकाशत्वादेर्जातित्वाभावे हेतुरुक्तः, तत्र हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्य हेतुं पूरयति-अनेकेति। यद्यपि आकाशादीनामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वान्न जातिरित्यन्वयः,तत्र च एकैव व्यक्तिराश्रयो यस्येति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः,तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। आश्रये एकत्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्व-स्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टो यस्तदन्यत्वम्, एतादृशविशिष्टो घटादिः न त्वाकाशः,तदाश्रयकत्वं-तदाश्रितत्वमिति यावत् । एवं रीत्या मूलोक्तहेतुरपि परिष्कर्तुं शक्यः, तथापि एतादृशहेतौ गौरवमालोचयताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावरूपहेतुः पूरितः । अनेकत्वं-नैकत्वभिन्नसङ्ख्या, तथा सति गुणे गुणानङ्गीकारेण गुणत्वजातावपि तथाविधसङ्ख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावसत्त्वेन व्यभिचारापत्तेः,किन्तु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं, तच्च यद्यपि, अपेक्षाबुद्धीनामननुगतत्वादननुगतं यत्किञ्चिदेकबुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकात्वभावस्य घटत्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसम्भवदुक्तिकं तथाऽपि स्वप्रतियोगिसमवेतत्व-स्वाश्रयसमेवतत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः। एतावताऽऽपि द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपायात् । अत्र च लाघवात् समवेतत्वाभावस्यैव हेतुता युक्तेति नाऽऽशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापेक्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपतया स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यवधेयम् । वैयधिकरण्यमितीति । इदं च एकव्यक्तिरवै-

(१) 'पर्यवसितो वायुः इति क्वचिन्नाऽस्ति ।

इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय ।

एतेन प्रमाणमपि दर्शितं, तथाहि-शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्य-बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत्, शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयो-

दिनकरी ।

वक्षिता, तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रयत्वेऽपि न क्षतिः । मूले 'वैशेषिक'पदस्य वैयर्थ्यमाशङ्कयाऽऽह—**वैशेषिक इतीति** । इत्थं च 'शब्दः' इति मूलं सावधारणं ज्ञेयम् ।

एतेन-विशेषगुणत्वकथनेन । **'प्रमाणम्'** इत्यस्याऽऽकाश इत्यादिः । 'तच्च' शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूपं बोध्यम् । **दर्शितं**-सूचितम् । अत्राऽनुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह-**तथा हीति** । घटादौ व्यभिचारवारणायाऽ**योग्येति** । आत्मनि व्यभिचारवारणाय--**बहिरिन्द्रियग्राह्येति** । रसत्वादिव्यावृत्तये--**जातिमदिति** । एतच्चाऽनुमानमग्रिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम् । **गुणत्वादिति** । एतदनुमानेनोक्तपरि-

रामरुद्री ।

कव्यक्तिकं तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थपर्यवसितं मूलोक्तं तत्र च द्रव्यत्वादेरप्येकव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्त्याऽऽकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनाऽन्वितमित्यभिप्रायेणोक्तं,यथोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्याभावात् । न चैवमिदानीं तादृशार्थकैकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसम्भवान्मूले तदुक्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । हेतुसाधकत्वेनैव तदुपन्यासादिति भावः । **इत्थं चेति** । वैशेषिकपदस्याऽऽकाशे विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः । **सावधारणमिति** । शब्द एवेत्येवकारसहितमित्यर्थः । तथा सत्येवोक्तार्थलाभसम्भवादिति भावः ।

विशेषगुणत्वेति । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणरीत्याऽऽकाशसाधकवक्ष्यमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसम्भवादिति भावः । आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता शब्द एव आकाशविशेषगुण इत्यस्य न सम्भवतीत्यतो **'दर्शित'** मित्यस्याऽर्थमाह—**सूचितमिति** । **घटादाविति** । त्वगिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयघटत्वादिजातिमत्त्वादिति भावः । **चक्षुरित्यादि** । चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वे सतीति सत्यन्तार्थः । घटः शब्दावच्छेदक इति शब्दांशे अलौकिकविषयताशालिचाक्षुषं प्रति शब्दस्याऽपि स्वरूपयोग्यतया स्वरूपासिद्धिवारणाय लौकिकत्वनिवेशः । तादृशप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तौ चक्षुःसंयोगाद्यभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतातदवस्थ्यमतः स्वरूपयोग्यताप्रवेशः सा च 'उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं इत्यादिना परिगणितानामेवेति भावः । **बहिरिन्द्रियग्राह्येति** । **बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं**—बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम् । आत्मनि व्यभिचारवारणाय-**लौकिकत्वनिवेशः** । अथाऽऽत्मनि बहिरिन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वादिजातिसत्त्वाद्व्यभिचारो दुर्वार एव । न च सत्यन्तं जातावेव विशेषणमस्तु,तथा च द्रव्यत्वस्य चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वान्न तदादायाऽऽत्मनि व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति चाक्षुषाविषयत्वोक्त्यैव सामञ्जस्ये योग्यताविशेषनिवेशनवैयर्थ्यापत्तेः, चाक्षुषाविषयबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणावृत्तिजातौ मानाभावेन तादृशजातिमादाय यभिचारप्रसक्तेरिति चेत् । मैवम्, **बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वा**दित्यस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्त्वादित्यर्थकतया आत्मनि व्यभिचारासम्भवात्, शब्दध्वंसादौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्त्वस्य सार्थकत्वाच्च । न चैवं भागासिद्धिरिति वाच्यम् । बहिरिन्द्रियाग्राह्यशब्दसम्भवेऽपि शब्दत्वसामानाधिकरण्येन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्ध्याऽप्याकाशसिद्धिसम्भवेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्येन गुणत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां भागासिद्धेरदोषत्वात् । **रसत्वादिव्यावृत्तये**-रसत्वादौ हेतोरभावज्ञानायेत्यर्थः, अन्यथा चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति रसनेन्द्रियग्राह्ये रसत्व गुणत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः । शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति—**एतच्चेति** । द्रव्यसमवेतत्वानुमानस्य फलमाह—**एतदनु-**

गवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे, शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत्। पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाऽकारणगुणपूर्वकेति। जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति। शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् रूपवत्। नाऽऽत्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात् रूपवत्। इत्थञ्च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं सिद्धयति। न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वा-

दिनकरी।

शेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता। विशेषणासिद्ध्युद्धारायाऽऽह—**शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति**। न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः। **अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति**। अकारणगुणपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं—**पाकजेति। जलपरमाण्विति**। अनित्यानां पार्थिवरूपादीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात्, केषाञ्चित् कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा। **न दिक्कालेति**। शब्द इत्यनुवर्तते। **बहिरिन्द्रियेति**। मनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियम्, **तद्योग्यत्वात्**-तत्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। एतेनाऽनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं, बाह्येन्द्रियत्वं, तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनाऽपि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम्। **इत्थं च**-अनेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च। **सिद्धयतीति**। पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिद्धयतीत्यर्थः। नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित् प्रमाणं स्यात्, तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्न। शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव

रामरुद्री।

मानेनेति। विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानुमानं परिशेषानुमानं, स्पर्शवद्द्रव्यविशेषस्य गुणो नेति साधने पृथिव्यादियत्किञ्चिद्द्रव्यविशेषगुणत्वाभावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्द्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धिरतो व्याजष्टे—**न स्पर्शवत इत्यादि**। अपाकजत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षस्य विषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचारः, आत्मनः कारणाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्यैवाकारणगुणपूर्वकत्वाभावादतस्तदर्थमाह-**अकारणेति। पाकजेतीति**। पाकजत्वोक्त्यैव कारणगुणजन्यत्वाभावलाभेनाऽकारणगुपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसम्भवादिति भावः। **अत्रोपेक्षेति**। **अत्र**—प्रत्यक्षत्वदलव्यावृत्तिप्रदर्शने। **उपेक्षा**—तेषामग्रहणम्। **तत्प्रत्यक्षत्वात्**—तज्जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः। **प्रमाणं स्यादिति**। शब्दस्य सामान्यगुणत्वे **अष्टद्रव्यानाश्रितत्वरूप**-विशेषणासिद्धिप्रसङ्गात् कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शवद्गुणभेदसाधनासम्भवेन स्पर्शवद्विशेषगुणभेदसाधने च स्पर्शवतां सामान्यगुणत्वसम्भवादिति भावः। **लौकिकप्रत्यासत्त्येति**। इदं च गुरुत्वत्वादेरप्युपनयसन्निकर्षेणेन्द्रियग्राह्यत्वमादाय व्यभिचारवारणाय। द्वितीयमपि एतादृशपदं शब्दस्पर्शयोरप्युपनयसन्निकर्षेण चक्षुर्ग्राह्यतया असिद्धिवारणायैव। **द्वीन्द्रियेति**। जातौ तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यत्वं—तत्तदिन्द्रिययोग्यवृत्तित्वमेव, द्वीन्द्रियपदं तु विजातीयेन्द्रियद्वयपरं बोध्यम्, अन्यथा रूपादीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वीन्द्रियग्रहणायोग्याप्रसिद्धेः। यद्यपि सङ्ख्यात्वादीनां सर्वासामेव जातीनां कालभेदेन पुरुषभेदेन च द्वीन्द्रियग्राह्यतया द्वीन्द्रियाग्राह्यत्वे सतीत्येव वक्तुमुचितं, योग्यतानिवेशे प्रयोजनाभावात्, तथाऽपीन्द्रियद्वयजन्यत्वस्य क्वाऽप्यसम्भवेनाऽप्रसिद्ध्यापत्त्या तथा नोक्तम्। न च

इन्द्रियन्तु भवेच्छोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

यौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् । अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात् (१) ॥ ४४ ॥ इत्याकाशे प्रमाणकथनम् ॥

तत्र च शरीरस्य विषयस्य चाऽभावादिन्द्रियं दर्शयति-इन्द्रियमिति । **नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुनः पुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राऽऽह**—एक इति । **आकाश एकः सन्नपि उपाधेः-**

दिनकरी ।

तत्र प्रमाणत्वात् । प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् । सङ्ख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् । सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति । पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं चाऽऽशङ्कते—**न चेति । वायाविति** । तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तदभावसाधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं त्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम्। **अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति** । स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत् तत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाऽप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमि चेन्न । चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याऽऽकाशेऽसम्भवेन चक्षुषः प्रमाजनकत्वासम्भवात् । ननु यद्याकाशो न चाक्षुषस्तदेह पक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वेन किं भासते इति चेत् ,अलोक एवेति परिकलय ॥४४॥

॥ इत्याकाशे प्रमाणकथनम् ॥

नन्वाकाशीय शरीर विषययोः प्रदर्शनमुज्झित्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनं 'इन्द्रियं तु भवेच्छोत्रं-'इत्यनेन ग्रन्थेन क्रियते इत्याशङ्कयाऽऽह-**तत्र चेति** । आकाशे चेत्यर्थः ।

रामरुद्री ।

स्वात्मकेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वभिन्नविजातीयेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वोभयसम्बन्धेनेन्द्रियविशिष्टत्वरूपं द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमनुगतं निर्वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । जन्यत्वादिप्रवेशेनैतस्य अतिगुरुत्वादित्यभिप्रायात् । न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तित्वमेवेति आधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति वाच्यम् । चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपाद्यन्यतमत्वं, त्वग्योग्यत्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्यतमत्वमेवंरूपत्वादिन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकूटावच्छिन्नभेदः, तस्य च तद्व्यक्तित्वेनैव योग्यताघटकत्वोपगमेन लाघवानपायादिति ध्येयम् । **सांसिद्धिकेति** । तथाविधद्रवत्वत्वस्नेहत्वयोस्त्वक्चक्षुरुभयग्राह्यत्वाद्धर्माधर्मभावनानामतीन्द्रियत्वान्न तेषु हेतुसत्त्वमिति भावः । **हेत्वन्तरेणैवेति** । एते पञ्च विशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिमद्द्व्यक्तिद्वयवृत्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात् सुखवदित्येवमनुमानं बोध्यम् । **पूर्वोक्तानुमाने**—स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने । 'हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम्' इत्यस्य पक्ष इत्यादिः । **चक्षुष इति** । नीलं नभ इति चाक्षुषभ्रमात् प्रमेत्युक्तम् ॥ इत्याकाशे प्रमाणकथनम् ॥

---

(१) शब्दो न वायुगुणः अयावद्द्रव्यभावित्वात् ज्ञानवदित्यनुमानबलेन तथात्वसिद्धिरिति भावः । नन्वेतदनुमानमप्रयोजकमिति चेन्न । त्वगिन्द्रियावेद्यत्वेन शब्दस्य वायुविशेषगुणत्वाभावसिद्धेः । न हि शब्दस्त्वगिन्द्रियवेद्यः,हस्तादिना बधिरादेर्वा शब्दोपलब्ध्यापत्तेः, तदीयत्वगिन्द्रियेण वायुविशेषगुणसम्वेदनादित्यवधेयम् ।

जन्यानां जनकः कालः जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

कर्णशष्कुल्या भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ।

॥ इत्याकाशेन्द्रियनिरूपणम् ॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥

कालं निरूपयति–जन्यानामिति । इति **कालनिरूपणे काललक्षणकथनम्** ॥

दिनकरी ।

कर्णशष्कुल्या भेदादिति । चैत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं चैत्रादिश्रोत्रमिति भावः।

नव्यास्तु—शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम् । न चेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहः जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छब्दस्याऽपि मानसत्वापत्तेः, अदृष्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चाऽतिगौरवम् । न चैवं कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः ।

स्वतन्त्रास्तु–मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः, शब्दं प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात्, प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात्, मृदङ्गे शब्द इत्यादिप्रतीतेश्च । न च तत्राऽवच्छेदकत्वं विषयः, मानाभावात्, अन्यथा तत्राऽवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धस्याऽन्यत्र समवायस्य कल्पने गौरवादिति वदन्तीति ॥ इत्याकाशेन्द्रियनिरूपणम् । ॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥

मूले—जन्यानां जनक इति । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्र च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणविधया निमित्तत्वं काल-

रामरुद्री ।

अतिगौरवमिति । विनिगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणताया अतिरिक्तप्रतिबद्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनायाश्चाऽऽपत्तिरिति भावः । न च कालदिशावादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । नवीनैस्तयोरपीश्वर एवाऽन्तर्भावितत्वादिति मन्तव्यम् ।

अथ स्वतन्त्रमते शब्दग्राहकमिन्द्रियं किंस्वरूपं ? कर्णशष्कुलीस्वरूपमेव, बधिरस्य शब्दप्रत्यक्षवारणाय शरीरस्थदोषस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनस्य सर्वमत एवाऽऽवश्यकतया शष्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेऽपि तत्कल्पनाधिक्यविरहादिति चेत्, तर्हि मृदङ्गसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कः सन्निकर्षः ? स्वसंयोगिसंयुक्तसमवाय इति चेत्, सन्निकर्षान्तरकल्पनागौरवादिति ।

मैवम् । तत्तदात्मन एव तदीयश्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमात् । न च कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथमेतदिति वाच्यम् । स्वात्मानं वेत्तीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वयोरिव तयोरप्यविरोधात्, इत्थं च केवलसमवायस्य सन्निकर्षत्वाकल्पनेन लाघवान्तरमपि । न च कर्णशष्कुलीपिधानदशायामपि शब्दप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधाकाशस्य श्रोत्रतामतेऽपि केनाऽपि वस्तुना व्यवधीयमानाकाशे शब्दोत्पत्तौ बाधकाभावेन तस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनायाः सिद्धान्तेऽप्यावश्यकत्वादिति दिक् ॥ इत्याकाशेन्द्रियनिरूपणम् ॥

॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥

कार्यसामान्ये कालस्य समवायिकारणत्वासम्भवादसमवायिकारणत्वस्य च द्रव्येऽसत्त्वात् 'जनक' पदं निमित्तकारणपरतया व्याचष्टे—**निमित्तकारणमित्यर्थं इति** । मूले **'जगतामाश्रयः–'**इत्यस्य कालप्रमाणप्रदर्शनपरतया व्याख्येयतया **'जन्यानाम्–'** इत्यादिकं काललक्षणप्रदर्शनपरमेवेति वाच्यम् । लक्षणप्रामाण्यस्वरूपाभिधानस्यैव निरूपणशब्दार्थत्वात्, तच्च न सम्भवति, दिगादीनामपि कार्यसामान्ये निमित्तकारणत्वेनाऽतिप्रसङ्गादित्यत आह–**अत्रेति** । **अधिकरणविधयेति** । अधिकरणत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि कार्यमात्रं प्रति कालस्य कालत्वेनैव कारणता युक्ता, अधिकरणत्वस्य दिगाद्यतिप्रसक्तत्वेन

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह-जगतामाश्रय इति । (तथा हि)इदानीं घट इत्या-

दिनकरी ।

लक्षणम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेतिकरणात् दिशि, अधिकरणतयेतिकरणाददृष्टेश्वरयोर्ना-ऽतिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।

ननु कार्यमात्रं प्रति कालस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेदत्राऽऽहुः । अद्य घटो भविष्यति, श्वः पटो भविता इत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन कालो विषयी-क्रियते, तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् , तदुत्पत्तिहेतु-त्वस्य तद्धेतुत्वव्याप्यत्वात् । एवं च तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे 'यद्विशेषयोः-' इति व्याप्त्या कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिरिति । सा च हेतुता निमित्त-कारणतैव । न च कार्यमात्रे कालस्य हेतुत्वं न सम्भवति, स्वसमवेतद्वित्वपृथक्त्वसंयोग-विभागं प्रति कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राऽभा-वादित्याचार्योक्तं शङ्क्यम् , समवायसम्बन्धेन द्वित्वादिकं प्रति तस्य समवायिकारणत्वे-ऽपि कालिकसम्बन्धेन द्वित्वादिकार्यं प्रति निमित्तकारणत्वस्याऽनपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमित्तकारणत्वं बोध्यम् । इति काललिरूपणे काललक्षणकथनम् ॥

मुक्तावल्यां-तत्रेति । तत्र-काले । **जगतामाश्रयो मत इति** । कालः सर्ववा-निति प्रतीत्या सर्वाधिकरणत्वेन कालसिद्धिरिति भावः । नन्वेतादृशी प्रतीतिर्दिग्विषयिण्ये-वाऽस्तु, अतिरिक्तकालकल्पने गौरवादिति न केवलमनया प्रतीत्या कालः सिद्ध्यति, परन्तु

रामरुद्री ।

कालनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासम्भवात्, तथाऽपि कालत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेन जातित्वासम्भवात् का-लिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वादतिरिक्तस्य कालत्वस्य निर्वक्तुमशक्यतया **'अधिकरणविधया'** इत्यु-क्तम् । तथा च निरुक्तकालत्वस्याऽधिकरणतारूपत्वान्ना सङ्गतिः, एवं दिक्त्वमपि दिक्कृतविशेषणतयाऽ-धिकरणत्वमेव, नाऽतो दिश्यतिव्याप्त्यभिधानासङ्गतिरिति केचित् । तदसत् । तथा सति महाकाललक्ष-णस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेः, अग्रे तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्शनीयतया तस्यैव लक्ष्यत्वावधारणात् । परन्तु तस्य तादात्म्यसम्बन्धेनेत्येवाऽर्थः, आधारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् , **निमित्तत्वं** कारणत्वं, न तु निमित्तकारणत्वं, तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति ध्येयम् । दिशीत्यस्य नाऽ**तिव्याप्ति**रित्यग्रेतनेनाऽ-**न्वयः । अदृष्टेश्वरयोरित्यत्रेश्वर**ग्रहणं कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वाभिप्रायेण, कृतिकारणतामते तु **ईश्वरपदं** तत्कृतिपरमिति द्रष्टव्यम् ।

उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति । भूधातोः प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । **व्यवहारविषयस्येति** । कपाले घट उत्पद्यत इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । यद्यपि कपालादेर्न घटोत्पत्तिसाक्षादाधारत्वं, तथा ऽपि गृहे पचतीत्यादाविव परम्परया तथात्वं बोध्यम् । यद्यपि आद्यक्षणसम्बन्धरूपाया उत्पत्तेरुक्तद्विशे-षणविशिष्टक्रियाद्यात्मकतैव, तादृशलक्षणानुयोगिककालिकसम्बन्धस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वात्, तथा च तादृ-शक्षणहेतुता तत्तद्दिवसादौ विप्रतिपन्नैव, कपालादिदृष्टान्तोऽप्यसम्भवदुक्तिक एव, उक्तनियमोऽप्यप्र-योजकत्वेन विप्रतिपन्न एव, तथाऽपि यो यदुत्पत्त्याधारत्वेन प्रतिपन्नः, स तत्कारणमित्येवं नियमस्यैवो-पगमसम्भवादुत्पत्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव एव, परन्तु उत्पत्तेराकस्मिकत्वापत्तिवारणायैव नियमे उत्पत्तेः प्रवेशिततया यदि तस्याः क्रियाद्यात्मकता, तदा तासां स्वकारणनियम्यतया नाऽऽकस्मिकतापत्तिरिति तन्निवेशो व्यर्थ एव, एवं च कालविशेषनियताम्रफलादौ कालविशेषकारणताया आवश्यकत्वेन 'यद्विशे-षयोः-'इति न्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुतासिद्धिरिति युक्तमुत्पश्यामः । एतदभिप्रायेणैवाऽस्वरस-सूचनाय 'आहुः' इत्युक्तम् । **सा चेति** । इतरकारणतयोरुक्तरीत्या कालेऽसम्भवादिति भावः ।

परापरत्वधीहेतुः, क्षणादिः स्यादुपाधितः।

दिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति, तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः, स च सम्बन्धः संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव सम्बन्धघटकः कल्प्यते। इत्थं च तस्याऽऽश्रयत्वमेव(१) सम्यक् ॥४५॥

प्रमाणान्तरं दर्शयति –परापरत्वेति। परत्वापरत्वादिबुद्धेरसाधारणं

दिनकरी।

प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं कल्प्यत इत्याह—**इदानीमित्यादिना। सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति।** न चेदानीं तदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीकरोतीति वाच्यम्। तथा सतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः। न च तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविषयः, तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययस्यैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्ट महाकाल इत्यर्थ इति वाच्यम्। तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लाघवेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वात्। इतीत्यनन्तरं स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव सम्बन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः। न चाऽऽकाशमेव सम्बन्धघटकमास्तामिति वाच्यम्। आकाशदिगात्मनां विनिगमनाविरहेणाऽतिरिक्तैककालस्य तथात्वात्। **इत्थं चेति।** अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः। **सम्यगिति।** कालः सर्ववानिति प्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥४५॥

परत्वापरत्वबुद्धेरिति। ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः, कनिष्ठेऽपरत्वप्रत्ययः, स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः, परत्वापरत्वे च सासमवायिकारणके, भावकार्यत्वात्, असमवायिकारणं च तयोः कालपिण्डसंयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया काल-

रामरुद्री।

इदानीमित्यादिप्रतीतीनां **सूर्यपरिस्पन्दा**दिविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं, तदुपादयति—**इदानीमित्यादिना। प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति।** महाकालस्य सर्वाधारत्वादिति भावः। यद्यपि तदानीं न घट इति प्रतीतेरेव बाधितार्थकता, न त्विदानीं घट इत्यस्येति (इदानीं घट इति भागस्य) प्रकृते नोपयोगः, तथाऽपि कालस्य गगनादिवन्न कस्याऽपि कालिकसम्बन्धेनाऽऽधारतेति न तदानीं घट इत्यस्य नाऽनुपपत्तिरिति यदि ब्रूयात्तदेदानीं घट इत्यपि न स्यादित्यावेदयितुं तदुपादानमिति ध्येयम्। **आकाशमेवेति।** स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरम्परासम्बन्धस्याऽऽकाशमादायाऽपि घटयितुं शक्यत्वादिति भावः। **तथात्वात्**—सम्बन्धघटकत्वात्। यद्यपि स्वसंयोगित्वेनैवाऽऽकाशादीनां सम्बन्धघटकता, न त्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहावकाशः, तद्रूपेण क्लृप्तविभूनां सर्वेषामेव सम्बन्धघटकत्वमपीष्टमेव, विनिगमनाविरहात्। न चाऽनन्तव्यक्तीनां तादृशपरम्पराघटकत्वकल्पनापेक्षया एकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेव लध्विति वाच्यम्। कालस्य स्वसंयोगिसंयोगघटकतायाः स्वसंयोगिन्याकाशादिव्यावर्त्तकविशेषणमन्तरा दुरु(२)पपादत्वादिदमसङ्गतं, तथाऽपि अनन्तानामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटीयसंसर्गता विनिगमनाविरहेण कल्पनीया, अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तु तदीयसंयोगमात्र एव तत्कल्पनमिति लाघवं, क्लृप्ताकाशादिसंयोगमादायाऽक्लृप्तकालसंयोगस्य विनिगमनाविरहो न सम्भवतीति पूर्वमेवाऽऽवेदितमिति तात्पर्यमवगन्तव्यम्। **अतिरिक्तकालेति।** कालाख्यातिरिक्तद्रव्यसत्त्वे उक्तप्रतीतेर्दिग्विषयकता न युज्यते, दिशोऽनुल्लेखात्, कालपदस्य दिगर्थकता च लक्षणां विना न सम्भवतीति तत्स्वीकारे मुख्यार्थपरित्यागापत्तेरिति भावः ॥ ४५ ॥

---

(१) 'तस्याऽऽश्रयत्वमपि'इत्यपि पाठः। (२) 'र्वारोपपाद'इति 'दुर्वारत्वात्' इत्यपि पाठः।

निमित्तं काल एव, परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवा दतिरिक्तः कालः कल्प्यत इति भावः। इति काले प्रमाणकथनम् ॥

नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षण-दिन-मास-वर्षादिसमयभेदो न स्या- दित्यत आह—क्षणादिः स्यादुपाधित इति। **कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात् क्षणा- दिव्यवहारविषयः।**

दिनकरी।

सिद्धिरिति भावः। 'परत्वापरत्वयोः' इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेऽपि तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम्। न च पिण्डगतरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायि- कारणत्वमस्त्विति वाच्यम्। कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायावुत्पत्त्या व्यभिचारात्। अत एव पृथिवीपिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वं, पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि तादृशपरत्वापरत्वयोरुत्पा- देन व्यभिचारात्। ननु तथाऽप्याकाशदिगात्ममनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात्, किं कालकल्पनयेत्यत आह—**लाघवादिति**। आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे जीवात्मभिः प्रत्येकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वान्न तथात्वं, किन्तु लाघवाद- तिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यत इति भावः॥ इति काले प्रमाणकथनम् ॥

ननु यदि काल एक एव, तदा क्षण-लव-काष्ठादिनानाव्यवहारस्तत्र न स्यात्। न चै- कस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति व्यवहारवदत्राऽपि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति वाच्यम्। एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारायोगात्, न हि घटत्वकलशत्वादिकं मिथो विरुद्धं, क्षणत्वं दिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव, न हि क्षणं दिनमिति प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते— **नन्वेकस्येति**। **समयभेदः**-समयभेदव्यवहारः। विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत्। एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः। **उपाधित इति**। तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य क्षणत्वं, किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वं, न तु केवलस्येति भावः। इदमुपलक्षणम्। तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं, न तु महा- कालस्येत्यपि द्रष्टव्यम्।

रामरुद्री।

मूले-**'असाधारणं निमित्तम्'** इत्यस्य तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थो न स- म्भवति, तथाविधहेतुतायां मानाभावादतस्तत्पदस्य प्रयोजकार्थकतां स्पष्टयति—**'ज्येष्ठे—'**इत्यादिना **'भावः'** इत्यन्तेन। **प्रमाणमिति** (१)। रामः परो लक्ष्मणोऽपर इति विलक्षणप्रतीत्यैव कालिकपरत्वाप- रत्वयोः सिद्धिः, तादृशप्रतीतेः दिक्कृतपरत्वादिविषयकत्वासंभवादिति भावः। प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया विषयप्रयोजकस्य तत्प्रत्यक्षप्रयोजकताऽवसेया। **व्यभिचारादिति**। यद्यपि स्पर्शस्य कारणत्वेन वायु- परत्वादौ व्यभिचारः, तथाऽपि सङ्ख्यादिकमादाय विनिगमनाविरहादनन्तगुणानां तथात्वापत्त्याऽक्लृप्तस्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः। **तथात्वेन**—निरुक्तासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः।

इति काले प्रमाणकथनम्।

विरुद्धेति। एकधर्मावच्छिन्नाबोधकत्वमेव व्यवहारगतो विरोधः। **नहीति**। घटत्वादीनामविरोधो- क्तिर्व्यवहारे एकधर्मावच्छिन्नाबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव। एवमुत्तरत्राऽपीति मन्तव्यम्। **एकस्मि- न्नित्यनन्तरं** विरुद्धेति पूरणीयम्, उक्तयुक्तेः। **द्रष्टव्यमिति**। इदं च न मूलकारसंमतं, तथा सत्युपाधीनां

(१) 'प्रमाणं लक्षणपरम्' इति पाठः।

उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति

दिनकरी ।

स्वजन्येति । स्वं–क्रिया । घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति । नन्वेवं प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेऽपि द्वितीयक्षणे कथं तदुपपादनं ? तत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासम्भवात् । न च द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्वमिति वाच्यम् । प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तौ मानाभावात्, अतस्तत्राऽपि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह—**पूर्वसंयोगेति** । स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः । तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किञ्चित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्य द्वित्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि यत्किञ्चिद्विभागस्य स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेऽपि न क्षतिः । तृतीयक्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह–**पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो-वेति** । स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थान्नाऽतिप्रसङ्गः । क्वचित् पुस्तके '**पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वा**' इति पाठः, स च प्रामादिकः, प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाऽभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः, उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकतायाः सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः, क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्वायोगाच्च । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहः, तदा पूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः । चतुर्थक्षणे तमाह– **उत्तरसंयोगेति** । स्वनाशकोत्तरसंयोगेत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता । नन्वेतादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयात्मकक्षणेऽव्याप्तं, तत्र तादृशकर्माभावात् । न च महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति

रामरुद्री ।

कालघटितपरम्परासम्बन्धेनैव आधारताप्रत्ययस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्तेः, साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यक्तिषु तत्तदनन्तपदार्थीयकालिकसम्बन्धत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादिति ध्येयम् । **निरुक्तेति** । स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः । **प्रतीक्षणमिति** । द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषु क्रियान्तरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसम्भवेऽपि पञ्चमक्षणोपाधेः क्रियान्तरोत्पत्त्यैव निर्वाहात् **प्रतिक्षण**मित्युक्तम् । **स्वजन्येति** । स्वपदं पूर्वतत्तत्क्रियाव्यक्तिपरम् । **स्वजन्यविभागनाश्यत्व**निवेशे प्रयोजनमाह—**तेनेति** । **त्रिक्षणेति** । इदं च उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण, अन्यथा गगनादिगतविभागस्य ध्वंसादिवदविनाशित्वापत्तेरिति भावः । **त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपी**त्यस्य **न क्षति**रित्यग्रेतनेनाऽन्वयः । विभागे **स्वजन्यत्व**निवेशप्रयोजनमाह—**यत्किञ्चिदिति** । **तथात्वेऽपि**–त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि । **नातिप्रसङ्ग इति** । पूर्वसंयोगनाशे **स्वजन्यविभागजन्यत्वा**प्रवेशे उत्तरसयोगे **स्वजन्यत्वा**प्रवेशे च पूर्ववदातिप्रसङ्गो यः स नेत्यर्थः । **सन्दर्भेति** । ननु तृतीयक्षणे उपाधिद्वयस्याऽपि सम्भवेन एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम्, इतरत्र एकैकोपाधेरेव सत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावता सन्दर्भविरोध इत्यत आह—**उत्तरेति** । '**एव**' कारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः, तथा चोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेऽपि विभागस्तिष्ठत्येवेति भावः । **स्वनाशकेति** । उत्तरसंयोगोत्तरं क्रिया न तिष्ठतीति लाभायैतदभिहितं, लाघवेन स्वजन्यत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । न च पूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्व-

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

वाच्यम् । कर्मान्तरस्याऽपि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति, तदा ध्वंसेनैवोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरिति ॥ इति कालस्यैकत्वव्यवस्थापनम् ॥ इति कालग्रन्थः ॥

दिशं निरूपयति—दूरान्तिकेति । दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकपरत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोर-

दिनकरी ।

वाच्यम् । तत्राऽपि क्षणव्यवहारस्य सत्त्वात् , अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ उत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याऽव्याप्त्यापत्तेः, तत्र महाप्रलयाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह—महाप्रलय इति । महाप्रलये क्षणव्यवहारो नाऽस्त्येव, उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणाघटितस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ सम्भवादित्यभिप्रेत्योक्तं-यद्यीति । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः । इति कालस्यैकत्वव्यवस्थापनम् ॥ इति कालग्रन्थः ॥

बीजं--प्रयोजकम् । कथं दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं, तद्दर्शयति—दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति । परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे निमित्ते, तत्र दिक्पिण्डसंयोगः,

रामरुद्री ।

मिति वाच्यम् । तथा सति क्रियाविगमेऽपि तदुत्पत्त्यापत्तेः, 'संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म'* इति सूत्रविरोधापत्तेश्चेति । तादृशकर्मेति । विभागप्रागभावाद्यवच्छिन्नकर्मेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं, उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्यसत्त्वादित्यपि बोध्यम् । तदधिकरणेति । तत्पदमुत्पत्स्यमानपदार्थपरं, अधिकरणत्वमाधेयताद्वयं च कालिकेन, व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च दैशिकस्वरूपेण बोध्यम् । तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याप्या यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिता, तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः । अत्र च यदधिकरणसमयेत्युक्तौ तद्घटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टपटादौ सत्त्वेन व्याप्तिभङ्गः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः । स्ववृत्तीति । अत्र स्वपदद्वयं यत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाऽभिमतं, तत्समयव्यक्तिपरं, कालावृत्तित्वं—तादृशकालवृत्तित्वसामान्याभावः, तेन न स्वपदेन द्वितीयक्षणाद्युपादानसम्भवः, अन्यथा द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगियत्किञ्चित्पूर्वकालावृत्तित्वस्योत्पन्नघटादौ सत्त्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याऽप्युत्पत्तित्वप्रसङ्गात् । तादृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । ननु मूले महाप्रलये ध्वंसरूपसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं, तन्न सङ्गच्छते, ध्वंसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेऽपि ध्वंसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः । यदि च चरमध्वंसव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्वं, नाऽन्यध्वंसस्येत्युच्यते, तदा कुतो नाऽन्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता, चरमध्वंसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजालाभ इत्यतो यथा नाऽन्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्वं, तथा विशेषणं प्रदर्शयति—स्ववृत्तीति । तादृशसमयश्चरमध्वंस एवेति भावः ॥

॥ इति कालस्यैकत्वव्यवस्थापनम् ॥ इति कालग्रन्थः । ॥

कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूले—'बीजम्' इति व्याख्यानं कृतं, तन्न सङ्गच्छते, कारणेऽपि क्वचिद्बीजशब्दप्रयोगात् , परापरत्वबुद्धौ दिशोऽपि कारणत्वाच्च, अतो बीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकतार्थकतामाह—बीजमिति । ननु परत्वापरत्वाभ्यामेव दिशोऽनुमानसम्भवात्तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनमफलमित्यत

---

* वैशेषिकसूत्रम् ।

उपाधिभेदादेकाऽपि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

समवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिद्ध्यतीतिभावः ॥४६॥

इति दिशि प्रमाणकथनम् ॥

ननु यद्येकैव दिक् , तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत आह—उपाधिभेदादिति । **यत्पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची, एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरु-**

दिनकरी ।

तत्र दिगितिक्रमेण परम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्राऽपि बुद्धिपर्यन्तानुधावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुं, तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेव तदनुमितेः सम्भवादिति ॥ ४६ ॥ इति दिशि प्रमाणकथनम् ॥

'प्रतीच्यादि' इत्यादिनोदीच्यादिपरिग्रहः । **मूले-उपाधीति** । वस्तुतो दिश एकत्वेऽपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसञ्ज्ञाभेद इति भावः । प्राच्यादिसञ्ज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह-**यत्पुरुषस्येति** । पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । दिक्-मूर्त्तम् । एवमग्रेऽपि । तथा च यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्तं, सा ततः प्राचीत्यर्थः, तदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयाऽल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । इत्थं च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्याप्यसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयाग इत्यन्वयबोधः । एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्यापकसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्रयागः, एवमन्यत्राऽपि बोधा ऊहनीयाः । तन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्त्तं तत्प्राचीत्यपि वदन्ति ।

रामरुद्री ।

आह—**अत्राऽपीति** ॥ ४६ ॥

अयमस्मात् सन्निहित इत्यादिप्रयोगात् पुरुषादित्येव प्रयोक्तुमुचितं न **पुरुषस्ये**त्यत आह–**पञ्चम्यर्थ इति** । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । पुरुषावधिकोदयगिरिसान्निध्यवती दिक् तस्य प्राचीत्यर्थः पर्यवसितः । **अवधित्वं**–स्वरूपसम्बन्धविशेषः । **सेति** । तन्मूर्त्तावच्छिन्ना महती दिगित्यर्थः । नाऽतः स्त्रीलिङ्गासङ्गतिः । **संयोगापेक्षये**त्यस्याऽपि तादृशसंयोगावधिकत्वमेवाऽर्थः, तस्य च **अल्पतरत्वे** अन्वयः । **उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्ते**त्यस्य तादृशसंयोगादिपर्याप्तेत्यर्थः । **आदिना** तद्वत्संयुक्तसंयोगादीनां पुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगघटकानां परिग्रहः, तेषु **पर्याप्तसङ्ख्या**-अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयरूपैव, गुणेषु गुणानङ्गीकारात् । यद्वा मथुरानिष्ठो यः परम्परयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगः, तत्तद्घटका ये मूर्तास्तत्पर्याप्तसङ्ख्येत्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः । **सङ्ख्याव्याप्यत्वं** च सङ्ख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, न, तु व्यापकसमानाधिकरण्यादिकं, तथा सति स्वस्याऽपि स्वव्याप्यत्वापातात् । **मूर्त्तवृत्ति**रित्युपाधीनामेव प्राच्यादिरूपत्वमित्यभिप्रायेण, अन्यथा तु तादृशमूर्त्तावच्छिन्नवृत्तिरिति शब्दबोधो वर्णनीयः । **सङ्ख्याव्यापकेति** । **व्यापकत्व**मत्र न तादृशसङ्ख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, तथा सति स्वस्य स्वव्यापकत्वेनाऽतिप्रसङ्गात् । नाऽपि स्वभिन्नत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विभिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यसजातीयसङ्ख्यामादाय सङ्ख्यान्तरस्याऽपि व्यापकत्वापत्त्याऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, परं तु स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकनिरुक्तसङ्ख्याकत्वमेवेति न काशीतः प्राच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः । **आहुरित्यनेन** दीधितिकृन्मते अस्वरसः सूचितः,

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

षस्य सुमेरुसन्निहिता या दिक्, सोदीची, तद्व्यवहिता त्ववाची । 'सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः-'इति नियमात् । इति दिश एकत्वव्यवस्थापनम् ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥

आत्मानं निरूपयति—आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति । **आत्मत्वजातिस्तु सुखदुः-**

दिनकरी ।

दीधितिकृतस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते, मानाभावात्, तत्तत्कालोपाधि-दिगुपाधि-विशिष्टादीश्वरादेव क्षण-दिन-प्राची-प्रतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः ।

अत्र नव्याः, ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं तत्तज्जीवस्य वेति विनिगमनाविरहेणाऽतिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । न चाऽत्र जीवस्य जगज्जनकत्वं परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्प्यं, ईश्वरस्य तु क्लृप्तमिति लाघवमिति वाच्यम् । सम्बन्धघटकयोर्दिक्कालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पनाद्दिक्कालोपाधीनामेव जगज्जनकत्वकल्पनात्, परत्वापरत्वयोर्गुणत्वे एव मानाभावः, सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति वदन्ति ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥

सुखदुःखादीति । आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिग्रहः । यद्यप्यात्मत्वस्याऽन्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव, तथाऽपि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासम्भवेन जातिरूपं तन्न सिद्ध्यति, अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वग्रहेऽनेकव्यक्तिग्रहहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता ।

अथ सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः, सुखदुःखद्वेषभावनाधर्मा-

रामरुद्री ।

द्वीजं तु इदानीं तदानीमित्यादिप्रयोगाणां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नेश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तकालसिद्धिः । न च कार्यमात्रजनकत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपता युक्ता, न तु जीवस्य, तत्र तस्याऽक्लृप्तत्वादिति विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । कार्यमात्रं प्रति ईश्वरीयकृतेरेव हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् कर्त्तुः कार्यजनकत्वे मानाभावादिति । अत एव एतादृशास्वरसं स्पष्टीकर्तुं नवीनमतमुपन्यस्यति—**नव्यास्त्विति । दिक्कालोपाधीनामिति ।** न चैवं ग्रन्थकृदुक्तकाललक्षणमसम्भवग्रस्तमिति वाच्यम् । नवीनानां ग्रन्थकृदननुयायित्वादिति भावः । **वदन्तीत्यनेन** अत्राऽप्यस्वरसः सूचितः, तद्बीजं तु नानोपाधीनां कारणताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य महाकालस्य कारणताकल्पनमेवोचितं, लाघवात्, कालस्य जगत्कारणत्वेऽपि उक्तरीत्याऽतिरिक्तकालसिद्धिसम्भवाच्चेति ध्येयम् ।

॥ इति दिग्ग्रथः ॥

नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्मत्वेनाऽऽत्मनो विषयीकरणात् प्रत्यक्षमेवाऽऽत्मत्वे प्रमाणं सम्भवति, तत् कथं मूले सुखादिसमवायिकारणता किञ्चिदवच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितमित्याशङ्कते—**यद्यपीति । स्वरूपतः**—स्वांशे किञ्चिद्धर्माप्रकारकेत्यर्थः । **सकलात्मसाधारणं—** सकलात्मविशेष्यकं, **अनुगतप्रत्यक्षं** सकलात्मगतैकात्मत्वप्रकारकप्रत्यक्षम् । प्रकारकत्वस्य समासलुप्तषष्ठ्यर्थत्वात् । **जातिरूपमिति ।** तथा चाऽऽत्मत्वस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतजातित्वं न प्रत्यक्षसिद्धमिति भावः ।

ननु सुखादीनामात्मभिन्ने उत्पादो निमित्तकारणाभावादेव न सम्भवति, किमर्थं आत्मनस्तत्र समवायिकारणतेत्याशङ्कते—**अथेति ।**

आत्मानं निरूपयति—आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति । **आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति । ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव, अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः, नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावनियम इत्यस्याऽप्रयोजकत्वात् ।**

परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव, प्रमाणाभावात् । न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः, ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः । इत्यात्मत्वजातौ प्रमाणकथनम् ॥

दिनकरी ।

धर्मान् प्रति यथाक्रमं धर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानुभवविहितनिषिद्धकर्मणां समवायसम्बन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतयाऽतिप्रसङ्गाभावात् , भावकार्याणां ससमवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चेत्—

अत्र प्राञ्चः, कार्यमात्रवृत्तिजातेः (समवायिकारण) कार्यतावच्छेदकत्वनियमात् तादृशकार्यकारणभावस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च तावता सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु, अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादेवाऽतिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । व्याप्यलघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदके सम्भवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्याहुः ।

वस्तुतस्तु मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति।

ननु तथाऽप्यात्मत्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह–**ईश्वर इति** । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"— इत्यादिश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति भावः । ननु तर्हीश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत आह–**अदृष्टादीति** । 'आदि'ना शरीरपरिग्रहः । ननु तथाऽपि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानापत्तिरित्यत आह–**नित्यस्येति** । **अप्रयोजकत्वादिति** । जलपरमाणौ स्नेहानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावादिति भावः ।

रामरुद्री ।

कार्यतावच्छेदकत्वनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादिः, तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदकत्वेनाऽपि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तनियमस्य भङ्गरूपाऽनुपपत्तिः । **अन्याय्यत्वादिति** । अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः ।

नन्वत्र कारणता न फलोपधायकतारूपा, तस्या द्रव्यत्वेन कारणतावादिनाऽपि आत्मन्यस्वीकारात्, किन्तु स्वरूपयोग्यतारूपैव, सा च कारणतावच्छेदकरूपैवेति नवद्रव्येषु द्रव्यत्वस्य क्लृप्तत्वान्न तत्कल्पनागौरवमित्यस्वरसादाह—**वस्तुतस्त्विति । आवश्यकमितीति** । तथा च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया तदसिद्धावपि ज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः । ज्ञानं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेन घटादौ तदभावान्मनस्येव व्यभिचारः प्रदर्शितः, एवमिच्छादिकं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव मनसि तदापादनसम्भवेन ज्ञानमात्रानुसरणम्, इत्थं च कार्यवृत्तिजातेस्तदवच्छिन्नस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तिवारणाय किञ्चित्कारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवाऽङ्गीक्रियते, न तु समवायिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोऽपि, तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादित्यात्मत्वं न पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्ध्यतीति पूर्वपक्षोऽपि निरवकाश इति भावः ।

सुखाद्युत्पत्तिरित्यत्र 'आदि' ना ज्ञानपरिग्रहः । अत एव तदापत्तिवारकशरीरस्याऽऽदिपदेन ग्रहणं सार्थकं, ज्ञानं प्रति शरीरस्य स्वावच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्त्वसम्बन्धेन हेतुता, तदभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । **अदृष्ट**शब्दस्याऽत्र धर्मोऽर्थः, सुखं प्रति तस्यैव कारणत्वादिति ध्येयम् ।

इन्द्रियाद्यधिष्ठाता-इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः ।

दिनकरी ।

नन्वीश्वरेऽदृष्टं कुतो नोत्पद्यते इति चेन्न । मिथ्याज्ञानरूपकारणाभावात् । मिथ्याज्ञानस्याऽहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसङ्गः । वेदस्थात्मपदादेर्ज्ञानादिमति लक्षणापत्तिरित्यस्वरसः 'आहुः' इत्यनेन सूचितः ।

'इन्द्रियाद्यधिष्ठाता' इति मूलमात्मनि प्रमाणपरतया व्याचष्टे-**इन्द्रियाणामिति** । 'आदि'पदसङ्ग्राह्यमाह-**शरीरस्येति** । **परम्परया**- जनकतासम्बन्धेन, अवच्छेदकतासम्बन्धेन वा । **चैतन्यं**-ज्ञानवत्त्वम् ।

एतेनाऽऽत्मनि प्रमाणं दर्शितम्—अचेतनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः ।

रामरुद्री ।

कुतो नोत्पद्यत इतीति । अथेश्वरस्य शरीराभावेन तदीयशुभाशुभकर्माभावादियमापत्तिरयुक्ता, न ह्यस्मदादिशुभादिकर्मणा ईश्वरेऽदृष्टोऽत्पत्तिरापादयितुं शक्या, चैत्रक्रियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणाय क्रियाया अवच्छेदकतासम्बन्धेन स्वकारणीभूता या कृतिस्तद्वत्त्वसम्बन्धेनैवाऽदृष्टकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छिन्नतया अवच्छेदकतासम्बन्धेनाऽहेतुत्वात् । न च स्वजनककृतिमत्त्वसम्बन्धेनैव कर्मणोऽदृष्टहेतुत्वमस्तु, चैत्रक्रियायां मैत्रीयकृतेरजनकत्वान्न पूर्वोक्तापत्तिः, एवञ्च कार्यमात्र एवेश्वरकृतेः कारणत्वेन ईश्वरेऽदृष्टापत्तिः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित–कालिकसम्बन्धावच्छिन्न–कृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृतिमात्रे सत्त्वात् तद्भिन्नायां विशेषकारणतायामीश्वरकृतौ मानाभावादिति चेन्न । जीवादृष्टवशेन ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टाया ईश्वरकृतिजन्यत्वस्वीकारात्तच्छरीरचेष्टाया जीवीयकृत्यसाध्यतयाऽवच्छेदकतयेश्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकम्, अस्मदीयचेष्टातो विलक्षणत्वात् । न च तदीयमुखप्रसादमालिन्याभ्यां सुखदुःखयोरनुमानाद्भोगस्याऽपीश्वरे प्रसङ्ग इति वाच्यम् । ईश्वरशरीरे अहं स्यामित्युपासनया कस्य चित् तच्छरीरमित्युपगमात्, परन्तु जीवासाध्यचेष्टोपपत्तये भूतावेशन्यायेन तच्छरीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नाऽनुपपत्तिलेशोऽपीत्यवधेयम् । **मुक्तात्मन्यपीति** । जीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः । परममुक्तस्य शरीराभावेन कर्मण एवाऽभावात् । **मिथ्याज्ञान**पदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरम्, अन्यथा तादृशज्ञानविरहदशायाम् अदृष्टानुत्पादप्रसङ्गात्, जीवन्मुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादृशवासनानाशेऽपि प्रारब्धबलात्तत्कार्यस्य शरीरस्य न नाश इति बोध्यम् ।

मूले-**इन्द्रियाणामधिष्ठातेति । अधिष्ठातृ**शब्दस्य तन्निष्ठक्रियाजनकार्थकत्वे **'प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयम्-'** इत्यनेन गतार्थता स्यात्, तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थकत्वे च गौरवमतस्तन्निष्ठज्ञानवत्त्वसम्पादकतार्थकता **'इन्द्रियाणाम्'** इत्यादिना मूले दर्शितेति । **अवच्छेदकतेति** । यद्यप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तदीयज्ञानं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तदीयशरीरस्य हेतुताया आवश्यकतयाऽवच्छेदकत्वोपादाने प्रयोजनाभावः, तथाऽपि खण्डशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तौ द्वितीयक्षणोत्पन्नखण्डशरीरस्य पूर्वमसत्त्वेनाऽकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणभावासम्भवः, परन्तु तत्समवेतगुणानां तदीयशरीरेणैवाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः । तथा चोत्तरत्र मूलोक्तं ज्ञानोपधानमुक्तान्यतरसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वमेवेति पर्यवसितम् । **एतेनेति ।** इन्द्रियाणि शरीरञ्च ज्ञात्रधिष्ठितं, अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वात्, वास्यादिवदित्यनुमानमात्मनि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः । अत्रा**ऽधिष्ठितत्वं**-सहकृतत्वं, तच्च स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वं, स्वस्मिन् स्वसहकृतत्वाप्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशः, तथा चोक्तानुमानेनेन्द्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः, ज्ञानोपधायके आत्मनि व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तम् । न चेश्वरमादाय साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । सहकारिताघटकजन्यतायाः कार्यत्वानवच्छिन्नाया एव

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

यद्यप्यात्मनि अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव, तथाऽपि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यते, इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति–करणमिति । **वास्यादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥ इत्यात्मनि प्रमाणकथनम् ॥**

ननु शरीरस्य कर्तृत्वमस्त्वत आह – शरीरस्येति । **ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव, मुक्तात्मनां त्वन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः ? प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न । शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य**

दिनकरी ।

'अहं सुखी–'इत्यादिनाऽहं जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः । न चाऽऽत्मा तावन्न प्रत्यक्ष इति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम् । आत्मतत्त्वविवेके परात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात् । **विप्रतिपन्नं प्रतीति** । अहमिति प्रतीतेः शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ इत्यात्मनि प्रमाणकथनम् ॥

नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं चैतन्यं, तथा ममाऽपि मते मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवाऽऽत्मेतिवादी चार्वाकः शङ्कते–**ननु चैतन्यमिति** । **ज्ञानादिकं**—ज्ञानाद्यधिकरणत्वम् । **तदभावे**-ज्ञानाद्यभावे । ननु तव मते मृतशरीरे चैतन्याभावः किंनिबन्धनः ? मन्मते तु प्राणविशिष्टात्मनो विरह एव तत्र प्रयोजक इत्यत आह–**प्राणाभावेनेति** । तथा च लाघवात् प्राणाभावश्चैतन्यविरहे प्रयो-

रामरुद्री ।

प्रकृते निवेशितत्वात्, ईश्वरजन्यत्वस्य ज्ञानेऽसम्भवाच्च, तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसहकृतत्वं दुर्घटं, तथाऽपि चेतनाधिष्ठितत्वं—उक्तान्यतरसम्बन्धेन चेतनप्रयोज्यतत्तत्क्रियावत्त्वमेव, प्रयोज्यत्वञ्च जन्य–तज्जन्यसाधारणं, तेन छिदां प्रति चेतनस्याऽकारणत्वेऽपि तत्कारणप्रवृत्तिकारणत्वेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयम् । **अचेतनमिति** । यद्यपि **'करणं हि सकर्तृकम्–'** इति व्याप्तिः प्रदर्शिता, यद्यत् करणं तत्तत्फलोपहितकारणं सत्सकर्तृकं, तदुपधाने तत्कर्तृसहकृतमिति तदर्थात्, व्यापारवत्कारणस्य करणत्वं, चक्षुःसंयोगेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकारणत्वस्यैव तत्त्वात्सहकृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव, एतादृशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरत्र मूले **'वास्यादीनाम्–'** इत्यादिना दर्शयिष्यते, तथाऽपि आत्मनि उक्तनियमस्य व्यभिचारः, स्वभिन्नतज्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः, हेतोर्दृष्टान्तपक्षसाधारण्यानुरोधेन उक्तनियमस्याऽऽश्रयत्वानुकूलकृतिमत्त्वैतदन्यतररूपतत्तत्क्रियाकर्तृत्वघटितत्वाद्गौरवं चेत्यालोच्य तादृशव्याप्तेरेवाऽयं परिष्कार आदृतः, यद्यदचेतनं यत्करोति—यदुपधायकं भवति, तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं भवतीति तदर्थः । **चेतनाधिष्ठितत्वं** पूर्वनिरुक्तमेवेत्युक्तानुमानेन चक्षुरादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः, चेतनाचेतनयोरेकत्वासिद्धेरिति भावः । उक्तानुमाने वास्यादिरेव दृष्टान्तः, उत्तरमूलग्रन्थानुसारादिति भावः ॥

इत्यात्मनि प्रमाणकथनम् ॥

शरीरमेवाऽऽत्मेति । तथा चोक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः । **ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति** । कालिकादिना ज्ञानादेः कालादावपि सत्त्वेन तेषामपि चेतनत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानाद्याधारत्वमेव चैतन्यमिति

स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः, शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात्। न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम्। अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात्। एवंशरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्, तदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात्। मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः। न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम्। उद्बोधकाभावात्, अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते। इत्थञ्च संसारस्याऽनादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सिद्ध्यतीति(१) बोध्यम्॥

॥ इति शरीरात्मवादिचार्वाकमतखण्डनम्॥

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चाऽस्तु, विरोधे

दिनकरी।

जक इति भावः। चार्वाकमतं परिहरति-**नेति। स्मरणानुपपत्तेरिति**। अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः। ननु बाल्यशरीरं तदाऽस्त्येवेत्यत आह-**शरीराणामिति। संस्कार उत्पाद्यत इति**। तथा च स्वप्रयोज्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन बाल्यशरीरसमवेतानुभवस्य स्थविरशरीरे सत्त्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः। गौरवस्य फलमुखत्वाद्दूषणान्तरमाह-**एवमिति**। न स्यादित्यत्र हेतुमाह-**इष्टेति। तद्धेतुत्वात्**—प्रवृत्तिहेतुत्वात्। तदानीं-स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले। ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिस्तवाऽपि समानेत्याशङ्क्य स्वमते प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिं परिहरति-**मन्मते त्विति। अन्यदपीति**। इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः। अत्र तु—स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे तु। आत्मनो नित्यत्वं साधयति **इत्थं चेति**। स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे च। प्रागभावस्य नाशसम्भवादाह—**भावस्येति। नाशासम्भवादिति**। नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्मनोऽनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरभावेन नाशासम्भवादित्यर्थः॥ इति शरीरात्मवादिचार्वाकमतखण्डनम्॥

ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चाऽस्त्विति। करणत्वं च व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वं, भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवति चाक्षुषज्ञानाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वम्। न तु फलोपहितत्वं, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजे-

रामरुद्री।

भावः। **उत्पाद्यत इतीति**। ननु पूर्वपूर्वशरीरनिष्ठसंस्कारेणोत्तरशरीरसंस्कारोत्पत्तावपि न स्मरणोपपत्तिः, स्थविरशरीरे बालकशरीरगतानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन विरहादित्यत आह-**तथा चेति**।

गौरवस्य—अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्य। **फलमुखत्वादिति। फलं**—विचारफलं शरीरस्याऽऽत्मत्वनिश्चयः, **तन्मुखत्वात्**—तदुत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, **फलं मुखं**-पूर्वकालीनं यस्येति व्युत्पत्तेः, तथा चोत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य पूर्वकालीननिश्चयप्रतिबन्धकत्वासम्भव इति भावः। **इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थ इतीति**। तथा च सर्वेषां जातिस्मरत्वापत्तिरिति भावः। मूले-'**अनायत्या**' इत्यस्याऽगत्येत्यर्थः। अन्यथेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकाभावेन स्मरणासम्भवे च प्रवृत्त्यसम्भवेन बालः शुष्ककण्ठो म्रियेतेति भावः॥ इति शरीरात्मवादिचार्वाकमतखण्डनम्॥

---

(१) 'सम्भवतीति' इत्यपि पाठः।

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ? ॥४८॥

साधका(१)भावादत आह–तथात्वमिति । तथात्वं–चैतन्यम् । उपघाते–नाशे सति, अर्थाच्चक्षुरादीनामेव । कथं स्मृतिः ? पूर्वं चक्षुषाऽनुभूतानां चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात्, अनुभवितुरभावात् अन्येनाऽनुभूतस्याऽन्येन स्मरणासम्भवात्, अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभा-

दिनकरी ।

तेत्यादौ यागादिनिष्ठकरणत्वादावप्रसङ्गात्, करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं न सम्भवत्यचेतने चक्षुरादौ, तथाऽपि पूर्वपक्षिणाऽतिरिक्तस्याऽऽत्मनः, कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चाऽनङ्गीकरणात् कृत्याश्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः । नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह–विरोध इति । विरोधे–विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे । तथा च कर्तृत्वकरणत्वादिलक्षणोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः । 'न चैतन्यम्' इत्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याऽभावस्य तच्छब्देन परामर्शसम्भवाद्व्याचष्टे–तथात्वं–चैतन्यमिति । 'उपघात' पदस्य केवलाऽवयवनाश एव प्रयोगस्तदाह–नाश इति । मूले 'उपघाते कथं स्मृतिः ?' इत्युक्तं, तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादाह—अर्थादिति । तथा चैकमेव 'इन्द्रियाणाम्' इति पदमाकाङ्क्षावशादुभयत्र सम्बद्ध्यत इत्याशयः । 'कथं स्मृतिः ?' इति मूलेनेन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे चक्षुरभावे स्मृत्यभाव आपादितः, तत्र हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतुं पूरयन्नर्थमाह–पूर्वं चक्षुषेति । नन्विन्द्रियान्तरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह–अन्येनाऽनुभूतस्येति । अत्र हेतुमाह–अनुभवेति । यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात् सामानाधिकरण्येन इत्युक्तिर्विफला, तथाऽपि यत्र विषयतासम्बन्धेन स्मृतिः, तत्र विषयतासम्बन्धेनाऽनुभव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभाव आवश्यकः, आत्मनिष्ठसमानाधिकरण्यघटितकार्यकारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरं पटादौ विषयतासम्बन्धेन स्मृत्यापत्तेरवारणादिति । चक्षुःकर्तृकानुभवस्य घटे सत्त्वादिन्द्रियान्तरक-

रामरुद्री ।

अप्रसङ्गादिति । तादात्म्येनाऽव्याप्तेरित्यर्थः । यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः ।

नन्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमवश्यं कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयं, तथा च स्वजन्यापूर्वसम्बन्धस्यैव प्रकृते तथात्वान्नाऽव्याप्तिः, अन्यथा व्यापारवत्त्वोपादानेऽपि विशेष्यदलसत्त्वेन यागस्याऽकारणत्वापत्तेरित्यतो दूषणान्तरमाह—कारणत्वेति । इदञ्चाऽव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतोऽरण्यस्थदण्डादौ कारणताव्यवहारानुरोधेन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणतारूपत्वेन न तयोर्भेदानुपपत्तिगन्धोऽपि । व्यवहारभेदः–व्यवहारवैलक्षण्यं, तच्च परस्परविरोध एव, न त्वानुपूर्वीगतभेदोऽत्र भेदशब्दार्थः, एकार्थकयोरपि घटकुम्भशब्दयोस्तथा दर्शनादसङ्गत्यापत्तेः । नन्वेवं कर्तृकरणपदयोः पर्यायतापत्तिः, एकार्थकत्वात्, न चेष्टापत्तिः, कर्तृप्रयोगस्थले करणशब्दाप्रयोगादित्यत आह—तथा चेति । भेदोपपत्तिः–वैलक्षण्योपपत्तिः । तदपि विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव । केवलावयवेति । अवयविरहितावयवेत्यर्थः । अवयवनाशेऽप्यवयविनो नाशस्याऽऽवश्यकत्वात् केवलेत्युक्तम्, न त्ववयविनाशव्यवच्छेदाय, तदुक्तिः, 'एव' कारेणैव तत्सिद्धेः । उभयत्रेति । 'इन्द्रियाणां' इत्यस्य 'तथात्वं नाशे' इत्युभयोरित्यर्थः । घटाद्यनुभवोत्तरं पटादाविति । न च घटविषयकस्मरणं प्रति

(१) 'बाधका–' इत्यपि पाठः ।

मनोऽपि न तथा, ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।

वादिति भावः(१) ॥ ४८ ॥ इतीन्द्रियात्मवादिमतखण्डनम् ॥

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं माऽस्तु, मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत

दिनकरी ।

र्तृकं स्मरणं तत्र नाऽनुपपन्नमित्याशङ्कानिराकरणाय तथोक्तिः, समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येति तदर्थः । चैत्रस्य घटानुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणवारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे पुरुषभेदेनाऽनन्ततत्तत्कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् , समवायघटितसामानाधिकण्यप्रत्यासत्त्या तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति भाव इति ध्येयम् ॥

इतीन्द्रियात्मवादिमतखण्डनम् ॥४८॥

इन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे यो दोषः, सोऽत्र कल्पे नाऽस्तीति सूचयितुमाह-नित्यस्येति ।

रामरुद्री ।

घटविषयकानुभवत्वेन कारणत्वे नैष दोष इति वाच्यम् । तथा सति विषयभेदेनाऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः । **तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति ।** अनुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थः । तथा च विषयतयैकः, समवायेन चैकः कार्यकारणभाव इति भावः । एतच्चाऽऽपाततः, उक्तरीत्या कार्यकारणभावद्वयानङ्गीकारेऽपि घट-घटत्व-समवाय-विषयकनिर्विकल्पकादपि घटत्वप्रकारकस्मरणापत्तेः । न च प्रकारत्व-विशेष्यत्व-सांसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमान्नैष दोषः, निर्विकल्पकस्य तादृशविषयतानभ्युपगमादिति वाच्यम् । एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटघटविषकानुभवाद्घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकपटत्वप्रकारकपटविशेष्यकस्मरणापत्तेः । कालिकेन घटत्वप्रकारकात् समवायेन(२) पटत्वप्रकारकपटविशेष्यकादनुभवात् समवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकारकस्य पटविशेष्यकस्मरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात् , अनायत्या घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन कारणमिति रीत्या विषयभेदेनाऽनन्तकार्यकारणभावस्यैव कल्पनीयत्वात् । परन्तु कालिकविशेषणताप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभावाभ्युपगमे एकेन्द्रियेणाऽनुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणाऽपि स्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यार्थकस्य **सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येत्यस्य** मूलेऽभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ४८ ॥

॥ इतीन्द्रियात्मवादिमतखण्डनम् ॥

---

(१) अम्लद्रव्यादिषु चक्षुषा दृष्टेषु रसनविक्रिययाऽपीन्द्रियस्याऽनात्मत्वावधारणात् यदि हीन्द्रियमेवाऽऽत्मा स्यात् , तदा चक्षुषाऽनुभवे रसनविक्रिया न स्यात्, वैयधिकरण्यात् । तस्मादात्मा कश्चनाऽतिरिक्त एवेत्येष्टव्यमेव । तथा चाऽनेकगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकवदात्मैकोऽपि चक्षुषा रसनेन च विजानाति, इति नाऽनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु 'कारणं हि सकर्तृकं-'इति कारिकोपदर्शितेन चक्षुरादिकं फलोपधाने कर्तृसापेक्षं करणत्वादित्यनुमानेनैवाऽतिरिक्तात्मसिद्धिसम्भवः । न च कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधे बाधकाभावेन चक्षुरादीनामेव कर्तृत्वमप्यस्त्विति वाच्यम् । त्वगिन्द्रियादिभिर्विनिगमनाविरहेण चक्षुरादौ तत्कल्पनामपेक्ष्याऽतिरिक्तात्मन्येव तथा स्वीकारस्यैव लघीयस्त्वात् । क्लृप्तमादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहासम्भवाच्च । किञ्चाऽहमिति प्रत्ययासिद्धायाः सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया वा सिद्धाया आत्मत्वजातेस्तेजस्त्वादिना चक्षुरादिषु साङ्कर्यापत्तेश्चेति तु विभावनीयम् ।

(२) कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकारकस्य घटविशेष्यकस्मरणापत्तेः' इति पाठः । 'कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकानुभवात-' इत्यपि पाठः ।

आह–मनोऽपीति। न तथा–**न चेतनम्**। ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्, **मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः**(१)। **यथा च मनसोऽणुत्वं, तथाऽग्रे वक्ष्यते।**

॥ इति मनआत्मवादिमतखण्डनम् ॥

नन्वस्तु विज्ञानमेवाऽऽत्मा, तस्य स्वतःप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्। ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाऽऽकारविशेषः। तस्याऽपि भावत्वादेव क्षणिक-

दिनकरी।

ननु 'तथा'इत्यत्र मूले तच्छब्देन पूर्वोपस्थितचैतन्यस्यैव परामर्शः स्यात्, तथा चाऽसङ्गतिः स्यादत आह–**न तथा—न चेतनमिति**। 'अनध्यक्षं तदा भवेत्'इति मूलेन मनसश्चैतन्ये ज्ञानादेरप्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नाह–**मनस इति**। **तत्प्रत्यक्षेति**। ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु मनसोऽणुत्वमेवाऽसिद्धमत आह–**यथा चेति**। **अग्रे वक्ष्यत इति**। "अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याऽणुत्वमिहेष्यते" इति ग्रन्थेन साधयिष्यते इत्यर्थः॥ ॥ इति मनआत्मवादिमतखण्डनम् ॥

विज्ञानमेवेति। आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं, वस्तुमात्रस्यैव तन्मते विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यम्। अत्र विज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः, तत्र विधिकोटिर्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्यम्। द्विविधं विज्ञानं–प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानञ्चेति। तत्राऽयं घट इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानम्, अहं जानामीत्यालयविज्ञानं, तदेवाऽऽत्मा। तस्य-विज्ञानस्य। ननु सुषुप्तावात्मा न सिद्ध्येत्, पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पादकाभावादत

रामरुद्री।

असङ्गतिः स्यादिति। मनसो ज्ञानरूपत्वासम्भवादिति भावः। **साधयिष्यत इत्यर्थ इति**। यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येव महत्त्वस्य कारणत्वोपगमे नैष दोषः, अत एव माध्वादिमते जीवानामणुत्वमेव अङ्गीकृतं, तथाऽपि मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेर्न तथोपगमसम्भवः। न च सिद्धान्तिमतेऽनन्तजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्वयकल्पनेन ततो गौरवमिति वाच्यम्। अनेकजीवकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनाऽदोषत्वादिति भावः।

॥ इति मनआत्मवादिमतखण्डनम् ॥

विज्ञानात्मवादिविचारे तदङ्गविप्रतिपत्तिं दर्शयति–**अत्रेति**। **सत्त्वस्य वेति**। सामान्यादीनां तन्मते अलीकत्वादिति भावः। सत्त्वमत्र कालसम्बन्धित्वमेव ग्राह्यम्। **अहं जानामीत्यादीति**। अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः। तेन सुषुप्तिकाले उत्तरत्र वक्ष्यमाणालयविज्ञानधारानुवृत्तेरविरोधः, अन्यथा तत्काले प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्याकारकज्ञाने च घटः पट इत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्तेस्तदानीमसम्भवापत्तेः, अहमित्याकारकज्ञाने च स्वयमेव विषयः, घट इत्यादिज्ञानस्य तद्गोचरप्रवृत्तिसाधनत्वात् प्रवृत्तिविज्ञानत्वमिति बोध्यम्। **उत्पादकाभावादिति**। पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनःसंयो-

(१) अत्राऽयं भावः। ज्ञानाद्याश्रयो हि नाऽणुपरिमाणः सम्भवति, अप्रत्यक्षत्वापत्तेः। नाऽपि मध्यमपरिमाणः अनित्यत्वापत्तेः। किं तु विभुरित्युपगन्तव्यम्। सिद्धं चैवं तेन विभुना सह सर्वेषामिन्द्रियाणां सर्वदैव संयोगसत्त्वाद्युगपज्ज्ञानद्वयापत्तिः, अतोऽणु करणान्तरमभ्युपेयम्। यत्संयोगादेकदैकमेव ज्ञानं स्यात्। तथा च यो ज्ञानाश्रयो विभुः, सोऽस्माकमात्मा, यच्च करणं, तन्मन इति सिद्धं नः समीहितम्। ज्ञानाद्याश्रयो मन एवाऽस्त्विति चेत्, शब्दभेदमात्रे विवादः। ज्ञानाद्याश्रयस्य विभोर्भवताऽपि स्वीकर्त्तव्यत्वादिति।

त्वं, (१) पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्त्यवस्थायामप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव, मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वान्नाऽनुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न। तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वापत्तिः, यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः, सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च ज्ञानस्य सविषयत्वात्। तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न। तस्याः प्रकाशत्वे प्रमा-

दिनकरी।

आह-**पूर्वपूर्वेति**। ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तदाश्रितसंस्कारस्याऽपि क्षणिकत्वात् कालान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कां परिहरति-**मृगमदेति**। विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वं यत् किञ्चिद्विषयकत्वं वाऽभिप्रेतमिति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमाह-**तस्येति**। विज्ञानस्य। द्वितीये आह-**यत्किञ्चिदिति**। आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूषणमाह **सुषुप्ताविति**। शङ्कते-**तदानीमिति**। निराकारा-निर्विषया। चित्सन्ततिः-विज्ञानसन्ततिः।

रामरुद्री।

गरूपकारणाभावादित्यर्थः। मूले-**सुषुप्ताविति**। तदानीन्तदालयविज्ञानस्य स्वमात्रविषयकत्वोपगमेऽपि

---

(१) अत्राऽयमभिसन्धिः। सत्त्वं हि न सत्ताख्या जातिः, तस्यव्यापकत्वेऽतिप्रसङ्गापत्तेः, अव्यापकत्वे च यत्र क्वचन देशे पिण्डेन सह सम्बन्धासम्भव इति। किन्त्वर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं, यदा घटेन जलानयनादिरूपोऽर्थः स्वसंवित्तिरूपा क्रिया वा क्रियते, तदैवाऽसौ सन्। न हि अन्यदा तत्सत्त्वे किञ्चित्प्रमाणमस्तीति असत्वमेव तदा तस्येति नाऽस्त्यत्र विवादः।

एवं सति हि बीजादेः सत्त्वं तदेव यदङ्कुरादिनिमित्तत्वं, यदा हि बीजात्किमपि कार्यं न जायते, तदा तदसदेव, तथा ह्येकमेव बीजमङ्कुरादीनि बहूनि कार्याणि करोति, तत्किं कृत्स्नमपि युगपदेव करोति ? आहो स्वित्क्रमेण ? युगपदित्युच्यमाने यानि किल कार्याणि कर्तुं बीजं प्रभवेत्, तानि सर्वाण्यप्येकदैव जनयेत्, इष्टापत्तौ च तदुत्तरं तस्याऽसत्त्वमावश्यकमेव। तस्य द्वितीयक्षणे करणीयाभावात्। यदि क्रमेण कुर्यादित्युच्यते तर्हि क्रमेण किमिति कुर्यात्? न हि बीजं तादृशकार्यकारणस्वभावशून्यं, येन प्रथमक्षणे एव न तानि कार्याणि कुर्यात्, तथा सति द्वितीयादिक्षणेऽपि तदनुत्पत्त्यापत्तेः द्वितीयक्षणे स्वभावान्तरमुत्पद्यत इति चेद्बीजान्तरमेवोत्पद्यत इति किन्न कल्प्यते ? तदेवेदं बीजमिति प्रत्यभिज्ञानेन बीजस्य प्राक्क्षणस्थात् बीजात् भेदोऽवगाह्यते, अतः स्वभावान्तरकल्पनेति चेत्प्रत्यभिज्ञानस्य साजात्यावलम्बनत्वात्। ननु बीजं तावत्कार्यकारणस्वभावयुक्तमपि सहकारिसमवधानविरहेण न युगपत्कार्याणि करोति, नाऽन्यथा, यथा कुसूलस्थबीजादिः, यदा च पृथिव्युदकसंयोगादिसामग्रीसमवधानं, तदैतत्कार्यकारणक्षममुपजायत इति चेन्न। सा सामग्री यदि बीजे कञ्चन विशेषं न जनयेत्, नाजनयेत्तर्हि कार्यमपि, बीजस्य तत्पूर्वं कार्यकारणस्वभावरहितत्वात्। यदि सामग्रीविशिष्टस्य तस्याऽङ्कुरजनकत्वमुच्यते कोऽपि विशेषस्तत्र सामग्र्या समाहितो न वा? आद्ये तस्य विशेषस्यैवाऽर्थक्रियाकारित्वमस्तु, द्वितीये कार्यानुत्पत्त्यापत्तिरिति सामग्रीसमवधानक्षणे बीजादौ कश्चन विशेषः स्वीकार्यः, यं कुर्वद्रूपमित्याचख्यौ भगवान् बुद्धः, सत्येवं तस्य विशेषस्याऽपि क्षणमात्रावस्थायित्वमावश्यकमेव। अन्यथा तत्राऽपि क्रमयौगपद्यव्यवस्थानुपपत्तेः। एवं चाऽर्थक्रियाकारिषु क्षणसन्तानेष्वेव सत्त्वम्। ननु तादृशविशेषसहितमेव बीजमारभतामिति न क्षणिकत्वव्यवस्थितिरिति चेन्न। विशेषेणापि, बीजे विशेषान्तरानाधानेऽसहकारितायास्तुल्यत्वात्। इति सिद्धेयं व्याप्तिः-यत् सत् तत् क्षणिकमिति सौगता आहुः।

णाभावात्, अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः, विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावा(१)दिति वाच्यम्। घटादेरनुभूयमानस्याऽपलपितुमशक्यत्वात्। आकारविशेष एवाऽयं विज्ञानस्येति चेन्न। किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्? तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन। नाऽतिरिच्यते चेत्, तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात्, स्वरूपतो विज्ञानस्याऽविशेषात्। अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न। नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात्, इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात्। नववासनासङ्क्रमः सम्भवति, मातृपुत्रयोरपि वासनासङ्क्रमप्रसङ्गात्। न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम्। वास-

दिनकरी।

प्रकाशत्वे-ज्ञानत्वे। ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः। **अन्यथा**-प्रमाणाभावेऽपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे। आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वमनतिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्ये दूषणमाह-**तर्हि समायातमिति**। द्वितीये त्वाह-**समूहालम्बन** इति। नीलपीते इति समूहालम्बन इत्यर्थः। **स्यादिति**। तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति भावः। एतदेवोपपादयति-**स्वरूपतो विज्ञानस्येति**। विज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः। **अविशेषात्**-एकत्वात्। ननु नीलाकारः पीताकारश्चाऽभिन्न एव, भेदप्रतीतिस्तु तद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदात्। न च तयोरपि विज्ञानस्वरूपत्वादभेदः, नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य पारमार्थिकविज्ञानेनाऽभेदासम्भवादित्यभिप्रायवान् शङ्कते-**अपोहरूप इति**। अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः। **इतरथा**-विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्र समावेशे। ननु समूहालम्बने न नीलाकारो न वा पीताकारोऽभ्युपेयते, परन्तु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति वासनासङ्क्रमं मुख्यतया दूषयति-**न वेति**। **मातृपुत्रयोरिति**। मात्राऽनुभूतस्य गर्भस्थेनत नयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः। उपादानेनाऽनुभूतमुपादेयेन स्मर्यते इत्यपि निरस्यति-**न चेति**।

रामरुद्री।

तस्यैव तदानीं भानप्रसङ्ग इति भावः। **प्रमाणाभावेऽपीति**। विषयितात्मकज्ञानत्वव्यापकाभावेऽपीत्यर्थः। **तदभिन्नेति**। नीलरूपाकारात्मकविज्ञानाभिन्नस्य पीताकारस्य नीलाभिन्नत्वनियमादिति भावः। **एकत्रसमावेशे** इति। एकाधिकरणवृत्तित्वेनाऽवधारणे, तेनैकाधिकरणवृत्तीनामपि तथात्वेनाऽप्रतीतिदशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेऽपि नाऽसङ्गतिः। **उपादानेनेति**। अत्र **उपादानत्वं** न समवायिकारणत्वं, विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यक्त्योरेकव्यक्तिं प्रति अपरव्यक्तेरुक्तसमवायिकारणत्वासम्भवात्। नाऽपि तन्मते स्वकारणत्वे सति स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमुपादानत्वं, तन्मते वस्तुमात्रस्यैव क्षणिकत्वेन मातुरपि पुत्रोपादानतापत्तेः। अत एव न स्वभिन्नासमवेतत्वे सति स्वकारणत्वमुपादानत्वम्, उत्तरो-

---

(१) अत्राऽयमभिसन्धिः। बाह्यवस्तुजातस्य सत्त्वे किं प्रमाणं? यदि प्रत्यक्षादिकमुच्यते, तदा घटस्य स्वसंवित्त्या सहोपलम्भेनाऽभेद एव किं न कल्प्यते? भेदो हि सहानुपलब्धिव्याप्यः, यथा गवाश्वयोः। न हि तयोः सहोपलब्धिनियमोऽस्ति। गोपरिहारेणापि वाजिनः प्रतीतेः। अत एव गोव्यक्तिरश्वतो भिन्नेति सिद्धे व्याप्यव्यापकभावे व्यापकस्य सहानुपलम्भस्य व्यतिरेकेण ज्ञानविषययोर्भेदोऽपि निवर्तते। यश्च ज्ञानविषययोः पार्थक्यविभासः, स तु मृषाकल्पित एवेति। तथा चोक्तम्—
'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दाविवाऽद्वये।' इति।

नायाः सङ्क्रमासम्भवात्। उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव सङ्क्रम इति चेन्न। तदुत्पादकाभावात्, चितामेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः। क्षणिकविज्ञानेष्वतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न। मानाभावात्, कल्पनागौरवात्।

॥ इति क्षणिकविज्ञानात्मवादिबौद्धमतखण्डनम् ॥

एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं, गौरवात्, अतिशये मानाभावाच्च। बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्व-

दिनकरी।

शङ्कते-**उत्तरस्मिन्निति**। **तदुत्पादकेति**। वासनोत्पादकेत्यर्थः। **चितामेवेति**। ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्तिरित्यर्थः। शङ्कते-**क्षणिकेति**। अतिशयविशेषः-शक्तिविशेषः, उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः। **गौरवादिति**। स एवाऽयमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पने गौरवादित्यर्थः।

॥ इति क्षणिकविज्ञानात्मवादिबौद्धमतखण्डनम् ॥

ननु क्षेत्रस्थ बीजादङ्कुरोत्पत्तिः, न कुसूलस्थबीजात्, अतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते, कुर्वद्रूपत्वं चाऽङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः, स च फलोपधायकक्षणिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिबीजत्वव्याप्यः कल्प्यते, एवमत्राऽपि कुर्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यमत आह—**बीजादाविति**। उप-

रामरुद्री।

त्तरघटादिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादानत्वानुपपत्तेः, तन्मते तत्राऽप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसम्भवात्, परन्तु असहकृतं कारणमुपादानम्, उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तैः कारणत्वाङ्गीकारात् भवत्युत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं, माता च पुत्रं प्रति नाऽसहकृतं कारणं, शुक्रशोणितादेरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम्। **शक्तिविशेष इति**। अयं भावः। ज्ञानव्यक्तीनां संस्कारज्ञानजनकत्वे प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पनागौरवेऽपि यादृशज्ञानव्यक्त्युत्तरं स्मरणमनुभवसिद्धं, तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूला काचित् शक्तिः पूर्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया, न तु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते, तेन न संस्कारानन्त्यम्। **क्षणिकेति**। तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि यदा यदा यत्स्मरणमनुभवसिद्धं, तदा तदा तज्ज्ञानेष्वेकैव शक्तिः कल्पनीया, नाऽतोऽनन्तशक्तिकल्पनागौरवमिति यदि ब्रूयात्तदा ज्ञानव्यक्तिभेदेन शक्तिर्भिन्नैवाऽङ्गीकरणीया, पदार्थानां तन्मते क्षणिकत्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थमात्रसाधारणक्षणिकत्वस्याऽपि शक्तावनुवादः, अत एव ध्वंसप्रागभावावप्यवश्यकल्प्याविति द्योतनाय ध्वंसप्रागभावयोरुपादानमपि सङ्गच्छते। अनन्तेति तु अनन्तव्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाय, यदा यदा स्मरणमनुभूयते, तदा तदा विभिन्नशक्तिव्यक्तिकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं, तत्तदतिशयं प्रति पूर्वकालीनज्ञानव्यक्तीनां कारणताकल्पनेनाऽपि गौरवं बोध्यम्। अत्र च प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेऽपि न दोष इत्याशङ्कानिरासायैव **'सोऽयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानात्'**इत्युक्तम्, अभेदस्यैवाऽनुभवसिद्धतया नानाव्यक्तिकल्पनं न प्रामाणिकमिति तदभिप्रायः। वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वानुपगमे हेतुरेतत्, तथा च क्षणिकपदार्थोपगन्तॄणां मते नानाव्यक्तिकल्पनागौरवमेव हेतुत्वेनाऽभिमतं, तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशङ्कायामाह—**स एवाऽयमिति**। तथा चाऽभेदस्यैव अनुभवसिद्धतया क्व विभिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकताचिन्तेति भावः। एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शक्तीनामतीन्द्रियत्वेन तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानं न सम्भवतीति दूषणमपि प्रत्युक्तम् ॥

॥ इति क्षणिकविज्ञानात्मवादिबौद्धमतखण्डनम् ॥

जातिविशेष इति। अङ्कुरोपधायकक्षणिकबीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः। स चाऽयमपोहरूप एव, अनुगतधर्ममात्रस्य तन्मतेऽलीकत्वादिति।

द्रूपत्वाकल्पनात्(१) ॥ इति क्षणिकशरीरात्मवादिमतखण्डनम् ॥

दिनकरी ।

पत्तेः-कस्माच्चिद्बीजादङ्कुरोत्पत्तिः, कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः । **कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति** । कुसूलस्थबीजादिषु धरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाऽङ्कुरानुपपत्तेः, कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनकत्वं च न कल्प्यते प्रमाणाभावादिति भावः ।

अत्र वदन्ति-यत् सत् तत् क्षणिकमिति व्याप्त्या जगतः क्षणिकता, तदनुरोधेन च कुर्वद्रूपत्वं, तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वं चाऽऽवश्यकम् । न च तादृशव्याप्तौ मानाभावः, तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कुसूलस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिवारणाय धरणिसलीलसंयोगादीनां सहकारित्वकल्पने गौरवात् तादृशव्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वकल्पनात् कुसूलस्थबीजे कुर्वद्रूपत्वाभावादेवाऽङ्कुरानुपपत्तेर्न सहकारिता कारणान्तराणामिति लाघवात् । न च क्षणिकत्वमतेऽपि बीजस्य धरणिसलिलसंयोगादेर्वा कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । मन्मते अङ्कुरं प्रति बीजानां धरणिसलिलसंयोगादिसहकारिणां च कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वकल्पनात् , कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारे तु बीजत्वधरणिसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति ।

तदसत् , ईदृशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्थकल्पनेऽतिगौरवात् । न च लाघवात् कुर्वद्रूपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशं गौरवं न दोषाय, फलमुखत्वादिति वाच्यम् । फलमुखगौरवस्याऽपि दोषत्वात् । किञ्च जगतः क्षणिकत्वे स एवाऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः, पूर्वकालीनघटाभेदस्यैतत्कालीनघटेऽभावात् । न च तज्जातीयाभेद एव तादृशप्रतीतेर्विषयः, तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्यैतत्कालीनघटेऽभावात् ।

एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वावच्छिन्नं प्रति सत्त्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम् ।

यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति, तदपि न । एकस्मिन्नेव पदार्थे एककालावच्छेदेन सामर्थ्य-तदभावयोरेव विरुद्धतया, कालभेदेन तत्स्वीकारे बाधकाभावात् ।

यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदोऽनुपपन्नः, तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति, तन्न । घटत्वं न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादिति दिक् ॥ इति क्षणभङ्गवादिमतखण्डनम् ॥

रामरुद्री ।

तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति । तथा च जगद्यदि क्षणिकं न स्यात्तदा नानाकारणताकल्पनरूपगौरवोपधायकं स्यादिति तर्क एवोक्तव्याप्तौ प्रयोजक इति भावः । **मन्मत इति** । तथा च कुर्वद्रूपत्वेन सर्वेषां कारणत्वेऽपि कारणता एकैव, त्वन्मते तु नानाकारणता कल्पनीयेति गौरवमिति भावः ।

ईदृशगौरवेति । कतिपयकारणताकल्पनगौरवेत्यर्थः । **फलमुखत्वादिति** । नानाकारणताकल्पनापेक्षया लाघवेन कुर्वद्रूपत्वेनैव कारणता सिद्धौ, एतदुपपत्तये नानाव्यक्तिकल्पने तादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्तरकालीनतया तादृग्गौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिप्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः । न च कारणतानिश्चयात्पूर्वमपि **'यत्सत्-'** इत्यादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठत एवेति वाच्यम् । तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वाशङ्कानिरासाय उक्ततर्कापेक्षया तत्र चाऽऽपाद्यव्यतिरेकनिश्चयसम्पादकस्यैकरूपेण तादृशनिश्चयस्याऽपेक्षणीयतया गौरवोपस्थितेः कारणतासिद्ध्युत्तरत्वनियमादिति भावः । **दोषत्वादिति** । उत्पन्नायामप्यनुमितौ उत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाऽप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्या अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिता-

(१) यच्चोक्तं यत् सत् तत् क्षणिकमिति, तदप्यसारम् । कारणसामग्रीसहितादेव बी-

अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवात् नित्यविज्ञानमेवाऽऽत्मा, अविनाशी वा अरेऽयमात्मा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म-" इत्यादिश्रुतेश्चेति चेन्न। तस्य सविषयकत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात्, निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्, सविषयकत्वस्याऽप्यननुभवात्, अतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम्। "सत्यं ज्ञानं-" इति तु ब्रह्मपरं, जीवे तु नोपयुज्यते, ज्ञानाज्ञान-सुखि(त्वदुःखि)त्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, सिद्धध्य-

दिनकरी।

वेदान्ती शङ्कते--**अस्तु तर्हीति**। **क्षणिकविज्ञान** इति। आत्मनः क्षणिकविज्ञान-स्वरूपत्वपक्ष इत्यर्थः। आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्य वेति विकल्प्याऽऽद्ये दूषण-माह--**तस्येति**। **दर्शितत्वादिति**। 'तस्य जगद्विषयकत्वे-'इत्यादिग्रन्थेन दर्शितत्वा-दित्यर्थः। तथा च जीवस्य तथात्वासम्भवात् नाऽऽत्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः। ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्वं, न वा नियतयत्किञ्चिद्विषयकत्वं ब्रूमः, परन्तु यद्विषयकत्वं यत्र जीवेऽनुभवसिद्धं, तत्र तद्विषयकत्वमत आह **सविषयकत्वस्येति**। ननु "सत्यं ज्ञानं-" इति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमत आह--**'सत्यमिति**। ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निराबाधमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साध-यति--**ज्ञानाज्ञानेति**। 'सुखित्वादि' इत्यादिना दुःखित्वपरिग्रहः। **सुतरामिति**। जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकस्याऽनेकजीवात्मकत्वासम्भवादेकत्वानेकत्वयोर्विरो-

रामरुद्री।

नुमित्या एककारणतासिद्ध्यसम्भवादिति भावः। यद्यपि तन्मते जातेरलीकतया सत्त्वाभावेन न क्षणिक-त्वं, नित्यपदार्थानां तैरनङ्गीकारात्, अनुगतधर्मानङ्गीकाराच्च, कुर्वद्रूपत्वस्याऽप्यपोहरूपत्वात्, न च तर्हि सदसतोः सम्बन्धाभावेन तज्जातीयत्वं घटे नाऽस्त्येवेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम्, असतोऽपि तैर्भानाङ्गीकारेण प्रत्यभिज्ञानसम्भवादिदमसङ्गतम्। तथाऽपि असद्विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वापत्तिरेव तन्मते दूषणम्। न चेष्टापत्तिः, तथा सति अभेदावगाहितयैव प्रतीत्युपपत्तौ तज्जातीयत्वावगाहित्वानुसर-णवैयर्थ्यापत्तेः, प्रतीतेः प्रमात्वोपपादनायैव तदनुसरणात् तदनुसरणेनाऽप्यप्रतीकारादिति विभावनीयम्॥

इति क्षणभङ्गवादिमतखण्डनम्॥

'क्षणिकविज्ञानपक्षे' इत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यर्थकताभ्रमं निराकुरुते-**आत्मन इति**। उत्तरत्र दूषणद्वयस्य मूले वक्तव्यतया विकल्प्य दूषणद्वयं सङ्गमयति--**आत्ममात्रस्येति**। **यत्किञ्चि-द्विषयकत्वमिति**। नियतैकविषयकत्वमित्यर्थः। यथाश्रुते अनुभवानुसारेण नियतयत्किञ्चिद्विषयक-त्वस्यैव व्यवस्थापनीयतया असङ्गत्यापत्तेः। **तद्विषयकत्वमिति**। तथा चाऽनुभवानुसारित्वात् कल्पनाया न विनिगमनाविरहावकाश इति भावः। **सविषयकत्वस्येतीति**। न हि घटविषयकः, अपि

जादङ्कुरोत्पत्तिस्वीकारेण क्रमयौगपद्यानुयोगायोगात्। न च सामग्री यदि तत्र कञ्चन विशेषं नाऽऽदधाति, किन्तत्र तया साहाय्यं कृतमिति शङ्क्यम्। सामग्र्या स्वसमवहितत्वरूपवि-शेषसम्पादनेनैव तत्सम्भवात्। अत एव बीजमङ्कुरारम्भे धरणिसलिलेऽवश्यमपेक्षते। अत एव कृषीवलोऽङ्कुरकामो बीजवापाय प्रवर्तते। अन्यथा कुर्वद्रूपस्यैव कारणत्वे कदाचिद्ध-रणिसलिलसंयोगमन्तरेणाऽपि बीजमङ्कुरं जनयेत्। कृषीवलोऽपि वा बीजादौ न प्रवर्तेत, बीजस्याऽङ्कुरेऽकारणत्वात्। तादृशक्षणोत्पादनायैव तत्र प्रवर्तते इति चेन्न। तादृशक्षणोत्पा-दकस्याऽपि क्षणत्वेन बीजादेस्तत्राऽकारणत्वात् तत्राऽपि क्षणान्तरानुसरणे चाऽनवस्थापा-तात्, इति यत् सदित्यादिनियमोऽप्रामाणिक इति सिद्धम्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः।

ति। अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थाऽनुपपत्तेः। योऽपीश्वराभेदबोधको वेदः, सोऽपि तद्भेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयँस्तौति, अभेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति। अत एव "सर्वे आत्मानः समर्पिताः" इति श्रूयते। मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते, इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वेन नाशासम्भवात्, भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव। न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम्। तव निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवत् द्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात्। मिथ्यात्वाभावोऽधि-

दिनकरी।

धादिति भावः। **ईश्वरभेदः**–ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिद्ध्यतीत्यर्थः। अन्यथा-ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे। **बन्धमोक्षेति**। कश्चित् संसारी बद्धः, कश्चिन्मुक्त इति व्यवस्थाऽनुपपन्ना स्यादित्यर्थः। चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादिति भावः। ननु कथं तर्हि 'तत्त्वमसि-" इत्यादितच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणि युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याऽभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह—**योऽपीति**। मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सहाऽभेद उत्पद्यत इति मतं निरस्यति—**मोक्षेति**। भेदस्याऽनित्यत्वमभ्युपेत्याऽपि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेदं व्यवस्थापयति—**भेदनाशेऽपीति**। भेदसत्त्वे व्यक्तिद्वयं निर्विवादमेव इति 'अपि'ना सूचितम्। **तव**–वेदान्तिनः। **निर्धर्मक इति**। इदं च 'सत्यत्वाभावेऽपि' इत्यत्र हेतुतयोक्तम्। ननु निर्धर्मकत्वं-स्वभिन्नधर्मशून्यत्वं, मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादभावस्याऽधिकरणात्मकत्वान्नाऽनुपपन्नमित्यभिप्रायेण शङ्कते—**मिथ्यात्वाभाव इति**। ननु कथमेकत्वा-

रामरुद्री।

तु घटविषयकज्ञानवानित्येव अनुभवादिति मूलाशयः। **अन्यथेति**। नन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनन्ततया तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वदुःखित्वाद्यनेकानुभवो न विरुद्ध्यते, एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णशष्कुल्यवच्छेदेन विरुद्धशब्दतदभावयोरनुभववदि(१)त्याशङ्कायामुक्तं मूले—**अन्यथेति**। तदर्थमाह—**ईश्वरस्येति**। **'संसारी'** इति **'बद्धः'**इत्यस्य विवरणम्। **मुक्त इति**। निवृत्तसंसार इत्यर्थः। **अनुपपत्तिः स्या**दित्यत्र हेतुमाह—**चैत्रमैत्रात्मनोरिति**। बद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः। **ईश्वरस्वरूपयोः**—एकेश्वररूपयोः। इदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तम्। अथ तत्तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य एकत्वेऽपि तदन्तःकरणस्य नाशे तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्वव्यवहारः, यदन्तःकरणस्य न नाशः तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये बद्धत्वव्यवहार इति बद्धमुक्तव्यवस्थाया नाऽनुपपत्तिरिति चेत्, एवमपि मोक्षार्थं प्रयत्नानुष्ठानवैफल्यापत्तेरवारणात्, एतदन्तःकरणनाशेऽपि अन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वात्मनि दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निर्दुःखत्वस्याऽसम्भवादिति भावः। यदि चाऽन्तःकरणस्यैव सुखदुःखादिः, **न चैतन्यस्य** कदाऽपीत्युच्यते, तदा विमुक्त्यर्थप्रयत्नो व्यर्थ एव, स्वस्य नित्यमुक्तत्वात्। यदि च भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तदप्युच्यते, तदाऽप्यन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेव भ्रान्तेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वापत्तेरावश्यकत्वादिति भावः। **भेदमिति**। द्वित्वमित्यर्थः। यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमेन पुनर्भेदोत्पादस्य मूलानुक्तत्वेन च भेदव्यवस्थापनस्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयम्। न च भेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यम्। अभेदभावनामात्रेण तादात्म्योत्पत्तौ घटपटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः। **स्वभिन्नधर्मशून्यत्व**मित्यस्य नाऽनुपपन्नमित्यग्रेतनेनाऽन्वयः। **द्वितीय इति**। नाऽऽत्मसामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं, किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः। **मत्वर्थीयेति**। तदस्याऽस्तीत्यर्थे मतुबादीनामिव "अर्शआदिभ्योऽच्"इति सूत्रेण अच्प्रत्यय-

(१) 'भवात्' इत्यपि पाठः।

करणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत्, एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्व-मित्यप्युच्यताम्, प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैक-मित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात्। योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः, सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति,सम्पदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा सं-वृत्त इतिवत्। अत एव "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति श्रूयते। ईश्वरोऽ-ऽपि न ज्ञानसुखात्मा, किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः, "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्" इत्याद्य-नुरोधात्। 'आनन्दम्' इत्यस्याऽप्यानन्दवदित्यर्थः। अर्शआदित्वान्मत्वर्थी-योऽच्प्रत्ययः, अन्यथा पुँल्लिङ्गत्वापत्तेः। आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते, भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति वत्। अस्तु वा तस्मिन्नानन्दः, न त्वसावानन्दः, "असुखम्" इति श्रुतेः। न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नाऽर्थ इति चेन्न। क्लिष्टकल्पनापत्तेः, प्रकरणविरोधात्, 'आनन्दम्' इत्यत्र मत्व-

दिनकरी।

धिकरणे तदभावरूपद्वित्वमत आह—**प्रत्येकमिति**। ननु "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेर्मोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकायाः का गतिरत आह-**योऽपीति**। **अत एव**-"ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" इति श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव। निरञ्जनः-- निर्दुःखः। द्वितीये दोषमाह--**ईश्वरोऽपीति**। **विज्ञानपदेन**--"नित्यं-" इत्यादि-श्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेन। अधिकरणल्युडन्तेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादिति भावः। **आनन्दवदित्यर्थ इति**। मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तेन 'आनन्द'शब्देनाऽऽनन्दवतो बोध-नात्, अन्यथा 'आनन्दम्' इति नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः। नन्वानन्दवदित्यर्थो न सङ्गच्छते, तव मते ईश्वरे आनन्दाभावादत आह--**आनन्दोऽपीति**। लक्षणाकल्पनमेव तव दोष इत्यत आह--**अस्तु वेति**। **असुखमिति**। 'असुखम्'इत्यत्र नञा ब्रह्मणि सुखभेदबोधनादिति भावः। **क्लिष्टकल्पनापत्तेरिति**। बहुव्रीहावन्यपदार्थलाभार्थं नञ-स्तत्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः। न च नञ्तत्पुरुषेऽपि नञो लक्षणाऽऽवश्यकी, अन्यथा नञर्थस्य नामार्थतया भेदेनाऽन्वयासम्भवादिति वाच्यम्। तस्य नामत्वेऽपि निपातत्वादिति। ननु नञ्तत्पुरुषेऽपि तत्र 'असुख'पद'ब्रह्म'पदयोरेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमनु-भवसिद्धम्, अन्यथा तयोः समानवचनत्वानुपपत्तेः, अतस्तन्निर्वाहार्थं नञोऽभाववति

रामरुद्री।

विधानादिति भावः। **नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति**। "स्यादानन्दथुरानन्दः*"इति कोशेन तस्य नित्यपुँल्लि-ङ्गत्वावधारणादिति भावः। न च च्छान्दसं नपुंसकलिङ्गत्वमिति वाच्यम्। गत्यन्तराभाव एव च्छान्द-सत्वाभ्युपगमादित्यवधेयम्। **आवश्यकीति**। ब्रह्मणि सुखभिन्नस्यैवाऽभेदान्वयसम्भवादिति भावः। ननु नञर्थभेदस्याऽऽश्रयतयैव ब्रह्मण्यन्वयो वाच्य इत्यत आह--**अन्यथेति**। **नामार्थतयेति** नामार्थयोः भेदान्वयबोधोपगमे राजा पुरुष इत्यत्राऽपि राजकीयः पुरुष इति बोधापत्तेरिति भावः। **निपातत्वादि-ति**। निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवाभेदेनाऽन्वयनियमः, कथमन्यथा घटो नाऽस्तीत्यादौ नञर्थाभावे प्रतियोगितया घटादेरन्वयाभ्युपगम इति भावः। **समानवचनेति**। अभेदान्वयस्थल एव समानवचन-

* अमरसिंहकृतं नामलिङ्गानुशासनम्।

र्थीयाच्प्रत्ययविरोधाच्चेति सङ्क्षेपः ॥

॥ इति नित्यविज्ञानात्मवादिवेदान्तिमतखण्डनम् ॥

एतेन-प्रकृतिः कर्त्री, पुरुषस्तु पुस्करपलाशवन्निर्लेपः, किन्तु चेतनः, कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोऽपि न स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः, सैव महत्तत्वमन्तःकरणमित्युच्यते, तत्सत्त्वा-

दिनकरी ।

लक्षणा तवाऽप्यावश्यकीत्यत आह--**प्रकरणेति** । **प्रत्ययविरोधाच्चेति** । 'आनन्द' शब्दस्य पुँलिङ्गत्वनियमेनाऽऽनन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्ययं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । ॥ इति नित्यविज्ञानात्मवादिवेदान्तिमतखण्डनम् ॥

साङ्ख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**एतेनेति** । पूर्वोक्तयुक्त्याऽऽत्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन, वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः । **प्रकृतिरिति** । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । **कर्त्रीति** । कर्तृत्वं चाऽत्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् । अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् । **पुष्करपलाशवदिति** । पद्मपत्रवदित्यर्थः । यथा च पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न सम्भवति, तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति भावः । तथा च पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् । कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र कारणत्वसत्त्वाद्धेत्वसिद्धिरत आह-**कार्यकारणयोरिति** । **न स्यादिति** । मा भवत्वित्यर्थः । **तस्य**-पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्त्वे किं मानमत आह-**बुद्धिगतेति** । क चित् प्रसिद्धस्यैव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसम्भवादिति भावः । **प्रकृतेरिति** । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे तत्र धर्माधर्मयोरुत्पत्त्यभावात्तदधीनसुखदुःखयोस्तत्राऽनुत्पत्तौ दुःख-

रामरुद्री ।

त्वनियमादिति भावः । **प्रत्ययविरोधादिति** । न विद्यते सुखं यस्येति बहुव्रीह्यादरणे आनन्दमित्यत्र मत्वर्थकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः । वस्तुतः प्रकरणपदस्य प्रत्ययार्थकता न प्रसिद्धा, अतो नञ्तत्पुरुषनिष्पन्नपदपरम्परापठितत्वमेव प्रकरणं, तद्विरोधादित्यर्थः । अस्थूलम्, अनणु, अदीर्घमित्यादौ सर्वत्र नञ्तत्पुरुषदर्शनेन तत्सन्निधौ पठितस्य असुखमिति पदस्य बहुव्रीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधादित्यर्थो ज्यायानिति प्रतिभाति ॥ इति नित्यविज्ञानात्मवादिवेदान्तिमतखण्डनम् ॥

मूलस्थएतेनेत्यस्याऽर्थमाह—**पूर्वोक्तेति** । न च पुरुषस्य साङ्ख्यमतेऽपि **'किन्तु चेतनः'** इत्यनेन चेतनत्वाङ्गीकाराच्चैतन्यस्य ज्ञानरूपत्वादात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन साङ्ख्यमतनिराकरणासम्भवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् । चेतनत्वस्य तन्मते विज्ञानरूपत्वाभ्युपगमात, अन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पञ्चविंशतितत्त्वमध्येऽप्रविष्टतया तत्त्वाधिक्यापत्तेः ।

> "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
> षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरुषः" (साङ्ख्यकारिका ९)

इति तत्सिद्धान्तादिति भावः । **'एतेन'**इत्यस्यैवाऽर्थान्तरमाह—**वक्ष्यमाणेति** । **मूलेति** । सर्वकारणेत्यर्थः । **प्रकृतित्वमिति** । कारणत्वमित्यर्थः । नन्वनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो नाऽभ्युपेयत इत्यत आह—**अनुकूलेति** । **मा भवत्वितीति** । पुरुषस्य घटादिकारणत्वे घटादिकार्यस्याऽपि नाशो न स्यात् , कार्यकारणयोरभेदात् पुरुषस्य चाऽविकारस्य नाशरूपविकारासम्भवादिति

सत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ, तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः, पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् , ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिबिम्बादतात्त्विकः, दर्पणस्येव मुखोपरागः, इदमिति विषयोपराग इन्द्रि-

दिनकरी ।

ध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह-**तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यामिति** । बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियप्रणालिकया तत्परिणामेनाऽयं घट इत्यादिज्ञानेन सम्बद्धो घटादिर्विषयः स्वाकारकज्ञानपरिणामिबुद्ध्या अगृहीतासंसर्गकत्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसम्पादकः, बुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्याऽयं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याऽभावाद्विषयावच्छेदाभावात् कैवल्यावस्थानरूपो मोक्षः,दुःखसम्बन्धतद्ध्वंसरूपौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः, किन्तु बुद्धेरेवेति भावः । ननु पुरुषे साक्षात्सम्बन्ध एव विषयतयाऽस्तु, स एव च तस्मिन् संसारव्यवहारनियामकोऽस्तु, किमुक्तबुद्धिघटितपरम्परासम्बन्धेनेत्यत आह--**तस्या एवेति** । तथा च विषये बुद्धेरेव सम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः, बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् , न तु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसम्बन्धोऽस्ति, मानाभावात् । न च विषयप्रकाशार्थं साक्षात्सम्बन्ध एव स्वीकार्यः, किमुक्तपरम्परयेति वा वाच्यम् । तस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीनविषयसम्बन्धस्य सत्त्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् , घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिरूपचैतन्यसम्बन्धस्य सत्त्वात्पटादेरपि प्रकाशापत्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह- **तस्या एवेति** । तथा च बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं, न तु बुद्धिरेवेति भावः । **भेदाग्रहादिति** । बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः । इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेददर्शनार्थं बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति-**ममेदमित्यादिना** । **पुरुषोपरागः**-पुरुषसम्बन्धः, दर्पणस्य यथा मुखसम्बन्धः प्रतिविम्बमात्रं, न तु तात्त्विकः, तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः ।

रामरुद्री ।

भावः । **इन्द्रियप्रणालिकयेति** । इन्द्रियद्वारेत्यर्थः । इन्द्रियमार्गेण बहिर्निर्गताया बुद्धेर्घटादिविषयदेशप्राप्तौ तदाकारेण बुद्धेः परिणामो जायते, स एव वृत्तिरूपं घटादिज्ञानमिति रीत्येन्द्रियाणां द्वारता बोध्या । **सम्बद्ध इति** । स्वाकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः सम्बन्धः । **स्वाकारकेति** । घटादिविषयाकारकेत्यर्थः । **परिणामित्वं**-कारणत्वम् । **अगृहीतासंसर्गकत्वं**—अगृहीतभेदकत्वम् । भेदाग्रहस्तु बुद्धिसान्निध्याख्यदोषादेवेति बोध्यम् । **स्वरूपतिरोधानं**-सम्बन्धमात्ररहितस्वभावस्याऽप्रकाशः । **विषयावच्छेदः**—विषयसम्बन्धभानम् । '**कैवल्येन**'इत्यस्याऽपि विषयसम्बधभानं विनेत्येवाऽर्थः । **बुद्धेरेवेति** । बुद्धावेव दुःखस्य तद्धर्मस्य चोत्पादादिति भावः । **साक्षात्सम्बन्धः**—स्वरूपसम्बन्धरूप इत्यर्थः । बुद्धेः पुरुषसम्बन्धित्वं तत्र पुरुषसम्बन्धं विनाऽनुपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह-**बुद्धीति** । तथा च भेदाग्रह एव तत्र तत्सम्बन्ध इति भावः । **स्वातन्त्र्येण**—भेदाग्रहातिरेकेण । **मानाभावादिति** । बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसम्बन्धे प्रमाणाभावादित्यर्थः । **विषयप्रकाशार्थमिति** साक्षात्सम्बन्धकल्पने प्रमाणोपन्यासाय, **तस्य**-साक्षात्सम्बन्धस्य, **पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे**-पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे-स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धस्य स्वस्वभावाधीनत्वादिति भावः । उक्ताशयकल्पनागौरवमभिसन्धाय प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थमेवाऽवतारयति-**यद्वेति** । पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति विशेषणे तृतीया, तदर्थस्य च बुद्धेर्ज्ञानरूपपरिणामार्थकाध्यवसायपदार्थेऽन्वयः । **कर्त्तव्यघटादे**रिति षष्ठ्यर्थोऽपि अत्रैवाऽ-

यप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विकः, निःश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा, कर्तव्यमिति व्यापारांशः, तेनांऽशत्रयवती बुद्धिः, तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्याऽतात्त्विकः सम्बन्धः, दर्पणस्य मलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव, कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेतना, परिणामित्वात्, इति मतमपास्तम् ।

कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्याऽपि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः, तद्भिन्ने मानाभावाच्च । चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्, कृत्यं-

दिनकरी ।

इन्द्रियप्रणालिकया–इन्द्रियद्वारा । **परिणतिभेदः**–अयं घट इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः सम्बन्ध इत्यर्थः । तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमा दृष्टान्तः । **कर्तव्यमितीति** । पूर्वोक्तपुरुषोपराग–विषयोपरागाभ्यां कर्तव्यस्य घटादेरवभासः, तेन कर्त्तव्यमित्यध्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः । **ज्ञानेन पुरुषस्याऽतात्त्विकः सम्बन्ध इति** । अत्र ज्ञानेन पुरुषस्य योऽतात्त्विकः सम्बन्धः, स उपलब्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः । अतात्त्विके दृष्टान्तो दर्पणस्य मलिनिम्नेव मुखस्य सम्बन्ध इति । तथा च ज्ञानेन सह चेतनोऽहमिदं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितस्य यः सम्बन्धोऽतात्त्विकः स उपलब्धिः, न तु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति भावः । **कृतिसामानाधिकरण्येनेति** । अदृष्टस्याऽतीन्द्रियत्वेऽपि धार्मिकोऽहं करोमीत्यादौ तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम् । **परिणामित्वादिति** । अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः ।

कृत्यदृष्टभोगानामिति । कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवाऽदृष्टं जनयति, तच्चाऽदृष्टं स्वसमानाधिकरणमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिकरण्यप्रमितिवच्चेतनोऽहं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतेरित्यर्थः । **तद्भिन्न इति** । कर्तृभिन्ने । 'मानाभावात्' इत्यस्य चेतन इत्यादिः । 'चः' पूर्वोक्तदूषणसमुच्चायकः । कर्तृत्वाश्रयो न चेतनः जन्यधर्माश्रयत्वात् घटवदिति बाधकसत्त्वाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इत्याशङ्कते **चैतन्यांश इति** । **कृत्यंशेऽपीति** । बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती,

रामरुद्री ।

न्वेति । **व्यापारांश इति** । **व्यापारः**—कर्त्तव्यमित्यभिलप्यमान **अंशः** सम्बन्धो यस्य स तथेत्यर्थः । तथा च ममेदं कर्त्तव्यमिति बुद्ध्यभिलापकशब्दे ममेत्यनेन पुरुषसम्बन्धः, इदमित्यनेन विषयसम्बन्धः, कर्त्तव्यमिति व्यापारसम्बन्धो बुद्धावभिलप्यत इति सम्बन्धत्रयवती बुद्धिरिति सिद्धमिति भावः । **तथाचेत्यादि** । चेतनोऽहं करोमीत्याकारेण बुद्धावारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहेदं ज्ञानमिति प्रतीयमानोऽतात्त्विकसम्बन्धो यः स उपलब्धिरित्यर्थो योजनया प्रतीयमान इत्यस्याऽध्याहारेण च बोध्यः । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्रात्यक्षिकी न सम्भवति, तस्याऽतीन्द्रियत्वादत आह—**अदृष्टस्येति** । **तदंशे**—अदृष्टांशे । **अनित्यधर्माश्रयत्वादिति** । यद्यपि धर्माश्रयत्वांशो व्यर्थः, तथाऽपि क्षणिकविज्ञानवादिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्भावनमभिसन्धाय तदुक्तं, क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वविरहान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । वृत्तिमत्त्वं च दैशिकसम्बन्धेन बोध्यम्, तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्त्वेऽपि न व्यभिचारतादवस्थ्यम्, बुद्धेस्तु प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्वृत्तित्वान्न स्वरूपासिद्धिः ।

ननु 'तद्भिन्ने मानाभावात्' इत्यसङ्गतं, कर्तृभिन्नानां प्रकृत्यादीनां सत्त्वादत **आदिं पूरयति** । **चेतन इत्यादिरिति** । बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यत्वादिति पाठः । **जन्यधर्माश्रयत्वा**दिति प्रामादि-

शेऽपि किं नेष्यते ? अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः, अनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारापत्तिः। नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचेतनत्वम्, कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न। असिद्धेः, कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात्। वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्, अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् तत् किं प्र-

दिनकरी।

जन्यधर्माश्रयत्वात्, इति बाधकस्य तत्राऽपि सत्त्वादिति भावः। **अन्यथेति**। कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः। **बुद्धेर्नित्यत्व इति**। कर्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन् सुखदुःखाभावात् संसारमोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव संसारापवर्गौ वाच्यौ, तथा च बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्त्वनिबन्धनस्य संसारस्य सर्वदाऽऽपत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात्। बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्र जन्यत्वं स्वीकरणीयम्, अजन्यस्य नाशासम्भवात्, तथा च तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्त्वनिबन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः। वस्तुतस्तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रितादृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदाऽपि न स्यादित्यवधेयम्। **असिद्धेरिति**। बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः। ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात् प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादित्यत आह-**कर्तुरिति**। कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादिति भावः। प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वग्राहकतर्कसत्त्वादनादित्वमेव कर्तुरित्याह-**वीतरागेति**। 'वीतरागजन्मादर्शनात्' इति न्यायसूत्रं, सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः। **अनादित्वमिति**। स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण, तच्च नाऽनुभवस्वरूपं बाधात्, स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्मसत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य, एवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धावनादित्वमात्मन इति भावः। 'अनादेः'इत्यस्य भावस्येति शेषः। जन्यभावत्वेन नाशे हेतुत्वादिति भावः।

रामरुद्री।

कः। यद्ययं नैयायिकानां प्रयोगः, तदा तन्मते कर्तृर्जन्यधर्माश्रयत्वाद्व्यभिचारित्वापत्तेः, यदि च साङ्ख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु, न बुद्धेरित्यभिप्रायेणाऽयं प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्याघातः, कर्तृत्वस्याऽपि जन्यधर्मतया पुरुषधर्मत्वासम्भवेन कर्तृत्वस्याऽध ेत्वापत्तिश्चेति। यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहः, तदा जन्यधर्मः कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयः, तथा च साङ्ख्यमतानुयायिन एव पुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनत्वं चाऽस्तीत्यभिप्रायेणेयमाशङ्का भवति। के चित्तु **जन्यधर्मत्वा**दित्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्ग्रन्थस्य कर्तृत्वाभावसाधने न तात्पर्यम्, अपि तु व्यभिचारेणोक्तहेतुना चेतनत्वाभावो न साधयितुं शक्यः, अन्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोऽपि किन्न सिद्ध्येदित्यापादान एव तात्पर्यमित्याहुः। ननु कर्तृनित्यत्वे निर्मोक्षप्रसङ्ग इति मूलमसङ्गतं,कर्तृर्नित्यात्वेऽपि तद्भिन्नस्य चेतनस्याऽऽत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे बाधकाभावादित्यत आह-**कर्तृभिन्नस्येति**। **तस्मिन्**-चेतने। **सुखेति**। शुभाशुभकर्माकर्त्तरि सुखदुःखयोरसम्भवादिति भावः। **न स्यादित्यर्थ इति**। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्। पूर्वमसंसारिणोऽपि संसारित्वोपगमे मुक्तस्याऽपि पुनः संसारित्वापत्त्या मोक्षार्थं कोऽपि न प्रवर्तेतेति भावः। पूर्वमसंसारे कदाऽपि संसारो न स्यादित्यप्यापत्तिः सम्भवतीत्याह—**वस्तुतस्त्विति**। **तदुत्पत्तः**-बुद्ध्युत्पत्तेः। **तदाश्रितेति**। बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः। **अदृष्टा**देरित्यादिना तज्जनककर्मणः परिग्रहः। **अनुत्पत्त्येति**। कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः। नन्वनादेर्नाशा**योगादिति** मूलमसङ्गतं, प्रागभावस्याऽनादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह **अनादेरित्यस्येति**। '**प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणि**'त्यस्योत्तरार्धे अन्वयासम्भवः, **कर्माणी**त्यस्य द्वितीयान्तत्वोपगमेऽपि **कर्त्ते**ति कृद्योगे षष्ठ्यापत्त्या साधुत्वानुपपत्तेर्निराकाङ्क्षता

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

कृत्यादिकल्पनेन ? न च—

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते—" (भगवद्गीता)

इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्। प्रकृतेः—अदृष्टस्य, गुणैः—अदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः, कर्ताऽहमिति-कर्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्,

"तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः—" (भगवद्गीता)

इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति सङ्क्षेपः ॥

इति साङ्ख्यमतखण्डनम् ॥

धर्माधर्मेति। आत्मेत्यनुषज्यते। शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरेण(१) भोगानुपपत्तेः। विशेषेति। योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्बन्धेनाऽऽत्मनः प्रत्यक्षत्वं सम्भवति, न त्वन्यथा, अहं जानेऽहं करो-

दिनकरी।

न चेति। प्रकृतिः—माया, तस्या गुणैः—सत्त्वरजस्तमोलक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति, अहङ्कारः-अहमिति प्रत्ययः, तेन विमूढः आत्मा—अन्तःकरणं यस्य तथाविधः पुरुषः कर्त्ताऽहमिति मन्यते इत्यर्थकेन भगवद्वचनेनेत्यर्थः। तेनाऽऽत्मनः कर्त्तृत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः। **अहमेवेति**। तथा च तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव एवाऽऽत्मनि प्रतिपाद्यते, न तु कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः। प्रकटीकृतोऽयमिति।

"अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवाऽत्र पञ्चमम्—" (भगवद्गीता)

इत्यनेन पञ्चानामपि कर्त्तृत्वं प्रतिपाद्य "तत्रैवं सति—"इत्यादिनाऽपि स्वतन्त्रकर्त्तृत्वस्यैवाऽऽत्मनो निषिद्धत्वादिति भावः। एवं पुरुषस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु, न च कारणत्वाभावेन कर्त्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यम्। स्वरूपासिद्धेः। कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं पुरुषस्येत्यपि न सत्, कार्यकारणयोरभेदस्यैवाऽसिद्धत्वादित्यादि विस्तरभिया नोक्तमित्यभिप्रायवानाह-**सङ्क्षेप इति**।

इति साङ्ख्यमतखण्डनम् ॥

रामरुद्री।

परिहाराय क्रियापदमध्याहरति—**भवन्तीति**। इत्थं चोत्तरार्धात् प्रागेवमपीत्यपिः पूरणीय इति भावः। **अहमिति**। **प्रत्यय** इत्यस्य कर्त्तरि बुद्धौ इत्यादिः, तथा सत्येव तेन विमूढत्वोपपत्तेः, **आत्मे**त्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतविग्रहस्थषष्ठ्यनुपपत्तिरतो व्याचष्टे—**अन्तःकरणमिति**। विरोधे हेतुमाह—**तेनेति**। **स्वतन्त्रकर्तृत्वं**—कारणान्तरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वम्, **अधिष्ठानम्**—आधारः, **दैवम्**—अदृष्टं, कर्तृत्वं **प्रतिपाद्य**—कारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः, क्रियानुकूलकृतिमत्त्वरूपस्य तस्याधिष्ठानादौ बाधात्, एवं चाऽहमेव कर्त्ता इत्यत्राऽपि अहमेव कारणमित्येवाऽर्थः, तथा सत्येव मूढतोपपत्तिः अन्यथा कारणानां बहुत्वेऽपि स्वस्यैव कर्तृतयाऽहमेव कर्त्तेत्यस्य प्रमात्वापत्तिरिति ध्येयम् ॥४९॥

॥ इति साङ्ख्यमतखण्डनम् ॥

---

(१) देहान्तरे' इत्यपि पाठः।

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।
अहङ्कारस्याऽऽश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥
विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥

मीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥ इत्यात्मनि प्रमाणकथनम् ॥

प्रवृत्त्येति । अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा, ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात्, चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वात्, चेष्टया प्रयत्नवानात्माऽनुमीयत इति भावः ।

अत्र दृष्टान्तमाह—रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति, तथाऽपि तेन कर्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते, तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्माऽनुमीयत इति भावः । इति परदेहादावात्मनि प्रमाणकथनम् ॥

अहङ्कारस्येति । अहङ्कारः-अहमिति प्रत्ययः, तस्याऽऽश्रयः-विषयः आत्मा, न शरीरादिरिति ।

मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयः, मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः, रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥

विभुरिति । विभुत्वं-परममहत्परिमाणवत्त्वम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादिगुणवानिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वमुक्ता वेदितव्याः । इत्यात्मस्वरूपकथनम् ॥

दिनकरी ।

तदाश्रयत्वे—धर्माधर्माश्रयत्वे । अन्यथा—विशेषगुणसम्बन्धादृते । इत्यादिप्रतीतेरिति । इत्यादौ ज्ञानादिसम्बन्धप्रकारेणैवाऽऽत्मनः प्रत्यक्षस्याऽनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥४९॥

इत्यात्मनि प्रमाणकथनम् ॥

परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासम्भवात्, स्वरूपासिद्धेश्चाह—प्रवृत्तिरत्रेति । उक्तप्रायत्वादिति । 'शरीरस्य न चैतन्यम्-' इत्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः । इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणाऽनुक्तेः 'प्रायः'पदम् । चेष्टायाः प्रवृत्तिज्ञापकत्वेऽनुकूलतर्कमाह—चेष्टायाश्चेति । चेष्टयेति । शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्याऽवच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनाऽऽश्रय आत्मैवेति भावः ।

दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । तथा चोत्तरसंयोगप्रातियोग्यक्रियावत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति भावः । इति परदेहादावात्मनि प्रमाणकथनम् ॥

आत्मनो मनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह—रूपाद्यभावेनेति ॥ ५० ॥

"कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्-"

इत्यनेनाऽऽत्मनि परममहत्त्वस्योक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह—तच्चेति । पूर्वमुक्ता इति ।

रामरुद्री ।

स्वरूपासिद्धेरिति । परकीयशरीरस्यैव पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः ।

दृष्टान्तासिद्धिमिति । शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चेष्टावत्त्वात् रथवदित्यनुमाने चेतनाधिष्ठितत्वं—चेतनप्रयुक्तक्रियावत्त्वमेव, तस्य दृष्टान्तरथे सत्त्वेऽपि चेष्टारूपहेतोरभावात् शरीरक्रियायामेव चेष्टात्वाङ्गी-

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यात् अनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

अत्रैव प्रसङ्गात् कतिपयं बुद्धेः प्रपञ्चं दर्शयति–बुद्धिस्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति–अनुभूतिरिति । एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि(१)'इति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं, तथाऽपीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं, तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्य-

दिनकरी ।

"बुद्ध्यादिषट्कं सङ्ख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥
धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश–"

इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः । इत्यात्मस्वरूपकथनम् ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टकृतौ
मुक्तावलीप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

मूले–'बुद्धिस्तु द्विविधा मता, अनुभूतिः स्मृतिश्च, तत्राऽनुभूतिः प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति कणादसुगतौ । उपमितिरपीति के चिन्नैयायिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः । अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । सम्भवैतिह्यरूपे अपीति पौराणिकाः । तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह—**अनुभूतिश्चतुर्विधेति ।** अनुमिनोमि, उपमिनोमि, शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्वाकाद्युदितमयुक्तम् । अर्थापत्तेश्चाऽनुमितावेवाऽन्तर्भावो व्यतिरेकिग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति । अनुपलब्धेस्त्वभाव एवाऽन्तर्भावः । अन्यासाञ्च यथायथमनुमित्यादावन्तर्भावः । उद्दिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वात् प्रत्यक्षं लक्षयति मुक्तावल्याम्—**इन्द्रियजन्यमिति ।** इन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियरूपादावप्यस्त्यतो **ज्ञानमिति ।** अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय—**इन्द्रियजन्यमिति ।** इन्द्रियजन्यत्वविशेषणे दत्तेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते–**यद्यपीति ।** नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह—**ईश्वरप्रत्यक्ष-**

रामरुद्री ।

कारादिति भावः ॥ ५० ॥ इति परदेहादावात्मनि प्रमाणकथनम् ॥

॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यां द्वितीयस्तरङ्गः ॥

अर्थापत्तिरपीति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः । **अनुपलब्धिरिति ।** अभावे क्लृप्तसन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षासम्भवात्तद्ग्रहार्थं प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य प्रमाणत्वं परिकल्प्य तज्जन्यैवाभावप्रतीतिरिति भाट्टा वेदान्तिनश्चेत्यर्थः । **सम्भवैतिह्यरूपे अपीति ।** शतमस्तीति ज्ञानानन्तरं शतं पञ्चाशद्घटितमिति ज्ञानात् पञ्चाशदस्तीति सम्भवानुभवः । इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यज्ञातमूलवक्तृकवाक्याज्जायमानोऽनुभव ऐतिह्यम् । न चाऽयं शाब्दानुभवः । आप्तोक्तत्वेन निश्चितशब्दस्यैव तत्करणत्वेन तदभावादिति भावः । नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेति वाङ्मात्रेण कथं न्यूनाधिकसङ्ख्यानिरास इत्याशङ्क्य स्वयं युक्तिमाह–**अनुमिनोमीत्यादि । अभाव एवाऽन्तर्भाव इति ।** उपलब्ध्यभाव एवाऽनुपलब्धिः, न तु प्रमितिः विशेषणतासन्निकर्षेणाऽभावज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । **यथायथमिति ।** सम्भवस्याऽनुमितावैतिह्यस्य शब्दे अन्तर्भावः, आप्तोक्तत्व सन्देहादप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितः स इति भावः । **इन्द्रियरूपादावपीति ।** इदं च यथाश्रुताभिप्रायेण ।

---

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ३ ।

क्षं तु न लक्ष्यम्, 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्(१)' इति सूत्रे तथैवोक्तत्वात्।

अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य, उपमितौ

दिनकरी।

न्त्विति। तथा च जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यमिति भावः। ननु तस्यैव लक्ष्यत्वे किं मानमत आह—**इन्द्रियार्थेति**। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेनेश्वरप्रत्यक्षमनुमित्यादि च व्यावर्त्यते। भ्रमवारणायाऽऽह—**अव्यभिचारीति**। भ्रमभिन्नमित्यर्थः। एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तं, तद्विभागमाह-**अव्यपदेश्यमिति**। निर्विकल्पकमित्यर्थः। न चाऽव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यम्। व्यपदेशः-पदवाच्यत्वं, तदविषयकमित्यर्थाद्विशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात्। अत एव कणादं-कणादनामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। यद्वा व्यपदेशः-शब्दप्रयोगः, स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन-व्यपदेशानर्हत्वेन निर्विकल्पकलाभः। **व्यवसायात्मकमिति**। विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः। विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत्। एवं च सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या। अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागबोधकपदेन व्यवधानादसङ्गतेरिति। **तथैवोक्तत्वादिति**। ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्यैवाऽभिप्रेतत्वादित्यर्थः।

ईश्वरप्रत्यक्षस्याऽपि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याऽऽह—**अथ वेति**। **ज्ञानाकरणकमिति**। ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाऽव्याप्तिः, विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वादतो ज्ञानाकरण-

रामरुद्री।

वस्तुतो मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणस्याऽऽवश्यकतया ज्ञानपदं स्वरूपकीर्तनमेवेति बोध्यम्। **अनुमित्यादा**वित्यादिनोपमित्यादिपरिग्रहः। ननु सूत्रे अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**भ्रमेति**। ननूक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे अव्याप्तिरित्यत आह—**एतावतेति**। तथा च प्रत्यक्षप्रमाया लक्ष्यतया भ्रमस्याऽलक्ष्यत्वान्न तत्राऽव्याप्तिरिति भावः। न चैवं मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिः, तस्याऽपि लक्ष्यत्वाभ्युगमे च सूत्रानुसारिता न स्यादिति वाच्यम्। ज्ञानपदस्य मूलस्थलक्षणे प्रमापरत्वात्, अत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः। **तदविषयकमितीति**। पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः। नन्वयं घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्याऽपि पदवाच्यत्वाविषयकत्वान्निर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसङ्गतिरित्यत आह—**विशिष्टज्ञान इति**। तथा चाऽयं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः। एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदे विषयः प्रत्ययार्थः। नवीनमतमनुसृत्याऽऽह—**यद्वेति**। एतत्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः। अनुव्यवसायभिन्नज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकसाधारण्यं(२) व्यवसायत्वमत आह—**विशिष्टेति**। 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकम्—इति सूत्रयोजनमाह-**एवं चेति**। **नन्वीश्वरप्रत्यक्षं** तु न लक्ष्यमित्युक्त्वा **सूत्रे तथैवोक्तत्वा**दिति मूलकारोक्तिरसङ्गता, उक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यतायाः(३) अनभिधानात्तदर्थमाह—**ईश्वरेति**।

ननु जन्यप्रत्यक्षप्रमा(४)लक्षणस्य सूत्रकारोक्तावपि प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं किमिति शिष्यजिज्ञासया प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वरसाल्लक्षणान्तरमवतारयति-**ईश्वरेति**। **अव्याप्तिरिति**। निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्टज्ञानमात्रेऽव्याप्तिरित्यर्थः। न च निर्विकल्प-

(१) न्यायसूत्रम्। अ० १ आ० १ सू० ४। (२) 'साधनव्यवसायत्वं' इत्यपि पाठः।
(३) 'प्रत्यक्षलक्ष्यतायाः' इत्यपि पाठः। (४) 'प्रमाण' इत्यपि पाठः।

दिनकरी ।

कमिति । अनुमित्यादौ व्याप्त्यादिज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नाऽनुमित्यादावतिव्याप्तिः । अकरणत्वादेव चेश्वरज्ञानसङ्ग्रहः । **अथ** निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदमव्यापकमिति चेन्न । ज्ञानाकरणकपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरण(क)त्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । न चेदं योगिप्रत्यक्षाव्यापकं, श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादिति । अथ वा ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह विवक्षितं, तादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेव । एतेनाऽनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानये ज्ञानत्वघटितकरणतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्याऽसम्भवोऽपि प्रत्युक्त इति । **व्याप्तिज्ञानस्येति** षष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य करणत्वमित्यनेनाऽन्वयः । न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासम्भव इति वाच्यम् । तत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् । न च ज्ञानपदं सविषयकपर(१ मेवाऽऽस्ताम् , किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा

रामरुद्री ।

कस्यापीश्वरज्ञानजन्यतयाऽसम्भव एव वक्तुमुचित इति वाच्यम् । एवमपीश्वरप्रत्यक्षे लक्षणसमन्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । अव्याप्तौ हेतुमाह—**विशिष्टेति** । जन्येत्यादिः, तेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वेऽपि न कृत्स्नार्थकमात्रपदासङ्गतिः । यत्त्वीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति, तदसत् , कार्यमात्रं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधारणात् विशिष्टज्ञानस्यैवेश्वरे सकर्तृकत्वानुमित्या सिद्धेः। यदि च कार्यसामान्ये कृतेरेव कारणत्वं, न ज्ञानेच्छयोः, तया तयोरन्यथासिद्धत्वात , तथा च सकर्तृकत्वानुमाने नेश्वरे कृतेरेव सिद्धिः, न ज्ञानेच्छयोः । न चैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम् । "यः सर्वज्ञः–" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य, "सऐक्षत बहु स्याम्–"इति श्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेः, ईक्षणस्येच्छारूपत्वादिति विभाव्यते, तदा यथाश्रुतमेव साधु। न चैवमपि जन्यनिर्विकल्पकस्याऽपि ईश्वरज्ञानजन्यतया तत्राऽव्याप्तेरनुपपादनाद्ग्रन्थकारस्य न्यूनता दुर्वारैवेति वाच्यम् । ज्ञानाजन्येत्यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशून्यार्थकत्वे निर्विकल्पकेऽव्याप्त्यसम्भवेन तदुपेक्षणसम्भवादिति ध्येयम् । अनुमित्यादौ लक्षणासत्त्व(२)मुपपादयति—**अनुमित्यादाविति** । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह—**अकरणकत्वादेवेति**(३) । करणसामान्यशून्यत्वादेवेत्यर्थः। ननु तत्त्वज्ञानात्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिः, तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्य करणत्वादित्याशङ्कते-**अथेति** । **ज्ञानत्वगर्भेति** । ज्ञानत्वघटितेत्यर्थः । **करणत्वाभावस्ये**त्यस्य निरूपकतासम्बन्धेनेत्यादिः । योगिप्रत्यक्षं तत्त्वज्ञानरूपं बोध्यम् । नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिर्विकल्पककरणके अव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यस्वरसादाह—**अथ वेति** । **करणतानय इति** । परामर्शाभावादेव घटादिज्ञानादनुमितिवारणसम्भवादिति भावः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं, पर्याप्त्यनिवेशसूचनायैव घटितेत्युपादानात् , एवं **ज्ञानत्वघटितत्वं—**ज्ञानत्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रं(४), न तु ज्ञानत्वभिन्नत्वमपि तत्र घटकं, प्रयोजनाभावात् , असम्भवापत्तेश्चेति विभावनीयम् । **करणत्वासम्भव इति** । व्याप्तिज्ञानासत्त्वेऽपि विशिष्टविषयकसंस्काराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शोत्पत्तेरिति भावः। **संस्कारद्वारेति** । तथा च व्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शसम्बन्धेन अनुमितौ कारणता, परामर्शे स्वजन्यत्वं च स्वनिष्ठ–समवायस्वजन्यसंस्कारान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतारूपं, नाऽतः प्रात्यक्षिकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानकरणकत्वानुपपत्तिरिति भावः । **ज्ञानपदमिति** । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणमित्यत्र **ज्ञानपद**मित्यर्थः, तथा च स्मरणात्मकपरामर्शस्याऽपि व्याप्तिविषय-

---

(१) 'ज्ञानपदस्य सविषयकपरत्वमेव' इत्यपि पाठः ।

(२) 'लक्षणसत्त्वम्' इति पाठः । (३) 'अकारणकत्वादेवेति' इत्यपि पाठः ।

(४) ज्ञानत्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रम्' इति पाठः ।

सादृश्यज्ञानस्य, शाब्दबोधे पदज्ञानस्य, स्मृतावनुभवस्य करणत्वात्तत्र नाऽतिव्याप्तिः। इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः। यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं, तथाऽपि परामर्शज-

दिनकरी।

तत्र हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम्। इच्छादितः संस्काराच्चाऽनुमितेरनुदयात् सविषयकत्वस्याऽतिप्रसक्तत्वात्। **सादृश्यज्ञानस्य**-सादृश्यप्रकारकज्ञानस्य। **तत्र**-अनुमित्यादौ। अनुमितिं लक्षयति-**परामर्शेति**। परामर्शत्वं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम्। **तथा च** व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति फलितम्। **भवति हि** वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं, तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमिति तत्र लक्षणसमन्वयः। **यद्यपीत्यादि**। प्रत्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः। **परामर्शजन्यमिति**।

रामरुद्री।

कसंस्कारजन्यतया करणत्वमक्षतमिति भावः। एवं च **"कारणं व्याप्तिधीः-"** इति कारिकायामपि धीपदं सविषयकपरमेवेति भावः। **तत्रेति**। स्मरणात्मकपरामर्श इत्यर्थः। यद्यपि समानविषयकनिश्चयस्य संस्कारद्वारा कैश्चिदनुभवत्वेन, कैश्चिज्ज्ञानत्वेन स्मरणजनकत्वं क्लृप्तमेवेति नैतदनुरोधेन तत्कल्पनीयमित्यसङ्गतमेवैतत्, तथाऽपि **हेतुत्वकल्पनेने**त्यस्य तादृशहेतुत्वघटितलक्षणकल्पनेनेत्यर्थकतया अन्यतरसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वमपेक्ष्य समवायेन व्याप्तिविषयकजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वे लाघवान्नाऽसङ्गतिः। **अतिप्रसक्तत्वादिति**। अथ व्याप्तिविषयकत्वेन कारणतापक्षे व्याप्तिविषयकेच्छादावपि कारणत्वमस्त्येवेति कथमतिप्रसक्तता? अन्यथा अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानेऽपि व्याप्तिज्ञानत्वसत्त्वेन अतिप्रसक्ततया तदपि कारणतावच्छेदकं न स्यात्। यदि च अनुमित्यनुपधायकेऽपि व्याप्तिज्ञाने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्वीकारान्नाऽतिप्रसक्तिरित्युच्यते, तदा प्रकृतेऽपीदमेवोत्तरमिति। मैवम्। कतिपयव्याप्तिज्ञानेषु कारणत्वकल्पनापेक्षया अनन्तेच्छादिषु तत्कल्पनागौरवस्यैव तन्मते दूषणत्वेन प्रकृतग्रन्थाभिप्रेतत्वात्, अत एवैतत्सूचनायैवेच्छात इत्युपेक्ष्य **'इच्छादितः संस्काराच्च'** इत्येतावत्पर्यन्तमभिहितमित्यवधेयम्। उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणमित्यत्र गवयादिविशेष्यकसादृश्यप्रकारकज्ञानस्य व्यापारताभ्रमं निराकर्तुं व्याचष्टे—**सादृश्यप्रकारकेति**। न चैवं तद्व्यापारदौर्लभ्यम् अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। **तथा चेति**। **व्याप्तिविशिष्टं**—व्याप्तिप्रकारकं यत् पक्षविशेष्यकं **पक्षधर्मताज्ञानं**-हेतुतावच्छेदकसंसर्गावगाहिज्ञानमित्यर्थः। परामर्शजन्यसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानम्। ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति व्युत्पत्त्या वह्निव्याप्यविशेष्यकपर्वतादिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं ततो लभ्यते, तथा च वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्कायामाह—**भवति हीति**। वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं भवतीत्यन्वयः। उक्तरीत्या व्याप्तिप्रकारकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावगाहिज्ञानस्यैव तादृशवाक्यलभ्यत्वादिति भावः। न चैवमपि वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इति ज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः, धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानजन्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः, वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्याऽपि कालविधया घटादिप्रत्यक्षहेतुतया तत्राऽतिव्याप्तेर्वारणाय च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया एव लक्षणे निवेशनीयत्वादिति वाच्यम्। अनुमितिसमानविशेष्यतया पक्षादिविशेष्यकपरामर्शस्यैवाऽनुमितिहेतुत्वादिति भावः। **यद्यपीत्यादीति**। ननु प्रत्यक्षे विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन, विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया लक्षणे चोक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया एव विवक्षणीयतया नोक्तातिव्याप्तिरित्यत आह—**आदिनेत्यादि**। तथा चैतदस्वरसेनैव **आदि**पदमुपात्तम्। विशिष्टवैशि-

न्यं हेत्वविषयकं यत् ज्ञानं तदेवाऽनुमितिः । न च कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अथ वा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः ।

एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः ।

पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः ।

दिनकरी ।

विषयविधया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति भावः । **कादाचित्केति** । धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकविधया धूमस्य भानादिति भावः । **तादृशेति** । कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः, सत्तामादायाऽतिव्याप्तिरतोऽनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वं तदर्थः । तेन नाऽनुभवत्वजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः । जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं, तेन कालिकसम्बन्धेन जातिमति काले नाऽतिव्याप्तिः ।

पक्षधर्मताया अप्रवेशेन लाघवाल्लक्षणान्तरमाह—**अथ वेति** । अत्राऽपि साध्यतावच्छेदकधर्म-साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-हेतुतावच्छेदकधर्म-हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तेरेकां व्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षणीयम् ।

नन्वनुमितिं प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं, किं तु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा,

रामरुद्री ।

ष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणनिश्चयत्वेनैव हेतुतया भवति तत्राऽव्याप्तिरिति भावः । **धूमवान् पर्वत इत्यादि** । आलोकादिलिङ्गकधूमवत्पर्वतपक्षकानुमित्यादावित्यर्थः । **सत्तामादायेति** । पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्त्वस्य प्रत्यक्षादावपि सत्त्वादिति भावः । नन्वनुभवत्वमप्यनुभवत्वव्याप्यमेवेति तदादायैव अतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह—**अनुभवत्वेति** । अत्र च धूमवान् पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितावव्याप्तिवारणायैव जातिघटितलक्षणादरणमिति बोध्यम् ।

लाघवादिति । व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्वजन्यज्ञानसम्बन्धावच्छिन्नजनताकत्वं व्याप्तिज्ञानकरणकत्वं, न तु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानकरणत्वं, तेन कालोपाधिविधया व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादाय तथैव परामर्शजन्यत्वमादाय च घटादिप्रत्यक्षे नाऽतिव्याप्तिः । अत्राऽपि लिङ्गाविषयकत्वनिवेशनमावश्यकम् , अन्यथा वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । **लिङ्गाविषयकत्वं**—व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव, तेन धूमत्वादिना धूलीपटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षे नाऽतिव्याप्तितादवस्थ्यम् । न चैवमपि व्याप्तित्वेन घटाद्यवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासम्भव इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाऽऽधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादाय तन्निरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः । **तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति**(१) । तद्व्याप्तिज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्यर्थः ।

करणत्वमिति । परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किञ्चिज्ज्ञानात्केवलमनसो वाऽनुमितिवारणसम्भवादिति भावः । अत्र च ज्ञानत्वेन करणतापक्षे अनन्तज्ञानव्यक्तीनां करणत्वकल्पनापत्तेः, अपि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेऽपि क्षत्यभवात्, परामर्शस्याऽपि ज्ञानत्वात् गुरुभूतस्वजन्यज्ञानवत्त्वसम्बन्धेन तस्य तथात्वे मानाभावाच्चेति **मनस्त्वेन** वेत्युक्तम् । ननु परामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वाराऽनुमित्यु-

---

(१) 'तज्ज्ञानवृत्तीति' इत्यपि पाठः ।

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ।
घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥

वस्तुतो यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वे सति यां काञ्चित् प्रत्यक्षव्यक्तिमादाय तदवृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति । ॥ इति प्रत्यक्षादिप्रमालक्षणकथनम् ॥

जन्यप्रत्यक्षं विभजते– घ्राणजादीति । **घ्राणजं, रासनं, चाक्षुषं, स्पार्शनं,**

दिनकरी ।

एवमेवोपमित्यादावपि मनस्त्वेनैव करणत्वम् । न च कार्यवैजात्यं न स्यादिति वाच्यम् । सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । न च प्रमाणविभागानुपपत्तिः, क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामसम्भव इत्यत आह—**वस्तुत इति** । घटेऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम् । तेनाऽनुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्तित्वेऽपि नाऽतिव्याप्तिः । ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञानाकरणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरमाह-**एवमिति** । **प्रत्यक्षत्वादिकमिति** । यत्किञ्चिदुपमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम् । यत्किञ्चिच्छाब्दबोधव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं निर्वाच्यमित्यर्थः । शब्दभेदेनाऽनुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्वजात्यङ्गीकारेण, तदनङ्गीकारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देन वक्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम् ॥इति प्रत्यक्षादिप्रमालक्षणकथनम्॥

रामरुद्री ।

पमित्योरेकमनःकरणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभागो न स्यात् । न च प्रत्यक्षकरणत्वानुमितिकरणत्वादिना एकस्याऽपि मनसो विभागसम्भवः, परस्परासङ्कीर्णव्याप्यधर्मकथनं विभाग इत्यत्र परस्परासङ्कीर्णत्यस्य स्वावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयतावच्छेदकत्वरूपत्वात्, अन्यथा व्यभिचारभिन्नविरोधाप्रसिद्ध्या हेत्वाभासविभागानुपपत्तेरिति वाच्यम् । मनस्त्वेनैवोभयत्र करणत्वे अनुमितित्वोपमितित्वयोरेव नियामकाभावेन कथञ्चिदपि विभागासम्भवादित्याशङ्क्ते—**न चेति । क्रियाविशेषादिति । क्रिया**—धात्वर्थः न तु कर्म, तथा च प्रत्यक्षादिप्रमारूप'मा'धात्वर्थविजातीयप्रमाभेदेनैव प्रमाणानां विभागसम्भवादिति भावः । **'मनस'** इत्यस्याऽनुमित्यादावित्यादिः । **अतिव्याप्तमिति** । नित्यप्रत्यक्षेऽव्याप्तिभिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासम्भवादिति भावः । **प्रत्यक्षत्वादिकमितीति** । उपमित्यादेः सर्वमतासिद्धतया प्रथमोपस्थितत्वाच्च अनुमित्यसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकत्वेनोक्तिः । **'आदि'**पदग्राह्यमुपमितित्वं शाब्दत्वं च निर्वक्ति—**यत्किञ्चिदिति । शब्दभेदेनेति** । प्रत्यक्षलक्षणे अनुमित्यसमवेतेति, तदितरलक्षणेषु प्रत्यक्षासमवेतेति शब्दविशेषेणेत्यर्थः । प्रथमतो मूले अनुमितिलक्षणस्यैव जातिघटितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षादीनामित्युपेक्ष्य **अनुमित्यादीना**मित्युक्तम् । **अनुभवत्वजात्यङ्गीकारेणेति'**। विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौ स्मृत्यन्यत्वनिवेशे गौरवापत्त्या तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवाऽनुभवत्वजातिसिद्धेरिति भावः । एवं च सर्वलक्षणेषु **स्मृत्यसमवेते**त्युक्तौ अनुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याप्त्यापत्त्या एकत्राऽनुमित्यसमवेतत्वस्याऽन्यत्र प्रत्यक्षासमवेतत्वस्यैव निवेशनीयतया शब्दभेदेन लक्षणाभिधानमावश्यकमेवेति बोध्यम् । **तद्व्यक्तिसमवेतेति** । एकशेषेण प्रत्यक्षादिव्यक्तिसमवेतेत्यर्थः । ज्ञानत्वादिकमादाय अन्यत्राऽतिव्याप्तिवारणायाऽत्र **स्मरणासमवेते**त्युक्तम् ।

॥ इति प्रत्यक्षादिप्रमालक्षणकथनम् ॥

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायाः तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥
उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसङ्ख्ये ।
विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥
क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम् ।
गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

श्रौत्रं, मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्षस्याऽविभजनान्न्यूनत्वं, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात्, उक्तसूत्रानुसारात् ॥५१॥५२॥

गोचर इति । ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरित्यादिपदात् सुरभित्वादिपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात् तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा, गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्याऽसामर्थ्यमिति बोध्यम् ।

तथा रस इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः ।

तथा शब्दोऽपि–शब्दत्वादिसहितः । गन्धो रसश्चोद्भूतो बोध्यः ॥५३॥

उदभूतरूपमिति । ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतं रूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद्वन्ति–उद्भूतरूपवन्ति । योग्येति । पृथक्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तिवृत्तितया बोध्यम् । तादृशं–योग्यव्यक्तिवृत्तिम् । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं ? तदाह–गृह्णातीति । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बन्धेन कारणत्वं, द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

दिनकरी ।

उक्तसूत्रेति । 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं–'इत्याद्युपदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः ५१-५२

घ्राणस्य निर्विषयकत्वादाह—ग्राह्य इति । 'सुरभित्वादि' इत्यादिनाऽसुरभित्वपरिग्रहः । तद्वृत्तीति । गन्धवृत्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

उद्भूतपदस्य कृत्यमाह–ग्रीष्मेति । 'ऊष्मादौ' इत्यादिना चूर्णप्रविष्ठतेजःपरिग्रहः । न तत्प्रत्यक्षम्–नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षम् । न्यूनतां परिहर्तुमाह–पृथक्त्वादिकमपीति । आलोकसंयोग इति । तस्य कारणत्वमन्धकारे चाक्षुषापत्तिवारणाय, उद्भूतरूपस्य तु पिशाचादीनां प्रत्यक्षवारणायेत्यवधेयम् । तयोः–उद्भूतरूपालोकसंयोगयोः ॥५४॥५५॥

रामरुद्री ।

सूत्रानुसारादिति । सूत्राननुसारेण प्रत्यक्षसामान्यस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु नित्यप्रत्यक्षस्यैकत्वेन तद्विभागासम्भवाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैव विभाग इति भावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ननु गोचरपदस्य विषयार्थकतया 'घ्राणस्य गोचरो गन्धः–' इत्यसङ्गतमित्याशङ्कां निराकरोति–घ्राणस्येति । ग्राह्य इतीति । गोचरपदस्य जन्यज्ञानविषयार्थकतया नाऽसङ्गतिरिति भावः ॥ ५३ ॥

न तत्प्रत्यक्षमित्यस्य नोष्मादिप्रत्यक्षमिति नाऽर्थः, रूपे उद्भूतत्वप्रवेशेन तत्प्रत्यक्षवारणसम्भवात्, 'द्रव्याणि तद्वन्ति–'इत्यनेनैव तत्प्रत्यक्षस्य वारणीयत्वादतो व्याचष्टे । नोष्मादिगतेति॥५४॥५५॥

उद्भूतस्पर्शवत् द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्राऽपि कारणम् ॥ ५६ ॥

उद्भूतेति । **उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः** । सोऽपि-**उद्भूतस्पर्शोऽपि, स्पर्शत्वादिसहितः** । रूपान्यदिति । **रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं, तत् त्वगिन्द्रियस्याऽपि ग्राह्यम् । तथा च पृथक्त्वसङ्ख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या उक्ताः, एवं क्रियाजा(तिप्रभृ)तयो योग्यवृत्तयस्त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः।**

अत्राऽपि-**त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् ।**

नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं कारणं, प्रमाणाभावात्, किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं, स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणं, अन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्, न किञ्चित्, आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न । वायोस्त्वगिन्द्रियेणाऽग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टापत्तिरिति चेत् । उद्भूतस्पर्श एव लाघवात् कारणमस्तु । प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरेव किं नेष्यते ? तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सत्त्वाद्वायोरपि प्रत्यक्षत्वं सम्भवत्येव(१), बहिरिन्द्रियजन्य-

दिनकरी ।

रूपभिन्नस्य रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाऽग्रहणादाह-**रूपत्वादिभिन्नमिति** । आदिना नीलत्वादिपरिग्रहः । द्रव्याध्यक्ष इति पूर्वान्वयी, न तूत्तरान्वयीति बोधयितुं 'रूपमत्राऽपि कारणं द्रव्याध्यक्षे' इत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते-**बहिरिन्द्रियेति** । ननु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतया गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभाव-स्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह-**आत्मावृत्तीति** । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणायाऽऽत्मावृत्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय शब्दभिन्नेति । कालादेस्तद्वारणाय विशेषेति । शङ्कते-**रूपस्येति** । पुनः शङ्कते-**इष्टेति** । प्रतिबन्द्योत्तरयति-**उद्भूतेति** । उपसंहरति—**तस्मादिति** । ननु त्रुटेः स्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणाय स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति त्वक्संयुक्तस्पार्शनवद्द्रव्यसमवायत्वेन

रामरुद्री ।

रूपत्वादिभिन्नमितीति । इदञ्च पूरणं, न तु विवरणं, तथात्वे रूपादिभिन्नमित्येव ब्रूयादिति बोध्यम् । ननु **'रूपमत्राऽपि कारणम्'** इत्यत्रैव श्लोकसमाप्तेः **'द्रव्याध्यक्षे'** इति द्वितीयकारिकास्थमेकं पदं किमित्यत्रैवोपात्तमित्याशङ्कां निरस्यति-**द्रव्याध्यक्ष इतीति । पुनः शङ्कत इति** । मूले लाघवादित्यस्य आत्मवृत्तित्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वे शब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेत्यादिः । रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघवाभावात्, तथा च उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहः, वायोरिव प्रभायाः प्रत्यक्षाभावे इष्टापत्तिसम्भवादित्यत्रैव तद्ग्रन्थतात्पर्यमिति बोध्यम् । एतदेव स्पष्टयति । **प्रतिबन्द्येति** । समानं विरोध्युत्तरं प्रतिबन्दी । **उपसंहरतीति** । गुरुभूतस्यापि **'आत्मावृ-**

(१) संभवाद्वायोरपि 'प्रत्यक्षं भवत्येव' इत्यपि पाठः ।

द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य, न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत एव, क्व चित् द्वित्वादिकमपि, क्व चित् सङ्ख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः ॥ ५४ ॥ इति चाक्षुषादिप्रत्यक्ष-चक्षुर्विषयादिकथनम् ॥

दिनकरी ।

हेतुत्वस्य वाच्यतया वायोः स्पार्शनाङ्गीकारो नोचितः, अन्यथा वायुगतसङ्ख्यापरिमाणयोस्त्वचा ग्रहणप्रसङ्गादित्यत आह-**वायुप्रभयोरिति** । प्रभोपादानं दृष्टान्तार्थम् । **गृह्यत एवेति** । तथा च वायुगतसङ्ख्यादिग्रहे इष्टापत्त्या वायोः स्पार्शनाङ्गीकारे बाधकाभाव इति भावः । **क्व चिदिति** । सजातीयसंवलनाभाव इत्यर्थः । आदिपदात् परिमाणपरिग्रहः, तद्ग्रहश्च भूयोवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थले बोध्यः । ननु सजातीयसंवलनदशायां भूयोवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथं न वायुगतद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह-**क्व चित् सङ्ख्यापरिमाणेति** । **दोषादिति** । सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः । **आहुरित्यनेनाऽस्वरसः**, तद्बीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवान्मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम् । न च वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्कथं कारणताग्रह इति वाच्यम् । लाघवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभिचारसन्देहाभावस्य सत्त्वात् । यच्चोक्तं-प्रभाया अप्रत्यक्षे त्विष्टापत्तिरित्येव किं न स्यादिति । तदपि न, उपरि देशे विहङ्गम इत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति ॥ ५६ ॥

॥ इति चाक्षुषादिप्रत्यक्ष-चक्षुर्विषयादिकथनम् ॥

रामरुद्री ।

त्तिविशेष-'इत्यादिना पूर्वमुक्तस्य कारणत्वमेव व्यवस्थापयतीत्यर्थः । **नोचित इति** । चतुरणुकादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाच्च, तत्र च कारणीभूतत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायाभावात् त्र्यणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वादिति भावः । ननु वायुगतसङ्ख्यादिप्रत्यक्षापत्तिदोषेणैव '**वायुप्रभयोः**–' इति ग्रन्थस्याऽवतारितत्वेन तत्र प्रभागतसङ्ख्याप्रत्यक्षे इष्टापत्तिरयुक्तेत्यत आह-**दृष्टान्तार्थमिति । बाधकाभाव इति**। अत्र च यद्यपि वायोः स्पार्शनोपगमे तस्याऽपि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्प्रत्यक्षे कारणीभूतस्य त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवेतत्वस्य विरह एव बाधको भवति, परमाणुस्तु महत्त्वाभावादेव न स्पार्शनयोग्यः, न च वायुचतुरणुकस्य नेष्यत एव स्पर्शनमपि तु पञ्चाणुकादीनामेवेति वाच्यम्, चतुरणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वे पञ्चाणुकेऽपि कारणासम्पत्तेरिदमसङ्गतमित्याक्षिप्य, तथाऽपि वायोः स्पार्शनमङ्गीकुर्वता नवीनेन **द्रव्यसमवेते**त्यत्र द्रव्ये त्रुटिभिन्नत्वस्य प्रकृष्टमहत्त्वस्य वा विशेषणतामङ्गीकृत्यैव वायुस्पार्शनस्योपपादनीयत्वान्नाऽसङ्गतिः, ग्रन्थकारेण च प्राचीनसम्मतकार्यकारणभाव एव प्रदर्शितः, तेन वायोः स्पार्शनानङ्गीकारेण द्रव्ये तद्विशेषणस्याऽनर्थकत्वादिति केचन समादधिरे । तन्न मनोरमम् । वायुस्पार्शनानङ्गीकर्त्राऽपि पार्थिवचतुरणुकादिस्पार्शनोपपत्तये द्रव्ये तद्विशेषणस्योपादेयत्वात् । वस्तुतः स्पार्शनवत्त्वं च न लौकिकविषयतया स्पार्शनविशिष्टत्वं, तथा सत्यवयवस्पार्शनानुत्तरावयविस्पार्शनानुपपत्तेः, नाऽपि स्पार्शनोपलक्षितत्वं, यदङ्कुरावयवस्य स्पार्शनमसिद्धं, तस्य स्पार्शनानुपपत्तेः, अतः स्पार्शनयोग्यत्वमेव तद्वाच्यं, तद्योग्यता च प्राचां महत्त्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वं, नवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्त्वमतो नाऽनुपपत्तिः, इत्थञ्च पूर्वोक्ते वायुस्पार्शनानौचित्ये **अन्यथे**त्यादिनोक्तस्य वायुगतसङ्ख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव बीजता बोध्या । **तद्ग्रहश्चेति** । परिमाणग्रहश्चेत्यर्थः । **मूर्तप्रत्यक्षेति** । इन्द्रियत्वस्याऽतिगुरुतया बहिरिन्द्रियजन्यत्वपरित्यागः कृतः । **उक्तलाघवेति** । मूर्त-

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

त्वचो योग इति । **त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किन्तत्र प्रमाणं? सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति? अनुभवरूपं स्मरणरूपं वा? नाऽऽद्यः, अनुभवसामग्र्यभावात्, तथा हि—चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम्। ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावादेव नाऽनुमितिः, सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः,**

दिनकरी ।

ज्ञानसामान्ये-जन्यज्ञानसामान्ये । **ज्ञानाजननमितीति** । प्रमाणमित्यनुषज्यते । 'चक्षुरादि'इत्यादिना त्वगादिपरिग्रहः । **तदभावादेव**-चक्षुरादिना मनोयोगाभावादेव । **ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति** । अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्वयः । 'अभावात्' इत्यत्राऽपि ज्ञानादेरित्यस्याऽन्वयो बोध्यः । **न प्रत्यक्षमिति** । योग्यगुणसम्बन्धेनैवाऽऽत्मनो मानसप्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावादेव ना-

रामरुद्री ।

प्रत्यक्षाभावे रूपस्पर्शयोरभावद्वयस्य प्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य रूपाभावस्य तथात्वे लाघवमित्यनेनोक्तलाघवेत्यर्थः । नन्वेकस्य स्पर्शाभावस्य तथात्वेऽपि लाघवानपायात् स्पर्शस्यैव कारणता लाघवात् सिद्ध्यतामित्यत आह—**यच्चोक्तमिति । उपरिदेशे विहङ्गम इति ।** एतच्च प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण । शब्दबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरिदेशस्याऽप्रत्यक्षत्वेऽपि विहङ्गमांशे विशेषणतयोपनयसन्निकर्षेण भानसम्भवादनुपपत्त्यभावात्, तथा चोपरिदेशविशेष्यकविहङ्गमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवाऽनेन शब्देनाऽभिलापादुपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमादुपरिदेशस्याऽप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतया भानानुपपत्तिः, वायोरप्रत्यक्षत्वे तु न काचिदनुपपत्तिरस्तीति भावः ॥ ५६ ॥

इति चाक्षुषादिप्रत्यक्ष-चक्षुर्विषयादिकथनम् ॥

ननु ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमसङ्गतं, नित्यज्ञाने तस्याऽकारणत्वादतो व्याचष्टे—**जन्यज्ञानेति । प्रमाणमितीति** । इदमुपलक्षणं, तत्रेत्यस्याऽप्यनुषङ्गो बोध्यः । आम्रस्य को रस इति प्रश्नोत्तरभूते मधुर इत्यादौ किंशब्दं विहाय प्रश्नस्थस्य सर्वस्यैव अनुषङ्गदर्शनात्, अन्यथा प्रश्नवाक्यतो रसत्वावान्तरधर्मप्रकारकाम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लाभेनोत्तरतो मधुरत्वप्रकारकाम्ररस विशेष्यकबोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् । **त्वगादीति** । पुरीतति त्वगिन्द्रियाभावेन तत्र स्थितमनसस्त्वक्संयोगासम्भवादिति भावः । **ननु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति** मूले केषामित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेराह—**अत्रेति** । नन्वेवम् **'अभावात्'** इत्यत्राऽपि तादृशाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् तदनिवृत्तितादवस्थ्यमत आह-**अभावादित्यत्राऽपीति** । यद्यपि **'न मानसम्'** इत्यस्य मानससामान्याभाव एवाऽर्थः सम्भवति, मनोयोग्यस्याऽऽत्मनःसत्त्वेऽपि योग्यगुणसम्बन्धाभावादेव तत्प्रत्यक्षस्याऽप्यसम्भवात्, तथाऽप्यत्रैव मानससामान्याभावोक्तौ उत्तरग्रन्थानुत्थितेस्तथा नोक्तमिति ध्येयम् । **योग्यगुणेति** । मनोग्रहणयोग्येत्यर्थः । **'धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः-'**

इति कारिकायामेवोक्तत्वादिति भावः । ननु जातमात्रस्य प्राथमिकेष्टसाधनतास्मरणे जीवनादृष्टस्याऽप्युद्बोधकस्य कल्पनादत्राऽपि सम्बन्धिज्ञानरूपोद्बोधकासम्भवेऽप्यदृष्टविशेषस्याद्बोधकत्वसम्भवादुद्बोधका-

पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नाऽनुभवः । उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । मैवम् । सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनाऽऽत्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात्, सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन जायते इत्यत्राऽपि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं, तदा रासन–चाक्षुषादि–प्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात्, विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च (तत्र) सत्त्वात्, परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति । अत्र केचित्—पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यत इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते,

दिनकरी ।

ऽऽत्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । **उद्बोधकाभावादिति** । उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वादिति भावः । **इच्छादिव्यक्तेरिति** । इच्छाया आदिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । **तदतीन्द्रियत्वे**–ज्ञानातीन्द्रियत्वे । ननु सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात् तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यत आह–**सुषुप्तिप्राक्काले इति** । **त्वङ्मनःसंयोगस्य चेति** । तदस्वीकारे चाक्षुषमपि न स्यादिति भावः । ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न स्पार्शनं तत्रेत्यत आह-**परस्परेति** । **अनुभवानुरोधादिति** । अनुभवस्य त्वयाऽपि **स्वहस्तितत्वात्**, अन्यथा इष्टापत्त्यादिना त्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादिति भावः । मिश्रमतमाह-**अन्ये त्वित्यादिना** । **सुषुप्त्यनुरोधेन**–सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन ।

रामरुद्री ।

भावादिति मूलमसङ्गमत आह—**उद्बोधकस्येति** । तथा च स्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वे तदनुरोधेन कस्यचिदुद्बोधः कल्पनीयः । न चाऽत्र स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः । ननु प्रथमोपस्थितज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसङ्गतमित्यत आह—**इच्छाया इत्यादि** । **ज्ञानमात्रमिति** । यद्यपि सुषुप्तिप्राक्काले कदाचिदिच्छादेरपि सम्भवेन तदनुक्त्या मूलस्य न्यूनतापत्त्या **मात्र**पदमसङ्गतं, किन्तु तत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यां ज्ञानादिविवक्षितमित्येव वक्तुमुचितं, तथाऽपि स्वप्नावस्थानन्तरमेव सुषुप्तिरिति नियमेन स्वप्नदशायां च मिथ्यामनःसंयोगरूपदोषवशात् भ्रमात्मकज्ञानमेवोत्पद्यते, न त्विच्छादिकम्, अन्यथा स्वप्नदशायां चिकीर्षाबलात्प्रवृत्तेरप्यापत्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुसृत्यैवमभिहितमिति मन्तव्यम् । वस्तुतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौ केषांचिज्ज्ञानां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया वक्ष्यमाणस्य **'तस्याऽतीन्द्रियत्वे–'** इत्यादिदूषणस्याऽसङ्गत्यापत्त्या मूलकृता ज्ञानमुपेक्षितं, एतद्दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेऽपि सुगमतया तदुपेक्ष्य **'निर्विकल्पकमेव जायते'** इत्याशङ्क्याग्रे मूले निराकरिष्यते । अत एव स्वप्नावस्थायां प्रलापादेरप्यनुभवसिद्धतया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेऽपि नाऽसङ्गतिरिति युक्तमुत्पश्यामः । ननु सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमसङ्गतं, तदानीं निर्विकल्पकस्यैवोत्पत्त्या तदतीन्द्रियत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्योत्तरग्रन्थमवतारयति–**नन्वित्यादि** । **तदतीन्द्रियत्वं**–निर्विकल्पकातीन्द्रियत्वम् । मूले **'विषयत्वक्संयोगस्य'** इत्यस्य भुज्यमानद्रव्यवाय्वादिना त्वक्संयोगस्येत्यर्थः । **तदस्वीकार इति** । त्वङ्मनःसंयोगास्वीकार इत्यर्थः । **न स्यादितीति** । ज्ञानसामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वस्वीकारादिति भावः । **स्वहस्तितत्वादिति** । स्वीकृतत्वादित्यर्थः । **इष्टापत्त्यादिनेति** । स्पार्शनं चाक्षुषादिकालेऽपि भवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः । **आदिना** चाक्षुषादिकं कदाऽपि नोत्पद्यत एवेत्यपलापपरिग्रहो बोध्यः । ननु पुरीतति मनःप्रवेशस्यैव सुषुप्तिपदार्थतया त्वङ्मनःसंयोगस्य

चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगाभावान्न त्वाचप्रत्यक्षमिति ॥

॥ इति त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वव्यवस्थापनम् ॥

दिनकरी ।

इत्थञ्च चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्न सम्भवतीत्याह—**चाक्षुषादीति ।**

अत्र नव्याः—सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्, तदा तत्प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगस्य, चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं, सैव तु न युक्तिसिद्धा, तथा हि-सुषुप्त्यनुकूलमनःक्रियया मनसा आत्मनो विभागः, तत आत्ममनःसंयोगनाशः, ततः पुरीततिरूपोत्तरदेशेन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते, एवं च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात् तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेरभावात्, असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् । यदि च कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिन एवाऽसमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमिति मन्यते, तथाऽपि न सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेः सुषुप्तिकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वं, विजातीयात्मनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणात् । तच्च वैजात्यं परात्ममनःसंयोग-पुरीतत्यवच्छिन्नात्ममनःसंयोग-व्यावृत्तमेषितव्यमितिं भावः । न च वैजात्येनाऽऽत्ममनःसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः, त्वङ्मनःसंयोगादेरवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनाऽऽत्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे लाघवात्, त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च । एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः, किन्तु पुरीततिक्रिययैवाऽऽत्मसंयुक्तेन मनसा पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः, तत्र पूर्वोक्तापत्तिवारणाय त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् । पुरीततिक्रियाजन्यमनः-

रामरुद्री ।

ज्ञानकारणत्वेऽपि तदनुपपत्त्यभावात् **'सुषुप्त्यनुरोधेन'** इत्यसङ्गतमत आह—**सुषुप्ताविति । न सम्भवतीति ।** चर्ममनःसंयोगस्य चाक्षुषादिकाले सत्त्वेऽपि तत्र स्थितेन त्वगिन्द्रियेण मनःसंयोगाभावादिति भावः ।

नव्यमतमुपन्यस्यति—**अत्र नव्या इति । तत्क्षणे**—सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे । **अभावादिति ।** ननु कारणस्य कार्योत्पादपूर्वक्षण एव सत्त्वमपेक्षितं, न तु कार्योत्पत्तिकालेऽपि, तथा च ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेऽपि आत्ममनःसंयोगोऽस्त्येव, ज्ञानोत्पत्तिकाल एव पूर्वोत्पन्नविभागेन तस्य नाशादतः सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ न बाधकमत आह—**असमवायिकारणस्येति । कार्यसहभावेनेति ।** कार्यकालवृत्तित्ववैशिष्ट्येनेत्यर्थः । **यदि चेति । असमवा**यिकारणनाशस्य द्रव्यरूपकार्यनाशं प्रत्येव हेतुता, न तु गुणादिरूपकार्यनाशं प्रत्यपीति द्रव्यं प्रत्येवाऽसमवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणता, न तु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः । **तत्प्रत्यक्षवारणात्**—सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात्, पुरीतदवच्छेदेनाऽऽत्ममनःसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारादिति भावः । **वैजात्येनेति ।** यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणता क्लृप्तैव, वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं, त्वङ्मनःसंयोगस्य तु कारणतैव न क्लृप्तेति वैषम्यान्न विनिगमनाविरहावकाशः, तथाऽपि वैजात्यस्याऽक्लृप्तस्य कल्पनीयतया क्लृप्तत्वङ्मनःसंयोगे कारणतैव किं न कल्प्यते ? कल्पनीयस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । **'त्वङ्मनःसंयोगादेः—'** इत्यादिना चर्ममनःसंयोगपरिग्रहः । **अवच्छेदकतेति ।** समवायेन तयोरात्मन्यसत्त्वादिति भावः । **लाघवादिति ।** अवच्छेदकतायास्तत्तदवच्छेदकस्वरूपायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे नानाव्यक्तिषु सम्बन्धत्वकल्पने गौरवम्, एकस्य समवायस्य तथात्वे लाघवादित्यर्थः । त्वङ्मनःसंयोगस्य कारणतापक्षे गौरवान्तरमप्याह—**चाक्षुषादीति । एतेनेत्यादि ।** वक्ष्यमा-

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥ ५७ ॥
ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

मनोग्राह्यमिति । **मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः** । मतिः—**ज्ञानम्** । कृतिः—**प्रयत्नः** । **एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम्** । **एवमात्माऽपि मनोग्राह्यः, किन्तु 'मनोमात्रस्य गोचरः' इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥५७॥**

॥ इति मनोग्राह्यविषयनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

पुरीततिसंयोगस्य सुषुप्तित्वाभावाच्च । तदानीं मनसः सर्वावयवावच्छेदेन पुरीततिसंयोगाभावेन पुरीततिबहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्य सत्त्वात् ज्ञानाद्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । अत एव यदा त्वचं त्यक्त्वा मनः पुरीततिमनुविशतीति ग्रन्थकाराणां लेखः सङ्गच्छत इति वदन्ति । ॥ इति त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वव्यवस्थपनम् ॥

मनोग्राह्यत्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह—**मनोजन्येति** । मनोमात्रजन्येत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—**एवमिति** ॥ ५७ ॥ इति मनोग्राह्यविषयनिरूपणम् ॥

रामरुद्री ।

णदूषणेनेति तदर्थः । एवं चेत् **'तत्र सुषुप्तित्वाभावाच्च'** इति **'च'**कारः प्रामादिक एवेति बोध्यम् । न च विजातीयात्ममनःसंयोगस्य समवायेन कारणत्वे लाघवस्याऽपि **'च'**कारेण समुच्चयसम्भवात् 'च'-कारस्य प्रामादिकत्वकल्पनमसङ्गतमिति वाच्यम् । पुरीततिक्रियया सुषुप्तिस्थले पूर्वतनात्ममनःसंयोगानपायात्सुषुप्तावपि ज्ञानोत्पादापत्त्या तद्वारणाय पुरीततिमनःसंयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वे वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन कारणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोगव्यक्तावपि वैजात्यं नाऽङ्गीक्रियत इत्युच्यते, तदा जाग्रदवस्थायामपि तदात्ममनःसंयोगव्यक्तितो ज्ञानानुत्पादप्रसङ्ग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीयात्मना पुरुषान्तरीयमनःसंयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीयात्ममनःसंयोगव्यावृत्तवैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी, तच्च वैजात्यं सुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीति कल्पनयोपपत्तौ त्वङ्मनःसंयोगादेः कारणत्वान्तरकल्पनमयुक्तमिति चेदनधिगतभावोऽसि, पूर्वोक्तसुषुप्तिदशायां पूर्वाज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेन क्लृप्तवैजात्यात्ममनःसंयोगस्य सत्त्वेन विजातीयात्ममनःसंयोगकारणताया वारयितुमशक्यतया सुषुप्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्याऽऽवश्यकत्वे वैजात्यस्य तद्भिन्नसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तत्वकल्पनेऽपि बीजाभावात् । तादृशसुषुप्त्यङ्गीकारपक्षे ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनःसंयोगस्य कारणत्वमप्यप्रामाणिकमेव, तथाविधसुषुप्तिसमये मनसो निश्चलत्वेन पूर्वतनत्वक्संयोगस्याऽपि सत्त्वेन तत्कारणतयाऽपि ज्ञानवारणासम्भवेन अगत्या पुरीततिमनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयम् , इत्थं च त्वङ्नःसंयोग—चर्ममनःसंयोगयोः कारणतयाऽपि तदानीं ज्ञानवारणासम्भवेनाऽऽदिपदेन पुरीतति मनः—संयोगस्यैव प्रतिबन्धकतायां ग्रन्थकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम् । नव्यमत एव ग्रन्थकाराणामपि निर्भरो लाघवादित्यवधेयम् ॥ इति त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वव्यवस्थापनम् ॥

लौकिकचाक्षुषादेरपि मनोजन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह—**मनोमात्रेति** । मनोलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविवक्षायां मात्रपदं विनाऽप्युपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ ५७ ॥

इति मनोग्राह्यविषयनिरूपणम् ।

ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः, चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमे क्षतिविरहात् , न हि तृतीयक्षण एव तादृशप्रत्यक्षमिति लोकानामनुभवः, क्षणस्याऽतिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वात् , रक्तो दण्ड इति निर्णयं विना रक्तदण्डवानिति निर्णयानु-

चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टविषयकं ज्ञानं न सम्भवति, पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं

दिनकरी।

निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति-**चक्षुःसंयोगादीति**। विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति। कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं, कदा चिज्जातिमानिति जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं, तन्निर्वाहाय घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ तादृशघटत्वज्ञानत्वेन, घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः। **वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति**। वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः। वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लब्धं, तयोर्वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात्। न चैवं निर्विकल्पकस्य निर्विषयकत्वापत्तिः, तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात्। एतेन निर्विकल्पकस्य घटघटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारम्, घटेन्द्रियसन्निकर्षकाल इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्त्वादिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्। वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येवकारेण कल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्याऽपि विशिष्टबुद्धितया विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षता स्यादेवं तस्याऽपि वैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यनवस्थाभिया प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यमिति सूचितम्। **तदेव**-तादृशविषयतात्रयशून्यमेव।

रामरुद्री।

दयेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं, निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञाने हेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासम्भवादतो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह—**कदा चिदित्यादि**। **तन्निर्वाहाय**-तादृशानुभवनिर्वाहाय। अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारकबोधोत्पादवेला(१)यामपि घट इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न सम्भवति, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयम्। **ज्ञानत्वेनेति**। अथ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसङ्गतमिति चेन्न। विशेष्ये विशेषणं, तत्राऽपि विशेषणान्तरमिति रीत्य जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वात्। न च प्रकारांशे किञ्चित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यम्। विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन तत्संसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात्।

विशेषणावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव तत्, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणाऽवच्छेदकताख्या विलक्षणा विषयता, नाऽतस्तस्य तथात्वापत्तिरित्यपि के चित्।

इत्थमेव च दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरमौचित्याज्जातो रक्तदण्डवान्न वेति सन्देहोऽप्युपपादनीयः। इदं पुनरिहाऽवधेयं, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने न जातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता, विशकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुद्ध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिपरमेवेदम्। एवं च ज्ञानपदं निश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति। ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमसिद्धं, विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्समवायस्याऽपि निर्विकल्पके भानसम्भवादत आह—**वैशिष्ट्यनिष्ठेति**। एवं प्रकारताशून्यत्वं, विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं सम्भवतीति सूचयन्नाह—**वैशिष्ट्येत्यादि**। **निर्विषयकत्वापत्तिरिति**। त्रिविधविषयतानामप्यसत्त्वादिति भावः। **तुरीयविष-**

(१) 'बाधोत्पादिकायामपि' इत्यपि पाठः।

महत्त्वं षड्विधे हेतुः, इन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

जायते, तदेव निर्विकल्पकम् । तच्च न प्रत्यक्षम् । तथा हि-वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति, घटमहं जानामीति प्रत्ययात्, तत्राऽऽत्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते, ज्ञाने घटः, तत्र घटत्वं, यः प्रकारः, स एव विशेषणमित्युच्यते, विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं, निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारः, तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवति, घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवात, जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ।

॥ इति निर्विकल्पकस्याऽतीन्द्रियत्वनिरूपणम् ॥

महत्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति ॥ इति महत्त्वस्य प्रत्यक्षहेतुत्वव्यवस्थापनम् ॥

इन्द्रियमिति । अत्राऽपि 'षड्विधे' इत्यनुषज्यते । इन्द्रियत्वं न जातिः,

दिनकरी ।

निर्विकल्पकं-निर्विकल्पकस्वरूपं, लक्षणन्तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमेवेति ध्येयम् ।

इति निर्विकल्पकप्रत्यक्षनिरूपणम् ॥

निर्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति-**तथा हीत्यादिना** । ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः । **इति प्रत्ययादिति** । घटाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्याऽनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । तत्र-घटमहं जानामीति प्रत्यये । **घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवतीति** । न च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति वाच्यम् । रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालम्बनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रतीत्यापत्त्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमादिति।

॥ इति निर्विकल्पकस्याऽतीन्द्रियत्वनिरूपणम् ॥

महत्त्वं षडिध इति । यद्यपि श्रावणादौ महत्त्वस्य हेतुत्वे प्रयोजनाभावः, तथाऽपि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेस्तज्जन्यतावच्छेदकस्य श्रावणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यतव-

रामरुद्री ।

यताया एवेति । प्रकारतादित्रितयभिन्नविषयताया इत्यर्थः । **प्रत्येकमेवेति** । एकत्र लक्षणे इतरविषयतावत्त्वशून्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ इति निर्विकल्पकप्रत्यक्षनिरूपणम् ॥

समूहालम्बनेति । विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनाऽनुव्यवसायोपगमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसम्भवात्, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहान्न तादृशानुव्यवसाय इति भावः । यद्यपि घटत्वप्रकारकशाब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः सम्भवत्येव, तथाऽपि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वाच्चक्षुःसंयोगानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते, न तु निर्विकल्पकम्, अत एव स्थिरचक्षुःसंयोगस्थले घटविशिष्टप्रत्यक्षधारैवोपेयते, न तु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मन्तव्यम् । अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपविषयोपरागेण प्रत्यक्षं दुर्वारमेव, जातीतरस्यैव स्वरूपतः प्रकारत्वानभ्युपगमेन तस्य ज्ञाने विषयितया स्वरूपत एव प्रकारत्वस-

पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात्, किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम्(१)। आत्मादिवारणाय सत्यन्तम्। उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति। विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्त्वादुद्भूतेति। उद्भूतत्वं न जातिः, शुक्लत्वादिना सङ्करात्(२)। न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्। उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः, किन्तु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवाऽनुद्भूतत्वं, तदभावकूटश्चोद्भूतत्वम्। तच्च संयोगादावप्यस्ति, तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति। कालादिवारणाय विशेष्यदलम्। इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्याऽपि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय, नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रय-

दिनकरी।

निवेशे गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च 'षड्विधे' इत्युक्तमिति ध्येयम्।

॥ इति महत्त्वस्य प्रत्यक्षहेतुत्वव्यवस्थापनम् ॥

आत्मादिवारणायेति। आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेत्यर्थः। सत्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः सुखादयस्तदाश्रयत्वस्यैवाऽऽत्मनि सत्त्वान्नाऽतिव्याप्तिरिति भावः। **श्रोत्रे सत्त्वादिति**। तथा च तत्राऽव्याप्तिरिति भावः। विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह–**उद्भूतत्वमिति**। **जनकत्वानुपपत्तेरिति**। एकैकस्य कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात्, कूटस्यैकत्राऽवृत्तितया कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः। **तदभावकूटश्चोद्भूतत्वमिति**। तथा च तादृशकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नोक्तदोष इति भावः। 'इन्द्रियावयववारणाय' इति 'मनःपदम्'इत्यनेनाऽन्वितम्। नवीनमते 'मनः'पदप्रयोजनमाह–**कालादाविति**। समवायेन घटाद्यभावादीनां काले सत्त्वे-

रामरुद्री।

ऽभवादिति। मैवं, जातेः समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा कालो घटो ज्ञानं इत्यादिप्रत्ययापत्तेः, तादृशप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादिति ध्येयम्॥ इति निर्विकल्पकस्याऽतीन्द्रियत्वनिरूपणम्॥

षड्विध इत्युक्तमिति। तथा च षड्विध इत्यस्य षड्विधसाधारणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न इत्येवाऽर्थः, न तु श्रावणत्वाद्यवच्छिन्न इति तदर्थ इति भावः॥ इति महत्त्वस्य प्रत्यक्षहेतुत्वव्यवस्थापनम्॥

आत्मादाविति। अत्राऽऽदिपदेन चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वपक्षे तत्सङ्ग्रहः, अत एव लघुभूतस्याऽपि आत्मभिन्नत्वस्य परित्यागः, तथा सति आत्मभिन्ने चर्मण्येवाऽतिप्रसङ्गात्, नवीनमते तु **शब्देतरे**त्यत्र **शब्द**पदं ज्ञानेच्छाकृतीनामप्युपलक्षणं बोध्यं, तैरीश्वरस्यैव श्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमेन अन्यथा श्रोत्रे अव्याप्तिप्रसङ्गात्, एवं तन्मते अनुद्भूतविशेषगुणवदसमवेतभूतमेव मन इति न तत्राऽव्याप्तिरिति ध्येयम्। **भूमिकामिति**। प्रयोजनसंपादिकां युक्तिमित्यर्थः। उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतानिरूपकत्वे तादृशजातेः संयोगादिसामान्यगुणे कल्पकाभावेन उद्भूतगुणशून्यत्वोक्तावपि चक्षुरादावव्याप्त्यप्रसक्तेरनुद्भूतत्वाभावकूटस्य तत्त्व एव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तदादायाऽव्याप्तिदानसम्भवाद्भूमिकात्वमवसेयम्। **नोक्तदोष इतीति**। एकत्राऽवृत्तित्वप्रयुक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः। **इन्द्रियावयवेति**। इन्द्रियावयवार्थावयवयोः संयोगस्याऽपि प्राचां मते ज्ञानकारणतया तमादायेन्द्रियावयवेऽतिव्याप्तिवारणाय

(१) 'संयोगाश्रयत्वम्' इत्यपि पाठः। (२) 'साङ्कर्यात्' इत्यपि पाठः।

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।
तत्राऽपि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।
प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६१ ॥
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ।

स्य कालादेर्वारणाय मनःपदम् । ज्ञानकारणमित्यपि तद्वारणायैव । करणमिति । असाधारणं कारणं करणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् ॥ ५८ ॥

॥ इतीन्द्रियनिरूपणम् ॥

विषयेन्द्रियसम्बन्ध इति । व्यापारः-सन्निकर्षः ।

षड्विधं सन्निकर्षमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति-द्रव्यग्रह इति । **द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् ।**

दिनकरी ।

ऽपि न तत्प्रत्यक्षं, योग्यानुपलब्धेरभावात् , अतो रूपाभावपर्यन्तानुधावनम् । **तद्वारणायेति** । कालादेर्वारणायेत्यर्थः ॥५८॥ इतीन्द्रियनिरूपणम् ॥

जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्वस्य श्रोत्रशब्दसम्बन्धे समवायरूपेऽभावादाह-**व्यापारः-सन्निकर्ष इति** ।

द्रव्यप्रत्यक्षमिति । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । **द्रव्यस-**

रामरुद्री ।

मनःपदमिति भावः । **योग्यानुपलब्धेरिति** । यदि काले घटः स्यात्तदा घटवत्तया उपलभ्येतेत्यापत्तेः कालस्याऽयोग्यत्वेन असम्भवादिति भावः । काले यदि रूपं स्यात्तदा उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु सम्भवति, नीरूपत्वेनैव कालस्याऽयोग्यतायाः सम्पादनीयतया रूपसत्त्वे तदनिर्वाहादिति भावः । मूले-**तद्वारणायैवेति** । कालस्येन्द्रियत्ववारणायैवेत्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकारणत्वोपादानेऽपि कालविषया कालमनःसंयोगस्याऽपि ज्ञानकारणतया तद्दोषतादवस्थ्यं, समवायेन कारणत्वविवक्षणे तु क्वाऽपि कार्ये कालमनःसंयोगस्य समवायेनाऽकारणत्वात् **ज्ञान**पदमनर्थकं, तथाऽपि समवायेन कारणतालाभायैव ज्ञानपदम् , अथ वा दैशिकपरत्वादिकारणदिङ्मनःसंयोगमादाय दिश्यतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ ५८ ॥

इति इन्द्रियनिरूपणम् ॥

ननु '**विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः**-'इति मूलमसङ्गतं, शब्दश्रोत्रसम्बन्धस्य नित्यतया समवायस्य तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वस्याऽसम्भवात्, अत एवैतदस्वरसेनैव **व्यापारपदं सन्निकर्षा**र्थकतया विवृतं मुक्तावल्यामित्याह—**जन्यत्वेत्यादि** । वस्तुतस्तु तत्र समवायोऽपि व्यापार एव, कथमन्यथा शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रेन्द्रियस्य करणत्वं ? व्यापारवत्कारणस्यैव करणत्वात् , किन्तु तज्जन्यत्वं व्यापारलक्षणप्रविष्टं तदधीनसत्ताकत्वमेव, शब्दप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैव प्रत्यक्षजनकतया तादृशस्याऽऽकाशात्मकश्रोत्रसत्त्वाधीनसत्ताकत्वान्न व्यापारत्वविरोध इति मन्तव्यम् । अस्तु वा इन्द्रियस्य करणत्वोपपत्तये शब्दादेर्विषयस्यैव व्यापारत्वं, प्रत्यक्षविषयस्य कारणत्वात् , शब्दादेर्विषयस्याऽऽकाशादिजन्यत्वात् , सुखादेरप्यात्ममनःसंयोगजन्यत्वेन मनोजन्यत्वानपायादिति विभावनीयम् ।

एवमग्रेऽपि ।

वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं, द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः, एवमन्यत्राऽपि विशिष्यैव कार्यकारणभावः। परन्तु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं, पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते ? तत्र परम्परयोद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च सत्त्वात् । तथा हि नीलत्वजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते, तथा च महत्त्वसम्बन्धो घटनीलमादाय वर्तते, उद्भूतरूपसम्बन्धस्तूभयमादायैव वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात्, तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्न-महत्त्वावच्छिन्न-चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य

दिनकरी ।

मवेतेति । द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । **एवमग्रेऽपीति** । द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः ।

ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे त्वक्प्रभासंयोगाच्चाक्षुषापत्तिः, एवमन्धकारे घटचक्षुःसंयोगात् स्पार्शनापत्तिश्चेत्यत आह-**वस्तुतस्त्विति** । नन्वेवमात्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य, ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि चक्षुरादिसंयोग-तत्संयुक्तसमवाययोः प्रमाणाभावः, चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषाद्युपपत्तेरत आह-**परन्त्विति** । **परम्परया**-स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वादिसम्बन्धेन । **उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति** । अत्र

रामरुद्री ।

ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य न समवायेन कारणतासम्भवः, तस्य विषयनिष्ठस्याऽऽत्मन्यसम्भवादिति विषयतैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः, तथा च द्रव्यविषयकप्रत्यक्षस्य घट इत्याद्याकारकस्य विषयतया घटत्वादावप्युत्पत्त्या इन्द्रियसंयोगस्य व्यभिचार इत्यतो **'द्रव्यप्रत्यक्षम्'** इत्यस्याऽर्थमाह—**द्रव्यवृत्तीति** । तथा च प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकं, द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेव घटत्वादौ न व्यभिचार इति भावः । एवं संयुक्तसमवायादावप्यूहनीयमित्याह—**द्रव्यसमवेतेति** ।

द्रव्यप्रत्यक्ष इति । द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः । **इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन**-इन्द्रियसयोगत्वेन । **चाक्षुषापत्तिरिति** । यद्यपि चाक्षुषत्वस्येन्द्रियसंयोगजन्यतानवच्छेदकत्वेनेन्द्रियसंयोगकारणबलाच्चाक्षुषापत्तिरयुक्ता, तद्बलेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैव आपादनसम्भवात्, तथाऽपि जायमानं प्रत्यक्षं चाक्षुषमेवाऽङ्गीकार्यं, न स्पार्शनं, तत्रोद्भूतस्पर्शाभावात्, स्पार्शने तस्य हेतुत्वात्, इन्द्रियान्तरञ्च द्रव्यग्राहकमेव नेत्यभिप्रायेण चाक्षुषापादनान्नाऽसङ्गतिः, एवमुत्तरत्राऽपि । चाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुतया तदभावान्नाऽन्धकारे चाक्षुषापत्तिरत स्पार्शनापादनमिति बोध्यम् । अथ विशिष्य कार्यकारणभावस्योक्तयुक्त्याऽऽवश्यकत्वेऽपि **'यद्विशेषयोः—'**इति न्यायेनोक्तकार्यकारणभावोऽप्यावश्यक एवेति **'वस्तुतस्तु—'**इत्यादिना मूले तत्परित्यागोऽनुचित इति चेन्मैवम् । तादृशव्याप्तौ मानाभावात् । न चैकस्येन्द्रियसंयोगाभावस्य प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे लाघवमेव तत्र मानमिति

द्रव्यसमवेतचाक्षुषे, तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः, परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं, तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेनाऽऽलोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन, तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम्(१) ।

दिनकरी ।

चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षाच्चक्षुष्ट्वादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति । उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति च चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशसंयोगेनाऽन्वेति । तथा च महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणावभावात् तच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः । संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नाऽन्यथासिद्धिरित्याह—**द्रव्यसमवेतेति** । **तादृशेति** । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चाऽऽलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे, तत्प्रयोजनं चाऽभिहितमिति बोध्यम् ।

स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्सन्निकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—**एवमित्यादिना** ।

रामरुद्री ।

वाच्यम् । घ्राणेन्द्रियादिसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतया प्रत्यक्षसामान्याभावसत्त्वेन तस्य तत्र प्रयोजकत्वासम्भवादिति ध्येयम् । **एवं**—विशिष्यैव कार्यकारणभावे । **चक्षुर्घटितेति** । परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासम्भवात् । **संयुक्तपदार्थैकदेशेति** । यद्यपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगे रूपावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया संयुक्त एव समवायेन रूपावच्छिन्नत्वनिवेश एव लाघवं, तथाऽपि विभिन्नावच्छेदेनाऽऽलोकचक्षुःसंयोगाभ्यां दण्डादिप्रत्यक्षवारणायाऽग्रे चक्षुःसंयोगे आलोकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वोद्भूतरूपवैशिष्ट्यं निवेशितम्, एकत्रयिकं विशेषणम् अपरत्र विशेषणद्वयमिति स्वीकारे अर्धजरतीयन्यायापत्तेरिति भावः । वस्तुत उक्तलाघवानुरोधेन चक्षुःसंयोग एव विशेषणद्वयमुचितम्, एकत्र विशेषणत्रयोपगमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावाधिक्यप्रसङ्गादित्यवधेयम् । ननूक्तग्रन्थस्य संयुक्तसमवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोग—संयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यैव अवतारिततया संयोगे महत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तादृशशङ्कानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्नत्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विफलमित्याशङ्कां परिहरति—**एतदिति** । तथा च स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति

---

(१) के चित्तु उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वादिना चाक्षुषं प्रति हेतुत्वे साञ्जनचक्षुषो बिडालादेर्वा तमःस्थितघटादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरतो विजातीयचक्षुःसंयोगादेरेव चाक्षुषादिजनकत्वमेषितव्यम् । तच्च वैजात्यं चाक्षुषानुपधायकचक्षुःसंयोगादिव्यावृत्तं चक्षुःसंयोगमात्रवृत्त्येव कल्पनीयमिति वदन्ति । तन्न । आलोकसंयोगाभावस्य चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वेनावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तदभावस्य प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविधया निवेशनैवोपपत्तेः । अञ्जनसंयोगस्य बिडालचक्षुःसंयोगस्य च स्वातन्त्र्येणोत्तेजकत्वकल्पन एव पूर्वोक्तापत्तिवारणसम्भवात् । आलोकत्वं तु तेजस्त्वव्याप्यो जातिविशेषः । दिवसादौ च ग्रहनक्षत्राद्यदर्शनं प्रबलसूर्यरश्म्यभिहतैश्चक्षुरश्मिभिर्ग्रहादीनां संयोगाभावादेवोपपादनीयमिति ।

एवं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम्, द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः, द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः। अत्राऽपि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम्।

एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः।

रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्।

शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः, शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम्।

अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम्। वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनाऽपि सम्भवति।

एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्।

अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता हेतुः। वैशेषि-

दिनकरी।

पूर्ववदेवेति। परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रभाघटितसन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः।

श्रोत्रावच्छिन्नेति। सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति।

इन्द्रियसम्बद्धेति। यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव, तथापि विशेषणतात्वेनैव रूपेण विभागः। न चैवं समवायत्वेन च-

रामरुद्री।

न दोष इति भावः। अत्र च 'अग्रे च'इत्यादिकं यथाऽऽलोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरार्थमेव, न तु संयोगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षत्वोपपत्त्यर्थं, तथोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि चक्षुरादेः चाक्षुषनिरसनार्थैवेति दृष्टान्तविधयैवोक्तं, तेन वक्ष्यमाणग्रन्थस्योक्ताशङ्कयाऽनवतारितत्वेपि न क्षतिः।

प्रभायां सत्तास्पार्शनवारणं त्वक्संयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशान्न सम्भवतीति स्पर्शानुधावनम्।

श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य समवायविशेषणस्य फलमाह—**सकलेति।**

नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया समवायाभावयोः प्रत्यक्षमिति वदतो मूलकारस्येन्द्रियसम्बद्धविशेषणतात्वेन विशेषणताया विभाग इति ग्रन्थकाराणामाशयो लभ्यते, स चाऽसङ्गतः, इन्द्रियेण कालिकेन सम्बद्धे घटादौ विशेषणतया पटत्वाभावादेः(१) प्रत्यक्षानुत्पत्तेः(२), किन्तु संयुक्तविशेषणतात्वादिनैव सन्निकर्षता वाच्येति विभागोऽपि तेन तेन रूपेणैव कार्यः, तथा च सन्निकर्षस्य षड्विधत्वव्याघात इत्याशङ्क्य निराचष्टे—**यद्यपीति।** यद्यपीयमाशङ्काऽग्रे मूलकृतैव क्रियते, समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्याने एतदाशङ्कायास्तत्समाधानस्य च वैफल्यमेव, तथाऽपि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तसमवायादीनां चतुर्णां (केवलसमवायविभाजक) समवायत्वेनाऽनुगमसम्भवेन संयोगसमवायविशेषणतात्रयः सन्निकर्षा इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिराकृततया

---

(१) 'घटत्वाभावादेः' 'कालत्वाभावादेः' 'फलत्वाभावादेः' इत्यपि पाठा।

(२) 'प्रत्यक्षत्वानुत्पत्तेः' 'प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः' 'प्रत्यक्षत्वापत्तेः' इत्यपि पाठः।

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥ ६२ ॥

कमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा, तथा हि—भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते । सङ्ख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, सङ्ख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणविशेषणतया, एवं कत्वाद्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, घटाभावादौ पटाभावश्चक्षुःसंयुक्तविशेषणविशेषणतया, एवमन्यत्राऽप्यूह्यं, तथाऽपि विशेषणतात्वेन एकैव सा गण्यते, अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति ॥ इति लौकिकसन्निकर्षनिरूपणम् ॥

(१) अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम्, तथा हि—भूतलादौ घ-

दिनकरी ।

तुणामनुगमप्रसङ्गः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । **समवायो न प्रत्यक्ष इति** । सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । ॥ इति लौकिकसन्निकर्षनिरूपणम् ॥

रामरुद्री ।

तन्निरासायैव मूलोक्तार्थस्याऽनुवाद इति विभावनीयम् । **परिभाषायाः**—षड्विधसन्निकर्ष इति शास्त्रकारीयसंकेतस्य । **अपर्यनुयोज्यत्वादिति** । संयोगादिभेदेन त्रिविधः सन्निकर्ष इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः । तथा विभागेऽपि क्षतिविरहादिति भावः । मूले **'वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्षः'**इत्युक्तं तत्र युक्तेरनुक्तत्वात्तत्र युक्तिमाह—**सम्बन्धप्रत्यक्ष इति** । समवायस्यैकतया एकदा भाविभूतसकलाश्रयव्यक्तीनां ज्ञानासम्भवादिति भावः । न्यायमते तु सम्बन्धप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं, सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, सांसर्गिकविषयतावत्त्वस्य कथञ्चित्सुवचत्वेऽपि

---

(१) पूर्वं 'विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्' इत्यनेनाऽभावोपलब्धौ विशेषणतासन्निकर्षेणेन्द्रियस्य करणत्वमभिहितम्, अत्र तावदेवं भाट्टानामभिप्रायः—अभावज्ञानं हि प्रतियोग्युपलम्भविरह एव भवतीति योग्यप्रतियोग्युपलम्भाभावस्याऽभावज्ञाने कारणताऽवश्यमभ्युपगन्तव्या, तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावस्यैव कारणत्वकल्पनया निर्वाहे इन्द्रियस्य तत्र कारणतायां युक्तिविरहेणेन्द्रियाजन्यत्वमभावज्ञानस्य । अभावज्ञानस्य च प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्कानन्तर्गततयाऽतिरिक्तत्वमप्येवं सिद्धं भवति । ननु अभावप्रत्ययस्तावदधिकरणविषयकतयैवोपलभ्यते, अघटं भूतलमिति दर्शनात्, अतोऽधिकरणभानोपपत्तये तत्प्रतीतेरिन्द्रियजन्यत्वमावश्यकमिति चेन्न । अधिकरणांशभानस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि अभावांशभानस्य योग्यानुपलब्धिजत्वसम्भवात् । तस्याऽपीन्द्रियजत्वमस्त्विति तु न वक्तव्यम् । इन्द्रियव्यापारोपरमेऽप्यभावप्रतीतेर्दर्शनात् इन्द्रियस्य व्यभिचारात् । यथा स्वरूपतो देवकुलं दृष्ट्वा गृहे आगतः पृच्छ्येत, देवकुले देवदत्तो अस्ति न वेति-तत्र स देवकुले देवदत्तो यद्यभविष्यत्तर्हि स उपलभ्येतेति विचार्य योग्यानुपलब्ध्याऽभावं प्रतीत्य वदति-देवकुले देवदत्तो नाऽस्तीति, न ह्यसौ प्रत्यय इन्द्रियजः तदानीमिन्द्रियव्यापाराभावादिति योग्यानुपलब्धेरेवाऽभावोपलब्धिकारणत्वमभ्युपगन्तव्यम् । नाऽपि देवकुले देवदत्तविरहो देवकुलग्रहणसमय एव निर्विकल्पकेन गृहीतः सम्प्रति स्मर्यते, अभावस्य प्रतियोग्युपरक्तत्वेन तद्गृहस्य विशिष्टग्रहात्मकतया निर्विकल्परूपत्वासम्भवात् । अत्र केचिदाहुः-किं पूर्वं देवकुलस्य देवदत्तसङ्कीर्णस्य तद्विविक्तस्य वा ग्रहणमासीत् ? आद्ये त्वन्मतेपि न देवदत्तविरहावगमःसम्भवति, प्रतियोग्युपलम्भाभावविरहात् । यदि विविक्तस्य, गृहीत एव तर्हि देवदत्तस्याऽभाव इति

दिनकरी ।

ननु 'विशेषणतया तद्वत्'-इत्याद्यसङ्गतं, विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावात् । न च तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, अनुपलम्भस्यैव तत्प्रत्यक्षस्योपगमात् । न च समवायप्रत्यक्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः, तस्याऽनुपगमात्, अत एवाऽभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं न करणं, किन्तु योग्यानुपलब्धिरेव, इति भाट्टानामाक्षेपं दूषयितुं मूले यदि स्यादिति । तथा चेन्द्रियाणामभावप्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहेऽतिरिक्तप्रमाणकल्पनमनुचितमिति भावः । तत्र योग्या-

रामरुद्री ।

तादृशसम्बन्धत्वस्य घटत्वादिसाधारणतया तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेः(१), अपि तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः समवायस्य तन्मते न प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ इति लौकिकसन्निकर्षनिरूपणम् ।

समवायप्रत्यक्षानुरोधादित्यस्य विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वमिति शेषः । **तस्य**—समवायप्रत्यक्षस्य । **अनुपगमात्**—अस्वीकारादित्यर्थः । भट्टैरिति शेषः । तैः समवायस्यैवाऽनङ्गीकारादवयवावयव्यादीनां स्वरूपस्यैव तन्मते सम्बन्धत्वादिति भावः । **अत एव**–विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः । **ननु यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते तत्र विशेषणतया तद्वद्भावानां ग्रहो भवेदित्यनेन** मूलेन नोक्तभट्टमतनिराकरणं सम्भवति, तत्र तादृशमतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतस्तद्भावमाह—**तथा चेति । निर्वाह इति ।** विशेषणतासन्निकर्षेणाऽभावप्रत्यक्षोपगमे तथा पिशाचादीनामप्यभावप्रत्यक्षा-

---

इन्द्रियमेवाऽभावोपलब्धौ कारणमिति । तन्न । न तावद्देवकुलस्य देवदत्तसङ्कीर्णस्य तद्विविक्तस्य वा ग्रहणं पूर्वमासीत्, किर्तहि ? देवकुलस्यैव स्वरूपतो ज्ञानमासीत्, तादृशस्थले इन्द्रियव्यापाराभावात् योग्यानुपलब्धेरेवाऽभावज्ञानकारणत्वमिति ।

अत्रोच्यते । देशान्तरगतोऽन्येन केन चित्पृष्टो देवकुले देवदत्तोऽस्ति नाऽस्ति वेति, तत्र स किमिदानीन्तनेनाऽनुपलम्भेनेदानीन्तनदेवदत्ताभावं प्रत्येति ? प्राक्तनानुपलम्भेन वा प्राक्तनं देवकुले देवदत्तव्यतिरेकं तत्रेदानीमनुपलब्धिर्न तावद्योग्यानुपलब्धिः,उपलब्धिकारणस्य देवकुलचक्षुःसंयोगस्य विरहेण यदीदानीं देवदत्तो देवकुले स्यादुपलभ्येतेत्यापत्तेरेवाऽसम्भवात् । प्राक्तनानुपलब्धिस्तु नेदानीम् । स्मृत्यारूढा भविष्यतीति चेन्न, पूर्वमसंविदितत्वात् । स्मृतिर्हि तत्रैव प्रवर्तते यद्धि पूर्वमनुभूतं स्यात्, न चैवमत्रेति नैतदेवम् । अथ तस्या अपि योग्यानुपलब्ध्यैवोपलब्धिरिष्यते, तर्ह्यनवस्थायाः कीदृशः प्रतिक्षेपः ? ननु योग्यानुपलब्धिस्तावदुपलब्ध्यभाव एव, स चेदानीमप्यनुवृत्त एवेति नाऽनुपपत्तिरिति चेत्, अस्तु तावदिहैवम् । यत्र पुनर्देवदत्ताभावः प्रथमं न गृहीतः, पश्चाद्देवदत्तो गृहीतः, तत्र देवदत्तः प्राङ् नाऽऽसीदिति प्रतीतिः कथमुपपद्यते ? इदानीं देवदत्तोपलब्ध्या तदनुपलम्भस्य निवर्तितत्वात्, तस्मान्न योग्यानुपलब्ध्याऽभावः परिच्छिद्यते । केन तर्हि ? इन्द्रियेणाऽनुमानेन वेति गृहाण । अत्र तु अनुमानेनैव । तथा हि—यो हि स्मृतियोग्यः स्मर्यमाणः सत्यामपि सुस्मूर्षायां न स्मर्यते स तत्र नाऽऽसीदिति । तर्हि स्मृत्यभावः एवाऽभावप्रत्ययकारणमस्त्विति चेन्न । इदानीं घटाभावप्रत्ययानुपपत्तेः । यत्र चेन्द्रियस्य कारणत्वे व्यभिचारो दर्शितस्तत्र तु प्राग्वदनुमानेनैवाऽभावागम इति सर्वमवदातम् । गुरवस्तु अभावो नाम कश्चित्पदार्थो यदि स्यात्तर्हि तदुपलब्धिकारणचिन्ता श्रेयस्करी, स एव तु नाऽस्तीत्याहुः । तत्राऽभावपार्थसिद्धिप्रकारोऽभावनिरूपणे दर्शित इति सिद्धमभावोपलब्धाविन्द्रियस्य कारणत्वम् । नन्वेवं प्रतियोग्युपलम्भदशायामपि इन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह–अत्रेत्यादि । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ।

(१) तत्राऽपि तदाश्रयीभूतभाविभूतघटादिज्ञानासम्भवादिति भावः ।

टादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते, तेनाऽभावोपलम्भे प्रतियोग्यु-

दिनकरी ।

नुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे युक्तिमाह—**तथा हीति । घटादिज्ञाने**—घटादिभ्रमे । न च घटादिभ्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः, अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । विनश्यदवस्थदोषाद्यत्र भ्रमः, तत्र भ्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः । **अभावोपलम्भे**—तदिन्द्रियजन्यतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षे । **प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति ।** तदिन्द्रियजन्यानाहार्य(१)तत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः । इन्द्रियान्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन्येति । अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्त्वेऽप्यभावप्रत्यक्षादनाहार्येति ।

रामरुद्री ।

पत्तिरित्यनिर्वाहः, योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वे तु पिशाचस्याऽयोग्यतया योग्यप्रतियोग्युपलम्भाभावरूपकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीन्तु अभावग्राहकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि सहकारिणो योग्यानुपलम्भस्याऽभावादेव न पिशाचाभावादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । **अनुचितमिति ।** यद्यप्यनुपलब्धेः कारणत्वकल्पनं विशेषणतासन्निकर्षकल्पनं चाऽपेक्ष्य अनुपलब्धौ प्रमाणत्वकल्पनमेवोचितं, तथाऽपि अनुपलब्धेर्व्यापाराभावेन व्यापारवत्कारणत्वघटितप्रमाणत्वासम्भवात्, अभावज्ञानस्य अधिकरणाविषयकस्य अननुभवेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने अधिकरणभानानुपपत्तेश्च अभावज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपताया एव स्वीकरणीयत्वात्, तथा सति चाऽभावस्य विशेषणतयाऽधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने भानसम्भवान्नाऽनुपपत्तिरिति भावः । ननु घटस्य प्रमारूपज्ञानदशायामभावप्रत्यक्षमेव न सम्भवति, घटसत्त्व एव तत्प्रमासम्भवेन तदानीमभावे विशेषणतासन्निकर्षस्यैव अभावादतो **ज्ञान**पदं भ्रमार्थकमित्याह—**घटादिभ्रम इति ।** ननु घटभ्रमकाले घटाद्यभावप्रत्यक्षानुदयेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रमजनकदोषाभावस्यैव कारणत्वमस्तु, न तु प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य तत्कारणता, तथा सत्यपि भ्रमोत्पत्तिकाले अभावप्रत्यक्षापत्तेरवारणादित्याशङ्कते—**न चेति ।** दोषाभावस्याऽभावप्रत्यक्षकारणत्वेऽपि यत्र विनश्यदवस्थापन्नदोषाद्घटादिभ्रमः, तत्र भ्रमानन्तरमभावप्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगिन उपलम्भाभावस्याऽपि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते—**विनश्यदवस्थेति ।** वस्तुतः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया प्रतियोग्युपलम्भस्याऽभावप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकताया दुरपह्नवतया चाऽभावप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽपि प्रतियोग्युपलम्भाभावस्याऽपेक्षिततया दोषप्रतिबन्धकतां विनैव उपपत्तिरित्यवधातव्यम् । **तदिन्द्रियजन्येतीति ।** कारणतावच्छेदककोटौ कार्यतावच्छेदककोटौ चेति शेषः । **अभावप्रत्यक्षहेत्विति ।** इदञ्चाऽभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपस्याऽपि कारणत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेण । न चैवं **'यत्र प्रसज्यते'** इत्यनेन मूलकारेणाऽपि तादृशापत्तिसहकारेणैवाऽभावस्य प्रत्यक्षोपगमात्तादृशापत्तेरपि घटप्रकारकतया स्वमतेऽपि तस्य हेतुता सिद्धैवेत्याशङ्कनीयं, घटप्रकारकोपलम्भविषयः स्यादित्यापत्तेर्भूतले घटाप्रकारकत्वात्, यद्यत्र घटः स्यादिति तु आपत्तिकारणीभूतापादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेव(२), न त्वापत्तिविषयाभिलापरूपं, तथा चाऽऽपत्तेः कारणत्वेऽपि तस्याः घटप्रकारकत्वेन स्वमते प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वाप्रसक्तेः, तादृशापत्तियोग्यतैवाऽपेक्षिता, न त्वापत्तिरपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति मन्तव्यम् । **अनाहार्येतीति ।** एवमेकसंसर्गेण प्रतियोगिप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽप्यन्यसंसर्गेणाऽभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या उभयत्र संसर्गनिवेश इत्यपि बोध्यम् ।

ननु मूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणनिष्ठविशेष्यताशाल्युपलम्भाभावे योग्यता निवेशिता, तत्प्रयोजनन्तु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्श-

(१) बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानम्, तदन्येत्यर्थः ।

(२) आपत्तिं प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः ।

पलम्भाभावः कारणम् । तत्र योग्यताऽप्यपेक्षिता, सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा, तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः, तथा हि-यत्राऽऽलोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते, तत्र घटाभावादेः प्रत्यक्षं भवति, अन्धकारे तु नाऽऽपादयितुं

दिनकरी ।

तत्र—प्रतियोग्युपलम्भाभावे । **अपेक्षितेति** । तेन न जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः । मणिकृन्मतानुसारेण योग्यतां निर्वक्ति—**सा चेति** । **प्रसञ्जितः**-आपादितः, **सः**-उपलम्भाभावः । **अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति** । अत्र तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यतदुपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो हेतुरित्यर्थः । उपलम्भे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् । अत्र च तदापादककापत्तिर्यत्र नोत्पन्ना, तत्र तद-

रामरुद्री ।

यन् तद्वैयर्थ्यशङ्कामपाकरोति—**तेनेत्यादि** । तथा च तदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलम्भाभावरूपकारणबलात्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः ।

मणिकृन्मतेति । अनेन च योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्याधिकरणविशेष्यकोपलम्भप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिवेशनमपि सम्भवतीति सूचितम् । एवमपि स्तम्भादिविशेष्यकपिशाचोपलम्भस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वोपलम्भस्य च योग्य(१)प्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव स्तम्भे पिशाचाभावस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपादनसम्भवादिति भावः । मूले-**प्रतियोगिसत्त्वेति** । **प्रतियोगिसत्त्वस्य**-प्रत्यक्षविषयाभावप्रतियोगिसत्त्वस्य, **प्रसञ्जनेन**-आहार्यारोपेणेत्यर्थः । आपत्तावापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्य हेतुतया निर्घटदेशादौ प्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याऽऽहार्यत्वाच्चेतिभावः । **'प्रसञ्जितः'** इत्याऽर्थमाह-**आपादित इति** । ननु जलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितोपलम्भस्य विशेष्यतासम्बन्धेन अभावस्य जलपरमाण्वादौ सत्त्वेन तत्र पृथिवीत्वस्याऽभावप्रत्यक्षत्वापत्तिः । समवायावच्छिन्नभूतलविशेष्यकघटप्रकारकोपलम्भाभावस्य घटत्वयपि भूतले सत्त्वेन तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन घटाभावप्रत्यक्षापत्तिः । न च पृथिवीत्वाभावे(२) सन्निकर्षाभावादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम् । अधिकरणान्तरान्तर्भावेन पृथिवीत्वा(३)भावे सन्निकर्षस्याऽपि सत्त्वात् । न च समवाय एव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः, आत्मनि च तादृशोपलम्भस्य सत्त्वादेवाऽभावविरहान्न तत्र समवायेन भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति **तदधिकरणकतदापादकापत्तियोग्यत्वस्य** तदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्यैव वक्ष्यमाणतया भूतलातिरिक्तविशेष्यकघटप्रकारकोपलम्भदशायामपि भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः, तादृशोपलम्भाभावस्याऽऽत्मन्यभावादतो निष्कृष्टकार्यकारणभावं दर्शयति—**अत्रेति** । **तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्ष इति** । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तदभावप्रकारकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । **तदुपलम्भस्य**-यदभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रकारकोपलम्भस्य । **तत्प्रतियोगिसत्त्वेति** । यत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रतियोगिसत्त्वेत्यर्थः । ननु मूले **'आपादितः'** इत्युक्त्या आपादनमेवाऽपेक्षितमिति लभ्यते, तत कथं योग्यता विवक्षितेत्यत आह-**अत्रेति** । **तत्रेति** । भूतलादौ चक्षुःसंयोगानन्तरमापादनं विनाऽपि घटो नाऽस्तीति प्रतीतेरनुभवसिद्धतया योग्यतानिवेश इति भावः । ननु घटादिसत्त्वेऽपि चक्षुःसंयोगाद्यभावे घटोपलम्भानुदयान्न

---

(१) 'योग्यता' इति पाठः ।
(२) 'घटाभावे' इत्यपि पाठः ।
(३) 'घटाभावे' इत्यपि पाठः । एतौ पाठौ प्रामादिकावेव ।

दिनकरी।

भावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति योग्यत्वनिवेशः। न च प्रतियोगिसत्त्वस्योपलम्भव्याप्यत्वं न निर्विशेषितस्य, उपलम्भकसामग्र्यन्तरविरहे प्रतियोगिसत्त्वेऽप्युपलम्भाभावात्, किन्तु महत्त्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नस्यैव, एवं च महत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वाज्जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। तदधिकरणावृत्तिधर्मा(१)-नवच्छिन्नत्वस्य योग्यताघटकीभूतव्याप्त्यंशे निवेशात्, महत्त्वस्य जलपरमाण्ववृत्तित्वेन तादृशव्याप्तौ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावात्। न च गन्धवदणुभिन्नत्वविशिष्टस्याऽपि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वात् गन्धवदणुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच्च तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वस्याऽपि निवेशाद्गन्धवदणुभिन्नत्वादेश्च प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्तावभावात्। न च प्रतियोगिग्राहकत्वं प्रतियोगिग्रहजनकत्वं, तच्च गन्धवदणुभिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालम्बनात्मकलौकिकप्रत्यक्षे विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुभिन्नत्वस्याऽप्यक्षतमिति वाच्यम्। प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्व-

रामरुद्री।

केवलप्रतियोगिसत्त्वस्य(२) व्यापकता उपलम्भ इति क्वाऽप्यभावप्रत्ययो न स्यात्। यदि च प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्त(३)प्रतियोग्युपलम्भकारणकूटावशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकता विवक्षितेत्युच्यते, तदा परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवे(४)त्याशङ्कते—**न चेति**। **वाच्य**मिति परेणाऽन्वयः। **सामग्र्यन्तरेति**। तादृशसामग्रीघटकप्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तकारणेत्यर्थः। यथाश्रुते यत्किञ्चित्सामग्रीसत्त्वे तदन्तरविरहेऽपि प्रतियोग्युपलम्भादसङ्गत्यापत्तेः। **महत्त्वोद्भूतरूपे**त्युपलक्षणं, प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्भकारणकूटावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगिसत्त्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात्। न चैवं तथाविधनानाचक्षुःसंयोगव्यक्तीनां त्वक्संयोगव्यक्तीनां च एकत्राऽसम्भवेन तादृशप्रतियोगिसत्त्वं न कुत्राऽपीति वाच्यम्। यत्किञ्चिदनुभवनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदका यावन्तः, प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्ततदवच्छिन्नकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकताया विवक्षणीयत्वात्। **तदधिकरणेति**। यदधिकरणविशेष्यकाभावप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तदधिकरणेत्यर्थः। तथा चैतल्लाभायैव पूर्वं **तदधिकरणकतदापादके**त्यत्र **तदधिकरणे**त्युक्तमितिभावः। **तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति**। परमाण्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादित्यर्थः'(५)। तथा च **तदधिकरण**पदेन जलपरमाणूपादाने प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठपरमाण्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकोपलम्भाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणविरहादेव न परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः। ननु महत्त्वस्थाने गन्धवदणुभिन्नत्वं निवेश्य तद्विशिष्टत्वे सति इन्द्रियसंयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्त्वस्य पृथिवीत्वोपलम्भव्याप्यतया तस्य च जलपरमाणुवृत्तितया जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कते—**न चेति**। **प्रतियोगिग्राहकेति**। प्रतियोगिप्रत्यक्षजनकेत्यर्थः। गन्धवदणुभिन्नत्वन्तु न प्रत्यक्षजनकं, तथा सति जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। **विरहप्रयोजकेति**।

---

(१) धर्मे प्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमपि विशेषणं देयम्। अन्यथा घटत्वादेरेव तदधिकरणावृत्तिधर्मत्वेन भूतले घटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः। एवञ्च न दोष इति ध्येयम्।

(२) 'प्रतियोगित्वस्य' इत्यपि पाठः।

(३) वैशिष्ट्यस्य प्रतियोगिसत्त्व एव निवेशेन पुनः प्रतियोगिसत्त्वस्य तत्र विशेषणविधया निवेशने गौरवमतः प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तेति।

(४) महत्त्वोद्भूतरूपादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलम्भव्याप्यतायामविवादादिति भावः।

(५) 'धर्मावच्छिन्नत्वाभावाभावादित्यर्थः' इत्यपि पाठः।

दिनकरी ।

स्यैव प्रतियोगिग्राहकपदार्थत्वात् । अथैवं पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्धौ तद्घटितनिरुक्तयोग्यानुपलम्भविरहात्तदभावप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न । न हि वयं सर्वत्राऽभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वं ब्रूमः, किन्तु योग्यस्याऽभावप्रत्यक्षे, अयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षे तु तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः । अत्राऽप्यापादनस्य सर्वत्राऽसम्भवेन तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितत्वं-तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं, जातित्वादिविशिष्टस्य स्तम्भवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् स्तम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षम् , जातित्वादिविशिष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्न पिशाचे स्तम्भ-

रामरुद्री ।

यद्यपि कारणाभावस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतयोक्तविशेष्यतायामकारणस्य महत्त्वस्याऽप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः सम्भवति, तथाऽपि लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणतया लौकिकविषयतया प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविषयत्वाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकता महत्त्वाभावे अक्षतैव । यद्वा व्यापकाभावे प्रयोजकस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतानियमेन निरुक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकत्वं महत्त्वाभावस्याऽक्षतमेव । लौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकेत्युक्तावपि महत्त्वाभावस्य संग्रहेऽपि इन्द्रियसंयोगादीनामभावासङ्ग्रहात्, **प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्वस्य** विशेष्यताविशेषणत्वेनोपादनम् । यद्यप्येवमप्यालोकसंयोगासङ्ग्रहो दुर्वार एव, अन्धकारे स्पार्शनोत्पत्त्या पृथिवीत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावस्याऽप्रयोजकत्वात् , विशेष्यतायां चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्सङ्ग्रहे च त्वक्संयोगासङ्ग्रहः, तथाऽपि चाक्षुषनिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावस्पार्शननिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव सङ्ग्रहः सम्भवतीति विभावनीयम् । **प्रतियोगिनिष्ठ इति ।** तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनाऽयोग्याभावप्रत्यक्ष इति शेषः। **व्याप्तिनिरूपकत्वमिति ।** ननु स्तम्भवृत्तित्वं नोपलम्भव्याप्यं, पिशाचे स्तम्भवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकोपलम्भस्य विषयतया पिशाचे विरहादित्यत आह-**जातित्वादिविशिष्टस्येति । आदिना** इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः, तथा च पिशाचे जातित्वविरहान्न व्याप्तिभङ्ग इति भावः । अथैवं वह्नौ पिशाचत्वाभावोऽप्येतादृशयोग्यानुपलम्भेनैव गृह्यत इत्यायातं, तच्च न सम्भवति, वन्हिवृत्तित्वविशिष्टतृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामप्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्टवह्निवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वात् । न च जातित्वादिशब्देन योग्यताऽपि ग्राह्या (चेत्) तथा च तृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिभङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति पिशाचत्वस्याऽप्ययोग्यतया तस्य स्तम्भवृत्तित्वेऽपि तत्त्वेनोपलम्भासम्भवेन (तदापादनासम्भवेन) पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षस्यैव असम्भवादिति चेन्न । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वा(१)भावविशिष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् , तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वात् न तासु व्याप्तिभङ्गः, पिशाचत्वन्तु न प्रत्यक्षप्रतिबन्धकम् , अयोग्यवृत्तित्वेनैव तस्याऽयोग्यतया तत्प्रत्यक्षापादनासम्भवात् तत्प्रतिबन्धकताकल्पने बीजाभावात् । **न पिशाच इति ।** यद्यपि पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिर्नोक्तयोग्यानुपलम्भेन सम्भवति, अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव तस्य कारणतायाः पूर्वमुक्तत्वादेतत्कथनमफलं, तथाऽपि स्तम्भत्वस्योपलक्षणतया मनस्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासपरत्वान्न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । ननु योग्यवृत्तिजातेरेव यथा योग्यत्वं, तथा योग्यायोग्यजात्यन्यतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्युक्त्यैव पिशाचाद्यभावप्रत्यक्षवारणं सम्भवति, अन्धकारे घटाद्यभावस्य जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षवारणाय महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्नेन्द्रियसंयुक्तविशेषणताया एवाऽभावग्राहकत्वमा-

---

(१) 'प्रतिबन्धकाभाव' इत्यपि पाठः ।

शक्यते, तेन घटाभावादेरन्धकारे न चाक्षुषप्रत्यक्षं, स्पार्शनप्रत्यक्षन्तु भवत्येव आलोकसंयोगादिकं विनाऽपि स्पार्शनप्रत्यक्षस्याऽऽपादयितुं शक्यत्वात्। गुरुत्वादिकं यदयोग्यं तदभावस्तु न योग्यः, तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्याऽऽपादयितुमशक्यत्वात्, वायावुद्भूतरूपाभावः, पाषाणे सौरभाभावः,

दिनकरी।

त्वाभावप्रत्यक्षम्। एवन्तादात्म्येन स्तम्भवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भव्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यां स्तम्भपिशाचयोः पिशाचभेदस्तम्भभेदयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति। **न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति**। अनुपलम्भे विद्यमानेऽपि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राऽभावादिति भावः। **आपादयितुं शक्यत्वादिति**। तथा च समानेन्द्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वान्न तत्र चाक्षुषमिति भावः। ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः, एवं स्तम्भे पिशाचत्वाभावस्याऽपि प्रत्यक्षापत्तिरत आह—**गुरुत्वादिकमिति**। 'आदि'पदेन पिशाचादिपरिग्रहः। अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्षत्वाद्गुरुत्वादिकमित्युक्तम्। **न योग्यः**-न प्रत्यक्षविषयः। **अशक्यत्वादिति**। निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियो-

रामरुद्री।

स्थीयतां, किमुक्तगुरुतरयोग्यानुपलब्धिद्वयस्य कारणतयेत्याशङ्कानिरासायाऽऽह—**एवमिति**। तथा चोक्तरीत्या स्तम्भे पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपादनस्याऽसम्भवादेव गुरुभूताया योग्यानुपलब्धेः कारणताऽङ्गीकृतेति भावः। **शक्यत्वादितीति**। ननु यद्यन्धकारेऽपि घटादेः स्पार्शनोपलम्भापादनसम्भवेन घटाद्यभावस्य स्पार्शनं जायते, तदा चाक्षुषमपि स्यात्, अन्धकारे घटसत्त्वे स्पार्शनोत्पत्त्या [प्रतियोगिसत्त्वे स्पार्शनोत्पत्त्या] प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाक्षुषनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटतथाविधस्पार्शननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नकूटैतदन्यतरविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य यत्किञ्चिदिन्द्रियजन्यघटोपलम्भे सत्त्वेन प्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्त्वात्। यदि च प्रतियोग्युपलम्भे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकता सर्वत्रैव सम्भवतीति किञ्चिदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्त्वात् किञ्चिदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भत्वावच्छिन्नैव] व्याप्तिनिरूपकता योग्यतालक्षणे निवेशनीया, तथा चाऽन्धकारे घटाभावचाक्षुषवारणाय प्रतियोग्युपलम्भा यद्यदिन्द्रियजन्याः प्रसिद्धाः, प्रत्येकं तत्तदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भत्वावच्छिन्ना व्याप्तिनिरूपकता विवक्षणीयेति विभाव्यते, तदा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशङ्कां भाववर्णनेन निराकरोति—**तथा चेति**। **समानेति**। तथा च तदभावचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विशिष्यैव हेतुता, योग्यताघटकव्याप्तिनिरूपकताऽपि प्रतियोगिचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नैव निवेश्या, एवं च व्याप्तावपि चाक्षुषाद्युपलम्भकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीयमिति न पूर्वोक्तान्यतरघटनाऽपीति लाघवमिति भावः। न चैवमिन्द्रियान्तरजन्योपलम्भसत्त्वेऽपीन्द्रियान्तरेणाऽभावप्रत्याक्षापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टत्वात्, लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धौ समानेन्द्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। **पिशाचादी**त्यादिना परमाण्वाद्यतीन्द्रियसङ्ग्रहः। नन्वेवं **गुरुत्वादिकमिति** व्यर्थं, यदयोग्यं तदभावश्च न योग्य इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादित्यत आह—**अयोग्यस्येत्यादि**। तथा च **गुरुत्वादिकमिति** पदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकजातिभिन्नसामान्य(१)परमेव, तेन वह्निनिष्ठवैजात्याभावस्य स्तम्भादौ न प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। ननु **न योग्य** इत्यस्य गुरुत्वादिकं यथाऽयोग्यं, तद्वद्गुरुत्वाद्यभावोऽपि इत्यर्थकत्वे **आपादयितुमशक्यत्वा**दित्यन्तहेतोर्मूलोक्तस्याऽसङ्गतिः, गुरुत्वादिवत्तस्याऽप्यप्र-

(१) 'सामान्याभावपरमेव' इत्यपि पाठः।

गुडे तिक्ताभावः, वह्नावनुष्णत्वाभावः, श्रोत्रे शब्दाभावः, आत्मनि सुखाद्यभावः, एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्याऽऽपादयितुं शक्यत्वात् ।

दिनकरी ।

ग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात् , प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वेऽपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः । न च तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्याऽभाव ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरास्तां, किं पूर्वोक्तयोग्यानुपलम्भहेतुतयेति वाच्यम् । तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । **वायावुद्भूतरूपाभाव** इति । रूपत्वावच्छिन्नाभावस्याऽतीन्द्रियानुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासम्भवादुद्भूतेति । **'एवमादयः'** इत्यादिना प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः । प्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षवारणे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादिद्वितीययोग्यानुपलम्भस्य हेतुता न स्वीकार्येत्यभिप्रायवान् संसर्गाभावे योग्य-

रामरुद्री ।

त्यक्षत्वादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादतस्तस्य न प्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह—न **प्रत्यक्ष इति । ऐन्द्रियकेति ।** इन्द्रियग्राह्यं यत घटादि तदभावप्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । **परमाण्वादाविति ।** परमाणौ महत्त्वसत्त्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणूपलम्भापादनस्य कर्तुं शक्यतया परमाणावपि महत्त्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपगमादिति भावः । **प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति ।** परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वादिति भावः । **प्रत्यक्ष इति ।** विषयतया लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । **विषयत्वेनेति ।** लौकिकप्रत्यक्षविषयतोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः । **क्लृप्त**त्वादिति । विषयासत्त्वदशायां तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षवारणाय तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन तादात्म्येन कारणताया आवश्यकतया 'यद्विशेषयोः'—इति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभावस्याऽप्यावश्यकत्वादिति भावः । **गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षवारणे इति ।** तेषु प्रत्यक्षवारणसम्भव इत्यर्थः । तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव तेषु लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षापत्तेरयोगादिति भावः । **तदनुरोधेन**—तेषां प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन । न च पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपलब्धिस्वीकार इति पूर्वमुक्ततया तदभावे प्रथमयोग्यानुपलब्धेस्तत्राऽसम्भवात्पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयोग्यानुपलब्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेऽपि पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षे बाधकाभावात् । न चैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेरकारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् , पूर्वमयोग्यस्याऽभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वाभावे गुरुत्वाद्यभावस्याऽपि प्रत्यक्षं स्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षे तद्धेतुतास्वीकारादिति भावः । **संसर्गाभाव इत्यादि ।** यद्यप्येतादृशाभिप्राये संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शनमफलमेव, तादृशयोग्यत्वाकल्पनेऽपि गुरुत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य चोपपत्तेः । न च गुरुत्वाभावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोजकमित्याकाङ्क्षानिरासायैव संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यम् । गुरुत्वादौ विषयत्वाभावो यथा तादात्म्येन गुरुत्वत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तः, तथा प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वासम्भवेऽपि गुरुत्वाभावादीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसम्भवात् , तथाऽपि तत्तदभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति बोध्यम् ।

ननु केयं योग्यता नाम? न तावज्जातिरूपेति शक्यते वक्तुम्, अभावावृत्तित्वप्रसङ्गात्, नाऽपि प्रत्यक्षप्रयोजकोपाधिरूपा, सप्तातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धान्ते अभावात् । न चाऽभावरूपैव सेति वाच्यम् । कस्याऽभावरूपा सेत्याक्षेपस्य तथाऽप्यनुद्धारादिति ।

संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता, अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता, अतः स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा

दिनकरी।

त्वमाह—**संसर्गेति। प्रतियोगिनो योग्यतेति।** योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः। अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति। गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभाववारणाय विशेष्यदलम्। रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय विशेष्यदले **मात्रेति। अधिकरणयोग्यतेति।** योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः। इदं चाऽभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं, तेन स्तम्भ इव वाय्वादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः। अन्योन्याभावे योग्यता तु जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-जात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव तेन स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाच-

रामरुद्री।

नैवम्। प्रतिबन्धकाभाव(१)स्यैव योग्यतारूपत्वोपगमात्, घटादियोग्यत्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसम्भवात्। न चैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरुत्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतासम्भवेऽपि परमाण्वादितद्गतानन्तरूपादीनां च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यम्। योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतायाः प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनादिति ध्येयम्। अथैवमपि पिशाचत्वादीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव, निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न। अन्योन्याभावभिन्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य पिशाचत्वाभावादावभावेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात्। पिशाचत्वात्यन्ताभावस्य पिशाचभेदसमनियततया तदभिन्नत्वाद्वक्ष्यमाणान्योन्याभावयोग्यतायास्तत्र सत्त्वाच्च न प्रत्यक्षानुपपत्तिः। (२)यदि च समनियताभावानामनैक्यमते पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते, तदाऽस्तु पिशाचत्वं नाऽस्तीति प्रतीतावपि पिशाचभेद एव विषयः, मणिकारमते मूले महीरुहो न विहङ्गमसंयोगीति प्रतीतेर्विहङ्गमसंयोगात्यन्ताभावविषयकत्ववत्, प्रकृतग्रन्थस्य समनियताभावैक्यपक्षमवलम्ब्यैव प्रवृत्तिरित्यस्याऽपि सुवचत्वाच्च, तदनैक्यपक्षमवलम्ब्यैव द्वितीययोग्यानुपलब्धेः पूर्वं हेतुताङ्गीकारस्याऽपि सयुक्तिकत्वाच्चेति विभावनीयं सुधीभिः।

ननु प्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावे असत्त्वात् कथं तस्याः संसर्गाभावयोग्यतात्वमित्यभिप्रायेणाऽऽह—**योग्यमात्रेति। द्रव्यसामान्याभाववारणायेति।** तत्प्रत्यक्षवारणायेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। **गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभावे**त्यस्य गुरुत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिताकात्यन्ताभावोऽर्थः, तेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याऽप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः, अत एव नाऽत्र मात्रपदव्यावृत्तिः सम्भवतीति तद्व्यावृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति—**रूपेति।** रूपस्य गुरुण्येव सत्त्वादुभयावच्छिन्नाभावस्याऽप्रसिद्ध्या **अन्यतरावच्छिन्नेति।** एतच्चाऽऽपाततः, रूपवान्नाऽस्तीति यत्र प्रतीतिः तत्रैवाऽन्यतरवान्नाऽस्तीति प्रतीतेर्लाघवाद्रूपमात्रस्यैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यान्मात्रपदप्रयोजनं रूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेव, उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्यायोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मन्तव्यम्। **योग्यसन्निकर्षेति।** इन्द्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणतारूपाभावग्राहकसन्निकर्षप्रदर्शनपरमेवेदं, न त्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शनपरमिति भावः। **तेनेति।** एतादृशसन्निकर्षस्यैवाऽभावग्राहकत्वेनेत्यर्थः। अन्योन्याभावयोग्यताया मूलेऽनुक्तत्वात्तामेवाऽऽह—**अन्योन्येति।**

---

(१) 'भावत्व' इत्यपि पाठः।

(२) अथैवं गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः, तस्याऽपि गुरुत्ववद्भेदात्मकतया भेदभिन्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वविरहादित्यत आह यदि चेति।

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

गृह्यते ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति योग्यानुपलब्धिनिरूपणम् ॥

·एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधं, तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षा वर्णिताः ।

अलौकिकसन्निकर्षस्त्विदानीमुच्यते-अलौकिकस्त्विति । व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति । सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः ।

तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते, तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते, तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यं, तथा हि-यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिः, तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं, तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः, तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसम्बद्धप्रकारीभूतमित्येवोच्यते, तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात्, तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसम्बन्धाभावात् । मन्मते त्विन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं, तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं, तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रिय-

दिनकरी ।

वदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५९-६०-६१-६२ ॥

॥ इति योग्यानुपलब्धिनिरूपणम् ॥

धूमत्वादिसामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाद्व्यापारत्वकथनमसङ्गतमत आह— **व्यापारः-सन्निकर्ष इति** । यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तं, तथाऽपि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वात् तद्घटितस्यैन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वादेः प्रत्यासत्तितानिर्वाहः ।

तच्च-सामान्यस्वरूपं च । **अत्र यदीति** । इन्द्रियसम्बद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्यु-

रामरुद्री ।

नन्वेतादृशयोग्यतायाः किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रयोजकता कल्पनीयेत्याशङ्कायामाह—**तेनेति** । पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपत्तये **जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक**त्वोपादानं, घटवदन्योन्याभावादेः प्रत्यक्षोपपत्तये—**जात्यतिरिक्ते**त्यादि उपात्तमिति बोध्यम् । नन्विन्द्रियसन्निकृष्टयोग्यविशेषणता अभावग्राहकसन्निकर्ष इत्युक्तं, तत्र योग्यत्वं महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेव, अन्यस्य दुर्वचत्वात्, तथा च परमाणौ महत्त्वाभावस्य वायावुद्भूतरूपाभावस्य च प्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह—**अन्यत्र विस्तर इति** । अयंभावः—महत्त्वाभावप्रत्यक्ष इन्द्रियसंयुक्तोद्भूतरूपवद्विशेषणता सन्निकर्षः, उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैव सन्निकर्षः कारणमतो नाऽनुपपत्तिरिति ॥५९-६०-६१-६२॥ इति योग्यानुपलब्धिनिरूपणम् ॥

सन्निकर्ष इतीति । ननु सन्निकर्षत्वमिन्द्रियसम्बन्धत्वमेव, तदपि सामान्यस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावेन दुरुपपादमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते—**यद्यपीति । प्रत्यासत्तितानिर्वाह इति** । यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगजधर्मयोरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव, तथापि कालेन स्वाश्रयत्वविशिष्टयोस्तयो सन्निकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य स्वप्रतियोगिकत्वादेवेन्द्रियप्रतियोगिकत्वस्य ज्ञानस्य विषयवृत्तितया धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसम्बन्धेन विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याऽप्युपपत्त्या नाऽनुपपत्तिः । नन्वेवं व्यापारविरहेणाऽलौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य करणत्वं कथमुपपादनीयमिति

सम्बन्धश्च लौकिको ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥

दिनकरी ।

त्युच्यते, तदेत्यर्थः । ननु यत्र चक्षुःसन्निकर्षेण धूम इति ज्ञानं जनितं, तत्र चक्षुःसंयोगं विनाऽपि तादृशज्ञानमादायेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्त्वात् धूमान्तराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः । न च तदा धूमो नेन्द्रियसम्बद्धः, ज्ञानलक्षणात्मकसन्निकर्षस्य धूमे सत्त्वात् । न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकारे क्षतिविरह इति वाच्यम् । तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह—**लौकिको ग्राह्य इति** । अत्र लौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणविधया घटकत्वं बोध्यम् । अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् । इदमुपलक्षणं, यत्र चक्षुःसंयोगे विद्यमानेऽपि दोषवशान्न धूमचाक्षुषं, किन्तु धूमत्वप्रकारकं स्मरणं, तत्रधूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । नन्विन्द्रियसम्बद्धेत्यत्र लौकिकसम्बन्धः ज्ञानप्रकारेत्यत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्विवक्षितं, तदाऽणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणया सकलाणुगोचरो मानसो बोधो न स्यात्, तदाऽणौ मनसो लौकिकसम्बन्धस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाऽभावादत आह—**इदं चेति** । तथा च

रामरुद्री ।

चेत्, संयोगस्यैव व्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण । कथमन्यथा स्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेन्द्रियाजन्यत्वात्तस्या व्यापारत्वासम्भवेन इन्द्रियस्य करणत्वमिति भावः ।

चक्षुःसंन्निकर्षेणेत्यस्य विनश्यदवस्थापन्नेत्यादिः । तेन **चक्षुःसंयोगं विना**ऽपीत्यस्य नाऽसङ्गतिः । **धूमान्तर इति** । प्रत्यक्षभूतधूमभिन्नधूम इत्यर्थः, प्रत्यक्षधूमव्यक्तेर्द्वितीयक्षणे तज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्षमिष्टमेवेत्यत **अन्तरपदम्** । **ज्ञानापत्तिरिति** । पूर्वं धूमान्तर एव सन्निकर्षस्योपपादिततया तस्यैव ज्ञानापादनं लभ्यत इति नेष्टापत्तिसम्भवः । **सम्बद्ध इति** । इन्द्रियसम्बन्धस्य विशेषणतासन्निकर्षघटकत्वोपगमान्नोक्तापत्तिरिति भावः । **एकक्षण इति** । एतत्पूर्वं चक्षुःसंयोगसत्त्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्ताविष्टापत्तेः, ज्ञाननाशानन्तरं च ज्ञानप्रकारत्वविरहादेव आपत्त्यसम्भवादिति भावः । न चैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणयोरापत्तिसम्भवादेकक्षण इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । यत्र तत्पूर्वक्षणेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानमासीत्तत्र जायमानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेऽपि तादृशज्ञानस्य सर्ववादिसिद्धतया तृतीयक्षण एव तदापत्तिः कर्त्तव्येत्यभिप्रायेणैकक्षणाऽभिधानात् । **क्षतिविरह इति** । क्षणस्याऽतिसूक्ष्मत्वेन तत्क्षणे तादृशज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । **तन्मूलकेति** । आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः । **ज्ञानधारेति** । सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानव्यक्तेरेव सन्निकर्षसम्पादकत्वादिति भावः । यद्यपि सिद्धान्तेऽपि घट इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधारा इष्टैव, तथाऽप्यत्र चाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किञ्चित्सामान्याश्रयांशे लौकिकत्वनियमेन इष्टापत्त्यसम्भवेन चाक्षुषतादृशज्ञानधाराया एवाऽऽपादनान्नाऽनुपपत्तिरित्यवधेयम् । **विशेषणविधयेति** । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । विशेषणत्वं च स्वविशेष्यान्वयित्वसन्निकर्षविशेष्यीभूतसन्निकर्षवत्ता विशेष्यतासम्बन्धेन अन्वयिनि ज्ञाने समानकालीनत्वसम्बन्धेन सन्निकर्षस्य विशेषणतया विवक्षणाद्विशेषणत्वमिति भावः । **वाच्यत्वा**दित्यस्य विशेषणतयेत्यादिः । तथा च तदिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियलौकिकसन्निकर्षवद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं सन्निकर्ष इति भावः । **मनोजन्यत्वस्य चेति** । यद्यपि ज्ञानसामान्यस्यैव मनोजन्यतयाऽणूपस्थितौ मनोजन्यत्वमस्त्येव, तथाऽपि स्मरणस्याऽपि कालोपाधिविधया इन्द्रियजन्यत्वेन तद्वारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिरूपिततत्प्रत्यक्षवि-

परन्तु समानानां भावः सामान्यं, तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि, क्वचिच्चाऽनित्यं घटादि। यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले वा ज्ञातः, तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति, तत्रेदं बोध्यम्। परन्तु सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते, तेन सम्बन्धेनाऽधिकरणानां प्रत्यासत्तिः। किन्तु यत्र तद्घटनाशानन्तरं तद्घटवतः स्मरणं जातं, तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात्, सामान्यस्य तदानीमभावात्। किञ्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं, तत्र परदिने इन्द्रियसम्बन्धं विनाऽपि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो न जन्यते? तस्मात् सामान्यविषयकं ज्ञानं

दिनकरी।

बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तद्विवक्षितं, नतु मानससामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इति नोक्तदोष इति भावः ॥ ६३ ॥

'आसत्तिराश्रयाणां तु-'इत्यादिमूलमवतारयितुं भूमिकां रचयति-**परन्त्वित्यादिना**। 'भूतले' इत्यस्य 'ज्ञातः' इत्यनेनाऽन्वयः। 'भूतलादीनाम्' इत्यादिना संयोगेन तद्घटाधिकरणद्रव्यान्तरपरिग्रहः। तत्रेदं बोध्यमिति। ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति बोध्यमित्यर्थः। परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वसम्भवात् 'किन्तु-'इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिरत आह-**परन्त्विति**। तथा च घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्वक्ष्यमाणदोषसङ्गतिः। **तेन सम्बन्धेनेति**। अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः। **किन्त्विति**। एवं चेत्यर्थः। **किञ्चेति**। **कुतो न जन्यत इति**। इदमापाततः, सामान्यलक्षणाघट-

रामरुद्री।

भाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यताया एव विवक्षणीयतया तादृशमनोजन्यतायाः सुखादिज्ञान एव सत्त्वान्नाऽसङ्गतिः ॥ ६३ ॥

भूमिकामिति। अवतारणानुकूला युक्तिरेव तद्भूमिका। **ज्ञायमानसामान्य**मित्यत्र जातेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनित्यसामान्यस्यैव अप्रसिद्ध्या तत्र दोषदानानुपपत्त्या तद्वारणार्थं सामान्यमुपेक्ष्य तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यस्य सामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरग्रन्थावतारणोपयुक्तमिति बोध्यम्। मूले—**समानानामिति**। तथा च प्रकृते **सामान्य**पदं यौगिकमेव, न तु पारिभाषिकमिति भावः। **परिग्रह इति**। यद्यपि समवायेन तद्घटाधिकरणं कपालमेवेति मूले **'कपालादीनाम्'** इत्यसङ्गतं, तथाऽपि **'तद्घटादिमताम्'**-इति पूर्ववाक्यस्थादिपदेन पटादेरपि परिग्रहात्तदनुरोधेन **'यत्रैको घटः'**इति तत्पूर्ववाक्यस्थघटपदस्याऽपि पटाद्युपलक्षकत्वेन **आदि**पदेन तन्त्वादिसंग्रहसम्भवान्नासङ्गतिः। **'कालादि'**इत्यादिना विषयतया धूमत्वादिमतां ज्ञानादीनां परिग्रहः। अव्यवहितपूर्वोक्तयुक्त्यैवोत्तरत्र आपादनीयतया **किन्त्वि**त्यसङ्गतमतस्तस्यैवं चेत्यर्थकतामाह **एवञ्चेत्यर्थ इति**। यद्यप्यत्रैतद्घटवान् कपाल इति प्रत्यक्षे परम्परासम्बन्धेन कपालांशे घटत्वस्याऽपि प्रकारता कल्पयितुं शक्यते, तन्नाशानन्तरं कपालादिप्रत्यक्षस्यैव तत्कल्पकस्य सत्त्वात्। न चैवमपि तादृशशाब्दादिस्थले का गतिरिति वाच्यम्। तत्राऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया मतुबर्थसम्बन्धे निरूपितत्वसम्बन्धेन घटस्येव तद्विशेषणतापन्नघटत्वस्याऽपि अन्वयसम्भवात्, समवायसंयोगयोरिव स्वाश्रयाश्रयत्वस्याऽपि मतुपा बोधयितुं शक्यत्वाच्च, तथाऽपि यत्र तद्व्यक्तिमानित्याकारकशाब्दादिज्ञानं, तत्र घटत्वस्य कथञ्चित्प्रकारत्वासम्भवेन अनुपपत्तिर्द्रष्टव्या। **कुतो न जन्यत इतीति**। अत्र यद्यपि परदिनेऽयं घट इति ज्ञानं यदि

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

प्रत्यासत्तिः, न तु सामान्यमित्याह—आसत्तिरिति । आसत्तिः—**प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथा च 'सामान्यलक्षणः' इत्यत्र 'लक्षण'शब्दस्य विषयोऽर्थः, तस्मात् सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनाऽपि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते, तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यादत आह—**तदिति । **अस्याऽर्थः-यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं, तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञान-**

दिनकरी ।

कीभूतलौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणत्वविवक्षणेन कालान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसङ्गस्याऽभावादिति । तस्मात् पूर्वोक्तदोष एवाऽत्र कल्पे बोध्यः । न च तत्र स्वसमवायिसमवायादिसम्बन्धेन घटत्वादेरेवाऽऽसत्तितया पूर्वोक्तदोषोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ यदि न ज्ञातं, किं तु तदा तद्घट एव समवायादिना ज्ञातः, तदुत्तरमपि तद्घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या उपपादनासम्भवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकतया गौरवं, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् । **तस्मात् सामान्यविषयकं ज्ञानमिति** । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा सामान्यविषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति यावत् । तथा चाऽत्र कल्पे इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्व—प्रकारकत्व—तदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादेयानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एतन्मते

रामरुद्री ।

स्मरणादिरूपं, तदा तदिन्द्रियजन्यत्वाभावादेव नाऽऽपत्तिः; यदि चाक्षुषं, तदा चक्षुःसंयोगावश्यकतेति नाऽऽपत्तिसम्भवः, तथाऽपि अलौकिकचाक्षुषमादाय आपत्तिर्बोध्या । **विशेषणत्वविवक्षणेनेति** । विशेष्यतासमानकालीनतद्विशेष्यताव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा यत्र धूमे चक्षुःसंयोगे सत्यपि धूमस्मरणमूलकं धूमकालीनो घट इति धूमांशे अलौकिकचाक्षुषं, तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा सकलधूमविषयकचाक्षुषापत्तिरिति भावः । ननु तद्घटवान् तद्व्यक्तिमान्वा कपाल इति ज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वेऽपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्वरसात्सामान्यप्रत्यासत्तित्वपक्षे तत्पुरुषीयत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह—**एवमिति** । **पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या**—समवायेन । **इन्द्रियसम्बद्धेति** । नन्वेतत्कल्पे सामान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि न दोषः, इन्द्रियसम्बन्धाभावदशायां सामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानोत्पादस्य मूलकृतैव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह—**यद्वेति** । एतत्कल्पे लाघवान्तरमपि प्रदर्शयति-**तथा चेति । कल्पनेन चेति** । **'च-'** कारेण पूर्वोपदर्शितविशेषणत्रयघटितत्वेन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुच्चयः । यद्यपि **सामान्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो** ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वपक्षेऽप्यविशिष्ट एव, तथाऽपि त्रितयघटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्त्तनमिति ध्येयम् । **निर्विकल्पकस्मरणसाधारणत्वं**—ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वम् । इदं च सामान्यज्ञानमात्रशब्दार्थे सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितम् ।

स्य सामग्र्यपेक्षिता, सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं, तेनाऽन्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जन्यते ॥ ६४ ॥

इति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

च निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्यासत्तिः, तथा च घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं, घटत्वज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं, स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वं च कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः, स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेकः सम्बन्धः, चक्षुःसंयोगादिशून्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाण-'तदिन्द्रियज-' इत्यादिनैव वारणादिति ध्येयम् । अणुत्वज्ञानमात्रेणैव सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह-**बहिरिति** । 'आलोकसंयोगादिकं' इत्यादिना दोषाभावपरिग्रहः । **न जन्यत इति** । अयमाशयः,-यदा घटचक्षुःसन्निकर्षादिघटिता चाक्षुषादिसामग्री, तदुत्तरक्षणे घट इति चाक्षुषं, सैव सामान्यलक्षणा, तयोत्तरक्षणे सकलघटविषयकं ज्ञानं जन्यत इति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्प्यते, तत्र च मानाभावः, यदैव घट इति चाक्षुषमुत्पद्यते, तदैव सन्निकृष्टघटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युपगमात् , तथा च सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वमिति फलितम् । तथा च चक्षुःसन्निकर्षादिशून्यकाले व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुषं सामान्यलक्षणया ज्ञानमिति ॥ ६४ ॥ इति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

रामरुद्री ।

निर्गलितकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मसम्बन्धानेतन्मतानुसारेण दर्शयति **तथा चेति** । सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतया भानोपपत्तये घटत्वप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया उपादानम् । न चैवमपि प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानासम्भवाद्घटत्वे सामान्यप्रत्यासत्त्यभावात् कथं घटत्वस्य स्मरणादिना सामान्यज्ञानेन जन्ये प्रत्यक्षे भानमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेस्तत्र सत्त्वात् । **स्वप्रकारीभूतेति** । एतच्चाऽऽपाततः, तथा सति घटत्वसामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षे निखिलघटादिभाननियमानुपपत्तेः, किंत्वलौकिकविषयतैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः, सन्निकृष्टघटांशे च विषयताद्वयमुपगम्यते, प्रयोजकसत्त्वादिति मन्तव्यम् । ननु सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणभावे लाघवसत्त्वेऽपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रति तदिन्द्रियजन्यतद्धर्मप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्य नानाकारणघटितगुरुभूतसामग्र्याः तत्सहकारित्वं कल्पनीयमितीन्द्रियभेदेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे गुरुतरसामग्रीकारणताकल्पनस्याऽऽवश्यकतया नैतन्मते लाघववार्ताऽपि । न च प्राचीनमते पुरुषभेदेन अनन्तकार्यकारणभावः कल्पनीयः, नवीनमते तदभावाल्लाघवमिति वाच्यम् । एतन्मतेऽपि सामग्र्यास्तत्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेन लौकिकसम्बन्धेन तत्पुरुषीयचाक्षुषं प्रति तेन सम्बन्धेन तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्याः कारणताकल्पनस्याऽऽवश्यकतया तादृशलाघवस्याऽप्यभावात् , अन्यथा पुरुषान्तरीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीतः पुरुषान्तरस्य निमीलितनयनस्याऽपि सामान्यज्ञानवतः सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिरित्याशङ्कामाशयवर्णनेन निराकरोति-**अयमाशय इति । चाक्षुषादिसामग्रीति** । विशिष्टचाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थः । तेन निर्विकल्पकस्याऽपि लाभः, अन्यथा तदुत्तरक्षणे घट इति विशिष्टचाक्षुषानुपपत्तेरिति ध्येयम् । **इत्यभ्युपगमात्-** इत्यभ्युपगमसम्भवात् । इदं च मानाभावे हेतुः । **व्यापकधर्मावच्छिन्नेति** । अयं भावः—व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्ततया तत एव तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्रीविरहदशायां तत्पुरुषीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषापादनं न सम्भवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाल्लाघवमक्षतमेवेति ॥ ६४ ॥

॥ इति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा, सामान्यलक्षणाऽपि ज्ञानरूपा, तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह विषयीति। सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति। ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः। अत्राऽयमर्थः-प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति, तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां, वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च भानं कथं भवेत्? तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते। न च सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम्। प्रत्यक्षधूमे वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चाऽनुपस्थितत्वात् धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः। मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसन्देहः सम्भवति। न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम्। प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात्।

एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्? यद्यपि सामान्यलक्षणयाऽपि सौरभस्य भानं सम्भवति,

दिनकरी।

यदि ज्ञानरूपेति। अत्रत्यो 'यदि' शब्दः 'सामान्यलक्षणाऽपि' इत्युत्तरं योज्यः। सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजमाह–**अत्रेति**। **अयमर्थः**–अयमभिप्रायः। **भानं**-विषयता। **न सम्भवतीति**। प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वादिति भावः। **वह्निसम्बन्धस्य गृहीतत्वादिति**। तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयान्न तद्विशेष्यको व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः। **अनुपस्थितत्वादिति**। तथा च धर्मिज्ञानाभावान्न तद्विशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः।

ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह–**एवमित्यादिना**। **कथं स्यादिति**। चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभभानं न स्यात्, सौरभांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयाऽपि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः। सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव सम्भवति, सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात्, प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह-**यद्यपीति**। **सौरभत्वस्य भानमिति**। स्वरूप-

रामरुद्री।

'ज्ञानरूपा यदि' इत्यत्र **'यदि'**शब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न सम्भवति, ज्ञानलक्षणाया ज्ञानरूपतायाः सर्ववादिसिद्धत्वादिति भ्रमवारणायाऽऽह–**अत्रत्य इति**। वक्ष्यमाणस्य व्याख्येयग्रन्थार्थत्वाभावादाह–**अयमभिप्राय इति**।

सन्निकर्षाभावादिति। योग्यवृत्तित्वविशिष्टसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। तेन चन्दने चक्षुःसंयोगदशायां सौरभेऽपि संयुक्तसमवायस्य आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः। अथ वा सुरभि चन्दनमिति भ्रमात्मक-

तथाऽपि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं

दिनकरी ।

तः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः। **ज्ञानलक्षणया** ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याऽगृहीततया सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशेऽग्रहेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु, सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यलक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपसम्बन्धस्य सौरभत्व अभावेन सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहात् । सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वान्तरकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च । न च ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेश इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टबुद्धित्वं, ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्लृप्तेन निर्वाहः, एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं भानं, तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह-**एवमिति । ज्ञानलक्षणया**-ज्ञानलक्षणयैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन सामान्यलक्षणयाऽनुव्यवसाये धूलीपटल-

रामरुद्री ।

प्रत्यक्षाभिप्रायेण इदमुक्तमिति नाऽसङ्गतिः । ननु सुरभि चन्दनमिति प्रत्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूप-सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव सौरभभानं सम्भवतीत्याशङ्कां निराकरोति—**सौरभत्वेति** । ननु मूले **'यद्यपि—'** इत्याद्याशङ्का न सङ्गच्छते, उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानस्याऽसम्भवादतः तद्भावमाह—**सुरभीत्यादि**। अत्र च **सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारके**त्यपपाठः। ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपादयितुमशक्यत्वात्, किन्तु **सौरभत्वप्रकारकप्रत्यक्षे**त्येव पाठः। सौरभत्वप्रकारकालौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्त्यभावादिति ध्येयम् । **स्वरूपत इति** । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिना तद्भानसम्भवेऽपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणानङ्गीकारे न सम्भवतीति भावः। धर्मान्तरेत्यत्राऽन्तरपदं सम्पातायातं, सौरभत्वांशे कस्याऽपि प्रकारतयाऽभानादिति बोध्यम् । **तद्भानानिर्वाहादिति** । सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारतानिरूपितालौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेऽपि प्रत्यक्षे सन्निकृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाऽभावादिति भावः । अलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणता स्वीकार्या, सौरभत्वादेः प्रकारतया भानं तु विशेषणज्ञानरूपकारणान्तरबलादेव, उपस्थिताबाधितधर्मान्तरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इष्यत एव, प्रत्यक्षे सन्निकर्षानाश्रयस्य भानानियमोऽपि नाऽङ्गीक्रियत एव, घटादिचक्षुषे पटादेरभानं तु तद्भासककारणाभावादेव सम्भवतीत्याशयेनाऽऽह **कार्यतावच्छेदक इति** । तथाविधसम्बन्ध इत्यर्थः । **विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति** । तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानत्वेन कारणत्वमित्यभिप्रायेणेदं, तथा च कार्यतावच्छेदकधर्मभेदेन, कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेर्वा परस्याऽसिद्धिर्न सम्भवतीति भावः । न नु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्तेः कारणताऽनङ्गीकरणीया, विशेषणज्ञानकारणतायां तु युक्तिः पूर्वमुपदर्शितैवेत्यत आह **एवं यत्रेति । स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति** । तथा च तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकम् , अन्यथा घटादिविशेष्यकालौकिकभानेन घटादेर्भानस्याऽलौकिकत्वाऽपत्तिरिति भावः । **इत्यत आहेति** । इत्यभिप्रायेण ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रयो-

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥
युक्तस्य सर्वदा भानं, चिन्तासहकृतोऽपरः ।

अथाऽनुमानखण्डम् ।

व्यापारस्तु परामर्शः, करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥

ज्ञातं, तत्र धूलीपटलस्याऽनुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया ॥

॥ इति ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

योगज इति । योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः। युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्याऽपि द्वैविध्यमिति भावः॥६५॥

युक्तस्येति । युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति, द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति ॥ इति योगजप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां
सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अनुमितिं व्युत्पादयति । व्यापारस्त्विति । **अनुमायाम्-अनुमितौ व्याप्ति-**

दिनकरी ।

भानासम्भवादिति भावः ॥ ६५ ॥ इति ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

सर्वदैवेति । ध्यानाद्यभावेऽपीत्यर्थः ॥ इति योगजप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते
मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षपरिच्छेदाख्यस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

अनुमितिमिति । सङ्गतिश्चाऽत्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पश्चान्निर्दिष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति—**व्याप्ति-**

रामरुद्री ।

जनमाहेत्यर्थ इति शिवम् ॥ इति ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यां
प्रत्यक्षतरङ्गाख्यस्तृतीयस्तरङ्गः ॥

सङ्गतिश्चाऽत्रेति । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे सङ्गतिश्चेत्यर्थः । सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वम् । **सङ्गतिपदार्थे** तदन्वयो बोध्यः । अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयस्मरणानुकूलसम्बन्धो निरूपणीयनिष्ठा सङ्गतिः । तथा हि–प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा अनुमानज्ञानं मे भवत्वित्याकारिका, तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मदिष्टसाधनमित्याकारकं, तद्विषयोऽनुमानं, तत्स्मरणानुकूलसम्बन्धः अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं सङ्गतिः । अत्राऽनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं सङ्गतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन विशेषणीयम् । तेन घटादिनिरूपणानन्तरमपि सम्बन्धिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानेन तत्कार्यत्वेन अनुमानस्मरणसम्भवेऽपि न प्रत्यक्षकार्यत्वेन घटादिनिरूपित-

ज्ञानं करणं, परामर्शो व्यापारः ।

तथाहि—येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता, पश्चात् स एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति, तदनन्तरं धूमो

दिनकरी ।

ज्ञानमिति । परामर्शो व्यापार इति । ननु व्यापारत्वं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं, तच्च परामर्शे न सम्भवति, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याऽभावात्, महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदानीमभावेन व्यभिचारादतस्तदुपपादयति **तथा हीत्यादिना । पश्यतीति ।** धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसम्पत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य सम्बन्धितया ज्ञानं, तादृशधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृतावुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाऽविच्छिन्न(मूल)त्वमुक्तम् । **एवं रूपं व्या-**

रामरुद्री ।

सङ्गतित्वापत्तिः, अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानाप्रयोज्यत्वात्, प्रकृते च चक्षुरादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाणकार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितावपि परामर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमानिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । अथ दीपदानं मदीयचक्षुःसाधनं (भवितुमर्हति) 'दीपश्चक्षुरुत्तमः' इति वेदेन चक्षुःसाधनत्वेन बोधितत्वादित्यनुमानेन दीपदाने यत्र प्रवृत्तिः, तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपितमिति । न च उपजीवकत्वं कार्यतारूपमेव, न तु प्रयोज्यतारूपमिति चक्षुरादौ साक्षादनुमानजन्यत्वाभावान्नाऽनुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरण एवोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वेनोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणानुपपत्तेः । न चाऽदृष्टद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तराभिधाननियामकमिति वाच्यम् । यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिः, तत्र दर्पणेन महाचक्षुर्नाशे तज्जन्यखण्डचक्षुर्व्यक्तावदृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्याऽपि सम्भवात् । यदि च प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नाऽनुमानोपजीवकत्वं, मनःश्रवणयोरजन्यत्वात्, अनुमानं च निखिलमेव मनोरूपेन्द्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसम्भव इति विभाव्यते, तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याऽप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनाऽनुमापकतया तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याऽप्यनुपपत्तिरिति चेत् । मैवम् । न हि यत् यत्सङ्गतं भवति, तत्तदनन्तरं निरूपणीयमिति नियमः, येनाऽनुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः, किन्तु यद्यदनन्तरं निरूप्यं भवति, तत्तत्सङ्गतं भवतीत्येवं व्याप्तिः, 'नाऽसङ्गतं प्रयुञ्जीत' इत्यभियुक्तोक्तेः । एवं च कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि सङ्गतिः । अत एव चिन्तामणावनुमितिनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणमपि सङ्गच्छते । न च कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वे सङ्गतेः षोढात्वं व्याहन्यते, तथा चोक्तं—

स प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यैक्ये षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥

इति वाच्यम् । हेतुताया निरूपकतासम्बन्धेन आश्रयतासम्बन्धेन च सङ्गतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायामेवाऽन्तर्भावात् । कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतारूपत्वात् । तत्र उपोद्घातादिभिन्नः स्मरणप्रयोजकसम्बन्धः प्रसङ्गः । प्रकृतोपपादकत्वमुपोद्घातः । न चैतस्य प्रयोजकतात्मकहेतुतया गतार्थता शङ्कनीया । अनुमितिलक्षणोपोद्घातसङ्गत्या विशिष्टपरामर्शस्याऽनुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् । न हि लक्षणे विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षात्परम्परया वा कारणं, किन्तु घटकमेवेति ध्येयम् । अवसरः—अनन्तरवक्तव्यत्वं, यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनाऽनुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसम्मतत्वेन प्रथममनुमान एव जिज्ञासोदयेन अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासानिवृत्ताववसरसङ्गत्या उपमाननिरूपणमिति मन्तव्यम् । निर्वाहकैक्यम्—एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् । कार्य्यैक्यम्—एककार्यानुकूलत्वमिति

वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति, पश्चाच्च वन्हिव्याप्यधूम-वानयमिति ज्ञानं, स एव परामर्श इत्युच्यते। तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानि-त्यनुमितिर्जायते॥ इत्यनुमितिकारणनिरूपणम्॥

अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमिति-करणमिति वद-

दिनकरी।

प्तिस्मरणमिति। उद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्त्वादिति भावः। **स एव परामर्श इति।** तथा च स्मरणात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। न च तथाऽपि यत्र व्याप्तिघटकानां पदार्थानां विश्रृङ्खलोपस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं, तत्राऽपि विशेषण-मिति रीत्या परामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्। व्या-प्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या परामर्शस्यैवाऽनुमि-तिहेतुत्वादित्यभिप्रायात्। स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार, इत्यपि न। सं-स्कारसम्बन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात्। अत्र नव्याः—व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्श-त्वव्यापकतयाऽनुमितिं प्रति हेतुत्वमेव नास्ति, कुतः करणत्वम्? अन्यथा कपालादेर्घटं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतापत्तिः, तस्मादनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव कारणत्वमित्याहुः।

॥ इत्यनुमितिकारणनिरूपणम्॥

लिङ्गमनुमितिकरणमिति। अनुमितौ परामर्शमात्रं न हेतुः, अपि तु लिङ्गपरा-मर्शः। तथा च विशिष्टस्य कारणताग्रहे विशेषणस्याऽपि कारणताग्रहात् परामृश्यमान-लिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौ तत्र च व्या-

रामरुद्री।

दिक्। **सम्बन्धितयेति।** व्याप्तिसम्बन्धितयेत्यर्थः। **विशेष्ये विशेषणमितीति।** विशिष्टवैशिष्ट्या-नवगाहित्वे वन्हिव्याप्यो धूम इति ज्ञानं विनाऽपि शाब्दपरामर्शसम्भवादिति भावः। **लाघवेनेति।** व्याप्तितदभाववद्धूमवान् पर्वत इति व्याप्त्यंशे संशयाकारपरामर्शादनुमितिवारणाय धूमांशे इव व्या-प्त्यंशे निश्चयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम्। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य कारणत्वे तु कारणीभूतविशे-षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धादेव व्याप्त्यंशे संशयत्वासम्भवेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः। **संस्कारसम्बन्धेनेति।** स्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेनेत्यर्थः। स्वजन्यसंस्कार–समवायान्यतरसम्ब-न्धेन व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शहेतुत्वान्न कुत्राऽपि व्यभिचार इति भावः। **परामर्शव्यापकतयेति।** तादा-त्म्येन परामर्शस्य व्याप्यत्वं ग्राह्यम्। **कारणत्वमेव नाऽस्तीति।** नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकव्याप्य-सत्त्वे व्यापकधर्मेण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः॥ इत्यनुमितिकारणनिरूपणम्॥

परामर्शमात्रमिति। ज्ञानमात्रमित्यर्थः। 'परा'पूर्वक'मृश'धातोः ज्ञानार्थकत्वादिति भावः। **लिङ्गेति।** व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिङ्गं, विषयितासम्बन्धेन तद्विशिष्टज्ञानमेव अनुमितिहे-तुर्बोध्य इत्यर्थः। **कारणताग्रहादिति।** असति बाधके विशिष्टस्य कारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणां-शेऽपि कारणताग्रहात्, अत एव 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति' इत्यत्र तृतीयया गोविशेषणीभूतानामारुण्यादीनामपि सोमक्रयणसाधनता प्रतीयत इति मीमांसकानां सिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छत इति भावः। विनिगमनाविरहेणाऽपि लिङ्गस्य कारणता सिद्ध्यतीत्याह—**परामृश्यमाने-ति। किन्त्विति।** परामर्शस्यैव विषयविधया लिङ्गजन्यत्वसम्भवादिति भावः। **तद्व्यापारत्वास-म्भवादिति।** शाब्दादिपरामर्शस्य अतीतानागतादिलिङ्गाजन्यतया लिङ्गव्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः। **अनुमितिप्रसङ्ग इति।** पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनाऽनुमितिं प्रति हेतुताऽसम्भवेनोद्देश्यतासम्ब-न्धेनाऽनुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन लिङ्गस्य कारणतायाः स्वीकरणीयत्वादिति भावः। **अस्म**

अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि ।
अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥
व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ॥

न्ति, तत् दूषयति ज्ञायमानमिति । लिङ्गस्याऽनुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्, तदाऽनागतेन लिङ्गेन, विनष्टेन चानुमितिर्न स्यात्, अनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादिति ॥६६॥ ॥६७॥ इति ज्ञायमानलिङ्गस्याऽनुमितिहेतुत्वखण्डनम् ॥

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितौ जनकं, तच्च पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा, अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका ।

द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवाऽनुमितिरित्यन्ये ।

दिनकरी ।

पाराभावान्न परामर्शस्य करणता, अपि तु लिङ्गस्यैवेत्याशयः । लिङ्गस्य तदानीमभावादिति । न च परामर्शरूपव्यापारसम्बन्धेन तदानीं लिङ्गमस्त्येवेति वाच्यम् । अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शाजनकतया परामर्शस्य तद्व्यापारत्वासम्भवात् । इदमुपलक्षणं, लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गान्मैत्रस्याऽनुमितिप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवम्, अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवाऽतिप्रसङ्गाभावान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ इति ज्ञायमानलिङ्गस्याऽनुमितिहेतुत्वखण्डनम् ॥

तच्च—व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । ननु परस्परं व्यभिचार इत्यत आह-अनुमितिस्त्विति । कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वान्न व्यभिचारः।

पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्राऽनुमितौ नियतमिति नवीनमतमाह—द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वम्, अतो न व्यभिचार इति भावः ।

रामरुद्री ।

न्मते-परामर्शहेतुतावादिमते, सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या—एकात्मानुयोगिकसमवायसम्बन्धेन, कार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्याऽनुमित्यापत्तिरिति भावः ॥ ६५–६६–६७ ॥

॥ इति ज्ञायमानलिङ्गस्याऽनुमितिहेतुत्वखण्डनम् ॥

परस्परेति । पक्षविशेष्यकपरामर्शोत्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य तदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः ।

सर्वत्राऽनुमिताविति । प्रसिद्धसाध्यकसकलानुमितावित्यर्थः । तेन पृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारो दुर्वार इत्याशङ्कायामाह—कारणतावच्छेदकञ्चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं, तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मविशेषघटितत्वात्, तत्प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धा-

ननु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनाऽपि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं, ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं, तत्र ज्ञानद्वयादेवाऽनुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र कारणं, किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न। व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्य-

दिनकरी।

द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति तत्तद्रूपेण हेतुत्वमित्यपि केचित्। वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वम्, अत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चाऽयमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसम्मत इति ध्येयम्।

मीमांसकः शङ्कते **नन्विति** ज्ञानं विनाऽपीत्यस्याऽनुमितेर्दर्शनादित्यनेनाऽन्वयः। **ज्ञानद्वयादेव**—ज्ञानद्वयादपि। **विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति** भावप्रधानो निर्देशः। **सर्वत्र न कारणमिति**। अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति न कारणताच्छेदकमित्यर्थः। **आवश्यकत्वादिति**। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः। ननु ज्ञानद्वयस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह-**विशिष्टज्ञानेति**। **व्याप्यतावच्छेदकेति**। अयमालोको धूमो

रामरुद्री।

ननुगमाच्च, सांसर्गिकविषयतायाः विशिष्याऽनिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादनुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्घटं, तथाऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारत्वानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धानवच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तन्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्याभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना (प्रकारतानिरूपिता) ऽऽधेयत्वसम्बन्धान्यसम्बन्धानवच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छालिज्ञानत्वेनाऽनुगतकारणत्वं सम्भवति, प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वं, न विशेष्यतायामपीति सिद्धान्तादिति भावः। एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभावत्वेन अभावनिवेशे आलोकाभाववति धूमप्रकारकनिश्चयसङ्ग्रहस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशयवारणस्याऽसम्भव एव, अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदककोटावभावा निवेशनीया इत्यतोऽपि नाऽनुगतहेतुतासम्भव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति **द्विविधयोरिति**। **ताद्रूप्येणेति**। पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः। स्वमतमुपदर्शयति—**वस्तुत इति**। **अनुभवानुरोधादिति**। पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिः, न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः। स्वोक्ते प्राचां सम्मतिमाह—**अत एवेति**। **वह्निव्याप्यधूमवानिति** नवीनमताभिप्रायेणोक्तम्, प्राचीनमते तु तथा चाऽयमित्युपनयाकार इति मन्तव्यम्।

ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनाऽपि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् **'ज्ञानद्वयादेव'** इति **'एव'**कारासङ्गतिरित्यतस्तस्याऽप्यर्थकतामाह—**ज्ञानद्वयादपीति**। विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नाऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थकत्वे अग्रे अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं नाऽनुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूरणीयम्, उक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्यमतस्तद्ग्रन्थस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वं सम्पादयन्नाह-**भावप्रधानो निर्देश इति**। एतदनुरोधेन **'सर्वत्र न कारणत्वम्'** इत्यस्याऽर्थमाह—**अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीति**। **आवश्यकत्वा**दित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकतामाह—**व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि**। तथा चाऽनन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयं; नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। ननु व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये

वानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम्।

किञ्च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यतावच्छेदकी-भूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात्।

न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्। चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात्।

यदि तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मता-ज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते, तदाऽनन्तकार्यकारणभावः। मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्बन्धेनाऽनु-मितिं जनयतीति नाऽनन्तकार्यकारणभावः।

यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते-तदा कार्यकारणभावद्वयं, वह्निव्याप्यो धूम आलोकवांश्च पर्वत इति

दिनकरी।

वेति सन्देहदशायां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेऽपीत्यर्थः। **वह्निव्याप्यवानिति**। वह्न्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः। न तु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्ट-वानित्यर्थः, अत्र हेतुतावच्छेदकभाननैयत्यात्। **अनुमित्युत्पत्तेरिति**। तथा च व्या-प्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचारान्न तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः। ननु तत्र फलबलाद्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह-**लाघवाच्चेति**। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः।

नन्वस्तु तवाऽवच्छेदकलाघवं, तथाऽपि पूर्वोक्तकल्पनालाघवमेव मीमांसकानां मूल-युक्तिर्भविष्यतीत्यत आह--**किञ्चेति**।

न च गृह्यमाणेति। अत्र शानचा ग्रहस्य वर्त्तमानतयाऽभिधानान्न कालान्तरीय-तादृशग्रहमादाय दोषः।

व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनाऽन्वयि। **इत्युच्यते इति**। इत्थं च न तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यते, चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्य मैत्रस्याऽनुमित्यापत्तेरभावात्, मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः।

ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन, पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं तवाऽपीत्यत आह-**वह्निव्याप्य इति**। **अनुमितिः**

रामरुद्री।

वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शोऽपि न सम्भवत्येव, धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वादित्याशङ्कानिरासायाऽऽह—**वन्ह्यभाववदवृत्तीति**। **फलबलादिति**। अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमानसम्भवादिति भावः। **लघुत्वादिति**। उभयत्राऽपि व्यभिचारस्याऽविशिष्टतया लघुरूपे-णैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वादिति भावः।

मूलयुक्तिरिति। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतासाधकयुक्तिरित्यर्थः।

शानचेति। "लटः शतृशानचौ" इति सूत्रेण वर्तमानार्थकलस्थानिकत्वेन शतृशानचोर्विधाना-दिति भावः।

तवाऽपीति। यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेन पक्षविशेष्यक-

ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं, तत्राऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं, फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वात् ॥ इति परामर्शनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

स्यादिति । न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालि ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् । न तादृशज्ञानात् न वा धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टज्ञानकल्पने कल्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह-**इत्थं चेति** । **फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वादिति** । **फलं**-कार्यकारणभावग्रहः, तन्मुखं-तदधीनं, **गौरवं**-गौरवज्ञानमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः, तच्च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रयकत्वमेव, तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना न सम्भवतीति कार्यकारणभावनिर्णयात् पूर्वं गौरवनिर्णयाभावान्न तादृशगौरवं दूषकमिति भावः ॥

॥ इति परामर्शस्याऽनुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनम् ॥

मूले परामर्शलक्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमुपोद्घातं निरूपयन्नाह—**व्याप्यो नामेति** । **तत्रेति** । घटकत्वं सप्तम्यर्थः ।

रामरुद्री ।

व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसङ्गतं, तथाऽपि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावत्रयापत्त्या मीमांसकमते न गौरवमित्यर्थे तात्पर्यान्नाऽसङ्गतिरिति भावः । मूले-**आलोकवानिति** । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशे न तदापत्तिः, धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगन्तव्यत्वात्, तथाऽपि व्याप्यतावच्छेदकानां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । **व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति** । इदं च प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण । भट्टाचार्यमते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यम्, एकनिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोर(भेदवादिनाऽ) वच्छेद्यावच्छेदकभावस्वीकारात्, विशेष्यताप्रकारतयोर्भेदास्वीकारे रक्तदण्डवानिति बुद्धौ रक्तरूपविशेष्यकदण्डाभावनिश्चयप्रतिबद्ध्यत्वापत्तेः, दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् । वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वादाह—**गौरवज्ञानमिति** । **प्रमाणान्तरेति** । कार्यलिङ्गकानुमानातिरिक्तप्रमाणेत्यर्थः । **स्वाश्रयकत्वं**-स्वाश्रयवृत्तित्वम् । **निश्चयाधीन इति** । तादृशकारणतानिश्चये सत्येव कार्यलिङ्गेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्य निर्णयसम्भवादिति भावः । **स्वघटकीभूतेति** । गौरवघटकीभूतेत्यर्थः । **न तादृशेति** । स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भव इति भावः ॥ इति परामर्शनिरूपणम् ॥

उपोद्घातमिति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसङ्गत्या परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणमिति भावः । **घटकत्वमिति** । स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तद्घटकत्वं, व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाविवक्षणे वन्हिमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते, साध्यवत्त्वाव-

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

व्याप्यो नाम ? व्याप्त्याश्रयः, तत्र व्याप्तिः केत्यत आह व्याप्तिरिति । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः, साध्यवान् महानसादिः, तदन्यो जलह्रदादिः, तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिंस्तप्तायःपिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नाऽतिव्याप्तिः ।

अत्र येन सम्बन्धेन साध्यं, तेन सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः, अन्यथा समवायसम्बन्धेन वह्निमान् वह्नेरवयवः, तदन्यो महानसादिः, तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् (१) ।

दिनकरी ।

अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केन चित्सम्बन्धेन साध्यवत्त्व-

रामरुद्री ।

च्छिन्नभेदस्य संयोगेन साध्यवति पर्वतादावसम्भवादित्यतस्तद्ग्रन्थभावमाह–येन केन चिदिति ।

---

(१) अथेदं न सम्भवति । लक्षणे साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव निवेशेन तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्याऽपि तद्घटकतया तथाविधसंयोगादिना साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनैवाऽव्याप्तिविरहादिति चेन्न । धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, कालिकेन धूमवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्वात्, अतः साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वं निवेशनीयम् , एवं सति संयोगेन साध्यवदन्यायोगोलकनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव हेतावसत्त्वान्नाऽतिव्याप्तिः, अव्याप्तिश्च निरुक्तस्थले, तत्र समवायेन साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव हेतावसत्त्वादिति नाऽसङ्गतिः । न च कोऽसौ साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावः ? यदि साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तदा धूमवदन्यवृत्तित्व–जलत्वोभयाभावस्याऽपि तथात्वेन तस्यैव वह्नौ सत्त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, यदि च साध्यवदन्यनिरूपितत्व–वृत्तितात्व–धर्मद्वयमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तथाऽपि धूमवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावमादाय पुनस्तत्रैवाऽतिव्याप्तिः, यदि च साध्यवद्भेदनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदता, तदनिरूपिका अथ चैतादृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका याऽधिकरणनिष्ठा निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नाऽवच्छेदकता, तद्भिन्ना सती वृत्तित्वत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छदकता तदनिरूपिका, अथ चैत-दृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता, तन्निरूपकोऽभावः स इत्युच्यते, तथाऽपि ह्रदवृत्तित्वविशिष्टधूमवद्भेदवन्निरूपितवृत्तित्वाभावमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिः स्थिरैव, अतः प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती भेदत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना या अवच्छेदकता तदनिरूपिका अथ चैतादृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका या भेदनिष्ठावच्छेदकता, तद्भिन्ना सती अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका अथ चैतादृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका या अधिकरणनिष्ठाऽवच्छेदकता, तद्भिन्ना सती वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकता भिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपिका अथ चैतादृशावच्छेदकताद्वयनिरूपिका या वृत्तित्वनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकोऽभाव एव वाच्यः । अत्र ह्रदवृत्तित्वविशिष्टधूमवद्भेदवन्निरूपितवृत्तित्वाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमानिरूपकान्तप्रवेशः । धूमवद्भेदवज्जलह्रदादिवृत्तित्वाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयानिरूपकान्तप्रवेशः । धूमवदन्यवृत्तित्वजलत्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय तृतीयानिरूपकान्तप्रवेशः । अत्र च तद्व्यक्तेः स्वरूपतो भानमते तद्व्यक्तिपदेन वह्निमद्भेदमुपादाय तद्व्य-

साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः, तेन यत्किञ्चिद्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेपि न क्षतिः (१)।

क्तिमन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य वन्हौ सत्त्वेन धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमनिरूपकान्तम्। तत्राऽपि तद्व्यक्तेर्भेदस्वरूपत्वेन भेदत्ववत्तद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वाभावमादाय तथैवाऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमनिरूपकताघटकसाध्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वमुपात्तम्। वह्निमान् जलादित्यादिविरुद्धव्यभिचारिणि तद्व्यक्तिपदेन साध्यतावच्छेदकसंसर्गमादाय प्रतियोगित्वसम्बन्धेन वह्निविशिष्टतद्व्यक्तिमद्वृत्तित्वाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय भेदत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्याऽपि निवेशः। तद्व्यक्तिपदेन जलह्रदादिकमादायतद्व्यक्तिवृत्तित्वं नाऽस्तीत्यभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयनिरूपकान्तप्रवेशः। तत्राऽपि अधिकरणत्ववत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वं नाऽस्तीत्यभावमादाय पुनस्तथैवाऽतिव्याप्तिवारणाय तद्घटकभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वप्रवेशः। अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य चाऽखण्डाभावघटकतयैव सार्थक्यं बोध्यम्। अनुपादेयमेव वा तत्, प्रयोजनविरहात्। मीनशैवालादिनिष्ठवृत्तित्वमेव तद्व्यक्तिपदेनोपादाय तद्व्यक्तिर्नाऽस्तीत्यभावस्य हेतौ सत्त्वादतिप्रसङ्गवारणाय तृतीयनिरूपकान्तप्रवेशः। तत्राऽपि वृत्तितात्ववत्तद्व्यक्त्यभावमादायाऽतिप्रसङ्गवारणायाऽधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वप्रवेशः। तद्व्यक्तिपदेन धूमनिष्ठप्रतियोगित्वमादाय धूमवद्भिन्ननिरूपिततद्व्यक्त्यभावमादाय पुनरतिव्याप्त्यापत्तिः, धूमाभावस्याऽपि धूमवद्भिन्नत्वात्, अतो वृत्तितात्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वनिवेशनमिति। एवं च धूमवान् वन्हेरित्यादावेवाऽतिव्याप्तिः, कालिकेन धूमवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वात्। न तु वन्हिमान् धूमादित्यत्राऽव्याप्तिः, तत्र संयोगेन साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव हेतौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्, तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रदर्शनपरोऽयं ग्रन्थोऽसङ्गत इति वाच्यम्। एतादृशवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशेऽपि तद्व्यक्तिपदेन ह्रदादिकमादाय धूमवदन्यतद्व्यक्तिवृत्तित्वाभावमादाय धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात्। किन्तु साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावकूटवत्त्वमेव तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो वाच्यः। एवं सति धूमवद्भेदवज्जलह्रदादिवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वेऽपि तादृशकूटान्तर्गतस्य धूमवदन्यवृत्तित्वं नाऽस्तीत्याकारकाभावस्यैव तत्राऽसत्त्वान्नाऽतिव्याप्तिः। अव्याप्तिश्च वह्निमान् धूमादित्यादौ, तादृशकूटान्तर्गतस्य समवायेन वह्निमदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव हेतावसत्त्वादिति नाऽव्याप्तिप्रदर्शनपरग्रन्थासङ्गतिरिति सङ्क्षेपः।

(१) अथ किमिदं साध्यवदन्यत्वं नाम? यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं, तदा साध्यवत्त्वस्य साध्यस्वरूपतया तद्वह्निमदन्यमहानसादिवृत्तित्वस्यैव धूमे सत्त्वादव्याप्तिप्रसङ्गः। यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं, तथाऽपि तद्वह्निमद्भेदस्य वारणासम्भवः। यदि साध्यतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं, तदा प्रमेयाश्रयवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः। यदि च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्त्यवच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं तत्, वृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। अत्र महानसीयवह्नेः प्रतियोगितया साध्यतास्थले तद्व्यक्तित्वस्य हेतुतायां प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निमदन्यमहानसीयवन्ह्यभाववृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वादव्याप्तिवारणाय प्रथमपर्याप्तिनिवेशः। महानसीयवह्निमद्भेदादिकमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयपर्याप्तिनिवेश इत्युच्यते, तदाऽपि अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्य पर्याप्त्यनभ्युपगमे वह्निमान्

धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः, किञ्चाऽवच्छेदकतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वानभ्युपगमे प्रमेयाश्रयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । तत्र साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकस्य तादृशप्रमेयगतसमुदायत्वस्यैव वाच्यतया यावत्प्रमेयाश्रयवान्नेत्याकारकतादृशाभावस्याऽलीकत्वेन लक्षणाघटकत्वात्, अन्यभेदानाञ्च निरुक्तरूपवृत्त्यवच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वविरहेणैव लक्षणाघटकत्वात्साध्यवद्भेदस्यैवाऽप्रसिद्धेरिति चेदुच्यते । साध्यताविशिष्टावच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताकभेद एव साध्यवद्भेदः । साध्यताविशिष्टत्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकताविशिष्टान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वसामानाधिकरण्य-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वमपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकतावैशिष्ट्यं च प्रतियोगितायां स्वनिरूपितत्व-स्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । तत्र चतुष्टयसम्बन्धमध्ये स्वरूपतो घटत्वविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां तज्ज्ञानत्वहेतौ स्वरूपतःघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकताकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदमादायाऽव्याप्तिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः । तत्रैव घटत्वत्वेन घटत्वविशिष्टवद्भेदमादायाऽव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकतानवच्छिन्नत्वप्रवेशः । घटत्वत्वेन घटत्वविशिष्टस्य विषयितया साध्यतायां तज्ज्ञानत्वादित्यादौ स्वरूपतोघटत्वविशिष्टवद्भेदवारणाय स्ववृत्तित्वप्रवेशः । वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयितया वह्नित्वविशिष्टवदन्यत्वमादायाऽव्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशः । न च तथाऽपि विषयित्वसमवायान्यतरसम्बन्धेन रूपत्वविशिष्टस्य समवायेन साध्यतायां आत्मघटान्यतरत्वादिहेतौ विषयितया रूपत्वविशिष्टवद्भेदं घटे, समवायेन रूपत्वविशिष्टवद्भेदं चाऽऽत्मनि समादायाऽव्याप्तिः । यदि च स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वमेव स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वपदार्थः, वह्निमान् धूमादित्यादौ तद्वन्ह्यनुयोगिकसमवायेन वह्नित्वविशिष्टवद्भेदवारणाय संसर्गकोटावितरवारकपर्याप्तिनिवेशः प्रथमः, द्वितीयस्त्वेतदव्याप्तिवारणायैवेति विभाव्यते, तदाऽपि अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्य पर्याप्त्यनभ्युपगमे शुद्धसमवायादेः साध्यतावच्छेदकताघटकतास्थले तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेरिति वाच्यम् । स्वावच्छदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वपदेन स्वानवच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्व-स्ववृत्तित्वोभयस्यैव विवक्षितत्वात् । स्ववृत्तित्वमपि स्वानवच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् । एवं अवच्छेदकत्ववैशिष्ट्यघटकसंसर्गद्वये वह्निमत्पर्वतभेदमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय स्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमुपात्तम् । तद्व्यक्तेः स्वरूपतोभानमते तद्व्यक्तिपदेन घटादिभेदमादायाऽव्याप्तिवारणाय स्वनिरूपितत्वं निवेशितमिति विभावनीयम् । अथैवमपि समवायेन वह्निमद्भेदवारणासम्भव इति चेन्न । साध्यताविशिष्टेत्यादिनिरुक्तानुगमघटकीभूतसाध्यतावैशिष्ट्यस्य तादृशयथोक्तसम्बन्धेन स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन च विवक्षणीयत्वात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि पूर्ववदेव बोध्यम् । नाऽतः समवायेन वह्निमद्भेदमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयितासमवायान्यतरसम्बन्धेन रूपस्य साध्यतायां समवायेन रूपवद्भेदं चाऽऽदायाऽव्याप्तिः । पर्याप्तिनिवेशस्तु न सम्भवति, अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्य पर्याप्त्यनभ्युपगमे वह्निमान् धूमादित्यादौ निरुक्तरीत्याऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति विभावनीयम् ।

येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यं,तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः।

साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नाऽतिव्याप्तिः ।

अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादावृत्तित्वं नाऽस्ति, तथाऽपि

दिनकरी ।

विवक्षणाभिप्रायेण । यदि च **सम्बन्धसामान्येन** साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते, तदा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या ।

अवृत्तित्वं नाऽस्तीति । विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । **फलि-**

रामरुद्री ।

यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेति तदर्थः। तथा च समवायेन वन्हिमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वान्नाऽव्याप्त्यसङ्गतिरिति भावः। यद्यपि विषयतादिकृतविशेषणतादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदन्यस्मिन् हेतोर्वृत्त्या सर्वत्राऽसम्भव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोऽसङ्गतं, तथाऽपि अयं(१) (२)सविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान् (३) तद्घटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तद्रसादित्यादौ लक्षणसम्भवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम्। ननु सम्बन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्षणीयमतो नाऽव्याप्तिरित्यत आह—**यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति** । धूमशून्यायोगोलकादेरपि सम्बन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमासमानकालीनपदार्थस्यैव धूमवदन्यत्वात् वह्न्यधिकरणस्य धूमासमानकालीनस्याऽप्रसिद्धेरिति भावः। यदि च धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेव, तत्र हेतुतावच्छेदकसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नाऽतिव्याप्तिरिति विभाव्यते, तदा तदभिप्रायेणैवाऽऽदिपदेन वह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेतोरुपसङ्ग्रह इति मन्तव्यम्।

मूले-**साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति** । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवानित्यर्थः। यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यवत्त्वरूपतया तत्तद्व्यक्तिमद्भेदस्य महानसीयवह्निमद्भेदस्य च वारणासम्भवात्। इदं च गुरुधर्मस्याऽपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभिप्रायेण, तेन द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताया गुरुधर्मस्याऽनवच्छेदकतामतेऽप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम्।

एवं साध्यव**दन्यवृत्तित्वत्वाच्छिन्ने**ति मूलस्यापि तादृशवृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः। अन्यथा वह्निमदन्यह्रदवृत्तित्वाभावस्य वारणानुपपत्तेः, एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव, न तु साध्यवदन्यनिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वम्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तदप्रसिद्धेः, तादृशाधेयतानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकमित्यत्राऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवाऽर्थ इति ध्येयम्।

---

(१) 'इदम्' इत्यपि पाठः।

(२) 'घटभिन्नसंयोगसंयुक्तसमवेतसविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्' इत्येव पाठः। स च प्रामादिक एव।

(३) तथा च सविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूपाधिकरणताया ज्ञानेऽसम्भव इति भावः। विशिष्टाधिकरणताया अतिरिक्तत्वात्। महाकालाद्यनुयोगिककालिकसम्बन्धेन महाकालस्यैव तत्र साध्यवत्त्वेन तद्भिन्ने तद्घटे हेतोर्वृत्तेरत्राऽपि लक्षणं नैव घटत इत्यतः स्थलान्तरमाह। तद्घटभिन्नान्यत्वेति इत्यवधेयम्।

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

हेतुतावच्छेदकरूपेणाऽवृत्तित्वं वाच्यं, हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥ इति व्याप्तिनिरूपणे पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

ननु ,केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याऽप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः, किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह-अथ वेति । हेतुमति निष्ठा-वृत्तिर्यस्य स तथा विरहः-अभावः,तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।

दिनकरी ।

तोऽर्थ इति । तथा च तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥

इति व्याप्तिनिरूपणे पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

'अथ वा-' इत्यादिलक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह-**नन्विति** । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षतात्मक (१)(साध्य) संशयाभावान्नैवाऽनुमितिः, तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—**किञ्चेति** । **'इत्यादौ'** इत्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणवान् घटादित्यादेः संग्रहः । ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थः, तथा च नेयमव्याप्तिरिति चेन्न । वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वन्हिमदन्योन्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेनाऽवृत्तित्वस्याऽवश्यं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादावव्याप्तेः, जात्यभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । न च सत्तावान् जातेरित्यादौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणं,सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ तु साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याऽप्यव्याप्तिः, तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंयोगेन, घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकविषयितया वृत्तेरप्रसिद्धेः।

रामरुद्री ।

विशिष्टाधेयताया इति । यद्यपि विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वादित्येव वक्तव्यम् । तच्च मूले उक्तमेव, तथाऽपि विशिष्टस्याऽतिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टनिष्ठाधेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्याप्ताधेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैव तदुक्तमिति बोध्यम् ।

॥ इति व्याप्तिनिरूपणे पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

केवलान्वयित्वेति । भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयकाल इत्यर्थः । **पक्षताघटके**त्यपपाठः । साध्यसन्देहस्यैव पक्षतात्वात् , सिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः सन्देहाघटितत्वाच्च, किन्तु **पक्षतात्मके**त्येव पाठः, तथा च वाच्यो न वेति संशयाभावादेव नाऽनुमितिरिति भावः । वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वोपगमात् मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकाराद्द्वितीयदूषणाभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः । **न च सत्तावानित्यादि** । साध्यसाधन-

(१) 'पक्षताघटक'इत्यपि पाठः ।

अत्र यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं (१) तत्तद्वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः । न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्वह्न्यादेरप्युभयाभावसत्त्वात्, एकसत्त्वेऽपि द्वयं नाऽस्तीति प्रतीतेः । गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च ।

दिनकरी ।

नन्वतिरिक्तोभयाभावे मानाभाव इत्यत आह-**एकसत्त्वेऽपीति** । इदमुपलक्षणं, विशिष्टाभावमादायाऽव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाऽभावविशेषणान्नाऽव्याप्तिरत आह—**गुणवानिति** । अत्र हेतोरेकव्यक्तिकतया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि न निस्तार इति भावः । एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वादसम्भवाभावादाह—**अव्याप्तिश्चेति** ।

रामरुद्री ।

भेदेन व्याप्तिभेदस्याऽऽवश्यकतया शब्दैक्यस्याऽनुपादेयत्वादिति भावः ।

अतिरिक्तोभयाभाव इति । प्रत्येकाभावातिरिक्तोभयाभाव इत्यर्थः । तथा च वह्निसत्त्वेऽपि वह्निघटोभयन्नास्तीति प्रतीत्या नाभावद्वयं तादृशप्रतीति विषयः । अपि त्वतिरिक्ताभाव एवेति भवत्येवाव्याप्तिरिति भावः । **विशिष्टाभावमिति** । महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यभावमित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यत्रैव तत्तद्व्यक्तिभेदमादायाऽव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरेऽव्याप्तिप्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्कां निरस्यन्नाह-**अत्रेति** । अथ प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाऽव्याप्तिपरिहारः, हेत्वधिकरणपर्वतादौ महानसीयवन्ह्यभावादिसत्त्वेन तत्प्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्य वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वात् । न चानऽवच्छेदकत्वमवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम्, अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन्, न तु प्रत्येकमतो नाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकावृत्तेरुभयवृत्तित्वासम्भवेनोभयोरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्य तथात्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च प्रत्येकमवच्छेदकतासत्त्वेऽप्यवच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकमुभयभेदवत्पर्याप्तिसम्बन्धेनाऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वह्नित्वे अक्षत एवेति वाच्यम् । तथा सति महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं महानसीयत्व-वह्नि-

---

(१) अथेदं विचारणीयम् । तत्तद्वन्ह्यभावस्य लक्षणघटकत्वे तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्व-वह्नित्वयोर्विद्यमानत्वेन वह्नित्वस्याऽपि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाऽग्रे विवक्षणीयेन साध्यतावच्छेदके तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनाऽप्युक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमेवेति । न च साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपे हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशान्नैष दोष इति वाच्यम् । एवं सति धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः, साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदके धूमत्वगतैकत्वे तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूत-घटत्व-पटत्व-धूमत्वादिगतसमुदायत्वभिन्नत्वस्य सत्त्वादिति चेन्मैवम् । हेतुसमानाधिकरणाभावविशिष्टान्यत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकगतरूपे निवेशनीयत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति ।

अथाऽत्र सर्वत्रैव घटघटान्यप्रमेयोभयाभावमादायाऽसम्भवसम्भवेऽव्याप्तिदानमनुचितमिति चेन्न । महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमान्नाऽस्तीत्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्योपादेयतया तादृशाभावसङ्ग्रहासम्भवात् ।

तथाऽपि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् ।

ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् (१) पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयः, तासां च शुक्लत्वादिस्वरूपाणां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न ।

तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् , न

दिनकरी ।

इति वाच्यमिति । गुणत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः ।

परम्परया-स्वाश्रयसमवायेन । तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य जा-

रामरुद्री ।

त्वयोः सत्त्वेनाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति चेन्नैवम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमित्यस्य विवक्षितत्वात् , वन्हिमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वादेर्निरवच्छिन्नैव यद्यपि साध्यतावच्छेदकता, तथाऽपि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वह्नित्वनिष्ठं तद्व्यक्तित्वं, तच्च न महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं, व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्याऽनवच्छेदकत्वात् , अन्यथाऽऽकाशाविति प्रयोगापत्तेः । न चैवं घटपटावित्यादौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटपटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन भानमिति वाच्यम् । एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्थल एव द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात् , अत्र तु महानसीयत्ववह्नित्वोभयत्वमेवेति नाऽव्याप्तिः, न वा महानसीयवन्हिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसन्धेयम् । परे तु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया, महानसीयवन्ह्यभावादिप्रतियोगिताया वह्नित्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतया लक्षणाघटकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वात् , व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये तदितरेति । सद्धेतौ तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धये च साध्यतावच्छेदकेति । न चैवमपि महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नाऽस्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाय तद्वारणमशक्यमेव, यदि च प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वविशेषणमुपादीयते,, तदा तद्वह्नित्वेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेकतादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदककस्थलीयलक्षण एव प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । न चैवमपि वह्नित्वत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेकताकस्थलीयसद्धेतौ तद्वह्निवृत्तित्वविशिष्टवह्नित्ववान्नाऽस्तीतिप्रतीतिविषयभावमादायाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदककस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याऽप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता, तादृशसद्धेतुस्थले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्ध्योक्तविशेषणोपादानासम्भवः, तादृशस्थले तद्विशेषणानुपादाने च प्रमेयवद्घटाद्यभावमादायाऽव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न । दण्ड्यादिसाध्यके परम्परया दण्डत्वस्येवाऽत्राऽपि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वदन्ति ।

ननु परम्परया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेऽपि साक्षात्सम्बन्धेन तादृशजातित्वविशिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकं न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह—**तथा चेति** । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववतो

---

(१) जातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्युक्तौ सत्त्वगुणत्वादिरूपजातीनामेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्रूपत्वव्याप्येत्युपात्तम् । तद्व्यक्तित्वादिहेतुकस्थले तद्व्यक्तिवृत्तिनीलरूपादिगतनीलत्वादेरेवाऽनवच्छेदकत्वसम्भवात्पृथिवीत्वपर्यन्तानुधावनमिति मन्तव्यम् ।

हि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वाऽपि पृथिव्यामस्ति, रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः ।

साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति ।

दिनकरी ।

तित्वे सत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः । तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः–उक्तपरम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाऽभावः । 'नाऽस्ति'इत्यत्र पृथिव्यामित्यनुषज्यते ।

मतान्तरमाह-**साध्यादीति** । 'आदि'ना साधनादि (१)परिग्रहः । **व्याप्तेर्भेदादिति** । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या निर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं, कारणतावच्छेदकगौरवात् । न च पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवाऽनुमितिः स्यात् , न तु जातिमत्त्वानित्याकारिकेति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिहेतुके जाति मानित्येवाऽनुमित्याकारः(२), जातिमत्त्वानित्याकारस्तु तद्व्यक्तित्वहेतुक इत्यदोषादित्यपि 'वदन्ति'इत्यनेनाऽस्वरसः सूचितः ।

रामरुद्री ।

नादेः समवायेनाऽभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेनाऽव्याप्त्यापत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकेऽक्षतत्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः ।

ननु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः, उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसम्भवादित्यत आह—**व्याप्तिज्ञानस्येति** । अयं भावः, कदा चिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका, कदा चिच्च तादृशजातिमत्त्वानित्याकारिकाऽनुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं, तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न सम्भवतीति यदा तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानं, तदा तादृशानुमितौ परम्परयाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणं, यदा तु तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं, तदा तादृशानुमितौ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वज्ञानं कारणमिति व्याप्तिज्ञानकारणताभेद एव पर्यवसानं, एवञ्च मूले **'साध्यसाधनभेदेन'**इत्यस्य साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवाऽर्थ इति ध्येयम्। **जातिमानित्येवेति** । वह्निमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानं, तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया भाननियमादिति भावः। इष्टापत्त्या समाधत्ते—**पृथिवीत्वादीति** । न न्वेवं रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वानित्याकारानुमितेः तन्मतेऽपलापापत्तिरित्यत आह—**जातिमत्वानिति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेति** । नीलघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वे त्तद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ बाधितत्वादिति भावः ।

ननु मूले द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राऽव्याप्त्यभिधानमसङ्गतं, समवायस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे तेन सम्बन्धेन सत्ताऽभिन्नविशिष्टसत्तायाः साध्याभाववति गुणे सत्त्वेन व्यभिचारितयाऽलक्ष्यत्वात् । यदि च विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः, तेन च गुणावृत्तित्वं तस्या इति लक्ष्यत्वम् । न चैवं तेन सम्बन्धेन सत्तामात्रस्यैव हेतुताऽस्तु, तेन सम्बन्धेन विशिष्टसत्त्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगित्वस्य विशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते, तदा

---

(१) अत्राऽप्यादिना साध्यतावच्छेदक-साधनतावच्छेदकसम्बन्धयोरपि परिग्रहो बोध्यः।

(२) साध्यतावच्छेदकधर्मिकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादित्यर्थः । तेन साध्यवदन्यावृत्तित्वादिरूपव्याप्तिज्ञानात्पृथिवीत्वादिहेतुकतादृशानुमित्यभ्युपगमेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् ।

हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्। तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाऽव्याप्तिः(१)।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यं, तेन समवायेन धूमाधि-

दिनकरी।

शुद्धसत्ताधिकरणेति। न च विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे कथं तेन सम्बन्धेन सत्ताधिकरणं गुणः? समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये वि-

रामरुद्री।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवाऽव्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेदकधर्मनिवेशो विफल इत्याशङ्क्य समवाय एव हेतुताया अवच्छेदकसम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं न अलक्ष्यताप्रयोजको व्यभिचारः, किन्तु साध्याभाववन्निरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव तथा, तथा च न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वस्येति समाधत्ते-**न चेत्यादिना। नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टेति।** हेतुतावच्छे-

---

(१) अथैवमपि हेतुतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरणत्वस्य गुणादौ सत्त्वाद्द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राऽव्याप्तिः स्थिरैव। न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणमित्यनेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणत्ववतो विवक्षिततया नैष दोष इति वाच्यम्। एवमपि तत्रैव हेतुतावच्छेदकीभूतगुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्य-सत्तात्वोभयघटक-सत्तात्व-मात्रमादायाऽव्याप्तितादवस्थ्यात्। न च हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूप-वृत्तिनिरूपकताकाधिकरणतावदेव तदर्थः। वृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन। तत्र द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राऽव्याप्तिवारणाय प्रथमपर्याप्तिनिवेशः। वन्ह्यभावत्वस्य साध्यतायां प्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निहेतुकस्थले प्रतियोगितासम्बन्धेन महानसीयत्व-वह्नित्व-धर्मद्वयावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावन्महानसीयवन्ह्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय द्वितीयपर्याप्तिनिवेश इति वाच्यम्। अव्यासज्यवृत्तिधर्मस्य पर्याप्त्यनभ्युपगमे वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशपर्याप्त्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः। न च हेतुताविशिष्टत्वमेव तादृशाधेयतायां देयम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन। स्ववृत्तित्वमपि स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन। तत्र वन्ह्यभावत्वसाध्यक-प्रतियोगितया वह्नि-हेतुकस्थले प्रागुक्तदिशाऽव्याप्तिवारणाय प्रथमसम्बन्धप्रवेशः। द्वितीयसम्बन्धप्रवेशस्तु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्रैवाऽव्याप्तिवारणायेति वाच्यम्। एवमपि सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावेन वह्निमान् धूमादित्यत्र तादृशाधेयत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः। तत्र तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाधेयताया एव ग्राह्यत्वेन तत्र निरुक्तोभयसम्बन्धेन हेतुतावैशिष्ट्यस्याऽसत्त्वात्। न च सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानभ्युपगमे धूमवानिति प्रतीतेः को विषय इति वाच्यम्। तद्धूमवानितिप्रतीतिसिद्धायास्तत्त्व-धूमत्व-धर्मद्वयावच्छिन्नाधिकरणताया एव धूमवानिति प्रतीतिविषयत्वोपपत्तेः। न चैवं तद्धूमवानितिप्रतीतेर्धूमवानितिप्रतीतेश्चाऽविशेषापत्तिरिति वाच्यम्। तद्धूमवानितिप्रतीत्या आधेयतायां तत्त्वावच्छिन्नत्व-धूमत्वावच्छिन्नत्वयोरवगाहनेन धूमवानितिप्रतीत्या च धूमत्वावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽवगाहनेन तयोर्भेदसम्भवादिति चेन्न। यन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकं तस्यैव हेत्वधिकरणपदार्थत्वात्। न चैवमपि पर्वतादावपि नितम्बाद्यवच्छेदेन धूमाभावसत्त्वात्पर्वतादेरपि हेत्वधिकरणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। यन्निष्ठपदेन यन्निरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तिताया एव विवक्षितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

करणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाऽव्याप्तिः ।

अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ मूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाऽव्याप्तिः ।

न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तदा तथैवाऽव्याप्तिः, प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्याऽनधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्, स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति निष्कर्षः ।

प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम् । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशि-

दिनकरी ।

शिष्टसत्ताया व्यभिचारित्वात्तत्राऽव्याप्त्यभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया शुद्धसमवायसम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारित्वाभावात् । **नाऽव्याप्तिरिति** । न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्त्वादेवंविवक्षणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्, विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति ।

तथैव–तदवस्थैव । **तस्यैव वृक्ष इति** । अधिकरणभेदेनाऽभावभेदानभ्युपगमादिति भावः । **प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं** प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम् ।

विवक्षितत्वादिति । प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । नन्वेवं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यं, सत्तावान् जाते (१)रित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादव्याप्तिविरहादत आह—**स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति** । **निष्कर्ष इति** । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभाव इत्यन्तस्य निष्कर्षः। तथाच हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ।

रामरुद्री ।

दकीभूतविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैव, तदधिकरणं गुणोपीति भावः ।

प्रदर्शिताऽव्याप्तौ पूर्वोक्ताव्याप्तिभेदाभावेन तथैवेत्यस्य सादृश्यार्थकता न घटत इत्यत आह—तदवस्थैवेति ।

---

(१) प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याऽप्रवेशे हेतुसामानाधिकरण्यस्याऽप्रवेशे सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः प्रथममुपादेया । न तु वन्हिमान् धूमादित्यादौ । तत्र हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि नितम्बाद्यवच्छेदेन पर्वते वन्ह्यभावसत्त्वेनाऽव्याप्तेस्तदुपादानेऽपि तादवस्थ्यात्, इति तद्दलाप्रवेशे यत्राऽव्याप्तिरिष्टा तत्रैव तामुद्धर्तुं वन्हिमान् धूमादितिप्रसिद्धस्थलं परित्यज्यैतादृशस्थलानुसरणमिति बोध्यम् ।

ष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं, तेन ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः (१) ।

इत्थञ्च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहसत्त्वे-

दिनकरी ।

सत्ताधिकरणत्वेऽपीति । तथा च विशिष्टसत्ताभावो न प्रतियोगिव्यधिकरणः, अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चाऽनवच्छेदकमेव विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः । **न क्षतिः** नाऽतिव्याप्तिः । एवमग्रेऽपि ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकरणत्वमुच्यतां तावताऽपि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत आह-**इत्थं चेति** । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणे चेत्यर्थः ।

वन्हिविरहसत्त्वेऽपीति । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वह्नित्वस्याऽव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाऽग्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु सम्बन्धद्वयप्रवेशेन गौरवमिति भावः ।

रामरुद्री ।

तथा चेति । वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेतुविशेषणम् । तच्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तदधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणम् । तथाच लाघवात्प्रतियोग्यनधिकरण-हेत्वधिकरण-वृत्तित्वमभावविशेषणं वक्तुमुचितमिति भावो मूलकारस्येति युक्तमुत्पश्यामः ।

गौरवमितीति । अथ यत्र वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन वह्नेः साध्यता तत्र घटाभावादिर्न प्रतियोगिव्यधिकरणः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः । न च तत्तद्वह्निव्यक्त्यभाव एव लक्षणघटकोऽस्त्विति वाच्यम् । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपवत्त्ववतोऽभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकतया तत्तद्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य लक्षणाघटकत्वात् । न च तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नाभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेः, साध्यस्यैव तेन सम्बन्धेनाऽधिकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावः, तादृशाभाव एव हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयम् । एवञ्च घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध्यति, यत्किञ्चिद्घटादिसंयोगे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व-पर्वताद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् वह्न्यभावस्याऽपि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः सामान्यपदम् । व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये यत्किञ्चित्पदं, तेनाऽयोगोलकं यत्किञ्चित्पदेनोपादायोभयाभावोपपत्तेर्लक्षणघटकता साध्याभावस्याऽपीति ध्येयम् । एवं विशेषरूपेण संसर्गताभ्युपगमे यत्र वह्नित्वप्रतियोगिकसमवायेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेद-

---

(१) अथैवमपि वन्हिप्रतियोगिकसंयोगेन वन्ह्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थलेऽव्याप्तिः । तत्र साध्यताच्छेदकसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेरिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणत्वपदार्थत्वात् ।

ऽपि न क्षतिः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं (१), तत्सामान्यस्य वा (२), यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं (३) वा विवक्षितम्? आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र तथैवाऽव्याप्तिः, कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति, तदनधिकरणं वृक्ष इति ।

द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेः, तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति (४) वाच्यम् । घटाभावे यो वन्ह्यभावः, तस्य घटाभावात्मकत-

दिनकरी ।

न क्षतिः–नाऽव्याप्तिः । समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावादिति भावः ।

तत्सामान्यस्य–प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य । **यत्किञ्चिदिति** । यत्किञ्चिद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः ।

पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः । घटाभावाद्यधिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । न च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी, न घटाभावादेरिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावः, तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात्, तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽसम्भव इति भावः । **घटाभावात्मकतयेति** । अभावाधिकरणकाभावस्याऽधिकरणानति-

रामरुद्री ।

कता, तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया अप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयं, परन्तूक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम् । मूले—**भिन्न इत्युच्यत इति** । अन्यथा वन्हिमति घटशून्यदेशे वह्निर्नाऽस्तीति घटवति वह्निशून्ये घटो नाऽस्तीति प्रत्ययस्य चाऽऽपत्तेरिति भावः ।

---

(१) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टत्वमित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वानधिकरणत्वसम्बन्धेन ।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टान्यत्वमित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वाधिकरणत्वसम्बन्धेन ।

(३) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वमित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वसम्बन्धेनेति । तेन नाऽननुगमः । (४) 'कथमप्रसिद्धिरिति' इत्यपि पाठः ।

या घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी, तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवंक्रमेण (१) प्रतियोगिव्यधिकरणस्याऽप्रसिद्धत्वात् । यदि च घटाभावादौ वन्ह्यभावादिभिन्न इत्युच्यते, तथाऽपि धूमाभाववान् वन्ह्यभावादित्यादावव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः, तेन च सम्बन्धेन सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति ।

तृतीये तु कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, तत्राऽऽत्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगः, तस्य च गुणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि, तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्याऽऽत्मन इति ।

मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् (२) ।

दिनकरी ।

रिक्तत्वादिति भावः । 'इत्यादौ' इत्यादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः । **स्वरूपसम्बन्ध इति** । अभावीयविशेषणतेत्यर्थः । **पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेति** । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत् स्वं—घटाभावादि, तदभावात्मकेत्यर्थः ।

प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गीकारादाह—**कपीति** । घटाभावीययत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सम्भवान्न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिः सम्भवतीति भावः । घटत्वहेतुके यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न सम्भवति, उत्पत्तिकाले घटे गुणसामान्याभावसत्त्वादत आत्मपर्यन्तानुधावनम् ।

तृतीयविवक्षानुसारेण समाधत्ते—**यादृशेति** । यादृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः । **विवक्षितत्वात्**–अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात् । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव यादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वान्नाऽव्याप्तिरिति भावः । अत्र च यद्धर्मविशिष्टान-

रामरुद्री ।

तृतीयविवक्षेति । यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः । **अप्रतियोगिपदेनेति** । इदञ्च यथाश्रुतमूलाभिप्रायेणोक्तम् । वस्तुतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यत्रैवाऽव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादिति बोध्यम् । **अत्र चेति** । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यसाध्यतावच्छेदकाव-

---

(१) 'पर्वतादीतिक्रमेण' इत्यपि पाठः ।

(२) प्रतियोगिता-विशिष्ट-प्रतियोगितानवच्छेदक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितार्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्य-स्वावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-हेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयत्वोभयसम्बन्धेन । तेन नाऽननुगमः ।

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाऽभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात्।

अत्र केचित् । **महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः, महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात्, महाकाले महाकालभेदाभावात् ।**

वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूत–

दिनकरी ।

धिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य, तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसम्भवेऽपि यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यमिति भावः ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणेऽव्याप्तिमाशङ्कते–**नन्विति ।**

महाकालभेदविशिष्टघटाभाव इति । अभावीयविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याऽभाव इत्यर्थः । **महाकाले महाकालभेदाभावादिति ।** अभावीयविशेषणतासम्बन्धेन महाकालभेदाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसम्बन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः ।

ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणः, तत्र तेन सम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह—**वस्तुत इति ।** अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरण–वृत्त्यभावीय–साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न – प्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेः, अतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्य-

रामरुद्री ।

च्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च प्रतियोगितानवच्छेकाऽनन्तधर्मभेदनिवेशे गौरवमिति वाच्यम् । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते गुरुधर्मघटितकम्बुग्रीवादिमद्भेदस्याऽप्यप्रसिद्ध्या साम्यादिति भावः ।

अभावीयविशेषणतेति । दैशिकविशेषणतेत्यर्थः, न त्वभावप्रतियोगिकविशेषणतेति तदर्थः, तथा सति कालिकविशेषणताया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तद्व्यावृत्तेरसम्भवात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । **महाकालभेदाभावादित्यर्थ इति ।** ननु दैशिकविशेषणतया महाकाले महाकालभेदासत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन तत्र महाकालभेदविशिष्टघटसत्त्वे बाधकाभावः, तेन सम्बन्धेन तस्य जगदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह—**सामानाधिकरण्येति । विशेषणेति ।** विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसंसर्गाभ्यामित्यर्थः ।

महाकालमात्रवृत्तीति । महाकालानुयोगिकविशेषणतया साध्यत्व इत्यर्थः । **अप्रसिद्धेरिति ।** यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे(१) गगनाभाव एव तत्राऽपि प्रसिद्ध्यति, तथाऽपि गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वमस्त्येव, अन्यथा पूर्ववृत्तितावटितशब्दादिकारण

---

(१) 'प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात्'इत्यपि पाठः ।

(१) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व–हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभाव इत्यादिरीत्येति भावः ।

हेत्वधिकरण-वृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावः, तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम्। (१) इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन घटाभावप्रतियोगिनोऽपि घटस्याऽनधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावः, तस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व—घटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाऽव्याप्तिः।

ननु प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं, गुरुधर्मस्याऽनवच्छेदकत्वादिति चेन्न। कम्बुग्रीवादिमान्नाऽस्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याऽप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति सङ्क्षेपः॥ ६९ ॥इति व्याप्तिनिरूपणे सिद्धान्तग्रन्थः॥

दिनकरी।

न्तानुधावनम्। समवायेन वन्ह्यभावप्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् वह्निमान्, धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः। संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय-**सामान्ये** इति।

अप्रसिद्धमिति। तथा चाऽव्याप्तिरिति भावः। यदि च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयः, न तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते, तदा यत्किञ्चिद्घटवत्यपि कम्बुग्रीवादिमान्नाऽस्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय सङ्क्षेप इ(त्युक्तमि)ति ॥ ६९ ॥

इति व्याप्तिनिरूपणे सिद्धान्तग्रन्थः॥

रामरुद्री।

गगनादौ न स्यात्, अवृत्तित्वप्रवादस्तु कालिकदिक्कृतविशेषणतातिरिक्तसंसर्गेणाऽवृत्तित्वादेव। अत एव **'जगतामाश्रयो मतः'** इति मूलमपि सङ्गच्छत इति भावः। ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम्, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटाद्यभावस्यैव प्रसिद्धिसम्भवादित्याशङ्क्य यथोक्तावपि समवायेन वन्ह्यभावमादायाऽव्याप्तिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽवश्यं निवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते—**अत्रेति**। एकैकाभावनिवेशेऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति--**समवायेनेति**। सामान्यपदमतिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति-**संयोगेनेति**।

हृदि निधायेति। तथा चैतस्याऽर्थस्याऽनुक्तत्वादेवैतदर्थसूचनाय **'सङ्क्षेपः'** इत्युक्तमिति भावः।

---

(१) व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः। यत्सम्बन्धः-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः। यद्धर्मः-साध्यतावच्छेदको धर्मः। तत्र यदि यद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावमात्रमित्युच्यते, तदा समवायेन यो वन्ह्यभावस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः समवायस्तेन प्रतियोग्यनधिकरणपर्वतादिवृत्तिः स एव, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमित्यव्याप्तिः स्यात्। यदि च यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते, तदा तादृशस्य संयोगेन घटाभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वादव्याप्तिः स्यादत उभयमुपात्तम्।

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं ? तदाह—सिषाधयिषयेति ।

दिनकरी ।

मूले पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्शयति-**पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति** । तथा च प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं, तदुपपादकत्वरूपोपोद्धातसङ्गत्या पक्षतानिरूपणम् । व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम् । मूले पक्षतालक्ष-

रामरुद्री ।

नन्ववच्छेदकत्वमवगाहत एव कम्बुग्रीवादिमान्नाऽस्तीति प्रतीतिः, किन्तु तन्न स्वरूपसम्बन्धरूपं, किंत्वन तिरिक्तवृत्तित्वं, तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकशून्यावृत्तित्वं, तथा सति गुणे सत्ता नाऽस्तीतिप्रतीत्यापत्तेः, [तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकशून्यावृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वात् । अपि तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं तत् ।] न च कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव वाच्यम् , तथा च अप्रसिद्धितादवस्थ्यम् , घटसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वापेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धया तद्घटितोक्तावच्छेदकताया असम्भव इति वाच्यम् । कम्बुग्रीवादिमत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् , तत्तद्भेदकूटस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेन्मैवम् । घटो नाऽस्तीति प्रतीत्या हि घटत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति वक्तव्यम् । तत्र च नञर्थाभावे घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाऽन्वयात्तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनाद्यथा तादृशप्रतीतिः घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानं, तथा कम्बुग्रीवादिमान्नाऽस्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वे निरुक्तावच्छेदकत्वानवगाहनात् कथं तस्य तादृशावच्छेदकत्वं तत्प्रतीतिगोचर इति घटो नाऽस्तीतिवदियमपि स्वरूपसम्बन्धरूपमेवाऽच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वेऽवगाहत इति तद्बलाद्गुरुरपि भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृत्तात्पर्यात् । तेन च गुरुधर्मे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीतौ स्वा(१) वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्वयोऽभ्युपेयते, घटो नाऽस्तीत्यादौ तु लाघवाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्तुमुचित इति वाच्यम् । समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्ववदपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमितिकल्पनस्याऽनुचितत्वेन लाघवादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिताकल्पनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नाऽवच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यात् , प्रतीत्यनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरुपगन्तव्यत्वादिति ध्येयम् । ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकाव्याप्त्याशङ्कैव न सम्भवति, गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असम्भवादिति कथमेतदिति चेन्न । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैरनङ्गीकारात् , साध्यतावच्छेदकताया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्याऽपि तत्सम्भवादिति हृदयम् ॥ ६९ ॥

॥ इति व्याप्तिनिरूपणे सिद्धान्तग्रन्थः ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति मूले किमुत्तरं **'इति'** इति पूरणीयम् । तथा च पक्षवृत्तित्वघटकं पक्षत्वं मज्जिज्ञासाविषय इति हेतोस्तत् पक्षत्वमाहेत्यर्थः । नन्वेतावता का सङ्गतिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह—**तथा चेति** । ननु परामर्शनिरूपणानन्तरं पक्षतानिरूपणे भवतूपोद्धातसङ्गतिः, व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितोत्तरं पक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह-**व्याप्तिनिरूपितेत्यादि । एककार्यकारित्वम्**-एककार्यप्रयोजकत्वं, प्रयोजकत्वञ्च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् (२) तेनाऽनुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेऽपि

(१) स्वं-कम्बुग्रीवादिमत्त्वम् । (२) प्रथमान्यथासिद्धिभिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वे

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता, तद्वान् पक्ष इत्यर्थः। सिषाधयिषामात्रं न पक्षता, विनाऽपि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अत एव साध्यसन्देहोऽपि न पक्षता, विनाऽपि साध्यसन्देहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्या मपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव, अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणं, तथा च यत्र सिद्धिर्नाऽस्ति, तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता, यत्र सिषाधयिषाऽस्ति, तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता, यत्र सिद्धिरस्ति, सिषाधयिषा च नाऽस्ति, तत्र न पक्षता, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् ।

दिनकरी।

णस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन् मूलार्थमाह-**सिषाधायषाविरहेति** । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधति -**सिषाधयिषामात्रं** न पक्षतेति । **मेघानुमानात्**-मेघानुमितेः। अत एव-वक्ष्यमाणदूषणादेव । सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह-**सिद्धौ सत्यामिति**। **अत इति**। तत्राऽनुमितिनिर्वाहकपक्षतासिद्ध्यर्थमिति भावः । **तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपीति**। सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्य, असत्यां विशेष्याभावमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । **सिद्धौ सत्यामसत्यामपीति**। सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्याऽसत्यां तूभयाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । **सिद्धेः सत्त्वादिति** । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अभावादिति भावः । सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् , तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

परामर्शरूपकारणसत्त्वे सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्सा स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वं

रामरुद्री ।

व्याप्तेर्विषयविधया कारणतावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः। अत एव सद्धेतुनिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेऽप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं दीधितिकृतां सङ्गच्छते, स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनाऽनुमितेर्जननात् परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरासद्वाराऽनुमितावुपयोगाच्च। वस्तुतस्तूपोद्घातोऽपि व्याप्तिनिरूपिता सङ्गतिर्भवत्येव, तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपिततत्सङ्गतित्वात् , व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन पक्षवृत्तित्वस्मरणे वृत्तित्वघटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादसम्भवात् , अत एव पक्षतानिरूपणानन्तरं परामर्शस्य कारणताव्यवस्थापने दीधित्युक्तानुमितिलक्षणोपोद्घातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमुपपादितं गदाधरभट्टाचार्य्यैरिति ध्येयम् । **स्पष्टतयेति** । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावो यत्र स पक्ष इत्युक्त्वाऽप्यर्थात्तादृशाभावः पक्षतेति लाभसम्भवात् **स्पष्टतयेत्युक्तम्** । **अव्याप्त्यापत्त्येति** । पक्षे पक्षताभावापत्त्येत्यर्थः । न च सिषाधायिषाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्त्वेऽपि पक्षे तदभावसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासम्बन्धेन वर्त्तत इति तदर्थात् । **अत इतीति** । चतुर्थ्यन्तात्तसिरिति भावः । **एककालेति** । एकक्षणेत्यर्थः । तेन न स्थूलकालमादायाऽतिप्रसङ्गः ।

विरोधिसत्त्वे—प्रतिबन्धकसत्त्वे । **अनुमित्सा स्यात्**-अनुमित्सा वर्त्तेतेत्यर्थः । अन्यथा परामर्शा-

---

सति कार्यनियतपूर्ववर्तित्वं जनकजनकतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वमिति ध्येयम् ।

ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः, ततः सिषाधयिषा, तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नाऽनुमितिः, यत्र सिद्धि–परामर्श–सिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति, तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्धकाभावादेवाऽनुमितिः, यत्र सिषाधयिषा–सिद्धि–परामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नाऽस्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिषाधयिषा, योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात् , तत् कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न ।

यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं, स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा, तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिः, तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता। तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छा-

दिनकरी

वाच्यं, न चैतत् सम्भवतीत्याशङ्कते–**ननु यत्रेति** । **परामर्शानन्तरं**–परामर्शद्वितीयक्षणे । **ततः**–सिद्ध्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे । **क्रमेण**–अव्यवधानेन । **एवमन्यत्राऽपीति** । यत्र परामर्श–सिषाधयिषा–सिद्धयः क्रमेण भवन्ति, एवं सिद्धि-सिषाधयिषा-परामर्शाः, एवं सिषाधयिषा–परामर्श–सिद्धयश्चेत्यर्थः। **सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति** । सिद्धिपरामर्शोभयक्षण इत्यर्थः । **कथमिति** । किमर्थमित्यर्थः ।

इति प्रत्यक्षमिति । अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः । (अन्यथा) प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्वीकारे इच्छासामग्र्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षमेव न स्यात् ।

यादृशयादृशेति । घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानितिसिद्धयसत्त्वे वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्वतो वह्निमानितिसिद्धिसत्त्वेऽपि तदिच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तं–**सिद्धिसत्त्व इति** । इदं चोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेः परिचायकं रूपम् । उत्तेजकत्वं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति बोध्यम् । **तेन**–तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन । यत्किञ्चि-

रामरुद्री

भावेऽनुमितेरेवाऽनुत्पत्त्या सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वकल्पने बीजाभावात्, प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्योत्पादार्थमेवोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वात् , सिद्ध्यसत्त्वे प्रतिबन्धकाभावादेव कार्योत्पादसम्भवेनोत्तेजकस्यैवाऽनपेक्षितत्वात् सिषाधयिषाऽभावे धर्मिणोऽसत्त्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति भावः । सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले च सिषाधयिषायाः सम्भवात् '**सिद्धिकाले**–'इत्यादि मूलमसङ्गमतो व्याचष्टे–**सिद्धीति** ।

ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानितिप्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न सम्भवति, इष्टसाधनताज्ञानाभावात् , उपयेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात् , इष्टसाधनताज्ञानस्य तादृशप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न सम्भवति, बलवदिच्छासामग्र्या प्रतिबन्धात् , प्रत्यक्षानन्तरं तदुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यक्षमेव न तिष्ठतीत्याशङ्कानिरासाय शेषं पूरयति—**अनुमितीत्यादि** ।

परिचायकं रूपमिति । यद्यदिच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे अनुमितिरित्यनन्तरं तत्तद्व्यक्तित्वेन विशिष्येच्छाव्यक्तीनां ज्ञानसम्पादकमित्यर्थः। **तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति** । 'एव' कारेणाऽनुमितिरित्यन्तभागस्योत्तेजकतावच्छेदककोटिप्रवेशो व्यवच्छिद्यते। ननु यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छैव न सम्भवति, सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेः, यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् । न च सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाऽज्ञानदशायामि-

यामपि नाऽनुमितिः, वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानितिप्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव। एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नाऽनुमितिः।

दिनकरी।

ज्ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः, अन्यथा यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात्। **नाऽनुमितिरिति।** नाऽनुमित्यापत्तिरित्यर्थः। तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः। न च यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम्। अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मादिविषयकयत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनियमेन यत्किञ्चिन्मानसाद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्राऽनुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्यसम्भवात्(१)। नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनाऽनुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं वाच्यं, तावतैव यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसम्भवात्, न तु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं कल्प्यं, गौरवादित्यत आह—**वह्निव्याप्येति। प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञान**मित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्वे इत्यादिः, शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसम्भवात्। **भवत्येवेति।** अनुमितिरित्यनेन सम्बध्यते। तथा चानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे तत्राऽनुमितिर्न स्यादिति भावः। तल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्य फलमाह—**एवमित्यादिना। नाऽनुमितिरिति।** इच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तदिच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः। इदं तु बोध्यं,–पर्वते वन्ह्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनाऽनुगतरूपेणैवोत्ते-

रामरुद्री।

च्छादर्शनात्तत्राऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्। सिद्धत्वज्ञानाभावेऽप्युत्पन्नज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थल एव सिद्धत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं, ज्ञानादौ तु सिद्धिमात्रं विरोधीति सिद्धान्तात्। अत एवोक्तम् 'सिद्धे इच्छाविरहात्' इति तत्र तत्र ग्रन्थकृद्भिरित्यतो व्याचष्टे—**एतदुत्तरकालीनमिति। अनुमितिसामग्रीसत्त्व इति।** अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न सम्भवति, तत्सत्त्वे परामर्शादिसत्त्वेनाऽऽत्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन तादृशमानसोत्पत्त्याऽपीच्छाया विषयसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासम्भवात् यादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिः, तादृशेच्छाया एवोत्तेजकत्वोपगमादिति भावः। ननु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानितिप्रत्यक्षानन्तरं वह्नेः प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन वह्नेर्नाऽनुमितिरसम्भवति, वह्निविषयकशाब्दबोधेनाऽपि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसम्भवादित्याशङ्कानिरासाय पूरयति—**शाब्दसामग्र्यसत्त्व इत्यादिरिति।** तथा च तदानीं वह्नेः शाब्दासम्भवेनाऽनुमित्यैवेच्छाया विषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः। **तदिच्छाव्यक्तेरिति।** धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः। **अनुत्तेजकत्वादिति।** पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः। तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभावाप्रतियोगित्वादिति यावत्। **अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति।** अनुमितित्वावच्छिन्नविधेयकेत्युक्तौ पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादीच्छानामसङ्ग्रहापत्तिरिति तत्परित्यागः। न चैतादृशेच्छाया उत्तेजकत्वेऽपि सिद्धिसत्त्वे पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेऽपि तादृशेच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्यक्षे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात्। न चैवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोऽपि व्यर्थः, तादृशेच्छाया अनुमितिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम्। पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति विसंवादीच्छाबलाद-

(१) प्रकारान्तरेण स्वविषयपर्यवसानसम्भवेऽनुमित्सानामवगतार्थगोचरज्ञानानर्जकत्वादिति भावः।

दिनकरी।

जकत्वं, प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तु तत्तद्व्यक्तित्वेन, न तु सकलेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन, गौरवादिति।

रामरुद्री।

नुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात्। न चैवमपि शाब्दबोधेऽप्युद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्त्वेऽपि सिद्धिसत्त्वेऽपि अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। पर्वतो वह्निमानितिशाब्दबोधे पर्वते वह्निमत एव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतायास्तत्राऽसत्त्वात् तादृशवह्निविधेयताकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात्। अथैवमपि पर्वते वह्निमतस्तादात्म्येन साध्यतायां पर्वते वह्निमद्विधेयकशाब्दसामग्रीदशायां सिद्धिसत्त्वेऽपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्निमत्त्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानं जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवह्निमद्विधेयकानुमित्यापत्तिरिति चेन्न। शाब्दबोधेऽप्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि वह्निमद्विधेयकानुमितिस्थले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाःस्वीकरणीयत्वात्, लघूपायसम्भवस्थले एव गौरवस्य स्वीकर्तुमनुचितत्वात्। वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव, अनुमितावेव तदङ्गीकार आवश्यकः, अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यनुमितितात्पर्येण पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेः, अनुमितेर्विधेयत्वादिमत्त्व एवाऽन्यत्र द्वितीयाया विषयित्वार्थकत्वेऽप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्देश्यत्वस्य सप्तम्यर्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसम्भवात्। न च प्रकारित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोऽस्तु, तावताऽपि पर्वतमनुमिनोमीति प्रयोगवारणसम्भवादिति वाच्यम्। तथाऽपि पर्वतत्वमनुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः, अत एवोक्तं गदाधरभट्टाचार्यैः—'अनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थः' इति, शाब्दार्थकधातुयोगे तु विषयित्वस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि न क्षतिः। यदि चैवं सति पर्वते पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः, पर्वतविशेष्यकशाब्दस्याऽपि पर्वतविषयकत्वादिति विभाव्यते, तदा सप्तम्यन्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोऽस्तु, अतिरिक्तान्तोपादानात्पर्वते वह्निमन्तं शृणोमीति न प्रयोग इति ध्येयम्।

अथैवमपि धूमपरामर्शमात्रदशायां पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवह्निविधेयताकालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलात् धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमित्यापत्तिः, तादृशेच्छाया अपि तादृशसाध्यविधेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च। न च किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणं देयमतो न तादृशेच्छाबलादुक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति तादृशवह्निविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितिर्न स्यात्। न च तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तदन्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारिकैवेच्छोत्तेजिका वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः सङ्ग्रहो भिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छाया वारणञ्च सम्भवतीति वाच्यम्। एवमपि तादृशवह्निविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छाबलात् धूमलिङ्गकानुमितेरशक्योपपादनत्वादिति चेत्—,

मैवम्। तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवह्निविधेयकत्वप्रकारतानिरूपिततद्धर्मान्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यत्वात्। उक्तसमूहालम्बनेच्छायां त्वनु मितौ—विशेष्यताद्वयम्, एका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता, अपरा चाऽऽलोकलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता, समूहालम्बने प्रकारताभेदेनैव विशेष्यताभेदात्, अन्यथा वृक्षः कपिसंयोगवाँस्तदभाववाँश्चेतिसमुच्चयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्य च भेदो न स्यात, एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेऽपि प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदः, संशये चोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतेत्येवं तयोर्वैलक्षण्यात्, इत्थञ्च धूममात्रलिङ्गकानुमितित्वमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकं वाच्यम्, अन्यथा धूमालोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिङ्गकत्ववदालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टापरवैशिष्ट्यावगाहीच्छाबलात्तादृशानुमाने वन्ह्यनुमितावुक्तसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारापत्तेः। अथ वा किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम्, धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदसङ्ग्रहो न दोषायेति कृतं पल्लवितेन।

सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नाऽनुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तत्तदनुमितिप्रतिबन्धिका वक्तव्या, तेन पर्वतस्तेजस्वी, पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः। परं तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनाऽनुमितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाऽनुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि।

इदं तु बोध्यम्। **यत्राऽयं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं, तत्राऽसत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति, न त्वनुमितिः, अतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामि-**

दिनकरी।

सिषाधयिषाकाले पर्वतो वह्निमानितिसिद्धिसत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेर्न तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्यादत उक्तं **सिषाधयिषाविरहकाल इति। विशिष्येति।** पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता वक्तव्येत्यर्थः। तत्प्रयोजनमाह—**तेनेति।** सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः। **सामानाधिकरण्येनाऽनुमितिं प्रति त्विति।** सामानाधिकरण्यमात्रेणाऽनुमितिं प्रतीत्यर्थः। अन्यथाऽवच्छेदकावच्छेदेनाऽनुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः। **सिद्धिमात्रमिति।** पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः।

उपाध्यायास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्ट–सिद्धि–प्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याऽभावः पक्षता, तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि च नाऽनुमित्यापत्तिरित्याहुः, तत् दूषयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं नाऽनुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह–**इदं तु बोध्यमित्यादिना।** संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः। एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसम्पत्तिदर्शनार्थम्, अन्यथा स्वातन्त्र्येण

रामरुद्री।

यादृशसिद्धिसत्त्वे न पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिः, तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौ प्रतिबन्धकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वन्हिमानित्याकारकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, तादृशसिद्धिसत्त्वेऽपि सिषाधयिषयाऽनुमित्युपादादत उक्तं–**सिषाधयिषेत्यादि। पर्वतत्वावच्छिन्नेति। 'सिषाधयिषाविरह–'**इत्यादिकं परिचायकमात्रं, अन्यथा **विशिष्येत्य**स्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः।

भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽपि सिषाधयिषां विनैवाऽनुमित्युत्पादात् **प्रत्यक्षसामग्रीत्य**स्य समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीपरतां दर्शयति–**तेनेति।** ननु वन्ह्यादौ चक्षुःसन्निकर्षदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो **वन्हेः** प्रत्यक्षं, नाऽनुमितिरित्येव मूले कुतो **नोक्तं**? किं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुरोधेनेत्याशङ्क्यां निरसितुमाह। **एतादृशेति। तद्विषये**–प्रत्यक्षविषये। विषयित्वं सप्तम्यर्थः, तस्य चाऽनुमितावन्वयः, तथा च प्रत्यक्षविषयसाध्यविषयकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। **स्वातन्त्र्येणेति।** प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः। **प्रयासापत्तेरिति।** एकसामग्रीप्रदर्शनेनैवोभयसामग्रीप्रद-

नीजिज्ञासादिवत् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका, एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥ ७० ॥ इति पक्षतानिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

अनुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन प्रयासापत्तेः । **स्वातन्त्र्येणेति** । न तु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः। शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन, तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्याऽऽवश्यकतया एकरूपेणोत्तेजकत्वाऽसम्भवात् । एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरहस्य नैकसम्बन्धेन विशेषणत्वं, सिद्धौ समवायघटितसामानाधिकरण्येन, चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासम्भवादित्याशय इति दिक् । नन्वनुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तस्याः प्रवेशेनोक्तापत्त्यनवकाशादत आह । **एवमिति** । **अनुमितिसामग्री प्रतिबन्धिकेति** । तथा च भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राऽभावान्न पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । यद्वाऽनुमितिसामग्री प्रतिबन्धिका—अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका, न तु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ७० ॥ इति पक्षतानिरूपणम् ॥

रामरुद्री ।

र्शनोपपत्तौ पृथक् पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्याऽनुचितत्वादिति भावः । ननु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे किं लाघवं ? प्रत्युत पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्व एव लाघवम् , एकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्याशङ्कां निराकर्तुमेकप्रतिबन्धकतैव न सम्भवति, भिन्नभिन्नरूपेणैवेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्याञ्चोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह—**शाब्देत्यादि** । नील इत्यादिवाक्यजन्यशाब्देत्यर्थः । पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यजसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति बोध्यम् । **अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति** । यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । उक्तानानुगतेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम् । **अनुमित्यनुत्पादेनेति** । प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसम्भवादिति भावः । **अनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनेति** । यद्यप्येवं सति वह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छया वह्नेरनुमितिर्न स्यात् , तथाऽपि प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाददोषः । **चक्षुःसंयोगादिरूपेति** । यद्यपि चक्षुःसंयोगमात्रं न सामग्री, तथाऽप्येकक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टचक्षुःसंयोगस्य सामग्रीत्वसम्भवो बोध्यः । **विजातीयेति** । परात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तवैजात्यावच्छिन्नेत्यर्थः । **स्वातन्त्र्येणेति** । पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीत्वमात्रेणेति यावत् । **अनुमानातिरिक्तेति** । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः । यथाश्रुते सचक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरिति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षसामग्री यथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटिता, तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितेति भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमित्योः सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव, अनुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह—**यद्वेति** ॥७०॥ इति पक्षतानिरूपणम्॥

'**विजयलक्षण**—इत्यादेः सद्धेतुनिरूपणानन्तरमसद्धेतुनिरूपण इत्यादिः । वादिनो **विजयस्वरूपं**

अनैकान्तो विरुद्धश्चाऽप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥ ७१ ॥

हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान् विभजते अनैकान्त इत्यादि। तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वं तत्त्वम्। तथा हि-व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः।

दिनकरी।

हेत्वाभासानिति। विजयलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या। ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना विशेषे जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह—**तल्लक्षणं त्विति।** हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः। लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति-**तथा हीति।** ते-व्यभिचारादयः। ननु यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं, तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्र वन्ह्यभावेऽतिव्याप्तिः, पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वन्ह्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन वन्ह्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। न च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं वाऽवच्छेदकत्वं तृतीयार्थः, वन्ह्यभावविषयकत्वस्याऽवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पर्याप्तिनिवेशेऽसम्भवापत्तेः, अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याऽधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः, प्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रद इत्येतादृशज्ञाने वन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वात्, वि-

रामरुद्री।

यदेकं कार्यं तत्कारित्वं-तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः। स्वोक्तहेतोः सद्धेतुत्वप्रतिपादनेनेव परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनाऽपि कथायां वादिनो विजयादिति भावः।**विजये**त्युपलक्षणमनुमितिलक्षण-तत्त्वनिर्णयोऽप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम्। **साधारणधर्मज्ञानं विनेति।** तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छां प्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। **निष्प्रयोजक इति।** नाऽस्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः। विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः। **हेत्वाभासलक्षणं त्विति।** हेतोराभासाः-दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणं त्वित्यर्थः। यद्यपि दुष्टहेतूनामेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम्, तथाऽपि दोषज्ञाने जाते दोषवत्त्वरूपदुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वाददोषः। एवञ्च मूले **'हेत्वाभासाः'** इति पदं हेतुवदाभासन्त इति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम्।

वह्न्यभावेऽतिव्याप्तिरिति। तथा च सद्धेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः। **न चेति।** नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वह्न्यभाववद्ध्रदादावसम्भव एव, वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकत्वेऽप्यवच्छेदकतापर्याप्तिविरहात्, अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्यत्वनिश्चयत्वान्तर्भावेणैवाऽवच्छेदकतापर्याप्तेः। न चैतत्त्रितयसहितयद्विषयकत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिस्तत्त्वमिति विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम्। विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वह्नित्वादिना गुञ्जाद्यवगाहिभ्रमाणां प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया विशिष्टविषयकत्वादिसमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तितया पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात्। न च प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैव विशिष्टविषयितेति निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिरक्षतैवेति वाच्यम्। प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वनियमेनैकदेशातिव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्याऽऽवश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्तेः कथञ्चिदप्यसम्भवादत आह-**अनतिरिक्तवृत्तित्वं वेति।** प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं, तथा च वन्ह्यभावप्रकारक-

यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं, तेन बाधभ्रमस्याऽनुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः, तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानितिविशिष्टस्याऽप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः ।

दिनकरी ।

शिष्टहृदस्य हृदानतिरेकादत आह—**यद्विषयकत्वं चेति** । एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह—**तेनेति** । बाधभ्रमस्य-बाधभ्रमत्वसमानाधिकरणस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः । **अनुमितिविरोधित्वेऽपि**-अनुमितिविरोधितावच्छेदकत्वेऽपि । **न क्षतिः**-न वह्न्यभावादावतिव्याप्तिः । इतरथा वह्न्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तत्राऽतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । **यादृशविशिष्टेति** विवक्षिते तु तत्र नाऽतिव्याप्तिरित्याह-**तत्रेत्यादिना** । न च वन्ह्यभावविशिष्टपर्वतस्याऽप्रसिद्धत्वेऽपि यादृशविशिष्टपदेन वन्ह्यभावत्वविशिष्टं वह्न्यभावमुपादाय तत्राऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवाऽवच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वन्ह्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति वह्न्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्राऽतिव्याप्तेरभावात् । न चैवं पूर्वोक्तरीत्या वह्न्यभावविशिष्टहृदादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात् , तत्त्वमित्यस्य च तद्वत्त्वमित्यर्थकत्वात् , हृद इति ज्ञाने च वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् ।

रामरुद्री ।

त्वादेरप्रतिबन्धकनिर्धर्मितावच्छेदककज्ञानसाधारणत्वान्न वन्ह्यभावादावतिव्याप्तिरिति भावः । **पूर्वोक्तरीत्येति** । विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया हृद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्याऽपि विशिष्टविषयकतयेत्यर्थः । एवंरीत्या क्वाऽपि लक्षणागमनाद**व्याप्ति**पदं केवललक्षणासत्त्वपरमेव, तथा चाऽसम्भव एवेति पर्यवसितम् । **यद्रूपावच्छिन्नेति** । नन्वेवं तत्त्वं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादावेव, न तु दोषे वह्न्यभाववद्ध्रदादाविति कथं तस्य दोषलक्षणत्वमत आह-**तत्त्वमित्यस्येति** । ननु यद्रूपपदेन वह्न्यभाववद्ध्रदत्वमेव ग्राह्यं, तच्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वह्न्यभावविशिष्टहृदत्वमेव, 'कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवाचकत्वात्' इति दीधित्युक्तेः, तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रतिबन्धकीभूतज्ञाने, हृदो वह्न्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृदत्वे वह्न्यभावस्याऽप्रकारत्वादित्यत आह । **वह्न्यभावविशिष्टेति** । तथा च वह्न्यभावहृदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यं, न तूक्तविशिष्टं, येनोक्तदोषः स्यात् , निर्धर्मितावच्छेदककवह्न्यभावविशिष्टहृदत्ववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनासम्भवश्च स्यादिति भावः । हृद इति ज्ञानेऽपि हृदत्वावच्छिन्नविषयितासत्त्वात् वह्न्यभावावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरह इति सूचनायैव ग्रन्थकृता वह्न्यभावावच्छिन्नविषयताविरहमात्रं प्रदर्शितं, न तु वह्न्यभावमात्रं यद्रूपपदग्राह्यमिति तदभिप्रायः, तथा सति केवलवह्न्यभावावच्छिन्नविषयिताया अप्रतिबन्धकवह्न्यभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानसाधारण्येन वह्न्यभावमात्रं यद्रूपपदेनोपादाय लक्षणागमनादिति बोध्यम् ।

अथैवं वह्न्यभावहृदत्वोभयावच्छिन्नं विषयित्वं वह्न्यभावहृदत्वोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव, तच्चाऽप्रतिबन्धके एकत्र द्वयमितिरीत्या वह्न्यभावहृदत्वोभयप्रकारके, वह्न्यभावावच्छिन्नविशेष्यकहृदत्वप्रकारके च ज्ञाने वर्तत इति तादृशविषयितायाः प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भव इति चेत्-,

अत्र केचित्, यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थे तात्पर्यात् । वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकार-

न च वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानितिपरामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याऽऽभासत्वं न स्यात्, तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याऽ-

दिनकरी ।

अथाऽत्राऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्याऽवच्छेदकत्वस्य विवक्षणेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रदो वह्निमान्न वेति संशये, वह्न्यभाववान् ह्रदो वह्निमानित्याहार्यनिश्चये, अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिश्चये च वह्न्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसम्भव इति चेन्न ।

रामरुद्री ।

तानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाद्भवति वह्न्यभावत्वावच्छिन्नविशिष्टो ह्रदत्वावच्छिन्नो दोष इत्याहुः ।

तदसत् । तथा सति घटो न द्रव्यमित्यनुमितिप्रतिबन्धकीभूत–घटो द्रव्यमिति–निश्चयविषयशुद्धद्रव्यत्वविशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात्, यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन द्रव्यत्वप्रकारताया उपादातुमशक्यत्वात्, तस्या निरवच्छिन्नत्वात्।

परे तु–यद्रूपपदेन वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव ग्राह्यम् । धर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नत्वं च स्वविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं, ह्रदो वह्न्यभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतैव वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतानिरूपिता, एकनिष्ठैकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयो[र्विशेष्यताप्रकारतयो]र्भेदवादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्व–विषयितानिरूपकतावच्छेदकतयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोऽभ्युपेयते, ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवह्न्यभावप्रकारकज्ञान एव वह्न्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वं, प्रतीत्यनुरोधादिति वदन्ति ।

केचित्तु–वह्न्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य समूहालम्बनतया तत्र प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भिन्नत्वेन न तत्रोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वं, वह्न्यभावधर्मितावच्छेदककज्ञानीयविषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयिता, उक्तज्ञाने उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्त्वेऽपि तस्या वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिष्ठप्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तामादाय नाऽसम्भव इत्याहुः ।

तदप्यसत् । वह्न्यभाववद्ध्रदादिविषयिताया अपि ह्रदो न वह्न्यभाववानित्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वेनाऽसम्भवप्रसङ्गात् । प्रतिबध्यताभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादिति ।

अथ जातित्वेन ह्रदत्वावगाहि–जातिमान् वह्न्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनाऽसम्भवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नविषयिता, एवञ्च तादृशज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नविषयिता, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावती तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्त्यैव सामञ्जस्ये व्यर्थमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनं, ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवह्न्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदेशातिव्याप्तेरयोगादिति चेन्न । संयोगः संयोगवानितिबाधभ्रमविषयसंयोगत्वविशिष्टेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात्, संयोगवत्संयोगाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नविषयिताया यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । न च संयोगावच्छिन्नैव विषयिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वाव्यापिका तत्राऽस्ति, संयोगवतस्तत्राऽपि विषयत्वेऽपि संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगस्याऽवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । संयोगत्वेन संयोगत्वप्रकारकोक्तभ्रमे तस्या अप्यभावात् ।

अथैवमप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिन्यामभाववान् वह्न्यभाववानितिबुद्धावपि वह्न्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितासत्त्वेन तत्र च यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयावच्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिता–शून्यत्वमप्यक्षतमेव, अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्याऽतथात्वात्तादृशबुद्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चाऽसम्भवो दुर्वार इति चेत्–,

दिनकरी ।

'ज्ञानस्य'इत्यत्र 'ज्ञान'पदस्याऽनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक्।

रामरुद्री ।

मैवम् । यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात्, उक्तज्ञानस्य च तथाविधसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयितावत्त्वेन वारणसम्भवात् । न चैवमपि यत्र तत्तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षता, तत्राऽभावत्वेन तद्व्यक्तित्वावगाह्यप्रतिबन्धकज्ञानवारणमशक्यमेवेति वाच्यम् । तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपतोभानासम्भवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकताया वक्तव्यतयाऽभावत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वात् । यदि चाऽनवस्थाभयेन तद्व्यक्तित्वं जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो भासत इत्येवाऽङ्गीकरणीयं, गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते, तदा स्वनिरूपितविषयितानिरूपितत्व—स्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकीभूतयद्रूपावच्छिन्नविषयिता विशेषणीया, वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाऽभाववान् वह्न्यभाववानितिज्ञानवारणमवसेयं,वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वात्मकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानेऽपि सत्त्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम् ।

यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तित्वानुधावनमफलं, संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादेवोक्तभ्रमवारणसम्भवेनोक्तप्रयोजनासम्भवात्, तथाऽपि पाषाणमयो न वह्निमानितिज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याऽप्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वतेऽतिव्याप्तिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न वह्निमानितिज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वान्नाऽतिव्याप्तिः । **तादृशनिश्चयनिष्ठमिति ।** तथा च ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम्, तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्वयः, तथा च वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकत्वस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वान्नाऽसम्भव इति भावः । यद्यपि विशेष्यीभूतवह्न्यभाववद्ध्रदविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् विशिष्टेऽपि तस्मिन्नतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटं, विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्तायामपि गुणवृत्तित्वाभ्युपगमात् । न च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्यविषयितात्वोभयरूपतया तयोः प्रत्येकं प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकतयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तितानवच्छेदकत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्, तथाऽपि स्वव्यापकतत्कत्वमेवाऽनतिरिक्तवृत्तित्वं, तथा च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानात्, व्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नोक्तदोषावकाशः, तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणतायां वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम् । अत्रेदमवधेयम् । जलवत्त्वावच्छेदेन वह्न्यभाववत्त्वघटितस्य वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदस्य वाधादावनन्तर्भूतत्वेन असम्भवलक्ष्यभावस्य [जलवान् वह्न्यभाववान् जलवांश्च ह्रद इति ज्ञानस्य] अवच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया तत्राऽतिव्याप्तिः । न च पक्षे साध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया च बाध एव तदन्तर्भावोऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति यो यत्र यादृशोऽपि हेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्योऽपि तत्रैवाऽन्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्याऽपि तदन्तर्भावानुक्त्या न्यूनताप्रसङ्गात्, तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटकेत्येव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीकरणीयत्वात् । न च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्न-

प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, अन्यथा बाधस्याऽनित्यदोषत्वापत्तेः, तस्मात्तत्र वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानितिपरामर्शकाले वह्निव्याप्यधू-

दिनकरी ।

सत्प्रतिपक्षस्याऽनित्यदोषत्ववादी शङ्कते-न चेति । विशिष्टस्याऽप्रसिद्धत्वादिति । पाषाणमयत्वे वन्ह्यभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः । इष्टापत्तेरिति । तथा च सद्धेतूनां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः । अन्यथा-प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्याऽपि दोषत्वे । अनित्यदोषत्वापत्तेरिति । पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि

रामरुद्री ।

त्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया, अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नोक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति जलव्यापको वह्न्यभावो जलवान् ह्रद इतिज्ञानद्वयकालेऽपि ह्रदो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पादेन सत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्याऽपि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया तत्राऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते, किन्तु वह्निमदवृत्तिमत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता, अन्यथा जलव्यापकवह्न्यभावकालीनजलवद्ध्रदादावतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् । एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधाव्याप्तेरपरिहारात्, तस्याऽपि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञान एव विषयत्वात् । न चैवं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् कथं सामान्यलक्षणाक्रान्तता ? पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो वह्निमान् जलादित्यादौ वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः, तस्य पक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्व-पक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्नो दोष, इत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थं इत्युपगमादिति चेन्न । तत्राऽतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः, उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतात्वावच्छिन्नविषयिताशालयेवेति न तत्राऽतिव्याप्तिः । ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्याऽपि, तथाविधह्रदत्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादुक्तं किञ्चिदवच्छिन्नेति । यद्यप्येवं सति एकदेशाव्याप्तिः, एकदेशविषयकस्याऽपि ह्रदो वह्न्यभाववानिति निश्चयस्य तथात्वात्, तथाऽपि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्य साऽपि निरसनीया, एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याऽप्रसिद्धेः, तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटितत्वमिति ध्येयम् । इत्थञ्च जातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपि न देयमेवेति, तदीयविषयितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसम्भवात्, एवञ्च ग्रन्थकृल्लेखनस्वरसाद्यद्रूपपदेन वह्न्यभावह्रदत्वोभयोपादानेऽपि न क्षतिः, उक्ताप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणात् । न चैवं प्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशोऽपि नोपादेय इति महालाघवम् ।

अथैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि क्षत्यभावादनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमिति चेत्परित्यज्यतां तदपि, तावताऽप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवातिशयस्यैव सम्पत्तेरिति ।

वस्तुत उक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम् । एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाऽव्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेषितनिश्चयवृत्तियद्रूपावच्छिन्नविषयित्वमित्यादि विशेष्यदलमित्यत्रैव ग्रन्थकृत्तात्पर्यमिति दिक् ।

केचित्तूक्तविशिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः, विशिष्टद्वयविषयितायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वविशेषणात् वह्न्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदविषयकनिश्चयत्वस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि न वन्ह्यभाववद्ध्रदादावसम्भवप्रसङ्ग इत्याहुः ।

मस्य नाऽऽभासत्वं, भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं, हेतुस्तु न दुष्टः । इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः, तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि सम्बन्धेनेति नव्याः ।

परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वं, तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं, सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञानरूपसम्बन्धेन । न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनाऽनुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्याऽपि सत्त्वात् सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात्, अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात्, तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः ।

दिनकरी ।

दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः । **इत्थं च**–यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च । 'हेत्वादिकम्' इत्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिग्रहः । यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न सम्भवति, व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनाऽतिरिक्तवृत्तित्वात्, किन्तु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकं दोष इति भावः । नन्वेवं व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् । न च तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वाच्यम् । तथा सति वह्न्यभावविशिष्टह्रदादेस्तादात्म्येन धूमेऽभावेन ह्रदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह–**तद्वत्त्वं चेति** । न च वन्हिव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैव दुष्ट(इति व्यवहारनियामक)त्वादिति दिक् ।

सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह–**परे त्विति** । न च वन्ह्यभावादिव्याप्तेर्यत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेऽपि तस्या धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह–**तद्वत्त्वं चेति** । **ज्ञानेति** । एकज्ञानविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः । **तद्वत्त्वस्य**–साध्याभाववत्त्वस्य । तत्र–बाधकालीनधूमादिसद्धेतावित्यर्थः । अत्र–प्रतिपरामर्शकालीने धूमादिसद्धेतौ । **तत्कल्पनात्**–ज्ञानस्य सम्बन्धत्वकल्पनात् । ननु सद्धेतावपि बाधित इति व्यवहारेण सम्बन्धत्वकल्पनं ज्ञानस्य भविष्यतीत्यत आह–**तत्रेति** । बाधभ्रमकालीने सद्धेतावित्यर्थः । प्रत्युताऽयं न बाधितः, पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारादिति भावः । तादृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वं 'आहुः' इत्यस्वरसबीजम् ।

रामरुद्री ।

व्यभिचारत्वादिविशिष्टमिति । वह्निर्धूमस्य व्यभिचारी, पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादिव्यवहारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यै व्यभिचारपदार्थत्वेन साध्याभावस्यैव च बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या । **व्यभिचारादिकमित्यादिना** साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः । **तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवेति** । तथा च वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यमितिज्ञानस्य तद्धूमहेतुकानुमितावप्रतिबन्धकत्वान्न तादृशद्रव्यत्वविशिष्टत्वेऽपि (धूमस्य) धूमो दुष्ट इतिव्यवहारापत्तिरिति भावः।

अनुमितिविरोधित्वं चाऽनुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं, तेन व्यभिचारिणि नाऽव्याप्तिः।

दोषज्ञानं च यद्धेतुविषयकं, तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकं, तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणाऽनुमित्युत्पत्तेः, तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति सङ्क्षेपः।

दिनकरी

यथाश्रुतविरोधित्वत्यागे बीजमाह-**तेनेत्यादिना**।

ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राऽऽह-**तदभावेति**। **न क्षतिः**-नाऽव्याप्तिः। नन्वत्र लक्षणेऽवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः, पूर्वोक्तदोषात्, इत्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयं, तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह-**संक्षेप इति**। प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनाऽनुमितिविरोधितावच्छेदकं विशेषणीयं, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटित एवेति न तत्राऽतिप्रसङ्ग इति दिक्।

नन्वत्राऽनुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि, तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदस्याऽपि दोषताप्रसङ्गः, तस्य पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमानितिसमूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्। यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूप-

रामरुद्री।

ननु तद्धेतुकेति। न च **तद्धेतुकत्वं** तत्परामर्शोत्तरत्वं, तथा चोभयपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्राऽनुमितेरुभयहेतुकत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्धेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकत्वपदार्थत्वादिति। **प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यस्य** विषयविधेत्यादिः। तथा च यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वे सति यादृशविशिष्टविषयकत्वं तथाविधं, तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोऽर्थः। अघटितत्वस्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावादसम्भव इत्यन्तरपदं, तच्च न स्वभिन्नार्थकं, व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेनाऽतिव्याप्तिवारणासम्भवात्, किन्तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वम्। यद्यपि प्रमेयत्वमवृत्ति, प्रमेयत्वादित्यादाववृत्तित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटितत्वात्, तथाऽपि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देयं, व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिताव्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम्।

केचित्तु स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशान्नोक्तदोषः। बाधस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुः।

तन्न मनोरमम्। विशिष्टान्तराघटितत्वाघटितहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम्। अन्यथा व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादौ हेत्वाभासविभाजकरूपस्यैवाऽभावेन स्वपदेन तस्योपादातुमशक्यत्वेन विशिष्टान्तरघटितं यन्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य तत्र सत्त्वात्तत्राऽसिव्याप्त्यापत्तेः। तथा च बाधोऽपि व्यभिचारसजातीय एव, विशिष्टान्तरघटितत्वाघटितबाधत्वस्य व्यभिचारेऽपि सत्त्वादिति ध्येयम्।

यदि च स्वपदमनुयोगिपरमेव, स्वसजातीयं यद्विशिष्टान्तरं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम्। विशेष्यदलं नैवोपादेयम्, उदासीनघटादेः स्वसजातीयाप्रसिद्ध्यैव तत्राऽतिव्याप्तिविरहात्, साजात्यमपि

यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम्, पञ्चत्वकथनं तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण ।

दिनकरी ।

कत्वघटितं, तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्य चित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकतयाऽसम्भवः, तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाऽव्याप्तिः, व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितया, बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबद्धयतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् । किं च तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणे निवेशनीयं, अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात् , एवं च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् , तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह—**यादृशसाध्येति । सम्भवेति ।** वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससम्भव इति भावः ।

हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूले वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्वचिद्दोषं हृदि निधाय

रामरुद्री ।

सम्पूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयं, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभिचारत्वस्याऽपि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसम्भवात् । इत्थं च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरेव नाऽतिव्याप्तिरित्युच्यते, तदा मूलविरोधातिरिक्तो नैतन्मते दोष इति ध्येयम् । अत्र च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारो दोष इति व्यवहाराभावात्तद्वारणायासो बोध्यः ।

यद्यपि विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशेऽपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः, तथाविधस्य शुद्धव्यभिचारत्वस्याऽपि तत्र सत्त्वेन तेन रूपेण तस्य दोषत्वे इष्टापत्तिसम्भवात् , तथाऽपि विशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपगमात् दोषपदस्य मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वस्याऽतथात्वान्न तादृशव्यवहारापत्तिरित्यवधेयम् ।

ननु तादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्तौ न दोषः, वस्तुतोऽत्राऽनुमितिपदं पक्षे साध्य—साध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमतो न कोऽपि दोषः, तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारणसम्भवात् , व्याप्तिश्चाऽन्वयतो व्यतिरेकतश्च निवेश्यते, तेन साधारण्यानुपसंहारित्वयोर्नैकतरासङ्ग्रह इत्यत आह—**किञ्चेति** । मूले—**यादृशसाध्येति** । तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगे यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारः सम्प्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वं तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः । तेन निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । एवं च निर्वह्निपर्वते वह्निसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेऽपि निर्वह्निपर्वतोद्देश्यकत्व—वह्निविधेयकत्व—**प्रकार**कानुमितिविषयकेच्छया न्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो बाध इत्येवाऽर्थः । यद्यपि प्रमेयं गगनवदित्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभिन्नाप्रसिद्ध्या लक्षणमव्याप्तं, धर्माणामन्यतमत्वेन निवेशेऽपि प्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले अप्रसिद्धितादवस्थ्यम् , वह्न्यभावभिन्नत्वे सति ह्रदत्वभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलह्रदत्वसाधारण्येन ह्रदो दोष इति व्यवहारापत्तिश्च, तथाऽपि यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषत्वव्यवहारस्तत्तदवच्छिन्नविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विवक्षया न दोषः, एकविधदोषस्थलेऽपि विशेषणविशेष्यभावतद्व्याप्यभेदेनाऽन्यतमाप्रसिद्धिरपनेया । एतल्लक्षणे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ दोषव्यवहारविरहाद्विशिष्टान्तराघटितत्वंनोपादेयमेव । नन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्य क्वचिद्दोषद्वयसाधारण्येन क्वचिद्दोषत्रयसाधारण्येन च हेत्वाभासानां पञ्चधा विभागो ऽसङ्गत इत्यत आह—**वायुरित्यादि** । तथा च तत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पञ्चधा विभागकरणमिति भावः ।

क्वचिदिति । '**यः सपक्षे विपक्षे च—**' इत्यत्र सपक्षवृत्तित्वनिवेशनमनर्थकं, विरुद्धस्याऽनैकान्ति-

एवं च साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् ।

साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः, तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते ।

असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः, तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबद्ध्यते । (यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यं, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ त्वसाधारण्यभ्रमः ।)

अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः, सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान्, तथा च शब्दोऽनित्यः, शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नाऽसाधारण्यं, तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति ।

अनुपसंहारी च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः, अनेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते ।

दिनकरी ।

स्वयमनैकान्तिकादीनां लक्षणान्याह-**एवमिति** । 'साधारणादीत्यादिना असाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः ।

नन्वेतस्याऽनुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकताबीजमाह-**तेन चेति** । एवमग्रेऽपि । **क्रियत इति** । व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

प्रतिबध्यत इति । व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यत इत्यर्थः । एवं च साधारणासाधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकता(रूप) दूषकताबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते, साधारणेनाऽव्यभिचारग्रहस्य, असाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्य, अनुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः ।

प्राचीनमतमाह-**अन्ये त्विति** । पक्षे साध्यसन्देहदशायामेवाऽसाधारणस्य हेत्वाभासता, न तु निश्चयदशायां, तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह-**इत्थं चेति** । असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वे चेत्यर्थः । तत्र-निश्चितसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिः 'वदन्ति' इत्यनेनाऽस्वरसः सूचितः ।

व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध इति । केवलान्वयिसाध्यके चाऽन्वयव्याप्तिज्ञानादेवाऽनुमितिरिति भावः ।

रामरुद्री ।

कत्वे इष्टापत्तेः, धर्मिण एकत्वेऽपि विशेषणभेदेन विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया साङ्कर्यविरहेण विभागोपपत्तेरिति भावः ।

व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे इति । इदञ्च साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यभिप्रायेण, व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक एव साधारणो बोध्यः, तदभावज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् ।

एकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति । निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य नीलघटाधिकरणावृत्तित्वज्ञानस्य घटवत्ता ज्ञान इव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकताबीजाभावेनाऽसाधारणस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु केवलान्वयिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वे तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकसिद्धान्तो विरुध्यत इत्याशङ्‌क्याऽऽह-**केवलान्वयीति** । **प्रतिबन्ध**पदं प्रतिबन्धकग्रह-

विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी, अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः, अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः, साध्याभावसाधक एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः ।

सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः ।

अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनागृहीताप्रामाण्यक-

दिनकरी ।

नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादत आह-**सत्प्रतिपक्षे त्विति । प्रतिहेतुः**-प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकताबीजैक्येऽपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षः, हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते, तदा यत्राऽन्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षः, यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह-**साध्याभावेति** । वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तव साध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिनं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य, न त्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः ।

साध्याभावव्याप्येति । एवं साध्यवदन्यत्वव्याप्यवान् पक्षः, पक्षनिष्ठौ साध्याभाव-साध्यवदन्यत्व-व्याप्यावपि बोध्यौ, अन्यतमत्वादिनाऽनुगमान्न विभागव्याघातः ।

सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमन्येषां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह-**अगृहीतेति** । नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् । गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेऽपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेऽपि तत्राऽप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् । व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृतानुपयोगः, उपस्थितिघटितयोक्तरूपस्य स्वरूपसत एवो-

रामरुद्री ।

विषयार्थकं, तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्येऽन्वयः ।

भेदो न स्यादिति । यद्यपि साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः सत्प्रतिपक्षः, विरोधस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदो वर्तत एव, तथाऽपि यथा साधारणादीनां परस्परवैलक्षण्येऽपि दूषकताबीजस्यैक्येनैकहेत्वाभासत्वं, तथा सत्प्रतिपक्षविरोधयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः । **अन्वयिना**—अन्वयव्याप्तिमता । **व्यतिरेकिणा**—व्यतिरेकव्याप्तिमता । **'अशक्तीति** । तथा चाऽशक्तिसूचकत्वमेव दूषकताबीजं विरोधे भिन्नमिति भावः ।

बोध्याविति । नन्वेवञ्चतुष्टयस्याऽनुगतरूपाभावात् कथमेकरूपेणैषां विभागः ? यदि च साध्याभावोत्थापकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मध्य एवाऽन्तर्भूत इत्यत आह-**अन्यतमत्वेति । आदिना**-एतच्चतुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः ।

सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रं नत्वयं हेतुदोषात्मकः सत्प्रतिपक्ष इति सूचितम् । **'प्रथमोपस्थिति'** इत्युपलक्षणं, समबलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्व एव तथा व्यवहारादित्यवधेयम् । **प्रकृतानुपयोगः**-हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावे उपयोगाभावः । नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभिधो हेत्वाभास इति कुतो न व्यवहारोपयोग इत्यत आह-**उपस्थितीति**। विरोधिपरामर्शद्व-

तद्भावव्याप्यवत्त्वोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये ।

अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धःफलम्।

अत्र केचित् । यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते, यथा च शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीः, एवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति, तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपाऽनुमितिर्भवत्येव, यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राऽधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः, फलबलेन चाऽधिकबल-समबलभावः कल्प्यत इत्याहुः ।

तन्न । तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता, लाघवात्, न तूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता, गौरवात् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः ? न हि लौकि-

दिनकरी ।

पयुक्तस्याऽऽभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयति-अन्य इति ।

सत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं दर्शयति-अत्रेत्यादिना ।

सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वं दूषकताबीजं, नत्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं, तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति-अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति । अनुमितिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, क्लृप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनाऽतिरिक्तहेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः । ननु यद्युभयभासकसत्त्वे तदुभयभानं, तदा पित्तादिदोषसत्त्वेऽपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित्यत आह-फलबलेनेति । तथा च तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवाऽऽनुभविकतया शुक्लत्वग्रहे पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबलवत्त्वं, एवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्याः समबलवत्त्वमेव कल्प्यत इति भावः ।

ज्ञानमात्रे-तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने । विशेषे-दोषविशेषाजन्ये । गौरवात्-कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः । कथमनुमितिरिति । अनुमितेरपि तत्प्रति-

रामरुद्री ।

यस्य स्वरूपसत एव परामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वं, न तु ज्ञातस्य, यादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतया नैतस्य हेत्वाभासतासम्भव इति भावः । सूचयतीति ।

ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षस्थलेऽसम्भवेऽपि निश्चयोत्पादने क्लृप्तशक्तिक्योस्तत्तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोः साध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कां निराकर्तुमाह । क्लृप्तेति । अयं भावः-तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विधेयकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं, न तु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् । परन्तु एकैकपरामर्शसत्त्वे कोट्यन्तरभासकसामग्र्यभावात् निश्चयात्मिकाऽनुमितिर्भवति, उभयपरामर्शसत्त्वे च कारणबलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेऽर्थात्संशयो भवतीति नाऽधिककार्यकारणभावकल्पनं तन्मते इति । उभयस्मृताविति । संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात् पीतत्वशुक्लत्वरूपकोटिद्वयोपस्थितौ पित्तदोषादपि संशय एव स्यात्, न पीतत्वनिश्चय इति भावः ।

कसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकाराऽनुमितिः प्रामाणिको, येनाऽनुमितिभिन्नत्वेनाऽपि विशेषणीयम्। यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं, तत्रोभयत्राऽप्रामाण्यज्ञानात् संशयः, नाऽन्यथा, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति।

असिद्धिस्तु आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्।

आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः, यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते, तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याऽभावः, तत्र च ह्रदो द्रव्यं, धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम्।

साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः।

साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याऽभावः साध्याप्रसिद्धिः, एतज्ज्ञाने जाते काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य (व्याप्यवत्ताज्ञानरूप) परामर्शप्रतिबन्धः फलम्।

एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः, यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ, अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम्।

एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति।

दिनकरी।

बध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। कथं तर्ह्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयात् प्रात्यक्षिकः संशय इत्याशङ्क्य न भवत्येव तावद्यावत्तन्निश्चयेऽप्रामाण्यं न गृह्यते इत्याह–यत्र चेति।

आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः।

साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति–साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति। आदिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः।

केषांचिन्मतमाह–एवं वह्निमानित्यादिना। वदन्तीत्यनेनाऽस्वरसः, तद्बीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः। न च तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा-

रामरुद्री।

आधिक्यमिति। मूले नीलधूमादिहेतुकस्थल एव व्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादिति भावः। अत्र चाऽव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यावपि व्याप्यत्वासिद्धी बोध्यौ, अन्यतमत्वेनाऽनुगमः, दूषकताबीजं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्। न चैवं दूषकताबीजस्यैक्येन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वं न स्यादिति वाच्यम्। दूषकताबीजस्यैक्येऽपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरतासम्भवात्।

अस्वरस इति। सूचित इति शेषः। सत्त्वादिति। नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमे व्याप्तिसत्त्वादिति भावः। अनवच्छेदकतयेत्यस्य व्याप्तेरित्यादिः। तदवच्छेदेनेति। यो धर्मो यस्यानवच्छेदकस्तदव-

बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः, एतस्य त्वनुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्धर्मिकतद्भावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्य-

दिनकरी ।

वच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेऽपि सत्त्वात् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न, तथा सति पशुमान् सास्नादिमत इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः। सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिजातेर्लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् । अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिः, न तु हेत्वाभासत्वमनुमितितत्कारणीभूत(व्याप्ति)ज्ञानाविरोधित्वात् । न च वह्निमदन्यावृत्तिप्रमेयवानिति प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति वाच्यम् । तावताऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य कारणत्वेऽपि तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहितयाऽविरोधित्वात् , तस्मात् व्यर्थविशेषणस्थले न व्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभासः, पुरुषस्त्वधिकेन निगृह्यत इति ।

साध्याभावादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः । **तद्धर्मिकतद्भावनिश्चयः**—आनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः । बाधबुद्ध्युत्तरक्षणे लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह । **लौकिकसन्निकर्षाजन्येति** । नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न । अलौकिकत्वं प्रतिबद्ध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिन्द्रिय-

रामरुद्री

च्छेदेन तदभावः, मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः **अवच्छेदकत्वाभावादिति**। तन्मूलस्य वृक्षवृत्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः। **व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति** । यत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं यस्य नाऽस्ति, तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमे व्यर्थविशेषणत्वाभावेऽपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह । **अस्तु—वेति । अविरोधित्वादिति** । हेतुतावच्छेदकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतानवगाहिनोऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्याऽनुमितिहेतुत्वोपगमात् , अत एव व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकादपि वह्निव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शादप्यनुमितिरङ्गीक्रियत इति भावः । मीमांसकमतानुयायी शङ्कते । **न चेति** । तथा चोक्तपरामर्शस्थलेऽपि (वह्निव्याप्यो) वह्निव्याप्य इति ज्ञानान्तरतोऽनुमितिर्नाऽन्यथेति भावः । **तावताऽपि**—उक्तस्थलेऽनुमितिवारणानुरोधेनाऽपि । उपसंहरति । **तस्मादिति** । गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले सर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासिद्धिर्नाऽङ्गीक्रियते, अपि तु स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्य तथात्वस्थले एवेत्यभिप्रायेणाऽऽह । **व्यर्थविशेषणस्थल इति । अधिकेनेति** । अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेन धूमादिरित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये नीलपदप्रयोगस्याऽधिकत्वादिति भावः ।

साध्यादेश्चेत्यादिना साध्याभाववत्पक्ष–साध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः । प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशस्य फलमाह । **बाधबुद्ध्युत्तरक्षण इति । एवं**–प्रतिबद्ध्यतावच्छेदककोटावलौकिकत्वनिवेशे । **तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति** । समानेन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं लौकिकसन्निकर्षेणाऽपि तद्विशिष्टबुद्धेरनुपगमान्नाऽत्रेष्टापत्तिरपि सम्भवतीति भावः । **अलौकिकत्वं**–लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम् । ननु लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासम्भवादेव न लौकिकतद्वत्ता-

दोषविशेषाजन्यतद्धर्मिक-तज्ज्ञानमात्रे विरोधीति ।

दिनकरी ।

जन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात्, तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशः । न च लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम् । यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव सन्निकृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् । तत्राऽभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिः, अन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न, यत्र विनश्यदवस्थदोषेणाऽभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात्, यत्राऽभावलौकिकप्रमासमकालं तद्द्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतयोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं, तत्राऽभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात् । शङ्खो न पीतः, वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात्तत्र व्यभिचारवारणायाऽऽह—**दोषविशेषेति** । दोषसामान्याजन्यत्वनिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबद्धयत्वापत्तिरतो **विशेषेति** । तथा च पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषान् विशिष्योपादाय तदजन्यत्वं प्रतिबद्धयतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः । न च पित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः, शङ्खः पीत इति भ्रमे शङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिम्न आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वादलौकिकत्वस्य प्रतिबद्धयतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वाच्यम् । पित्तद्रव्यस्याऽन्तराऽनवस्थानदशायामपि तत्पीतिम्नः शङ्खादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारात्तदंशे तस्याऽलौकिकत्वात् । तथा सति शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिः, तद्व्यञ्जकलौकिकविषयतायास्तत्राऽभावादिति तु न, लौकिकविषयताया इव दोषविशेषजन्यत्वस्याऽपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वात्, अन्यथाऽयमुरग इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः । शङ्खो न पीत इत्यादितदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शङ्खः पीत इत्यारोपो यद्यनुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबद्धयप्रतिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषा-

रामरुद्री ।

बुद्ध्यापत्तिरिति, किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबद्धयप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते । **न चेति** । **प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात्**—तत्प्रत्यक्षापादनसम्भवात् । लौकिकाभावभ्रमस्थले प्रयोजनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह । **यत्राऽभावेति** । **समवधानमिति** । इदञ्च प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्रमैव न सम्भवति, प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेण प्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् । **दोषविशेषाजन्यत्व**निवेशस्य प्रयोजनमाह । **शङ्खो न पीत इत्यादि** । **भ्रममात्रस्यवेति** । दोषं विना भ्रमानुत्पत्तेरिति भावः । **मण्डूकेति** । भेकवसाञ्जनरूपदोषाद्वंश उरगस्य प्रत्यक्षभ्रमोत्पादादिति भावः । **आदिना** इन्द्रजालमन्त्रादिदोषाणां सङ्ग्रहः । **तद्व्यञ्जकेति** । साक्षात्कारत्वजातिव्यञ्जकेत्यर्थः । '**यद्यनुभवसिद्धः**' इत्यनेन वस्तुतस्तादृशानुभव एव नाऽस्ति किमर्थं समानेन्द्रियस्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदके

न तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं, तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम्। अप्रसिद्धासाध्यकानुमि-

दिनकरी।

जन्यत्वं प्रतिबद्धयतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयम्। ननु बाधप्रतिबद्ध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न। भूतलं घटवदित्याकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वातन्त्र्येण कथञ्चिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय समानधर्मितावच्छेदककतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम्, तथा च बाधनिश्चयोत्तरमपि नाऽऽपत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य, तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासम्भावात्। तर्हि क्वाऽपि लौककसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेत्, ओम्, ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्भानसम्भवादिति। यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशयस्य न लौकिकत्वं? कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं? तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति, तन्न। तत्र लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि संशयजनकदूरत्वादिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः।

कस्य चिन्मतं दूषयति-**नत्विति**। इति युक्त मित्यनेनान्वयः। नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवाऽनुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नाऽनुमितिविरोधित्वमिति हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह—**तद्विरोधितयेति**। अनुमितिकारणीभूतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितयेत्यर्थः। नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्राऽपि न भवत्येवेत्यत

रामरुद्री।

तन्निवेशनीयमिति सूचितम्। **संशयापत्तिरितीति**। संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैव प्रतिबद्धयतावच्छेदकत्वेन संशये पृथक्प्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः। लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशय एव न सम्भवति, एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विरोधिकोटिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा भूतलं घटवदितिनिश्चयकालेऽपि संशयापत्तेरिति कथं बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति समाधत्ते—**भूतलमित्यादि**। **तर्हीति**। एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः। **क्वाऽपि**—बाधनिश्चयानुत्तरमपि। **संशयो न स्यादिति**। दूरस्थस्थाण्वादिधर्मिकस्थाणुत्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः। उक्ताशङ्कायामिष्टापत्तिमाह—**ओमिति**। **न लौकिकत्वं**—न लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं, लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधकाभावादिति भावः। **उभयोपपत्तेरिति**। संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः। लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभासकत्वादिति भावः। **'अन्यत्र विस्तरः'**इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु सन्निकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम्।

कस्य चिन्मतमिति। न तु संशयपक्षतावादिन इति भावः। श्रुत्याऽऽत्मनिश्चयवतोऽपि सिषाधयिषयाऽनुमित्युपपत्तये संशयनिश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम्। मूले-**अप्रसिद्धेति**। पूर्वमगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः। तथा च पृथिवीतरत्वव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीतिव्यतिरेकपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः(१)। उत्तरदूषणमवतारयति-**नन्वप्रसिद्धेति**। **न भवत्येवेति**। आचार्यमते सर्वत्रा-

---

(१) अत्राऽयं भावः। विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतयाऽप्रसिद्धसाध्यकस्थले

त्यनापत्तेः, साध्यसंशयादिकं विनाऽप्यनुमित्युत्पत्तेश्च ।

एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं, मानाभावात्,

दिनकरी ।

आह—**साध्यसंशयेति** । ननु संशयशून्यकालेऽपि सिषाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह—**आदीति** । आदिना सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः । न च संशयो(१)त्पत्त्यैवाऽनुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशया(न्तरा)योगात् ।

पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमात्वमेव बाध इति प्राचीनमतं दूषयति-**एवमिति** । **प्रमात्वज्ञानमपि**-प्रमात्वनिश्चयोऽपि । **मानाभावादिति** । ग्राह्याभावानवगाहिनस्तादृशज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः । ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राऽप्रामाण्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयान्न साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकम्, अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयाभावा-

रामरुद्री ।

ऽन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवाऽनुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारेणाऽपि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकारादुभयपरामर्शादनुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेः साध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमय एव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । **सिद्धिपरिग्रह इति** । **सिद्धिः**—साध्यनिश्चयः, सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषां विना नाऽनुमितिरतः **कालीना**न्तम् । तथा च घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानं नाऽनुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविलम्बेनैवाऽनुमितिरुपेयते 'अतो नाऽनुपपत्तिरित्याशङ्कते—**न चेति** । **संशयोत्पत्त्यै**वेति पाठः । **सतीति** । गर्जितश्रवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेन मेघाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धादित्यर्थः । न च विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धादभावकोटिभानासम्भवान्मनसा निश्चय एवाऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनाऽनुमित्यनुपपत्तेः । क्षणविलम्बेन कल्प्यत इति चेत्, परामर्शस्यैव नाशापत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः । अत्राऽ**प्यन्तरपदं** प्रामादिकमेव, उक्तस्थले पूर्वं संशयाभावादिति ध्येयम् । यदि चैतत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहः, तदा '**संशयं विना**-'इत्यादिमूलस्य व्याप्तिस्मरणादिना वा परामर्शोत्पत्तिक्षणे पूर्वं संशयस्य नाशादित्यभिप्रायकतां परिकल्प्य घनगर्जितस्थलेऽपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवाऽनुमितिरित्यभिप्रायञ्च कल्पयित्वैव संयोजनीयम् ।

न च साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिकप्रमात्वनिश्चयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, साध्याभावांशे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्याऽपि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वात्, अन्यथोभयत्राऽपि निश्चयनिवेशेनैव तन्मते गौरवापत्तिरिति भावः । **ग्राह्याभावानवहिन इति** । यद्धर्मावच्छिन्ने साध्यवत्त्वमवगाहतेऽनुमितिस्तदवच्छिन्ने ग्राह्यसाध्यस्याऽभावानवगाहिन इत्यर्थः । तेन साध्याभाववर्ति साध्याभावप्रकारकमितिप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेऽपि नाऽनुपपत्तिः । **न साध्याभावज्ञानमिति** । न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः । प्रतिवादिना साध्याभावनि-

---

पूर्वं विशेषणस्य साध्यस्य ज्ञानविरहादगत्या तत्र साध्यविशेष्यकानुमित्यभ्युपगम आवश्यकः । प्रसिद्धसाध्यकस्थले तु तादृशविशिष्टबुद्धिसामग्रीसम्भवात्पक्षविशेष्यकैवाऽनुमितिर्जायते । तत्र विशेष्यविधया साध्यस्य भानपरिहाराय पुनः तथाविधानुमितिं प्रति साध्यज्ञानमात्रस्य विरोधित्वमावश्यकमित्यन्यत्र विस्तरः ।

(१) 'संशयान्तरोत्पत्त्यैव'इत्यपि पाठः ।

गौरवाच्च, अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः, किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता, तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुपयुज्यते।

न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम्। बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात्।

दिनकरी।

देवाऽत्राऽनुमित्युत्पत्तिरत आह–**गौरवादिति**। तथा च तत्राऽनुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते, न तु पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं, गौरवादित्यर्थः। यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति—नतु तत्र प्रामाण्यज्ञानं, न वाऽप्रामाण्यज्ञानं, तत्राऽप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः। साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वात्तस्याऽऽभासत्वं दुर्वारमिति तु न, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाऽऽभासत्वायोगादिति। नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव तथा स्यादत आह–**अन्यथेति**। सत्प्रतिपक्षादावित्यादिना विरोधादिपरिग्रहः(१)। प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यस्याऽनुमित्यादावित्यादिः। ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वमत आह–**किं त्विति**। **क्वचिदुपयुज्यत इति**। तथा चाऽनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावान्न साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः।

व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः। **भेदादिति**। तथा च बाधस्थलेऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेऽपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः। न च हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति? सामग्री सत्त्वात्, तथा च व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यम्। पराम-

रामरुद्री।

श्रयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम्। **गौरवादिति**। पक्षविशेष्यकत्वापेक्षया पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानविशेष्यकत्वस्य, साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकनिश्चयत्वस्य चाऽतिगुरुत्वादित्यर्थः। नन्वप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वाभासलक्षणम्, तच्च साध्याभाववति प्रकृतपक्षे साध्याभावप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसाधारणमेव, अधिकन्तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति तादृशप्रामाण्यस्य हेत्वाभासता त्वन्मतेऽपि दुर्वारेत्याशङ्कां निराकरोति—**साध्याभाववत्पक्षेत्यादि**। **आभासत्वायोगा**दित्यत्र पूर्ववाक्यस्थं **तस्ये**त्यनुषज्यते। **प्रथमोपस्थितेति**। उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात् पूर्वमपेक्षितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति भावः। **विरोधादीति**। यद्यपि व्यभिचारादीत्येव वक्तुमुचितं, तथाऽपि सत्प्रतिपक्षस्येव विरोधस्याऽपि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, व्यभिचारादीनां तु अनुमित्यादावित्यादिपदग्राह्यपरामर्श एवेति तथाऽभिधानमिति ध्येयम्। **साक्षादि**त्यनेन प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञानव्यावृत्तिः। **तस्येति**। बाधस्येत्यर्थः।

---

(१) 'असिद्ध्यादि'इत्यपि पाठः।

किं च यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिः, तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं, तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्। न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनाऽनुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति। बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासाः, तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति, अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात्। बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना

दिनकरी।

र्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवात्, एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयैक नश्चयासम्भवाच्च।

नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुके बाधलौकिप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्चये सत्यपि भविष्यतीत्यत आह—**किञ्चेति। अकिञ्चित्करत्वादिति।** व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं, किन्तु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा, तथा च परामर्शोत्तरकालीनं व्यभिचारज्ञानमकिञ्चित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः। व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि बाधं प्रदर्शयति—**एवमित्यादिना। बाधस्यैवेति।** तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः, प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाऽभावादिति भावः। बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवाऽन्तर्भवन्तीति पाठः। बाधः—साध्याभावविशिष्टपक्षादिः, तद्व्याप्यः—सत्प्रतिपक्षः, तद्भिन्नाः—व्यभिचारविरुद्धासिद्धाः, तद्व्याप्यानां तत्रैवाऽन्तर्भाव इत्यर्थः। व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्याऽपि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्चहेत्वाभासानन्तर्गतत्वे

रामरुद्री।

व्यभिचारविषयकत्वासम्भवादिति। ननु परामर्शोत्तरं बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवेऽपि परामर्श एव बाधग्रहात्मकोऽस्तु, तथा च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्याभाववानितिव्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसम्भव इत्याशङ्कायामाह—**एकत्रेति।** प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। एकत्र पक्षे साध्यव्याप्य–साध्याभाव–विषयकज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

बाधलौकिकेति। विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वनिवेशेनाऽयोगोलकधर्मिकपरामर्शोत्तरमपि तद्धर्मिकलौकिकबाधबुद्धिरिव(१) तदुत्तरमपि वह्निधर्मिकधूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षं भविष्यतीत्यर्थः। तथा च बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः। **तत्रेति।** अनुमितावित्यर्थः। ननु स्वरूपासिद्ध्यभावेऽपि व्यभिचारोऽस्त्येव, उत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य सत्त्वादित्यत आह—**प्रतियोगिव्यधिकरणेति।** व्यभिचारघटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याऽप्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यासिद्धेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः। अथोक्तसद्धेतोर्बाधितत्वापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादिरेव बाधत्वेनाऽङ्गीकरणीयः, एवमुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम्। यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिमता, विरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहाविरोधित्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियत इति नोक्तसद्धेतोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वमिति।

---

(१) 'बुद्धेरपि'इत्यपि पाठः।

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।
तथैवाऽनुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥
यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।
यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः सत्त्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

पृथगुपदेशात्, सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः ॥ ७१॥

॥ इति हेत्वाभाससामान्यनिरूपणम् ॥

यः सपक्ष इति । सपक्ष-विपक्ष-वृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षः-निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः-साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यं, विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ॥ इति साधारणनिरूपणम् ॥

यस्तूभयस्मादिति । सपक्ष-विपक्ष-व्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः-साध्यवत्तया निश्चितः । विपक्षः-साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वस्य सन्देहः, तदा सपक्षत्वं विपक्षत्वं च घटादीनामेव, तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् । यदा तु शब्देऽ-

दिनकरी ।

तस्याऽतिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः । **न प्रतिबन्धक इति** । साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥

इति हेत्वाभाससामान्यनिरूपणम् ॥

दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याऽव्यभिचारज्ञाने, विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । ॥ इति साधारणनिरूपणम् ॥

असाधारण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं, न तु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह-**सपक्ष इति** ।

रामरुद्री ।

तन्न, तथा सति प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटिततदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकत्वमित्यायातं, तथा च पूर्वं ग्रन्थकारोक्तस्याऽनुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्याऽनुपपत्तेः, अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयत्वात् । तस्मात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्याऽपि साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम् । अथैवमुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धः साध्यते, तत्र न बाधः सम्भवति, गन्धाभावस्य घटे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । मैवम् । यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वं, तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्याऽपि बाधत्वाङ्गीकारादिति ध्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोऽपि, प्रतियोगिव्यधिकरणगन्धाभावव्याप्यस्य घटेऽसम्भवात्, अत एवाऽसङ्कीर्णबाधोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरताऽत्राऽपि न स्यात्, सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नाऽनुपपन्नं, व्यापकस्याऽधिकदेशवृत्तित्वे क्षतिविरहात् । न च गन्धाभावस्य केवलस्य संयोगाभाववत् केवलान्वयितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितगन्धाभावव्याप्यवत्त्वस्याऽत्राऽपि, सम्भवेनैतस्याऽपि सत्प्रतिपक्षसङ्कीर्णतैवेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारे घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तिरित्यलं पल्लवितेन ॥ ७१ ॥ इति हेत्वाभाससामान्यनिरूपणम् ॥

इति पाठ इति । क्वचित्पुस्तके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेतदभिहितम् ।

तथैवाऽनुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

अनित्यत्वनिश्चयः, तदा नाऽसाधारण्यम् । इदं तु प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७२-७३ ॥ इत्यसाधारणनिरूपणम् ॥

केवलान्वयीति । **सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नाऽनुमितिः । इदं तु न सम्यक्, पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात्,**

दिनकरी ।

एवमग्रेऽपि । सपक्षत्व-विपक्षत्वयोर्निश्चयत्वनिवेशस्य फलमाह-**शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति** । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ।। ७२-७३ ।।

।। इत्यसाधारणनिरूपणम् ।।

केवलान्वयिपक्षक इति । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते, तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिषाधयिषा च, तदा साध्यनिश्चयसम्भवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसम्भवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षत्वस्य तदा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नाऽतिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति-**सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति** । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्याऽवश्यं वाच्यतया प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राऽप्यसम्भवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादा(१)न्न तत्राऽनुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः । **क्षतेरभावादिति** । तदानीमपि केवलान्वयिपक्षताकत्वस्याऽनुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथा च तत्राऽनुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वानुपपत्तिरिति भावः । न च संशयसामग्र्याः सत्त्वात् कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदकसंशयसाग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात्, समानप्रकारत्वेनैव विरोधात् । (अ)समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्याह—

रामरुद्री ।

अग्रेऽपि-विपक्षत्वनिर्वचनेऽपि । साध्याभाववन्मात्रं न विपक्ष इत्येतल्लाभायैव निश्चितत्वांशनिवेश इति भावः ॥ ७२ ॥ ७४ ॥ ॥ इत्यसाधारणनिरूपणम् ॥

गृह्यत इति । न तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपेति शेषः । **साध्यनिश्चयेत्यादि सम्भवादित्यन्तं** सद्धेतुत्वे हेतुः । **पक्षत्वस्येति** । तथा च मूले पक्षपदं पक्षतापरं, भावप्रधाननिर्देशत्वात्, अन्यथा आकाशात्यन्ताभावो नित्यः, ध्वंसप्रागभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनुपसंहारित्वाभावेनानुपपत्तेरिति ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिश्चयसम्भवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न दुर्घट इत्यत आह—**संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि** ॥ घटोऽभिधेय इत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः । **क्षतेरभावादितीति** । तादृशनिश्चयकालेऽपि सर्वमभिधेयं न वेति संशयसम्भवात्, सर्वत्वावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु किमेतावतेत्यत आह—**तथा चेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति** । तद्धर्मितावच्छेदककसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदक-

---

(१) अत्र 'व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टप्रमेयत्वादिग्रहानुत्पादात्' इति पाठः समीचीनः ।

यः साध्यवति नैवाऽस्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥
आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्, स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्राऽसिद्धिरथाऽपरा ॥ ७६ ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

अस्तु वा सहचाराग्रहः, तावताऽप्यज्ञानरूपाऽसिद्धिरेव, न तु हेत्वाभासत्वं तस्य, तथाऽपि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् ॥

इत्यनुपसंहारिनिरूपणम् ॥

यः साध्यवतीति । 'एव'कारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

॥ इति विरुद्धनिरूपणम् ॥

असिद्धिं विभजते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ॥ ७५ ॥
पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।
अपरेति । स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥
नीलधूमादिक इति । नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं, स्वसमानाधिकरण-व्याप्यतावच्छेदक-धर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । धूमप्रागभावत्वसङ्ग्रहाय-स्वसमानाधिकरणेति ॥ इत्यसिद्धिनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

अस्तु वेति । तस्य सहचाराग्रहस्य । तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्याऽनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाभावादिति भावः । न च तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः संशय एव हेत्वाभासः, तस्याऽपि स्वरूपसत एव विरोधित्वात् । न च संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राऽऽभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभिधेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । ॥ इत्यनुपसंहारिनिरूपणम् ॥

तदर्थ इति । तेनाऽसाधारणे नाऽतिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

॥ इति विरुद्धनिरूपणम् ॥

धूमप्रागभावत्वेति । तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटितत्वेन तत्संग्रहो न

रामरुद्री ।

कनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वावच्छिन्ने चाऽभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्त्वेन तदवच्छिन्ने संशयसामग्र्यभावादिति भावः । (अ)समानविषयकत्वेनेति । तद्विशेष्यकसंशयसामग्र्याः तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वे त्वित्यर्थः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयसाध्यादेरेवाऽऽभासत्वमस्तु इत्यत आह—अन्यत्रेति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ साध्यादेर्हेत्वाभासत्ववारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाऽङ्गीकरणीयतया साध्यादेरतथात्वादिति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ इत्यनुपसंहारिनिरूपणम् ॥

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

विरुद्धयोरिति । कपिसंयोग-तदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीन-साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इति सत्प्रतिपक्षनिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

स्यादिति भावः । स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति । न च नीलधूमत्वस्याऽपि तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव, धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् । स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात्, शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्व-नीलत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् । नन्वेवं वह्निमदन्यावृत्तित्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिः, तस्य वह्नित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात्, धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभिया धर्मान्तरस्य विशेष्यविधयाऽघटकत्वविवक्षणस्याऽशक्यत्वादिति चेन्न । स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात्, वह्नित्वस्य वह्निमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वात्, धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् । स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन, अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य वह्निव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः, धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति ॥ इत्यसिद्धिनिरूपणम् ॥

'विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः–' इत्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श इतिभ्रमवारणायाऽऽह–स्वसाध्येति । स्वं-सत्प्रतिपक्षत्वेनाऽभिमतो हेतुः, तत्साध्यविरुद्ध यः साध्याभाव इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ इति सत्प्रतिपक्षनिरूपणम् ॥

ननु 'उत्पत्तिकालीनघटे–'इत्यादि मूलोक्तमयुक्तं, तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावादत

रामरुद्री ।

ननु धूम इति प्रतीतेरपि न विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं, शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादतस्तदर्थमाह–स्वेति । तदर्थत्वात्–अन्तरपदार्थत्वात् । पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्थाने वक्तव्यं, प्रत्येकमुभयभिन्नत्वस्येव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति ध्येयम् । वह्निमदन्यावृत्तित्वस्येति । पर्वतो वह्निमान् वह्निमदन्यावृत्तेरितिसन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसम्मतत्वेनेष्टापत्त्यसम्भवादिति भावः । ननु धर्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधया धर्मान्तरघटितं यत्तदन्यत्वमेव, नीलधूमत्वस्य विशेष्यविधया धूमत्वघटितत्वेऽपि वह्निमदन्यावृत्तित्वे वह्नित्वस्य न तथा घटकत्वमिति न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरित्यत आह–धूमान्यान्यत्वादेरिति । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन–साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेन । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मवत्त्वमेव व्यापकत्वमिति भावः ॥इत्यसिद्धिनिरूपणम्॥

इति भ्रमेति । यथार्थत्वे पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्वस्य परामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः, प्राचीनैः तत्राऽपि सत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थले तूभयपरामर्शसत्त्वेऽपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् ॥७५॥७६॥७७॥

॥ इति सत्प्रतिपक्षनिरूपणम् ॥

गन्धशून्यत्वाभावादिति । निरवच्छिन्नवृत्तिकगन्धाभावविरहादित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

अथ उपमितिखण्डम्।

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।

साध्यशून्य इति। पक्षः–पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः। तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः। एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्राऽपि बोध्यम्॥७८॥

॥ इति बाधनिरूपणम्।

॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम्।

उपमितिं व्युत्पादयति। ग्रामीणस्येति। यत्राऽऽरण्यकेन केनचित् ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति, पश्चाच्च ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः, तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं, तदुपमितिकरणं, तदनन्तरं गोस-

दिनकरी।

आह। पक्षतावच्छेदकेति। कालस्येव देशस्याऽपि पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसम्भवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह–एवमिति। बोध्यमिति। तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेऽपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति ॥ ७८ ॥ इति बाधनिरूपणम् ॥

॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डाख्यश्चतुर्थः परिच्छेदः ॥

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याऽऽह–उपमितिमिति। तत्र गवये। सादृश्यदर्शनं–सादृश्यप्रत्यक्षम्। तदुपमितिकरणमिति। नवीनमतेनैतत्। अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणम्,

रामरुद्री।

घटे गन्धाभावसत्त्वेऽपि न क्षतिः, पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वविशिष्टघटनिरूपितगन्धाभावनिष्ठाधेयताया निरवच्छिन्नत्वेन भवति तादृशगन्धाभाववद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः। अथ वा गन्धशून्यत्वाभावात्–गन्धाभावादित्यर्थः। गन्धसत्त्वादिति यावत्। तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथमत्र बाध इति भावः। पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्याऽपि पृथक् बाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः ॥ ७८ ॥ इति बाधनिरूपणम् ॥

॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यामनुमानतरङ्गाख्यश्चतुर्थस्तरङ्गः ॥

अवसरसङ्गतिमिति। प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः, प्रकृते चाऽनुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजीवकत्वेऽप्यनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमान एव प्रायशो व्युत्पित्सोः प्रथमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्याऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः। सादृश्यप्रत्यक्षमिति। सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वमेव न सम्भवति, सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदं प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातमिति बोध्यम्। एतदिति। गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः। साम्प्रदायिकमतमुपदर्शयति–अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबो-

साद्दश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥
वाक्यार्थस्याऽतिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

दृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते, तदेव व्यापारः, तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः। न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः, गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥७९॥८०॥

॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

दिनकरी ।

अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः, साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकारीति साम्प्रदायिकमतं तु सहकारितयाऽऽवश्यकसाद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम्। **स्मरणं यज्जायत इति।** साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया ताद्दशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः। **तदेव व्यापार इति।** एतेन साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्राऽतिदेशवाक्यार्थ(शाब्द)बोधः; तत्राऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावान्नाऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं, किं तु साद्दश्यज्ञानमात्रं करणं, विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं चोभयं व्यापार इति कस्य चिन्मतं प्रत्युक्तम्। यत्र साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः, तत्रोपमित्यनभ्युपगमात्, किं तु तदुत्तरं पुनः साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं, ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं, तदुत्तरमेवोपमितिरिति भावः। **गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायत इति।**

रामरुद्री ।

ध इति। वाक्यार्थस्मरणमिति। व्यापारद्वारा तज्जन्यस्याऽपि तद्व्यापारत्वोपगमादिति भावः। नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशाद्यत्राऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं, तत्र साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं विनाऽप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह—**साद्दश्यविशिष्टेति।** साम्प्रदायिकमतोपेक्षायां बीजमाह— **सहकारितयेति। युक्तमिति।** तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः। ननु साद्दश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः, तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात्, स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसङ्गतमित्याशङ्कां निराकुरुते—**साद्दश्येति।** तथा चाऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेऽपि तत्रोद्बोधकतया सद्दशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति नाऽनुपपत्तिरिति भावः। **एतेनेति।** अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसद्दशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिकरणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः। **बोध इति।** शाब्दबोध इत्यर्थः। **अभावादिति।** अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्यैव सत्त्वादिति भावः। नन्वेवं ताद्दशस्थले किं करणं? को व्यापारः? शाब्दबोधस्य सद्दशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासम्भवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानुसारेण करणव्यापारौ प्रदर्शयति—**किन्त्वित्यादि। साद्दश्यज्ञानमात्रमिति।** मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः। **उभयमिति।** उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया साद्दश्यज्ञानजन्यत्वात्, सद्दशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानञ्च विनोपमितेरनुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाच्च, विनिगमनाविरहादिति भावः। एतेनेत्यनेनोक्तमर्थं प्रकटयति—**यत्रेत्यादि। अनभ्युपगमादिति।** नन्वेवं ताद्दशस्थलेऽप्युपमितेरनुभवसिद्धतयाऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह—**किन्त्विति। तदुत्तरमेवेति।** तथा च क्षणद्वयविलम्बेनोपमितेरुपपादनसम्भवान्नाऽनुभवापलापापत्तिरिति भावः। **गवयो गवयपदवाच्य इतीति।** पिण्डे चक्षुःसंयोगानन्तरं योग्यवृत्तितया गवयत्वजाते-

दिनकरी ।

एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं, किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव, गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारस्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासम्भवादिति । न च गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिः? न तु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौल्येऽपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात्, गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । न च द्रव्यत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मवाच्छेदेनोपमितिजनकं वाच्यं, तथा च यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदा सादृश्यस्य(१) संस्थानादिगुरुधर्मविशिष्टे ग्रहात्तदवच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, तस्या भ्रमत्वेन तादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति ।

रामरुद्री ।

रपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्तदवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरपि नाऽनुपपन्नेति मूलाभिप्रायः । यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्जायमानः शाब्दबोध एवोपमितिः, न तु प्रमित्यन्तरम् । न चैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुपमितिविषयः, न तु गवयत्वस्यैवेति वाच्यम् । इष्टत्वादित्याह, तन्मतं दूषयति—**एतेनेति** । उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । **गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति** । उक्तवाक्यार्थघटकगवयपदश्रवणेऽपि तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन च वृत्त्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपस्थितेरसम्भवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासम्भवेन तादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः । ननु गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः, न तु गोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणं न पश्यामो यत उपमितेः प्रमित्यन्तरताऽऽवश्यकी स्यादित्याशङ्कते- **न चेति** । त्वन्मत इति शेषः । स्वमते तु गवयत्वजातिप्रत्यक्षात् पूर्वमेव शाब्दबोधात्मकोपमितेरुपगमादिति ध्येयम् । **अनुदयादिति** । ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरं गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासम्भवेऽपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवाऽऽरण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह—**गवयपदादिति** । अनुभूयते च गवयपदात्तादृश एव शाब्दबोध इति भावः । नन्वस्तु गवयपदाद्गवयत्वप्रकारशाब्दबोधोपपत्तये गवय गवयपदवाच्य इत्युपमित्या गवयत्वस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिः, तथाऽप्यतिदेशवाक्याद्गोसादृश्यसामानाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोध इत्यत्र मानाभावः, गोसादृश्यावच्छेदेनाऽपि गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावात् । न च गवयत्वावच्छिन्नै गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येव तत्र बाधिकेति वाच्यम् । तादृशज्ञानं प्रति गवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यादिज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानघटितोपमितिसामग्र्या असम्भवात् । तथा चोक्तशाब्दबोधबलादेव गोसादृश्यस्याऽपि गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते । **न चेति** । **ग्रहादिति** । शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः । तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् बाधितार्थविषयकत्वेन तस्य भ्रमत्वात् न ततो विषयसिद्धिरिति समाधत्ते । **इष्टापत्तेरित्यादि** ।

---

(१) 'सादृश्यज्ञानस्य' इति पाठः ।

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति–पदज्ञानं त्विति । न तु ज्ञायमानं पदं करण-

दिनकरी ।

इदमुपलक्षणं, वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं, जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेश-वाक्यर्थस्मृतिर्व्यापारः, पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम्।

॥ इत्युपमाननिरूपणम् ॥

ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः । न च प्रत्यक्षादिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम्, उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न । चक्षुरादिव्यापारविगमेऽपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वाद्यसम्भवात् । न वा मानसत्वं, मानसोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात्, उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च । अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाऽप्यनुमितिः, व्याप्त्यादिज्ञानं विनाऽप्युदयात् । न शब्दः, पदज्ञानाजन्यत्वात् । न स्मृतिः, अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति सङ्क्षेपः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इत्युपमानस्याऽतिरिक्तप्रमाणत्वव्यवस्थापनम् ॥

॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानपरिच्छेदाख्यः पञ्चमः परिच्छेदः ॥

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याऽऽह मूले–पदज्ञानं त्विति । एवकारार्थ-

रामरुद्री ।

सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमिव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्वचिदुपमितौ करणम् । अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृथिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः, पृथिवीं पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह। **इदमुपलक्षणमिति** ॥

ननु नोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं, गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितिस्थानाभिषिक्तस्य गवयांशे लौकिकस्य गवयपदवाच्यत्वांश अलौकिकस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसम्भवात् । न च चक्षुर्व्यापारोपरमेऽप्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणेनोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसम्भव इति वाच्यम् । एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसम्भवेनोपमितेर्विजातीयप्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकीं विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्कारणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति–**नन्वित्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ।** ननु लौकिकविषयतैव साक्षात्कारत्वव्यञ्जिका, मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षत्वेऽपि तदुत्तरं न साक्षात्करोमीतिप्रतीतिसम्भवः, व्यञ्जकाभावात्, अन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षात्करोमीतिप्रतीत्यापत्तेः, इत्थञ्चोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेव विषयोऽस्तु, न तु विजातीयप्रमितिरित्यस्वरसादाह–**अन्यथेति । अनुमितेरपीति ।** व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवाऽनुमिनोमीतिप्रतीतिविषयत्वसम्भव इति भावः । तथा चाऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयिभूताऽनुमितिर्यथा प्रमित्यन्तरं, तथोपमिनोमीतिविलक्षणानुव्यवसायविषयीभूतोपमितिरपीति भावः । ननु गवयो गवयपदवाच्यः, गोसदृशत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमितिव्यतिरेक्यनुमितिरेवोपमितिरस्तु, उपमिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविधेयकानुमितिरेव विषयोऽस्त्वित्याशङ्कां निराचष्टे–**नाऽपीति । संक्षेप इति ।** नाऽनुमिनोमि, न शृणोमि, न स्मरामि, किन्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि प्रमित्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ इत्युपमानस्याऽतिरिक्तप्रमाणत्वव्यवस्थापनम् ॥

॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशतरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गाख्यः पञ्चमस्तरङ्गः ॥

उपजीव्योपजीवकभावेति । अतिदेशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यैवोपमानत्वमिति प्राचीनमते

म्(१)। पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्।

पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्राऽपि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन आकाशस्मरणे जाते आकाशस्याऽपि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः। अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। (पूर्वं) शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्स-

दिनकरी।

कस्य मूलस्थ'तु' शब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति मुक्तावल्यां-न तु ज्ञायमानमिति। 'मौनिश्लोकादौ' इत्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः सङ्ग्रहः।

अन्यथा-पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे। तत्राऽपि-पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि। घटकत्वं सप्तम्यर्थः। अन्यथा-वृत्त्येत्यस्याऽनुपादाने। ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात् तीरादेर्बोधो न स्यात्, तत्र शक्त्या पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह-वृत्तिश्चे-

रामरुद्री।

उपमानप्रमाणस्याऽतिदेशवाक्यजन्यशब्दप्रमाणजन्यत्वेन शब्दस्याऽर्थज्ञानजन्यत्वमितिमते(२) वाक्यार्थज्ञानरूपप्रयोगमूलभूतज्ञानजन्यत्वेन शब्दस्यैव तन्मते प्रमाणत्वेन स्वरूपत उपजीव्योपजीवकभावः। शक्तिज्ञानात्मकोपमितिजन्यत्वेन शाब्दबोधस्य फलयोरप्युपजीव्योपजीवकभावः। सादृश्यज्ञानमेवोपमानमिति नवीनमते फलनिष्ठयोरेवोपजीव्योपजीवकभावयोः स्वाश्रयकरणत्वात्मकपरम्परासम्बन्धेन प्रमाणनिष्ठयोः सङ्गतित्वमिति केचिदाहुः। तन्न श्रद्धेयम्, सादृश्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य साक्षात्सम्बन्धेनैवोपमितौ सत्त्वादुपमितेरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वात् स्वरूपत एव सङ्गतित्व सम्भवात्। यद्यपि शाब्दबोधस्योपमानत्वनये उपमानेपि शब्दोपजीवकत्वमस्तीति शब्दनिरूपणानन्तरमेवोपमानं कुतो न निरूपितमिति वक्तुं शक्यते, तथाऽपि सङ्गतेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वाभावेन न दोषः। प्रपञ्चितं चेदमनुमानखण्ड एव। एवकारार्थकस्येति। एवकारार्थो अर्थो यस्येति मध्यमपदलोपिसमासेनैवकारार्थबोधकस्येत्यर्थः। हस्तचेष्टादेरिति। तथा च मौनिश्लोकस्थले विजातीयहस्तचेष्टास्थले च शब्दोच्चारणाभावेन ज्ञायमानपदाभावाच्छाब्दबोधो न स्यात्। पदज्ञानस्य करणत्वमिति नवीनमते तु लिप्या हस्तचेष्टया च सङ्केतितपदज्ञानाद्भवति शाब्दबोध इति भावः।

पदार्थज्ञानमात्रस्येति। यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञाने पदज्ञानजन्यत्वाभावेन पदज्ञानव्यापारत्वमसम्भवदुक्तिकमेव, तथाऽपि घटपदबोध्योऽयं घट इत्यस्याऽप्युपनयसन्निकर्षविधया-पदज्ञानजन्यत्वे न व्यापारत्वसम्भवो बोध्यः। अयं घट इति शाब्दबोधस्य तु पदज्ञानजन्यत्वं सुलभमेवेति भावः। घटकत्वमिति। पदजन्यपदार्थोपस्थितिघटकं पदजन्यत्वं वृत्तिरूपसम्बन्धसहकारेणेति मूलार्थो बोध्य इति भावः। ननु वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञानस्य सहकारित्वं कुत इति चेदित्थम्। एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकं, पदज्ञानादर्थोपस्थिति(३)रितिरीत्या पदपदार्थयोर्वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञाने सत्येव पदज्ञानात् पदार्थस्मरणं जायते, न तु पदज्ञानमात्रे, हस्तिहस्तिपकयोः सम्बन्धाज्ञाने हस्तिपकदर्शनेऽपि हस्तिनोऽस्मरणादिति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानसहकारित्वमावश्यकमिति। इत्थञ्च पदजन्येत्यादिमूले पदज्ञानजन्येत्यादिरेवाऽर्थो बोध्यः। एकसम्बन्धिज्ञानस्यैवाऽपरसम्बन्धिस्मारकत्वादिति। तीरोपस्थितेरभावादिति। गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वादेव गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितौ

(१) कालिकसम्बन्धेन तत्तत्पुरुषीयशाब्दबोधं प्रति कालिकेन तत्तत्पुरुषनिष्ठज्ञानविषयः पदं करणं नेत्यर्थः। तेन नाऽऽकाशात्मनिष्ठयोः शाब्दबोधपदयोः कार्यकारणभावानुपपत्तिशङ्केति।

(२) मतेऽपि'इति पाठः। (३) पदज्ञानादर्थोपस्थिताविति रीत्या'इति पाठः।

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

म्बन्धेन तत्स्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य हि एकसम्बन्धिज्ञानविधयाऽर्थ-स्मारकत्वम् ।

शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः । सा चाऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपः । आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव । 'एकादशेऽहनि

दिनकरी ।

ति । **अन्यतरसम्बन्धः**–अन्यतरात्मकः सम्बन्धः। **अत्रैव**–पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव ।

सा चेति । यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्यात् घटशब्दात् घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः । एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायास्तीरेऽपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिः, तथाऽपि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिः । तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वं, अपि तु शुद्धविषयतात्वेनेति नाऽतिप्रसङ्गः, न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति । **आधुनिके नाम्नि**–आधुनिकैः पित्रा-

रामरुद्री ।

तीरोपस्थितिसम्भवेन तीरे गङ्गापदशक्त्यकल्पनादिति भावः । **'अन्यतरसम्बन्धः'**–इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं निराकुरुते। **अन्यतरात्मक इति । पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेति** । शक्तिज्ञानाभावे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहस्याऽप्यसम्भवेन पदपदार्थयोः सम्बन्धज्ञानाभावात्पदज्ञानेन शाब्दबोधप्रयोजकीभूतपदार्थस्मरणोत्पादनासम्भवात् । तथा चैतदभिप्रायेणैव कारिकायां शक्तिधियः पदज्ञानसहकारित्वमुक्तमिति भावः ।

अतिप्रसङ्ग इति । घटपदबोध्यत्वप्रकारकेच्छायाः घटपदशक्तित्वे तस्या ईश्वर(१)मात्रवृत्तित्वेन घटे घटपदशक्तिर्न स्यादिति विशेष्यतासम्बन्धेनैव तादृशेच्छावत्त्वं शक्तिरित्युपेयम् । तथा च ईश्वरस्य अनेकेच्छाकल्पने गौरवात् घटपदाद्घटो बोद्धव्यः, पटपदात् पटो बोद्धव्य इतिसमूहालम्बनरूपैकेच्छाव्यक्तेरेव तत्त्वस्याऽङ्गीकरणीयतया तस्याश्च विशेष्यतासम्बन्धेन पटेऽपि सत्त्वेन घटपदशक्यत्वप्रसङ्ग इति भावः । **तीरेऽपि सत्त्वादिति** । भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वेन गङ्गापदाल्लक्षणया तीरबोधस्याऽपि जायमानत्वेन तद्विषयत्वस्याऽपि ईश्वरेच्छायामावश्यकत्वादिति भावः । **नाऽतिप्रसङ्गः, न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति** । तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन ईश्वरेच्छावत्त्वस्य तत्पदशक्यत्वाभ्युपगमेनेश्वरेच्छानिरूपितघटपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः पटादावसत्त्वेन न पटादेस्तादृशविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति न पटादेर्घटपदशक्यत्वमिति भावः । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वेनेश्वरेच्छाया विसंवादित्वापत्तेः । तीरादौ गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहाराभावेनेश्वरेच्छायां गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरं भवत्वित्याकारकता न स्वीक्रियते अपितु विषयता गङ्गापदजन्यबोधीया भवतु तीरं विषयतावद्भवत्वित्येवंरीत्या विशकलितव्यपदेशेन विषयतात्वेनैव गङ्गापदजन्यबोधविषयतायास्तीरे भगवदिच्छयाऽवगाहनात्तीरादौ गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन नेश्वरेच्छावत्त्वमिति तीरादौ गङ्गापदशक्यत्वाभावात् तीरादिविषयकशाब्दबोधनिर्वाहाय लक्षणाङ्गीकारोऽप्यावश्यक इति भावः । एतेन विशेषणे यद्विशेषणं तस्यैव प्रकारतावच्छेदकत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरं भवत्वितीश्वरेच्छानिरूपिततीरनिष्ठविशेष्यतायां गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं नाभ्युपेयते किंतु शुद्धविषयता-

(१) 'ईश्वरेच्छा' इत्यपि पाठः ।

पिता नाम कुर्यात्' इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति सम्प्रदायः।

नव्यास्तु-ईश्वरेच्छा न शक्तिः, किन्त्विच्छैव, तेनाऽऽधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः।

शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः। तथा हि—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥"

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति। क्वचित् सति

दिनकरी।

दिभिरेकादशेऽहनि **सङ्केतिते** नाम्नि। **इतीश्वरेच्छाया इति।**

एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः। **आधुनिकसङ्केतिते**-आधुनिकमात्रसङ्केतिते नदीवृद्ध्यादिपदे तु।

सम्प्रदायमतेऽस्वरसं हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति—**नव्यास्त्विति। न शक्तिरिति।** तथा सत्याधुनिकसङ्केतितान्नद्यादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः। मतद्वयेऽप्यपभ्रंशा(१)त्मकगगर्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोध इत्यवधेयम्॥ इति शक्तिनिरूपणम्॥

व्याकरणादीति। 'भू सत्तायां(धा० १),' 'वर्तमाने लट(३।२।२३)' इत्यादिव्या-

रामरुद्री।

त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वमेवेति ग्रन्थकारोक्तिर्न सङ्गच्छत एवेति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः। आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति मूलग्रन्थविरुद्धं आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येवेति मूलमित्याशङ्कयाधुनिके नाम्नीत्यस्य नामविशेषपरतामाह—**आधुनिक इत्यादि।** मूले एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादित्यनन्तरं श्रुत्येति पूरणीयम्। ईश्वरेच्छायाः सत्त्वादित्यस्य सङ्केतिततत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतत्तदर्थविशेष्यकभगवदिच्छायाः सत्त्वादित्यर्थः। नन्वसाधुशब्दानामपि लक्षिरसंकेतदर्शनात्तेषां तद्रूपेण भगवदिच्छाया अवगाहो न प्रामाणिकः। अनन्तप्रकारताविशेष्यताव्यक्तिकल्पने गौरवं चेत्यभिप्रायेणाह—**एकादशाहकालीनेति।** तथा चैकादशाहकालीनपित्रुच्चारितशब्दजन्यबोधविषयः पित्रादिसङ्केतविशेष्यो भवत्वित्याकारकमेव, भगवदिच्छाकल्पनमिति भावः। नन्वेवमप्याधुनिकसङ्केतिते तु इत्यादिमूलमसङ्गतमेव एकादशेऽहनि पित्रादिसङ्केतितनाम्नि शक्तिस्वीकारादतो मात्रपदं पूरयति—**आधुनिकमात्रेति।** मात्रपदेनेश्वरव्यावृत्तिः। पूर्वोक्तनाम्नां सामान्यरूपेणेश्वरसङ्केतसत्त्वात्तेषु शक्तिसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः।

अस्वरसमिति। वक्ष्यमाणमित्यर्थः। अस्वरसं प्रकटयति—**तथा सतीति।** शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च विनेत्यादिः। तेन शक्तिभ्रमादिना शाब्दबोधसंभवेऽपि न क्षतिः। इदमुपलक्षणम्। ईश्वराङ्गीकर्तॄणां प्राभाकरादीनामीश्वरेच्छारूपशक्तिग्रहासंभवेन शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्।

मूले धातुप्रकृतीति। धातुप्रातिपदिकेत्यर्थः। प्रत्ययाः विभक्तितद्धिताख्यातकृतः। आदिना समासादिपरिग्रहः, समासादावपि वैयाकरणैः शक्त्यङ्गीकारात्। तत्र 'भूसत्ताया'मित्यादि धातोः शक्तिग्राहकम्। पाचकादिप्रातिपदिकस्यापि व्याकरणाच्छक्तिग्रहः। पचधातोः पाकार्थकत्वस्य तदुत्तरकृत्प्रत्ययस्य कर्तृत्वार्थकत्वस्य च तत्र प्रतिपादनात्। अत्र गवादिप्रधानप्रातिपदिकानां कोशादेव शक्तिग्रह इति मन्त-

---

(१) अत्राऽयं भावः। गगर्यादिपदेषु तन्मूलभूतगर्गरीपदशक्त्यैव निर्वाहान्नाऽतिरिक्तशक्तिकल्पनम्। किन्तु गर्गर्यादिपदनिष्ठाया एव शक्तेर्भ्रमाद्गगर्यादिपदेभ्यो बोध इति। अत एव "नाऽपभ्रंशितवै" इति श्रुतिरपि सङ्गच्छते।

बाधके त्यज्यते। यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते। चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याऽभेदान्वयः। तच्च गौरवात् त्यज्यते। किन्तु कृतौ शक्तिः, लाघवात्। कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते।

न च कर्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्। कर्तृसङ्ख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात्।

सङ्ख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः।

दिनकरी।

करणादित्यर्थः। **लाघवादिति।** कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः।

न च कर्तुरनभिधानादिति। 'अनभिहिते(२।३।१)' इत्यधिकारीयेण 'कर्तृकरणयोस्तृतीया (२।३।१८)' इत्यनेनाऽनभिहिते कर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः। **तत्र**–तृतीयायाम्। **तन्त्रत्वात्**–प्रयोजकत्वात्।

ननु कर्तृसङ्ख्याभिधान एव किं प्रयोजकमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति–**सङ्ख्याभिधानेति।** चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाऽऽह–**कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति। ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राऽऽ-**

रामरुद्री।

ध्यम्। वस्तुतो धातुप्रकृतीत्यस्य धातुरूपप्रकृतीत्यर्थः। धातौ प्रकृतित्वप्रदर्शनं च प्रत्ययतो वैलक्षण्यद्योतनायैव। अत एवादिना समासादिवृत्तीनां संग्रहोऽपि सङ्गच्छते, तेषामपि प्रातिपदिकत्वादिति सारम्। 'वर्तमाने लडि'त्यादिकं तु प्रत्यये शक्तिग्राहकमिति विवेकः। **कृतित्वजातेरिति।** किंचिदविशेषितस्यैकस्य कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवं, कृतित्वविशिष्टानामनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम्। जातेरेव स्वरूपतो भानाभ्युपगमेन कृतेः स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः। नवीनैर्वैयाकरणैस्तु आश्रयमात्र एव कर्तृकर्माख्यातयोः शक्तिः स्वीक्रियते, कृत्यादिव्यापारफलयोर्धातुनैव लाभात्, आश्रयत्वं चाखण्डोपाधिरिति तन्मते न गौरवम्। परंतु 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यादिमूलभूतसूत्रविरोध एव। नच कर्तरीत्यस्याश्रय इत्येवार्थ इति वाच्यम्। तथा सति "स्वतन्त्रः कर्ते"ति सूत्रकृत्परिभाषाया वैयर्थ्यापत्तेः। स्वशास्त्रे यत्र कर्तृपदप्रयोगस्तत्रायमर्थ इति ज्ञापयितुमेव परिभाषादरात्। स्वातन्त्र्यं च कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वं तच्चातिगुरुभूतमेव। इत्थं च—

"फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः"—

इति कारिकापि सूत्रविरुद्धैव। किंच कर्तृपदस्य लक्षणयैवाश्रयार्थकत्वं वाच्यम्। कृतिमत एव तस्य मुख्यार्थत्वात्। तथाच वरं तदपेक्षया कृतावेव लक्षणाकल्पनम्। आश्रयत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वे मानाभावादाधारतारूपस्य तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनाननुगतत्वादिति मन्तव्यम्।

अनभिहित इत्यधिकारीयेणेति। अनभिहिताधिकारसूत्रानन्तरपठित 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'तिसूत्रेणेत्यर्थः।

किं प्रयोजकमित्याशङ्क्येति। चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रगतसंख्यैवाख्यातेनाभिधीयते नतु तण्डुलादिगतेत्यत्र नियामकाभावे चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावपि चैत्रगतसंख्याभिधानसंभवेन तृतीया न स्यादित्याशङ्कायामिति पर्यवसितार्थः। **कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इतीति।** प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इतिपदस्य तु मूल एवाग्रे यत्र तण्डुलं पचतीति प्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वे नैव तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यान्वयवारणं प्रयोजनं दर्शयिष्यतीति तदुपेक्षितम्। नच कर्मत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयैव न साधु 'कर्मणि द्वितीये'ति तद्विधानादिति वाच्यम्। असाधुत्वेऽपि प्रयोजनप्रदर्शने बाधकाभावात्। साधुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमिति नियमाभावात्। अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र शाब्दबोधोपपादनस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम्। **नन्वित्यादि।** कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि द्वितीयादिकारकविभक्त्यर्थाविशेषणत्वं तदा चैत्र

कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वमर्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सङ्ख्यान्वयः। यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति।

दिनकरी।

ख्यातेनैकवचनत्वरूपेणोक्तायाः सङ्ख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात्, कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात्, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च। किञ्च पक्वमन्नं भुज्यत इत्यादावन्नादौ सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिः, पाककर्मत्वस्याऽन्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह–**कर्मत्वादीत्यस्येति**। तथा च कर्मत्वपदमितरपरम्, अनवरुद्धत्वं च विशेषणतयाऽविवक्षितत्वम्। वस्तुतस्त्वितरस्याऽपि न विवक्षा, अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात्। अविशेषणत्वं–प्रकारताशून्यत्वं, तस्य च शाब्दबोधात् पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वाच्चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेऽपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः। न च चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम्। यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यन्तानुधावनम्। न च

रामरुद्री।

इवेत्यादौ चैत्रस्येवार्थसादृश्य एव विशेषणत्वेऽपि कारकविभक्त्यर्थकर्मत्वादावविशेषणत्वेनाख्यातार्थसंख्याया मैत्र इव चैत्रेऽप्यन्वयः स्यादतः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं निर्वक्तीति भावः। एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि कर्मत्वाद्यनन्वितत्वं तदा पक्वमन्नं भुज्यत इत्यादौ पाककर्मत्वेनान्विते अन्ने आख्यातार्थसंख्याया अन्वयो न स्यादत इदमावश्यकमिति भावः। (१)इत्थं चेतरान्वितत्वेन तात्पर्याविषयत्वमित्यस्य परित्यागोऽनुचित इति ध्येयम्। नन्वितरार्थककर्मत्वादिपदं व्यर्थम्। विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वार्थकानवरुद्धत्वपदोपादानेनैव सामञ्जस्यादित्यस्वरसात् कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमिति समुदायस्यैव विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वपरतामाह–**वस्तुतस्त्विति**। नन्वितराविशेषणत्वं परित्यज्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वानुधावनमफलमित्याशङ्कां निरसितुं तत्प्रयोजनं दर्शयन्नाह—**अविशेषणत्वमिति**। **एवकारार्थेऽन्यस्मिन्निति**। एवकारार्थस्त्रिविधः, अन्ययोगव्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदः, अत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चेति। अत्र विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः। यथा चैत्रएव पचतीत्यादौ चैत्राद्यन्यस्मिन् पाककर्तृत्वयोगो व्यवच्छिद्यते तत्रान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च पृथगेवैवकारस्य शक्तिः। अन्यरूपार्थस्तु चैत्रांशे विशेष्यविधया भासते। सम्बन्धरूपयोग एवाख्यातार्थकृतेः प्रतियोगित्वेनान्वयः। तादृशयोगस्याभावरूपव्यवच्छेदे प्रतियोगिविधयाऽन्वयः। अभावश्चान्यस्मिन् प्रकारविधया भासते। तथाच चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान् चैत्रान्यः पाकानुकूलकृतिसंबन्धाभाववानित्याकारक एव शाब्दबोधो भवति। एवंचोक्तस्थले सम्बन्धस्य केवलान्वयित्वेन सम्बन्धाभावाप्रसिद्धया शक्तिग्रह एव न संभवतीत्यपि प्रत्युक्तम्। विशेषणसङ्गतैवकारस्य चायोगव्यवच्छेदोऽर्थः। यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डुरायोगो व्यवच्छिद्यते। क्रियासङ्गतैवकारस्य चात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः। यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलभवनस्यात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते नत्वयोगो व्यवच्छिद्यते। क्वचित्सरोजे नीलत्वासम्बन्धस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम्। यद्यप्ययोगेऽप्यत्यन्तत्वं सरोजत्वव्यापकत्वमेव वाच्यमन्यस्य दुर्वचत्वात्, तथाच सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनीलत्वसम्बन्धाभावस्याप्रसिद्धया तद्व्यवच्छेदो दुर्घटः। तथाप्ययोगेऽत्यन्तत्वस्य सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यवच्छेद एवात्यन्तायोगव्यवच्छेदपदार्थ इति नोक्तानुपपत्तिः। नन्वेवकारार्थातिरिक्तविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं वाच्यम्। अतश्चैत्रस्यैवकारार्थान्यस्मिन् विशेषणत्वेऽपि न तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिरत

---

(१) 'इत्थञ्च इतरानन्वितत्वेन तात्पर्याविषयत्वमित्यस्य परित्यागोऽनुचित इति ध्येयम्।' इति पाठोऽत्र दृश्यते।

दिनकरी ।

चैत्र एव पचति, चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादावेवकारार्थेऽन्यस्मिन् कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र सङ्ख्यान्वय इति वाच्यम् । विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्व-मुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात् तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषण(त्वतात्पर्यविषय)त्वं, तदा चैत्रेऽपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः । न च शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् । नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादित्युच्यते, तदा विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं बोध्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यम्-न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् । तथा च तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुलबोधे तात्पर्यं, तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः । इदमुपलक्षणम् । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

रामरुद्री ।

एवेतरपदमपि सार्थकमित्याशङ्कायामाह—**चैत्र इत्यादि** । अत्र द्वितीयार्थे कर्मत्व एव चैत्रस्य विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वाच्चैत्रे संख्यान्वयो न स्यादिति भावः । **विशेषणत्वमात्रेणेति** । मुख्यविशेष्यत्वेन तात्पर्याविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वं तदभावः संख्यान्वये नियामक इति भावः । ननु नानार्थकसैन्धवादिपदात्कदाचिल्लवणस्यैव कदाचिदश्वस्यैव बोध इति नियमनिर्वाहाय तादृशस्थल एव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं नतु सर्वत्र, एकार्थकपदस्थले तद्धेतुत्वकल्पने बीजाभावादेवं च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रादेरिवार्थे यदा न विशेषणत्वे तात्पर्यं तदा चैत्रादौ संख्यान्वयः स्यादित्याशङ्कते—**यदि चेत्यादिना । नानार्थातिरिक्तस्थल इति** । इदमुपलक्षणम् । तात्पर्यासत्त्वेऽपि भ्रमात्मकतात्पर्यज्ञानसंभवेन शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चैत्रे संख्यान्वयापत्तिर्द्रष्टव्या । **तदेत्यादि** । विशेषणत्वमात्रप्रयोजकं यच्चैत्र इवेत्यादौ प्रथमान्तचैत्रपदं तदनुपस्थाप्यत्वमेवाविशेषणत्वपदेनात्र विवक्षितम् । तथाच चैत्र इवेत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदस्यैवार्थे विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वेन न तत्र संख्यान्वयः । चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयोपपत्तये मात्रपदम् । मुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वे सति विशेषणत्वप्रयोजकत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वम् । यद्यपि चैत्र इवेत्यादावपि चैत्रपदजन्यपदार्थस्मरणे चैत्रो मुख्यविशेष्यतयैव भासत इति न तस्यापि विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वं, तथापि शाब्दबोधनिरूपितविशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वमिह विवक्षितमिति न कोऽपि दोषः । नचात्र प्रथमान्तेति व्यर्थमिति वाच्यम् । चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यत्र द्वितीयान्तचैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वस्य चैत्रे सत्त्वेन तत्र संख्यान्वयोपपत्तये तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । नचैवमपि यत्र चैत्रः पचति चैत्र इव मैत्रः सुन्दर इति वाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधस्तत्र चैत्रे संख्यान्वयो न स्यात् । तत्र तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यैव तदानीं सत्त्वादिति वाच्यम् । यत्र यत्प्रथमान्तपदाख्यातपदाभ्यां स्वप्रयोज्यपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिशाब्दबोधो जन्यते तत्र विशेषणतामात्रप्रयोजकतत्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावस्याख्यातार्थसंख्यान्वयप्रयोजकत्वोपगमादित्युक्तस्थले पचतीत्याख्यातपद—चैत्रइवेत्यादिभिन्नवाक्यस्थचैत्रपदाभ्यां न तादृशशाब्दबोधो जन्यत इति न तत्र संख्यान्वयानुपपत्तिः । अतस्तत्तत्पदमपि ग्रन्थस्थं साधु सङ्गच्छत इति ध्येयम् । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य कर्मत्वांशे विशेषणत्वविवक्षाभावे द्वितीयैव नोपपद्यते । कर्मत्वांशे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वविवक्षायामेव 'कर्मणि द्वितीये'त्यनेन तदुत्तरं द्वितीयाविधानात् । इत्थं च "न विशेषणत्वे तात्पर्य"मिति मूलमसंगतमत आह—**न विशेषणत्व इत्यादि । विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादि** । यत्र तण्डुल-

यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः। तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम्। स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम्। तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति।

दिनकरी।

द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थमाह—**यद्वेति**। **चैत्रादेर्वारणमिति**। तस्य सादृश्ये विशेषणत्वादिति भावः। **द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति**। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः। अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम्। इदं त्ववधेयम्। सङ्ख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः। आख्यातेन भावनानवगाहिसङ्ख्यान्वयबोधस्य कुत्राऽप्यजननात्। सङ्ख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये सङ्ख्यान्वयापत्त्यसम्भवात्। न च निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं सङ्ख्यान्वयबोधत्वं भावनान्वयबोधत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः। सङ्ख्यान्वयमविषयीकृत्याऽपि भावनान्वयबोधस्याऽनुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन सङ्ख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानाभावात्।

रामरुद्री।

कर्मकपाकानुकूलव्यापारवांस्तण्डुल इति शाब्दबोधे तात्पर्ये तत्र तण्डुलेऽपि संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः। ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र यदोक्तबोधे तात्पर्यं तदा तण्डुलेऽप्याख्यातार्थसंख्यान्वय इष्टापत्तिरेवेति यदि ब्रूयात्तदा स्थलान्तरे प्रथमान्तेत्यादेः प्रयोजनं दर्शयति—**इदमिति**। तथाच चैत्र इवेत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयवारणाय कर्मत्वादीत्यादि। चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ स्वापे तदन्वयवारणाय प्रथमतान्तेत्यादीति प्रयोजनमपि साधुप्रयोग एव संभवतीति भावः।

द्वितीयदलस्येति। तण्डुलं पचतीत्यत्राख्यातार्थस्य व्यापारस्य तण्डुले विशेषणत्वेनान्वयतात्पर्ये भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति नियमात्तत्र संख्यान्वयोऽप्यावश्यकः। एवं संख्याया अभिहितत्वे प्रथमाप्यावश्यकी। उभयप्राप्तौ परं कारकमिति नियमात्। द्वितीयापेक्षया अभिहितकर्तुः प्रथमाया बलवत्त्वात्। तथाच चैत्रश्चैत्रं पश्यतीतिवत्तण्डुलस्तण्डुलं पचतीति प्रयोगः साधुः। वस्तुतस्तु कर्मकर्ता तु कर्मवदिति कर्माभिन्नकर्तुः कर्मत्वातिदेशाच्च(१)ात्मनेपदयोरावश्यकत्वेन पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्येव प्रयोगः साधुः। साधुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे संख्यान्वयवारणं प्रथमान्तेत्यादेः प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः। भावनात्वं कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरत्वम्।

'अपादानं संप्रदानं ततोऽधिकरणं तथा। करणं कर्म कर्तेति कारकाणां क्रमो मतः॥' इत्यवधेयम्।

द्वितीयान्तेति। क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता चेतिवार्तिकेन कर्मत्वानुशासनात् क्रियाविशेषणानां द्वितीयान्तत्वादिति भावः। **विभावनीयमिति**। धात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमेतत्कल्पेऽपि विवक्षणीयमिति भावः। **संख्यान्वयमविषयीकृत्येति**। दाराः सन्तीत्यादौ नित्यबहुवचनान्तदारशब्दार्थे आख्यातार्थबहुत्वसंख्याया बाधितत्वादिति भावः। तथाच लः कर्तरीत्यत्रापि कर्तृपदस्य भावप्रधाननिर्देशत्वात् कर्तृत्वमेवार्थः। कर्तृत्वं च क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं मुख्यं, गौणं च क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वमाश्रयत्वं वा, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वमपीति बोध्यम्। एवं चानभिहित इत्यधिकारीय 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्यादावपि कर्तृत्वकरणत्वयोरित्यादिरेवार्थः। यत्र कर्मत्वं कर्तृत्वं करणत्वं चाभिहितं तत्र प्रथमैव न द्वितीयातृतीये। 'कर्मणि द्वितीये'ति

(१) कर्तुर्लडात्मनेपदयोरिति पाठान्तरम्।

एवं व्यापारेऽपि न शक्तिः, गौरवात् । रथो गच्छतीत्यादौ तु (स्व) व्यापारे, आश्रयत्वे वा लक्षणा(१) । जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे, नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा ।

दिनकरी ।

लकारसामान्यस्य व्यापारोऽर्थ इति मीमांसकमतं दूषयति—**गौरवादिति** । जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य कृतित्वजात्यपेक्षया गुरुत्वादिति भावः । नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं, रथो गच्छतीत्यादौ तदभावेऽप्याख्यातपदप्रयोगादत आह—**रथ इति** । रथो गच्छतीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः, किन्तु गमनाश्रयत्वस्यैवेति नवीनमतमाश्रित्याऽऽह । **आश्रयत्वे वेति** । लक्षणा—**निरूढलक्षणा** । क्वचित्तथैव पाठः । चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे वा लक्षणास्वीकाराज्जानातीत्यादावाख्यातस्याऽऽश्रयत्वे लक्षणानियमो न सम्भवतीत्यत आह । **आद्राविति** । आदिना(२) इच्छति, यतते इत्यादेः सङ्ग्रहः । इदमत्र बोध्यम् । तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थः, तत्र तण्डु-

रामरुद्री ।

तद्विधायकसूत्राणामनभिहिताधिकारस्थत्वात् । प्रातिपदिकार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वविवक्षायां संबोधने लकाराद्यभिहितकर्तृत्वाद्याश्रये प्रथमाया एव विधानात् । एतेनाख्यातेन तद्गतसंख्यानभिधानस्यैव तद्बोधकपदोत्तरतृतीयाप्रयोजकत्वे दाराः सन्तीत्यादावाख्यातेन दारेषु बहुत्वस्य बाधितत्वेनाबोधनाद्दारैरिति तृतीयापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमित्यपि विभावनीयम् ।

जन्यत्वादीति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारपदार्थत्वादिति भावः । **तदभावेऽपीति** । रथस्याचेतनत्वेन यत्नाभावेऽपीत्यर्थः । **गमनानुकूलव्यापारस्येति** । उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रिया गमधात्वर्थः । तदाश्रयत्वमेव रथो गच्छतीत्यादौ रथे प्रतीयते नतु तादृशक्रियानुकूलाश्वादिसंयुक्तरज्ज्वादिसंयोगवत्त्वमिति भावः । **निरूढलक्षणेति** । अनादितात्पर्यविषयलक्षणेत्यर्थः । **आदिनेति** । तथाच

---

(१) अत्रेदमाहुः। विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारात्कथं तत्र बोधः? न च विभक्तौ लक्षणाऽङ्गीक्रियते, बाधकाभावात्, तथा च नैष दोष इति वाच्यम् । तथा सति व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । तथा हि—व्यासस्य कृतिः, भारतस्य श्रवणमित्यादौ कर्तृकर्मकृद्योगे षष्ठ्याऽपि कर्तृत्व-कर्मत्वबोधोऽनुभवसिद्धः, तत्र 'कर्मणि द्वितीया(२।३।२)', 'कर्तृकरणयोस्तृतीया(२।३।१८)' इत्यनुशासनबलेन द्वितीया-तृतीययोर्विहिततया षष्ठ्यनुपपत्तिरतः 'कर्तृकर्मणोः कृति(२।२।६९)' इत्यनुशासनं कृतम् । यदि विभक्तावपि लक्षणासम्भवस्तदा तदनुशासनं व्यर्थमापद्येत, षष्ठ्याः कर्तृत्व—कर्मत्वादिलाक्षणिकतायाः प्रागुक्तस्थले कल्पनसम्भवात्, तस्माद्विभक्तौ लक्षणामनङ्गीकृत्यैव तदनुशासनस्य सार्थकत्वं नेयम् । तथा च रथो गच्छतीत्यादौ तिबः कथं व्यापारादिलाक्षणिकता ? इति ।

तदसत् । अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तविभक्त्यर्थ एव विभक्तौ लक्षणाऽस्वीकारात् अतो विभक्त्यर्थे व्यापारादौ लक्षणास्वीकारे बाधकाभावात् ।

किञ्च विभक्तौ लक्षणाऽस्वीकारे भाविनं घटं जानातीत्यादौ कथमन्वयबोधः ? तत्र विषयताया द्वितीयाऽशक्यत्वात् । विषयतैव द्वितीयार्थः, क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया लघुत्वादिति चेत्तर्हि ग्रामं गच्छतीत्यादौ कथमन्वयबोध इति निपुणैरेव निरूपणीयम् । वस्तुतस्तु विभक्तौ लक्षणा नाऽस्तीति व्यवहारः सुब्विभक्तौ लक्षणा नाऽस्तीत्यभिप्रायकः, अत एव विद्यते व्योम, घटस्तिष्ठति, सत्ताऽस्तीत्यादिप्रयोगाः, तिङ्विभक्तौ लक्षणास्वीकारादिति हृदयम् ।

(२) 'आदितः' इत्यपि पाठः ।

उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम्।

एवं कोशादपि शक्तिग्रहः। सति बाधके क्वचित् त्यज्यते। यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता, तथाऽपि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति।

दिनकरी।

लस्याऽऽधेयतयाऽन्वयः, कर्मत्वस्य पाके, पाकस्याऽऽख्यातार्थकृतौ, तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमाँश्चैत्र इति बोधः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थः, तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयः, तस्याश्च धात्वर्थपाके, तस्याऽऽत्मनेपदार्थफले, तस्य चाऽऽश्रयतासम्बन्धेन तण्डुले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः। कृतां तु कर्ता कर्म चाऽर्थः, चैत्रः पक्ता, तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्वयानुरोधात्, नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

तथोक्तमिति। उपमाननिरूपणावसर इति शेषः।

शक्तिग्रह इति। भवतीति शेषः। कोशेन व्युत्पादितेति।

'गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति*–'

इति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः। लाघवादिति। नीलादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति। "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः–" इति स्मरणाल्लुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसम्भवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति।

तत्–घटानयनम्।

ननु व्यवहारेणाऽनयनादिनाऽनुमितघटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वं

रामरुद्री।

जानातीत्यत्राख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियामकाभावेऽपीच्छति यतते इत्यादौ तन्नियमो वर्तत एवेति भावः। इदं च चैत्रादिपदस्य तत्तच्छरीरावच्छिन्नात्मपरतामभ्युपगम्योक्तम्। चैत्रो गौरः कृशः सच्छाय इत्यादिप्रयोगानुरोधेन यदि तेषां तत्तच्छरीरपरत्वं तदाऽऽख्यातस्य लक्षणयाऽवच्छेदकत्वार्थकत्वमेवेति मन्तव्यम्। इदानीं शाब्दबोधप्रकारमाह—कृतामिति। कृत्प्रत्ययानामित्यर्थः। अर्थ इति। ननु कर्तृत्वं कर्मत्वं वेति शेषः। चैत्रः पक्तेत्यादौ मास्त्वभेदान्वयबोधः। कृदर्थकर्तृत्वादेश्चैत्रादावाश्रयतयैवान्वयसंभवादत आह—नामार्थयोरिति। निपातातिरिक्तनामार्थयोरित्यर्थः। तेन घटो नास्तीत्यादौ घटादेर्नञर्थे भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिः। भेदेन अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन। अव्युत्पन्नत्वात्। निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः। नामार्थयोस्तथाऽन्वयबोधेऽप्याकाङ्क्षास्वीकारे भूतलं घट इत्यादावपि भूतलवृत्तिर्घट इति बोधापत्तिरिति भावः। ननु पक्तृपदोत्तरचैत्रादिपदत्वरूपसमभिव्याहारज्ञानं भेदान्वयबोधे प्रयोजकं तदभावादेव भूतलं घट इत्यादौ न भेदान्वयबोध इत्यत आह—अन्यत्र विस्तर इति। अनन्ततत्तत्समभिव्याहाराणां भेदान्वयबोधप्रयोजकत्वकल्पनामपेक्ष्य नामार्थस्य प्रत्ययार्थेन सममेव भेदान्वयबोध आकाङ्क्षा, नतु नामार्थेनापीति कल्पनस्यैवोचितत्वादिति भावः। शक्तिग्राहकत्वादिति। सप्तम्याः कोशे वाचकत्वार्थकत्वाद्वाचकत्वस्य शक्ततारूपत्वादिति भावः। नीलादिमत्त्वेति। नीलपीतादिरूपापेक्षयेत्यर्थः। लघुतयैवेति। अनन्तानां नीलत्वादिविशिष्टानां नीलादिरूपाणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्या नीलत्वादिजातेः स्वरूपतः शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवाज्जातेः स्वरूपतोऽपि भानसंभवेन स्वरूपतस्तथात्वे बाधकाभावादिति भावः। गुणवचनादिति। गुणवाचकान्नीलादि-

---

* अमरसिंहकृतं नामलिङ्गानुशासनम्।

एवमाप्तवाक्यादपि । यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः ।

एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं, तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः, तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेतिशब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति । ततश्च घटं नय, गामानयेत्यादि-वाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति ।

इत्थञ्च भूतले नीलो घट इत्यादिवाक्यान्न (१) शाब्दबोधः, घटादिप-

दिनकरी ।

लाघवात् पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवञ्च साक्षात् परम्परया वा कार्यत्वान्वितविषयकशा-ब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इयमेव कार्यान्विते पदानामानुभाविकी शक्तिः । एवञ्च कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविष-यकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति प्रभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषयितुं तन्मतसिद्धमर्थं प्रदर्शयति—**इत्थञ्चेत्यादिना ।**

रामरुद्री ।

शब्दान्मतुप् 'तदस्यास्ती'त्यर्थे विहितस्य मतुबर्थकप्रत्ययस्य लोपो व्याकरणप्रणेतृभिरिष्ट इत्यर्थका-द्गुणवचनादिति व्याकरणस्मृतेरिति समुदायार्थः । अत्र च नीलो घटोऽस्तीत्यादौ सर्वत्रैव शाब्दबो-धात्पूर्वं लुप्तमतुबर्थकप्रत्ययकल्पनामपेक्ष्य नीलादिरूपविशिष्टे नीलादिपदानां लक्षणाकल्पनमेव ज्यायः । किंचास्मृतमतुपः पुरुषस्य शाब्दबोधानुपपत्तिः । अनुभूयते च तादृशानुपूर्वीज्ञानान्मतुपोऽस्मरणेऽपि शाब्दबोध इत्यस्वरसोऽपि वदन्तीभ्यां सूचितः । **कार्यज्ञान इति** । अभेदसंबन्धेन कार्यप्रकारक-ज्ञान इत्यर्थः । यद्यपि कार्यत्वे लिङादेः शक्तिकल्पनमुचितं, तस्य घटानयनादौ प्रकारतया भानोपगमेनैव घटानयनं कार्यमिति निर्वाहात्, अनन्तकार्यरूपधर्मिणि तेषां शक्तिकल्पनमनुचितं गौरवादित्यभेदेन कार्यप्रकारकबोधे पदानां सामर्थ्यावधारणोक्तिरसंगता । तथापि प्राभाकरैर्वैदलिङादेः कार्यत्वेनापूर्वविषयकः शाब्दबोधः स्वीक्रियते । अत्र चापूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वेन तत्र शक्तिग्रहासंभव इत्याशङ्क्य सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तृभिरेतैरेव त्वन्मते यथानुभूते गवि गृहीतशक्तिकाद्गवादिपदाद्योग्य-तावलात्पूर्वाननुभूतगवादिविषयकशाब्दबोधो भवति तथा मन्मतेऽपि घटादौ कार्यत्वेन गृहीतशक्तिकलि-ङादितोऽपि यजेतेत्यादौ यागजन्यकार्यमिति घटादिरूपकार्ये यागजन्यत्वस्य बाधितत्वेन योग्यताबलाद-पूर्वविषयकशाब्दबोधो भवतीति समाहितत्वात् कार्यबोध इत्युक्तमित्यवधेयम् । जातिशक्तिवादिना तद-न्तरशक्यतावच्छेदकपदे विशिष्ट एव शक्तत्वमुपेयते । तत्र शक्त्या निरवच्छिन्नत्वैकत्वयोरसंभवादित्यपि बोध्यम् । इत्थंचाग्रे कार्यताविषयकशाब्दबोध इति मूलस्यैव कार्यत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोध इत्ये-वार्थो बोध्यः । **लाघवादिति** । तत्तत्पदत्वावच्छेदेन नानाकारणताग्रहकल्पने गौरवात्तदपेक्षया पदत्वा-वच्छेदेनैव कारणताग्रहकल्पने लाघवादित्यर्थः । **आनुभाविकीति** । शाब्दबोधानुभवजनिकेत्यर्थः । **शक्तिः** सामर्थ्यं । तन्मते पदानां शक्तिर्द्विविधा स्मारिका आनुभाविकी चेति । तत्र स्मारिका शक्तिः कार्याननन्विते घटादावेव । एवंच घटादिपदात्केवलघटादिस्मरणमुपपद्यते । आनुभविकी तु कार्यान्वितघ-टादावेवेति मन्तव्यम् । नन्वत्र नीलो घट इत्यादौ लिङाद्यभावेऽपि पदमात्रस्यैव कार्यान्वितविषयकशा-ब्दबोधकारणत्वेन तादृशशाब्दबोधः स्यादेवेत्यत आह—**एवञ्चेति** । व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य कारणेन कार्योत्पादने व्यापकधर्मावच्छिन्नस्य कारणापेक्षणाल्लिङादिकं विना न तादृशशाब्दबोध इति भावः । **कार्यताविषयकेति** । कार्यत्वावच्छिन्नविषयकस्यापि कार्यताविषयकत्वादित्थमभिधानम् । एवं

(१) 'दिशब्दान्न' इत्यपि पाठः ।

दानां कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात्, कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात्तदभावान्न शाब्दबोध इति केचित्।

तन्न। प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात्। अत एव चैत्र! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसाद-मुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया तं शब्दमवधारयति। तथा च व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः न च तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यं, मानाभावात्। चैत्र! पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च।

इत्थं च लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति।

दिनकरी।

एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे आनुभावकशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्का निरस्ता। ननु भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः, तत्र तादृशपदानां सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह—**कार्यताबोधं प्रति चेति। सामर्थ्यात्तदभावादिति।** कार्यताबोधं प्रति लिङादिपदानां स्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वम्। घटादिपदानां कार्यत्वानुभवं प्रति हेतुत्वेऽपि घटादिपदेषु कार्यत्वस्मारकशक्त्यभावेन स्मारकशक्त्या कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावान्न भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध इति भावः।

लाघवेनेति। कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः। अत एव कार्यत्वाविषयकबोधं प्रति पदानां हेतुत्वादेव। **तत्कारणत्वेन** सुखदुःखयोः कारणत्वेन। **तद्धेतुतया**-तादृशशाब्दबोधहेतुतया। **व्यभिचारादिति।** घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः। कार्यत्वाविषयकबोधस्य चैत्र! पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः। **अध्याहार्यमिति।** तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविषयकबोधस्यैवोत्पादान्न तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः। **तदभावाच्चेति।** तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासम्भवाच्चेत्यर्थः।

भट्टमतं प्रक्षिपन् स्वमतमुपसंहरति। **इत्थं चेति। लाघवादिति।** अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवादित्यर्थः।

रामरुद्री।

कार्यताविशिष्टवाचकस्यापि कार्यतावाचकत्वादेव कार्यतावाचकेत्युक्तमित्यपि बोध्यम्। **एतेनेति।** उक्तरीत्या एतद्ग्रन्थस्यावतारणेनेत्यर्थः। **स्मारकशक्तिप्रसङ्ग इति।** स्मारकशक्तिग्राहकत्वेनैव व्याकरणादीनां प्रकृतग्रन्थ उपन्यस्तत्वादिति भावः। **पदानामिति।** लिङादिपदानामित्यर्थः। घटादिपदानां स्वजन्यकार्यत्वोपस्थित्यभावादिति मन्तव्यम्। **मूले प्रथमत इति।** कार्यान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वे लाघवज्ञानात्पूर्वमित्यर्थः। **भट्टमत प्रक्षिपन्निति।** तन्मतं निरस्यन्नित्यर्थः। शाब्दबोधे पदानुपस्थितार्थभानोपगमे घटोऽस्तीत्यादौ पटविषयकशाब्दबोधापत्त्या पदादुपस्थितार्थ एव शाब्दबोधे भासत इति नियमः स्वीकार्यः। तथाच पदार्थद्वयसंसर्गस्य तु पदानुपस्थाप्यत्वे तादृशनियमभङ्गः स्यादितीतरान्विते पदानां शक्तिरिति भट्टः। तत्र चेतरत् पदार्थान्तरं तदन्विते तत्प्रतियोगिकसंसर्गविशिष्टे घटादौ घटादिपदानां शक्तिरित्यर्थः। तत्रेतरस्य पदान्तरादेव लाभान्न तदन्तर्भावेन घटादि-

एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः। यथा 'यवमयश्चरुर्भवति' इत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः, कङ्गौ तु म्लेच्छानाम्। तत्र हि "यदान्या ओषधयो म्लायन्ते, अथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति-"

("वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः-")

इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते (१), कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः, नानाशक्तिकल्पने गौरवात्। हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिः।

दिनकरी।

'यवपदस्य' इत्यस्य देहलीदीपन्यायेनाऽन्वयः। तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति सन्देहे सति यवपदस्य इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते इत्यन्वयः। नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिः। कङ्गावपि शक्तिसत्त्वे बाधकाभाव इत्यत आह—नानाशक्तीति। कथं तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह—हर्यादिपदे त्विति। विनिगमकाभावादिति। तत्र कोशस्योभयत्र तुल्यत्वात्।

रामरुद्री।

पदानां शक्तिरुपेयते।' किंत्वितरप्रतियोगिकत्वोपलक्षिततत्तत्संसर्गविशिष्टघटादावेवेति भट्टमतं तदप्यनुपादेयमेव, घटविषयकशाब्दत्वापेक्षयाऽन्वितघटादिविषयकत्वस्य गुरुत्वादिति मूलग्रन्थतात्पर्यम्। नचैवं घटोऽस्तीत्यादितः पटादिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम्। संसर्गताभिन्नतत्तन्निष्ठविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदजन्यतत्तद्विषयकोपस्थितित्वेन हेतुत्वात्। प्रकारविशेष्यमर्यादया शाब्दबोधे पदानुपस्थितस्य भानासंभवात्। संसर्गभानं तु शाब्दबोधे पदद्वयसमभिव्याहाररूपविशेषाकाङ्क्षानियम्यमेवेति न तत्रानियमः। अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायानुरोधादपि संसर्गे न शक्तिरुपेयते। संसर्गस्याकाङ्क्षालभ्यत्वादिति भावः। यवपदस्येत्यस्येति।

देहलीदीपेति। देहलीस्थो दीपो भवनान्तर्बहिस्थविश्ववस्तुप्रकाशकत्वेन संबध्नाति तथोक्तषष्ठ्यन्तपदमपि पूर्वतनशक्तिग्रहे उत्तरत्र प्रयोगे चान्वेतीत्यर्थः। तत्र हीत्यादि मूलग्रन्थेऽन्वयप्रकारमाह— तत्र हीति। यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र हीत्यर्थः। शक्तिनिर्णये वाक्यशेषापेक्षा सन्देहस्थल एव संभवती-

---

(१) इदमुपलक्षणम्।

'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्-'

इत्यादिवाक्यशेषात्स्वर्गेऽपि स्वःपदशक्तिग्रहः। एवमेवेन्द्रादिपदानामपि 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादिवाक्यशेषादेव शक्तिग्रह इत्यपि बोध्यम्। ननु स्वःपदशक्यतावच्छेदकं किं? न तावत् सुखत्वं, अस्मदादिसुखस्याऽपि स्वर्गत्वापत्तेः। नाऽपि दुःखासमानाधिकरणसुखत्वम्, स्वर्गसुखस्याऽपि आदावन्ते च दुःखसमानाधिकरणतया तादृशसुखाप्रसिद्धेः। न च दुःखासमानकालीनत्वम्, अस्मदीयदुःखमादाय स्वर्गस्याऽपि दुःखसमानकालीनत्वात्। न वा स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम्, अस्मदीयसुखस्याऽपि कदाचित् तथात्वसम्भवेन स्वर्गत्वापत्तेरिति चेदत्र केचित्। नित्यसुखत्वमेव स्वःपदशक्यतावच्छेदकम्। न च तस्य यागादिकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तदभिव्यक्तिं प्रत्येव यागादेः कारणत्वादित्याहुः। तन्न। नित्यसुखसत्त्वे प्रमाणाभावात्। किन्तु अधर्माजन्यशरीरावच्छिन्नसुखत्वम्। न च स्वर्गेऽपि पतनशङ्कया परसमुत्कर्षोपतापेन च दुःखोत्पत्तेः कथं तच्छरीरस्याऽधर्माजन्यत्वमिति वाच्यम्। तादृशदुःखजनकाधर्मातिरिक्ताधर्माजन्यत्वस्यैव विवक्षितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

नाशक्तिकल्पनम् ।

एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः। विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनम्। यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः। एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते।

एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः। यथा-इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति।

इति शक्तिग्रहोपायनिरूपणम् ॥

तत्र जातावेव शक्तिग्रहः, न तु व्यक्तौ, व्यभिचारात्, आनन्त्याच्च।

दिनकरी।

त्, प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः।

आख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति। न च विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं, तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम्। आख्यातं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं, यत्नत्वविशिष्टशक्त-करोति-प्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात्।

प्रसिद्धपदस्येति। प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः। तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयस्याऽव्युत्पन्नतया नेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न।

'यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दितः-'

इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथाऽन्वयदर्शनेन तादृशनियमस्याऽसिद्धेः॥

इति शक्तिग्रहोपायनिरूपणम् ॥

प्रसङ्गात् परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह--जातावेवेति। जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्याऽऽवश्यकता, नाऽगृहीतविशेषणन्यायात् तथा च जातावेव शक्तिः, लाघवात्। तदुक्तं--

'विशेष्यं नाऽभिधागच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे-'

रामरुद्री।

त्यभिप्रायेण तादृशेत्यादि सत्यन्तं पूरयति—तादृशेति। तद्वाऽचकेति। शक्तिवाचकपदाभावादित्यर्थः। कोशे तु 'विनायको विघ्नराज' इत्यादौ सप्तम्या वाचकत्वार्थकतया वाचकतायाश्च शक्तिनिरूपकतारूपतया तद्वाचकपदमस्त्येवेति भावः। 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यादौ एते शब्दा एकार्थवाचका इत्यध्याहाराच्छक्तिग्राहकत्वमित्यपि बोध्यम्।

प्रसिद्धार्थकपदस्येति। प्रसिद्धार्थकपदसमभिव्याहारोऽप्यनुमानविधयैव शक्तिग्राहकः। तथा ह्युक्तवाक्यादिहाम्रवृक्षे मधुररावकर्ता पिकपदवाच्य इत्येव बोधः। पिकपदस्य पूर्वं शक्तिग्रहाभावात्कोकिलदर्शनानन्तरं कोकिलः पिकपदवाच्यः सहकारतरौ मधुररावकर्तृत्वादित्यनुमानादेव शक्तिग्रह इति ध्येयम्।

इति शक्तिग्रहोपायनिरूपणम्।

प्रसङ्गादिति। प्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः। नागृहीतेति। नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेषूपजायत इति न्यायः। अगृहीतं अविषयीकृतं विशेषणं ययेति व्युत्पत्त्या विशेषणाविषयिणी बुद्धिर्विशिष्टेषु नोपजायते विशिष्टविषयिणी न भवतीत्यर्थः। सप्तम्या विषयत्वार्थकत्वात्। लाघवादिति। घटत्वविशिष्टनानाघटेषु शक्तिकल्पनामपेक्ष्य शुद्धैकघटत्वे शक्तिकल्पने लाघवादित्यर्थः। विशेष्यमित्यादि।

व्यक्तिं विना जातिभानस्याऽसम्भवाद्व्यक्तेरपि भानमिति केचित् ।

तन्न । शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः । न च व्यक्तौ लक्षणा, अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि व्यक्तिबोधात् । न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यम् सकलव्यक्तावेक-

दिनकरी ।

इति भावः । यस्यां कस्याञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिः, सर्वासु वेति विकल्प्य आद्ये दोषमाह—**व्यभिचारादिति** । अगृहीतशक्तिकव्यक्तावपि शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद्व्यभिचार एवेति भावः । द्वितीये तमाह । **आनन्त्यादिति** । व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यमित्यर्थः । **असम्भवादिति** । जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः । इदमेव कथमिति चेत्, व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । न च तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किं नाऽङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथा सति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादिति ।

शक्तिं विनेति । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिं विना तद्भानानिर्वाहादिति भावः । **लक्षणेति** । तावतैव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः । **अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपीति** । गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारेऽपि गौरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याऽभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशङ्क्य वारयति—**न चेत्यादिना । एकस्या इति** । ईश्वरेच्छारू-

रामरुद्री ।

अभिधा पदशक्तिः । विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्नोति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—**क्षीणेति** । क्षीणशक्तिर्विशेषण इत्यनन्तरं यत इति पूरणीयम् । तथाच यतो विशेषणं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणशक्तिः क्षीणसामर्थ्या भवत्यतो विशेष्यं नाभिधा गच्छेन्न प्राप्नुयादिति पर्यवसितार्थः । वक्ष्यमाणरीत्या विशेषणशक्तात्पदादेव विशिष्टविषयकशाब्दबोधोत्पत्तौ विशेष्यांशे शक्तिकल्पने बीजाभावादिति भावः । व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यभिचारादानन्त्याच्चेति दूषणद्वयं मूलेऽभिहितम् । तयोः सङ्गमनाय(१) विकल्प्य दूषयति—**यस्यामिति । व्यभिचारादितीति** । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मिकशक्तिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः । अन्यथा घटादिपदात्पटादिशाब्दबोधापत्तेः । तथा चैकघटव्यक्तावेव घटपदशक्तिस्वीकारे घटान्तरविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्या तादृशकार्यकारणभावे व्यभिचार इति भावः । द्वितीयविकल्पदूषणमाह—**आनन्त्यमिति** । सकलव्यक्तिषु शक्तिस्वीकारे व्यक्तीनामानन्त्येन शक्तीनामानन्त्यमिति द्वितीयदूषणसङ्गतिरिति भावः । मूले व्यक्तौ शक्त्यभावे शाब्दबोधे व्यक्तिभानासंभव इत्याशङ्कायां व्यक्तिं विना जातिभानासंभवाद्व्यक्तिभानमित्युक्तं । तन्न सङ्गच्छते । यत्र गोत्वमुख्यविशेष्यकस्मरणं तत्र व्यक्तिं विनापि जातिभानसंभवात् । एवं व्यक्तिभासकसामग्रीमन्तरेण शाब्दबोधे व्यक्तिभानासंभवाच्चेत्यतस्तद्ग्रन्थं व्याचष्टे—**जातीति । हेतुत्वादिति** । तथाच जातिविशेष्यकशक्तिज्ञानं शाब्दबोधे जातिभासकं तदेव व्यक्तिभासकमपीति भावः ।

पदजन्येति । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया जातिपदयोरेव संबन्धग्रहेण पदरूपैकसंबन्धिज्ञानाज्जातिरूपसंबन्ध्यन्तरस्यैव स्मरणं भवति नतु व्यक्तेरिति पदजन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन व्यक्तिशाब्दबोधानिर्वाहाद्व्यक्तौ शक्तिरावश्यकीति भावः । ननु व्यक्तौ पदस्य लक्षणास्वीकारेऽपि शक्त्या पदजन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन कथं व्यक्तिविषयकशाब्दबोध इत्याशङ्कायामाह—**तावतैवेति । निर्वाहादिति** । शक्तिलक्षणयोर्द्वयोरपि वृत्तित्वादिति भावः । **पूर्वोक्तेति** । शक्त्या-

(१) 'सङ्गमनीयं' इत्यपि पाठः ।

स्या एव शक्तेः स्वीकारात्। न चाऽननुगमः गोत्वादेरेवाऽनुगमकत्वात्। किञ्च गौः शक्येति शक्तिग्रहो यदि, तदा व्यक्तौ शक्तिः। यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहः, तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात्, समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदा-

दिनकरी।

पायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः। **न चाऽननुगम इति**। गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासम्बन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायामवच्छेदकत्वासम्भव इत्यर्थः। **गोत्वादेरेवेति**। तथा च गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति भावः। ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभावः, कथमन्यथा शाब्दबोधे संसर्गज्ञानम्? न चैवं पदानुपस्थितघटादेरपि भानापत्तिरिति वाच्यम्। गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसङ्गविरहादित्यत आह—**किञ्चेति**। **तदा व्यक्तौ शक्तिरिति**। गौः शक्येति विशिष्टज्ञानं प्रमात्मकमेव, त्वन्मतेऽन्यथाख्यात्यभावात्, प्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः। **समानप्रकारकत्वेनेति**। ईदृशशक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानयेत्यादौ गोत्वप्रकारक-स्मरण-शाब्दबोधानुपपत्तिरित्यर्थः। न च गोपदं गोत्वे शक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वात् तस्य च शक्त्यंशे गोत्वप्रकारकत्वान्न तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं, शाब्दबोधस्याऽपि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमते सिद्धान्तितत्वात्। अत एवाऽपूर्ववादेऽपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन घटादिषु शक्तिग्रहात् कार्यतया(१)शाब्दबोधेऽपूर्व-

रामरुद्री।

नन्त्यप्रसङ्गरूपेत्यर्थः। **अननुगततयेति**। अनुगतानतिप्रसक्तधर्मानवच्छिन्नतयेत्यर्थः। **अवच्छेदकत्वासंभव इति**। व्यक्तिषु तथाविधैकधर्मसत्त्वे तदवच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतासंभवाच्छक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयविधया शक्तेरेवावच्छेदकत्वं संभवति न तादृशधर्माभाव इत्यर्थः। न च तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानं हेतुरस्त्विति वाच्यम्। तथा सति शक्तिज्ञानाविषयस्य पूर्वाननुभूतगवादेः शाब्दबोधानुपपत्तेरिति भावः। व्यक्तीनां गोत्वेनानुगमे व्यक्तेर्यथा शक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वसंभवस्तथोपपादयति-**तथा चेति**। **गोशाब्दबोधे** गोत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोध इत्यर्थः। **सर्वत्रेति**। तद्विषयकशाब्दबोधसामान्ये तद्विषयकपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वे मानाभाव इत्यर्थः। **उक्तत्वादिति**। तथाच घटत्वेन घटपदशक्तिज्ञानरहितस्य घटविषयकशाब्दबोधापत्तिर्न संभवतीति भावः। न चैवमपि तादृशशक्तिज्ञानवतः पटोऽस्तीति शब्दादपि तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम्। तादृशशक्तिज्ञानसहकारेण पदजन्यघटत्वोपस्थितेरपि तादृशशाब्दबोधहेतुत्वोपगमादिति भावः। शक्तिज्ञानं च न साक्षाच्छाब्दबोधे हेतुः किंतु संस्कारद्वारा। तेन शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणे सर्वत्र शक्तिज्ञानाभावेऽपि न क्षतिः। **किंचेतीति**। ननु गौर्गोपदशक्येति शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वेऽपि न व्यक्तौ शक्तिसिद्धिः। उक्तज्ञानस्य भ्रमत्वाङ्गीकारात्। नहि भ्रमाद्वस्तुसिद्धिरिति न्यायादत आह—**गौरित्यादि**। **शाब्दबोधानुपपत्तिरिति**। गोत्वगोपदयोरेव शक्तिरूपसंबन्धज्ञानाद्गोत्वबोधस्यैव स्मरणत्वमुपपद्यते न तु व्यक्तेरपीत्याशयेन स्मरणपरित्यागः। **यदंश इति**। स्वात्मकयद्धर्माश्रयांश इत्यर्थः। तदंश इत्यत्रापि तद्धर्माश्रयांश इत्यर्थः। तत्पदद्वयं एकधर्मपरं। तथात्र स्वाश्रयगोत्वादिप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयगोत्वादिप्रकारकशाब्दं प्रत्येव हेतुरिति शक्त्यंशे

(१) 'योग्यतया'इत्यपि पाठः।

र्थस्मरणं, शाब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्। किञ्च गोत्वे यदि शक्तिः, तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् . गोत्वत्वं तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम् , तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् तवैव गौरवम्।

दिनकरी।

भानमित्युक्तं तैरिति। ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तदनुमतत्वेऽपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तदनुमतमत आह। **किञ्चेति। शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति।** गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य गोपदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश आवश्यकः। निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानस्य, गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शाब्दबोधाहेतुत्वात्। तथा च गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाया विषयसाधकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः। **तवैव गौरवमिति।** न च गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि स भ्रमः, न तु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम्। तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेऽपि भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्राऽपि सिद्धिर्न स्यात्।

रामरुद्री।

गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानात् व्यक्तौ गोत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिः। शक्तेर्गोत्वाश्रयत्वादित्यर्थः। यदंश इत्यादेर्यथाश्रुतार्थकत्वं न संभवति। तथासति अग्रे वक्ष्यमाणस्य कार्यत्वावच्छिन्ने घटादेः शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनापूर्वविषयकशाब्दबोधस्यानुपपत्तेरिति मन्तव्यम्। **तैः** प्राभाकरैरित्यर्थः। **जातिप्रकारकेति।** तथाच तत्रैव शक्त्यैक्यं, निरवच्छिन्नत्वसम्भवेन लाघवसंभवादिति भावः। अत एव तैरपि पशुपदस्य लोमलाङ्गूलादिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिरुपेयते नतु लाङ्गूल एव, तेषां आनन्त्यात् स्वरूपतो भानासंभवाच्चेति ध्येयम्। **विपरीतज्ञानाविरोधिन इति।** समानधर्मितावच्छेदकयोर्बाधविशिष्टबुद्ध्योरेव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्निर्धर्मितावच्छेदककविशिष्टबुद्धेर्बाधबुद्ध्यप्रतिबध्यतया गोत्वजातिर्न गोपदशक्येति बुद्धिदशायामप्युक्तशक्तिज्ञानात् गोपदात् गोत्वप्रकारकशाब्दबोधापत्तिर्निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इति भावः। अनुभवविरुद्धं चेदम्। न हि गोत्वत्वेन गोत्वावगाहिनो गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधबुद्धिकाले गोपदात् गोत्वविषयकशाब्दबोधः केनाप्यङ्गीक्रियत इत्याशयात्। यद्यपि स्वरूपतो गोत्वप्रकारकस्येयं गौरित्याकारकस्य बोधस्य नेयं गौरिति बाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वात् शक्त्यंशे स्वरूपतो गोत्वप्रकारकमपि गोपदं न गोत्वशक्तमिति बाधबुद्धिप्रतिबध्यमेवेति गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रकारत्वं नावश्यकं, तथापि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वमभ्युपगम्यते नान्यसंबन्धेनेति नियमः। अन्यथा ज्ञानं गुण इतिवज्ज्ञानं घट इत्यादिव्यवहारापत्तेः। ज्ञाने विषयतया घटत्वसत्त्वाच्छक्त्यंशे तु गोत्वस्याधेयतासंबन्धेनैव प्रकारता वाच्या। तथाच गोत्वत्वेनैव गोत्वभानमङ्गीकार्यमित्यत्रैव तात्पर्यम्। इत्थंच विपरीतज्ञानमविरोधि यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यस्येति विपरीतज्ञानाविरोधिन इत्यस्यार्थः। प्रथमज्ञानस्याप्रतिबध्यत्वे निर्धर्मितावच्छेदककत्वं हेतुः। द्वितीयस्य तु तथात्वे प्रतिबध्याप्रसिद्धिरेव हेतुरिति विभावनीयम्। **शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरितीति।** न च प्रतीतौ शक्यताया गोत्वत्वसामानाधिकरण्यमेव विषयो नतु तदवच्छिन्नत्वमपीति वाच्यम्। प्रतीतीनां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्परित्यागस्यानौचित्यात्। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्धर्मिपारतन्त्र्येण विशेषणविशेष्ययोरवच्छिन्नत्वादिसंबन्धेन भानोपगमादिति भावः। **नचेति।** तटस्थानामियमाशङ्का नतु प्राभाकराणां तैर्भ्रमानङ्गीकारादिति ध्येयम्। ननूत्सर्गबाधकयोरेको बाधनियम एव। प्रकृते च अनन्तव्यक्तीनां शक्यताव-

तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव विश्राम्यतीति ॥ इति जातिशक्तिवादः ॥

दिनकरी ।

अस्तु वा गोत्वत्वादीनामनवच्छेदकत्वं, तथाऽपि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकतायात्मकगोविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तं गौरवं दुर्वारमेवेति । स्वमतमुपसंहरति । **तस्मादिति । व्यक्ताविति ।** जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव । अवयवसंस्थानविशेषरूपाया आकृतेः शक्यत्वेऽपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम् , सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् । अत एव च परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिः । एतद्बोधनायैव सूत्रे 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' इत्येकवचनमिति सम्प्रदायः ।

नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः । संस्थाने च पृथगेव शक्तिः । व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः। सौत्रं 'पदार्थः' इत्येकवचनं तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तितलाभायैवेत्याहुः।

॥ इति जातिशक्तिवादः ॥

रामरुद्री ।

च्छेदककोटिप्रवेशगौरवमेव विशेष्यावगाहितायां बाधकं जागर्त्येव । वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे संसर्गांश एव विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुयोगिताकत्वयोर्बोध उपेयते नतूक्तरीत्या प्रकारत्वं प्रतीतेर्भिन्नाकारकत्वापत्तेरित्यस्वरसादाह—**अस्तु वेति । गोविषयताया इति ।** गोत्वत्वस्य गोघटितमूर्तिकत्वादिति भावः । मूले जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिप्रतिपादनाज्जात्याकृत्योर्द्वयोरेव शक्यतावच्छेदकत्वमित्यापतितम् । तन्न सङ्गच्छते । लाघवाज्जातिमात्रस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् । न च त्रिष्वप्येकैव शक्तिरिति वक्ष्यमाणतया गोत्वस्य शक्यतान्यूनवृत्तितया कथं तदवच्छेदकतासंभव इति वाच्यम् । व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्ट(१)शक्यताव्यापकत्वेन शुद्धशक्यतात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वेन च विशिष्टशक्यतायामवच्छेदकत्वसंभवात् । अन्यथोभयोः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् । एवं त्रयाणामेकशक्तिमत्त्वेऽपि कस्यचिद्विशेषणतया कस्यचिद्विशेष्यतया भानमपि मतद्वयेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणैवोपपादनीयमिति भावः । **अवयवसंस्थानं** अवयवसंयोगः । **सामानाधिकरण्येति ।** शक्ये गवि सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवावयवसंयोगसत्त्वादिति भावः इदमुपलक्षणम् । शुद्धगोत्वजातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं नानासंयोगव्यक्तीनामवच्छेदकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्या जातेस्तत्कल्पनेऽपि लाघवमप्यनुसंधेयम् । **एकैवेति ।** नानाशक्तिकनानार्थहर्यादिपदादेकैकस्यार्थस्य शाब्दबोधादिति भावः । **एकवचनमिति ।** एकवचनार्थैकत्वस्य पदार्थत्वे पदशक्तिरूपेऽन्वय एव सूत्रकर्तुस्तात्पर्यादिति भावः । जातिविशिष्टव्यक्तावेवेत्यनन्तरं एकेति पूरणीयम् । अन्यथा आकृतावपि पृथक्शक्तिस्वीकारादेवकाराऽसङ्गतिरिति ध्येयम् । नन्वेकपदार्थयोः परस्परं नान्वयबोधः । अन्यथा हरिपदार्थयोरश्वसूर्ययोरपि परस्परमन्वयप्रसङ्गात् । नचाभेदान्वये योग्यतैव नास्ति भेदान्वये चाकाङ्क्षाविरहः नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति वाच्यम् । तथासत्याकृतेरपि व्यक्तावाश्रयतयाऽन्वयानुपपत्तेः । तस्मान्नामद्वयोपस्थापितार्थयोरेव भेदान्वये निराकाङ्क्षत्वस्योपगन्तव्यत्वादित्यत आह—**व्युत्पत्तीति ।** तथाचैकपदार्थयोः परस्परमन्वयेऽन्यत्राकाङ्क्षाविरहेऽपि एवकारार्थानामिवाकृतिव्यक्त्योरप्यन्वये आकाङ्क्षा कल्प्यते अनुभवानुरोधादिति भावः । नन्वेवमपि सूत्रे एकवचनानुपपत्तिः, त्रिषु शक्तेरैक्याभावादित्यत आह—**सौत्रमिति ।** आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु पदार्थतावच्छेदके शक्तिसत्त्वे एकत्वस्य बाधितत्वेनैकवचनार्थान्वयानुपपत्तिरेवेति ध्येयम् ।इति जातिशक्तिवादः।

(१) 'व्यक्तिशक्तित्वविशिष्ट' इत्यपि पाठः ।

दिनकरी।

तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः। अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापत्तिः। न च शक्यतावच्छेदकभेदेऽपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्य ऐक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम्। तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तद्भानापत्तेरिति चेन्न। बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्। उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानङ्गीकारात्। घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव, अतस्तस्य शाब्दबोधे भानम्। विशेषणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वम्। उपलक्षणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्यविषयत्वमिति। एवमिदम्पदादिष्वपि। तत्राऽपीदमेतदोः प्रत्यक्षबुद्धिविषये, अदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः। अत एव तेषां विभिन्नार्थकत्वम्। एवं तदोऽपि।

'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम्।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्—'

रामरुद्री।

प्रसङ्गात्तदादिशब्दानां शक्यतावच्छेदकानाह—**तच्छब्दस्येति**। वक्ता तच्छब्दोच्चारकः। तदीयज्ञानविषयतायामवच्छेदकं घटत्वादि, तदवच्छिन्ने तदुच्चरिततत्पदस्य शक्तिरित्यर्थः। यद्यपि लाघवाद्बुद्धिस्थ इत्येवं वक्तुमुचितं, तथापि सोऽस्तीत्यादौ अनुभवसिद्धस्य(१) घटत्वेन घटबोधस्योपपत्तये गौरवमप्यङ्गीकृतमिति ध्येयम्। **शक्तिभेदापत्तिरिति**। शक्तिभेदे तदादीनामपि नानार्थत्वापत्तिरिति भावः। नचेष्टापत्तिः। तथासति सकृदुच्चरित इति न्यायेन(२) तावित्यादावेकदा घटपटयोर्बोधानुपपत्तेः। नानार्थप्रकरणे तदादीनां कोशेऽनुक्तेश्चेति भावः। **तद्भानापत्तेरिति**। पश्वादिपदजन्यशाब्दबोधे लोमलाङ्गूलत्वादेस्तथाविधस्य भानदर्शनादिति भावः। प्रकृते च सोऽस्तीत्यादौ घटोऽस्तीत्येव शाब्दबोधोऽनुभवसिद्धः न तु बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नोऽस्तीत्याकारक इति नेष्टापत्तिसम्भव(३)इति मन्तव्यम्। **उपलक्षणतयेति**। तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वेन भगवदिच्छायामविषयत्वे सति तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वानुगमकत्वमुपलक्षणतया तत्पदशक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वम्। वस्तुतस्तु शाब्दबोधविषयतावच्छेदका ये धर्मास्तत्तदवच्छिन्नाः तत्पदजन्यबोधविषया भवन्त्वित्याकारकभगवदिच्छायां बोधविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्पदजन्यबोधविषयत्वेनाविषयत्वं तस्योपलक्षणविधया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वम्। यद्यपि बोधविषयतावच्छेदकत्वं विषयतारूपं विषयभेदेन भिन्नमेवेति तथापि बोधविषयतावच्छेदकतात्वरूपानुगतैकधर्मावच्छिन्नत्वादेकत्वव्यपदेशः। एवमेवाविषयत्वस्थाने विषयत्वं निवेश्य विशेषणविधया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं निर्वाच्यम्। तच्च लोमलाङ्गूलत्वादिकमेवेति विभावनीयम्। **प्रत्यक्षबुद्धिविषय इति**। तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः। बुद्धिश्च वक्तुरेव ग्राह्या। इत्थंचाऽयमित्यादिपदाद्घटत्वादिना घटादिबोधनिर्वाहः। अयं घट इत्यादौ तु एतद्देशैतत्कालवृत्तित्वादिकमेवं वक्तुः प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकमतो नाभेदान्वयानुपपत्तिः। **अत एवेति**। यतः प्रत्यक्षविषये इदमेतदोः परोक्षबुद्धिविषयेऽदसः शक्तिस्तत एवेत्यर्थः। **तेषां** इदमेतददसाम्। **विभिन्नार्थकत्वमिति**। इदमेतदोरेकोऽर्थः। तदन्यस्त्वदसोऽर्थः। अदसो योऽर्थस्तदन्यस्तु इदमेतदोरितिरीत्या भिन्नार्थकत्वमित्यर्थः। **एवमिति**। भिन्नार्थकत्वमित्यर्थः। **एतत्तदोरपीति**। एतदः प्रत्यक्षविषयार्थकत्वं। तदस्तु सामान्यतो बुद्धिविषयार्थकत्वमिति भावः। केषांचिन्मतमाह—**इदम इति**। **प्रत्यक्षगतं** प्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः। शक्यमिति शेषः। एवमुत्तरत्रापि। **समीपतरवर्ति चेति**। चकारेण प्रत्यक्षगतमित्यस्यानुकर्षः। रूपमित्यस्य स्वरूपमित्यर्थः। **विप्रकृष्टं तदिति**। प्रत्यक्षगतमित्यर्थः। **परोक्षे इति**।

(१) 'अनुभवः इति पाठः। (२) 'अन्यौ' इति पाठः। (३) 'नेदृशापत्ति' इति पाठः।

शक्तं पदम्। तच्चतुर्विधम्। क्वचिद्यौगिकं, क्वचिद्रूढं, क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढम्।

तथा हि—यत्राऽवयवार्थ एव बुद्ध्यते तद्यौगिकम्। यथा पाचकादिपदम्।

दिनकरी।

इत्यपि वदन्ति। किम्पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः। सर्वपदस्य व्यापकत्वे। सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात्। त्वम्पदस्य तत्कालीनसम्बोध्यचैत्रत्वादि शक्यतावच्छेदकम्। एवमहम्पदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृचैत्रत्वादि स्वातन्त्र्योक्त्या च 'वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा-' इत्यादौ न मत्पदात् कवेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः॥ इति शक्तिग्रन्थः॥

पदं विभजते। **शक्तं पदमिति। क्वचिदिति।** किञ्चिदित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

रामरुद्री।

सप्तम्या वाचकत्वमर्थः। तथाचादसः परोक्षवाचकत्वं विजानीयादित्यर्थः पर्यवसितः। **जिज्ञासाविषयत्वविशिष्ट इति।** ज्ञातुमिच्छाविषयः किंशब्दार्थ इत्यर्थः। इच्छा उच्चारयितुरेव किंशब्देन प्रत्याय्यते। तथा च को घट इत्यादौ घटो मदीयजिज्ञासाविषय इति शाब्दबोध इति भावः। **व्यापकत्व इति।** उद्देश्यतावच्छेदकनिरूपिते विधेयतावच्छेदकनिष्ठ इति शेषः। सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपत्ववत्त्वमेव रूपे घटत्वव्यापकत्वमिति बोध्यम्। त्वंपदस्येत्यपपाठः। किन्तु युष्मत्पदस्येत्येव पाठः। अन्यथा युवामित्यादौ शक्त्यभावापत्तेः। त्वमित्यस्य स्वमते पदत्वाभावाच्चेति ध्येयम्। **संबोध्यचैत्रत्वादिक** । संबोध्यत्वसमानाधिकरणं चैत्रत्वादिकमित्यर्थः। कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्यैकपदार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वात्। तत्कालीनसंबोध्यत्वं च तत्कालोच्चरितसंबोधनप्रथमान्तचैत्रादिपदाव्यवहितोत्तरवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेन वक्तुरिच्छाविषयत्वं। चैत्र, त्वया भुज्यतामित्यादौ चैत्रादिपदोत्तरप्रथमया चैत्रादिविशेषणत्वेन एतादृशमेव संबोध्यत्वं प्रतिपाद्यते। तत्समानाधिकरणत्वोपलक्षितचैत्रत्वादिकमेव युष्मच्छब्दशक्यतावच्छेदकमिति भावः। **एवमस्मत्पदस्येति।** प्रागुक्तेन शक्यतावच्छेदकमित्यनेनान्वेति। **स्वतन्त्रेति।** स्वतन्त्रोच्चारणकर्तृत्वसमानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः। उच्चारणं चैतादृशार्थवाचकत्वेनाभिमतस्यास्मच्छब्दस्यैवेति ध्येयम्। उच्चारणे स्वतन्त्रत्वं च अन्योच्चारणानधीनत्वम्। अन्योच्चारणाननुवादकत्वमिति यावत्। **न कवेर्बोध इति।** पद्यस्थास्मच्छब्दस्योच्चारणकर्तृत्वेऽपि कवेः परकीयोच्चारणानुवादकत्वात्तदुच्चरितास्मच्छब्दान्न कवेर्बोध इति भावः। एवंच युष्मच्छब्दशक्यतावच्छेदकघटकतत्तत्कालोच्चरितेत्यत्रोच्चारणमपि स्वतन्त्रमेव ग्राह्यम्। तेन "गर्ज गर्ज क्षणं मूढे" त्यादौ संबोधनप्रथमान्तमूढपदोत्तर "मया त्वयि हतेऽत्रै वेति" वाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वेऽपि सुरथस्य न मेधामहर्षिणोक्तयुष्मत्पदाच्छाब्दबोध इति मन्तव्यम्। **पदं विभजत इति।** यद्यपि शक्तं पदमिति न पदविभागरूपं किंतु पदलक्षणमेव। तथा च विभजते शक्तमित्यनुपपन्नमेव। तथापि इतिशब्दस्याद्यर्थकतया पदविभागस्य पदसामान्यलक्षणाभिधानानन्तरत्वनियमेन च नानुपपत्तिरिति ध्येयम्। नचैवमपि केवलयौगिकं पाचकादिपदमेव। तच्च न किंचिदर्थे शक्तं तस्य वाक्यत्वादिति यौगिकस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया तद्विभागोऽनुपपन्न एवेति वाच्यम्। पचधातूत्तराकप्रत्ययस्यैव पाचकपदरूपतया तस्य कर्तरि शक्ततया पदत्वेन तद्विभागे बाधकाभावादिति भावः। एकस्यैव पदस्यैकस्मिन्नर्थे यौगिकत्वमन्यस्मिन्नर्थे रूढत्वं न संभवति उच्चारणभेदेन पदभेदादिति सकृदुच्चरितन्यायाच्चेत्याशयेन क्वचिदित्यस्य किंचिदर्थकतामाह—**क्वचिदितीति।**

यत्राऽवयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुद्ध्यते, तद्रूढम्। यथा गो-मण्डला(पा)दिपदम्।

यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति, तद्योगरूढम्। यथा पङ्कजादिपदम्। तथा हि–पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। न च केवलयाऽवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः।

दिनकरी।

'मण्डलादि'इत्यत्र बहुपुस्तकेषु 'मण्डपादि' इति पाठः, स प्रामादिकः।

प्रतिबन्धकत्वादिति। न च रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेऽपि योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम्। पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपित(पङ्कजपद (योग) जन्य) पङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबद्ध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति।

रामरुद्री।

यत्तु ननु मूले मण्डपादिशब्दानां रूढमध्ये परिगणनमनुपपन्नम्। मण्डं पिबति रक्षतीति वा मण्डपमिति व्युत्पत्त्या तेषां मण्डपानकर्तृत्वाद्यर्थकत्वस्य संभवेन यौगिकरूढमध्य एवान्तर्भावः स्यादित्याह-मण्डलादीत्यत्रेतीत्यवतार्य तथाच गृहविशेषवाचकं मण्डलपदमेव नतु मण्डपपदम्। तच्च न क्वापि यौगिकमिति न तस्य रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति भाव इति व्याचक्षुः। तन्न चारुतरम्। यौगिकरूढस्यापि यौगिकरूढत्वयोरर्थविशेषे संभवेन मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढतया रूढमध्ये परिगणनसंभवात्। अतएव मूले यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकमित्येव यौगिकलक्षणमुक्तम्। यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या गृह्यते तद्रूढमित्येव रूढलक्षणमुक्तम्। तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौगिकत्ववारणायैवकारः। न चैवमपि यौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भेदनकर्त्राद्यर्थे योगिकत्वं स्यादिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। रूढलक्षणे ऽपि योगरूढे रूढतावारणायैव निरपेक्षयेत्यन्तम्। यौगिकरूढस्योद्भिच्छब्दस्यापि यागविशेषरूपार्थे रूढत्वमिष्टमेव। गृह्यत इत्यस्यार्थो बुध्यत इत्यर्थः। एवंच मण्डपपदस्य गृहरूपार्थे रूढत्वसंभवेन न रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति मन्तव्यम्। न च यत्रेत्यस्य यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न इत्यर्थकतया यौगिकरूढस्थले एकानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैव स्थलविशेषेऽवयवार्थमात्रस्य क्वचित्समुदायार्थमात्रस्य बोधकत्वेन तत्र रूढत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रयासगौरवात्। यौगिकरूढस्य यौगिकत्वे रूढत्वे चेष्टापत्तौ क्षतिविरहात्। यौगिकरुढभिन्नयोरपि केवलयौगिककेवलरूढयोरपि सत्त्वेन विभागव्याघाताभावात्। एकादशेऽहनि पित्रा क्वचित्पाचकादिपदस्य सङ्केतितत्वसंभवात् तेषामपि यौगिकत्वानुपपत्तेः। रूढलक्षणेऽवयवशक्तिरहितयेत्युपेक्ष्यावयवशक्तिनिरपेक्षयेत्येतावत्पर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यापाताच्चेति ध्येयम्। वस्तुतो दाक्षिणात्यामरकोशादौ मण्डपा (वा) वास्तुजले गृह इति पाठदर्शनात् गौडास्तु जपाशब्दस्थाने जवेतिवन्मण्डप(व) स्थाने मण्डपेत्येव प्रयुञ्जतइति गौडग्रन्थपरम्परया मुक्तावल्यां बहुपुस्तकेषु मण्डपशब्दमुपलभ्य ग्रन्थकृता तदभिहितमितिबोध्यम्।

मूलेऽवयवशक्तिविषय इति। अवयवशक्तिज्ञानजन्यशाब्दबोध इत्यर्थः। समुदायशक्तिरप्यस्तीत्यस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थविषयकत्वमप्यस्तीत्यर्थः। यथाश्रुते पाचकादिपदस्यापि योगरूढत्वापत्तेः। पाककर्तरि प्रयुक्तस्य एकादशेऽहनि पितृसङ्केतितपाचकपदस्यावयवशक्तिविषये समुदायशक्तिसत्त्वात्। अस्माकं पङ्कजपदाक्षित एव पद्मत्वावच्छिन्ने पङ्कजनिकर्त्राद्यभेदान्वयबोधेऽनादितात्पर्योपगमात्। पाककर्त्राद्यभिन्नः पाचक इति शब्दबोधस्यानुदयेन तस्य योगरूढत्वापत्तिविरहादिति बोध्यम्। मूले स्यादिति। कुमुदेऽपि अवयवार्थमात्रस्याबाधितत्वेन तदर्थविषयकबोधेच्छया तत्रापि पङ्कजपदप्रयोगसंभवा-

वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति, सान्निध्यात्।

यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते, तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः। यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं, पद्मत्वस्य च बाधः, तत्र चा-

दिनकरी।

प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेतिनियमभङ्गमस्वरसं 'प्राञ्चः' इत्यनेन सूचयन् मणिकारमतमाह। **वस्तुतस्त्विति। सान्निध्यादिति**। रूढ्यर्थस्य सन्निहितोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। **व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादिति** भावः(१)। **व्यक्तिवचनानां**—किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां, **सन्निहितपरत्वम्**—उपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः। तथा च पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्वयः, न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वम्। एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थल एव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधः। यत्र तु तयोः परस्परमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव। परं तु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया, शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्त्यैवेत्याह। **यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना**। 'प्रतिसन्धीयते' इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे

रामरुद्री।

दिति भावः। केवलेत्यस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थाविषयकेत्यर्थः। **यौगिकार्थज्ञाने** अवयवार्थज्ञानइत्यर्थः। **नचेत्यादि**। आपातत इयमाशङ्का। मूलोक्तकेवलपदानुसंधान एतस्या अनुदयादिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

प्रतिबन्धकत्वमिति। प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य विरोध्यविषयकज्ञानस्येत्यादिः। तेन परामर्शाविरोधिनोऽपि बाधनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न नियमानुपपत्तिरिति ध्येयम्। **सान्निध्यादितीति**। मूले पद्मत्वावच्छिन्नस्य सन्निहितोपस्थितिविषयत्वेन तत्र पङ्कजनिकर्तुरवयवार्थस्याभेदान्वय एव भवति **नतूक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः** प्रामाणिक इत्युक्तं **नवीनैः**। तन्न सङ्गच्छते। कुमुदतात्पर्येणापि योगव्युत्पत्त्या पङ्कजपदप्रयोगस्येष्टत्वेन तत्रापि पङ्कजनिकर्त्रभिन्नं पद्ममिति बोधापत्तेः। न च तत्र पद्मत्वावच्छिन्नस्योपस्थितिविरहादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम्। पङ्कजेत्यस्य पद्मे स्मारकशक्तिसत्त्वात्ततः पद्मस्मरणस्यावश्यकत्वादित्याशङ्कानिरासाय सान्निध्यादित्यनेन तत्र पङ्कजपदस्य पद्मरूपार्थे तात्पर्यसत्त्वादित्येवोक्तमित्याह—**व्यक्तिवचनानामिति**। घटपटादिव्यक्तिवाचकानामित्यर्थः। जातिपरशब्दव्यवृत्त्यर्थं विशेषोपादानम्। **सन्निहितपरत्वम्**। अव्यवहितोपस्थितव्यक्तितात्पर्यकत्वमित्यर्थः। अतएव घटमानयेत्युक्तौ सन्निधाने घटसत्त्वेन न दूरस्थघटानयने लोकः प्रवर्तत इति भावः। तथाचोपस्थितपद्मत्वावच्छिन्नपरत्वे पङ्कजपदस्य तात्पर्यविषयीभूतस्य पङ्कजनिकर्तुः पद्मेऽप्यभेदान्वयबोधे योग्यतासत्त्वात्तत्र भवति तादृशान्वयबोधः। यत्र तु कुमुदतात्पर्येणैवात्र पङ्कजमस्तीति प्रयुज्यते, तत्र पद्मे एतद्देशवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन कुमुद एव तात्पर्यनिश्चयसत्त्वात् तात्पर्यविषयस्य पङ्कजनिकर्तुः कुमुदस्य पद्मे भेदसत्त्वाद्योग्यताया विरहेण तत्र न तादृशान्वयबोध इति भावः। नन्वेतद्देशे रूढ्यर्थस्य पद्मस्य बाधनिश्चयेऽपि पद्मकुमुदातिरिक्तपङ्कजनिकर्तृपदार्थतात्पर्येण पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रतात्पर्येण वा कुमुदस्यैव बोधे तात्पर्यं तत्र लक्षणया कुमुदबोधाभावात्तद्ग्रन्थासङ्गतिरित्यतःपूरयति—**कुमुदत्वेनेति**। तेनेति। बाधः

(१) बाधकं विनेति पूरणीयम्। तेन घटेन जलमाहरेत्यत्र न सन्निहितस्य सच्छिद्रघटस्य बोध इति ध्येयम्।

लक्षणा शक्यसम्बन्धः तात्पर्यानुपपत्तितः ।

ऽवयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः । यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधः, तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थलपङ्कजं विजातीयमेव, तदा लक्षणयैव(१) ।

यत्र तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधः, तद्यौगिकरूढम् । यथोद्भिदादिपदम् । तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुद्ध्यते, यागविशेषोऽपीति ॥ ८१ ॥ इति पदनिरूपणम् ॥

लक्षणा शक्यसम्बन्ध इति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्याऽन्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते, तत्र लक्षणया तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा हि—

दिनकरी ।

च तात्पर्यमिति पूरणीयम् । **लक्षणयेति** । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः । रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् । तेन रूढ्यर्थबाधप्रतिसन्धानासत्त्वेऽपि यत्र सामग्र्यन्तरविरहस्तत्राऽपि लक्षणया कुमुदादेर्बोधो भवत्येव । **अवयवशक्तिमात्रेणेति** । मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः । **निर्वाहः**—पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोधनिर्वाह इत्यर्थः । **पद्मत्वेन बोधः**—पद्मत्वेनैव बोधः । **लक्षणयैवेति** । रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राऽभावेन रूढ्या तद्बोधनासम्भवादिति भावः ॥ ८१ ॥

॥ इति पदनिरूपणम् ॥

लक्षणा द्विविधा—जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च । तत्राऽऽद्यां प्रदर्शयति **गङ्गायामिति** । वक्ष्यमाणास्वरसादाह—**तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति** । **सा च**—लक्षणा च । द्विती-

रामरुद्री ।

प्रतिसन्धीयत इत्यस्य सामग्रीविरहोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । **सामग्र्यन्तरेति** । प्रामादिको ऽयं पाठः । कारणान्तरविरह इत्येव वक्तुमुचितत्वात् । सामग्रीपदं सामग्रीघटककारणमात्रपरमत्र द्रष्टव्यम् । अन्तरपदं बाधाभावभिन्नपरम् । तच्च कारणं रूढ्यर्थस्मरणादिकमेवेति ध्येयम् । ननु योगरूढस्थले पङ्कजनिकर्त्रभिन्नं पद्ममिति बोधस्योपगमो नोचितः । सकृदुच्चरित इति न्यायविरोधात्, अतएव यौगिकरूढस्थले एकार्थ बोध इति चेन्न । एकपदोपस्थाप्ययोगरूढ्यर्थयोर्भेदेनान्वयबोधे आकाङ्क्षावैचित्र्यस्यैव योगरूढस्थले तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति भावः । **मूले यत्र त्विति** । यादृशैकानुपूर्व्यवच्छिन्न इत्यर्थः । तेनोच्चारणभेदेनोद्भित्पदस्य भेदेऽपि न क्षतिः । उच्चरित इति शेषः पूरणीयः ।

स्वातन्त्र्येणेति । अर्थान्तरमविषयीकृत्येत्यर्थः । इदं च योगरूढ्याव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । **मूले यागविशेषोऽपीति** । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादावित्यर्थः । उद्भिदस्तरुगुल्माद्या इत्यादौ तरुगुल्माद्या उद्भेदनकर्तार इति बोध इति भावः ॥८१ ॥ इति पदनिरूपणम् ॥

जहत्स्वार्थेति । जहत्स्वार्थं ययेति व्युत्पत्त्या शक्यार्थाविषयकलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधजनिका गङ्गापदादेस्तीरादौ लक्षणा । अत्र स्वपदं लक्षकत्वेनाभिमतपरम् । अर्थपदं शक्यार्थपरम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवमेव न जहत्स्वार्थं ययेति व्युत्पत्त्याऽजहत्स्वार्था । छत्रिण इत्यादौ छत्रिघटितपथिकसमुदायत्वेन छत्रिपदस्य बोधजनिका छत्रिघटितैकसमुदायत्वावच्छिन्ने लक्षणेत्यर्थः । **आद्यामिति** । जहत्स्वार्थामित्यर्थः । **वक्ष्यमाणास्वरसादिति** । अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वे यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ

(१) 'यदि तु–'इत्येतद्वाक्यं बहुषु पुस्तकेषु नाऽस्ति, परं प्राचीनलिखितपुस्तकसंवादेन दिनकरीयसंवादेन च स्थापितमिति ज्ञेयम् ।

प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मरणम्, ततः शाब्द-बोधः। परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्, तदा यष्टीः प्रवेश-येत्यादौ लक्षणा न स्यात्। यष्टिषु प्रवेशान्वयस्याऽनुपपत्तेरभावात्। तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा. सर्वतो दधिरक्षायास्ता-त्पर्यविषयत्वात्। एवं च्छत्रिणो यान्तीत्यादौ च्छत्रिपदस्यैक सार्थवाहित्वे लक्षणा। इयमेवाऽजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते, एकसार्थवाहित्वेन रूपेण·

दिनकरी।

यां प्रदर्शयति एवं काकेभ्य इति। दध्युपघातके—काकबिडालादिसाधारणदध्युप-घातकत्वविशिष्टे। एकसार्थवाहित्वे—एकसार्थवाहित्वविशिष्टे। च्छत्रिपदलक्षणाभिधानं च वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण। न्यायमते तु च्छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे लक्षणा,

रामरुद्री।

यष्टिपदस्य यष्टिधरे लक्षणानुपपत्तिरूपास्वरसादित्यर्थः। **मूले एकसार्थवाहित्वेनेति**। एकः सार्थः समुदायत्वं तद्विषयकबुद्धिविषयत्वरूपम्। तद्वाहित्वेन तद्वत्त्वेनेत्यर्थः। तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं तस्य च लक्षणापदार्थे लक्ष्यतायामन्वयो बोध्यः। **मूले इयमेव चेति**। काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य छत्रिघटितसमुदाये लक्षणैव चेत्यर्थः। क्वचिन्मूले एकसार्थवाहित्वे लक्षणेति पाठो दृश्यते तदभिप्रायेण व्याचष्टे—**एकसार्थवाहित्वविशिष्ट इति**। ननु छत्रीत्यस्य मूलोक्तलक्षणा न सङ्गच्छते। छत्रमस्यास्तीत्यर्थे छत्रपदोत्तरं तद्धितेनिप्रत्ययेनैव छत्रीत्यस्य निष्पन्नतया प्रकृतिप्रत्यय-समुदायरूपत्वेन तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये च शक्तिविरहेण लक्षणाया अप्यसंभवादित्यत आह—**छत्रीत्यादि। वाक्यलक्षणावादिमतेति**। वैयाकरणैः राजपुरुषादिसमासस्य राजस्वत्ववत्पुरुषे पाचकछत्र्यादिपदस्य पाककर्तृछत्रसंबन्ध्यादौ शक्तेरङ्गीकारादिति भावः। ननु नेदं मतं विचारस-हम्। समासे राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणया पुरुषपदस्य पुरुषे शक्त्या च राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तौ समासे स्वतन्त्रशक्तिकल्पने छत्र्यादौ च छत्रार्थकच्छत्रपदसंबन्ध्यर्थकेनिप्रत्ययाभ्यामेव छत्रसंबन्धीति बोधोपपत्तौ छत्रीत्यस्य छत्रसंबन्धिनि शक्तिकल्पने च बीजाभावात्। अन्यथा निरर्थक-नानाशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात्। नच समासादौ शक्तिस्वीकार आवश्यकः। अन्यथा ऋद्धस्य राजमात-ङ्गा इत्यादिप्रयोगापत्तेः। तत्र हि राजमातङ्गपदार्थतावच्छेदके राजन्यभेदेन ऋद्धपदार्थस्यान्वयो न संभवति। पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति नियमात्। राजपदस्यैव राजार्थत्वे तु तत्र ऋद्धपदार्थस्याभेदेनान्वये न किंचिद्बाधकमिति तादृशप्रयोगो दुर्वार इति वाच्यम्। राजपदस्य राजसंब-न्धिलक्षकतया राज्ञः पदार्थतावच्छेदकत्वसंभवाच्छक्यतावच्छेदकस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि पदार्थता-वच्छेदकत्वात्। छत्रीत्यादौ पदार्थान्तरस्यान्वयबोधाभावस्तु वृत्तस्य न विशेषणयोगः, विशेषणयुक्तस्य न वृत्तिरिति समासकृत्तद्धितादिरूपवृत्त्येकदेशार्थस्य पदार्थान्तरेणानन्वयनियमरूपव्युत्पत्त्यन्तरादेवेत्यस्व-रसादाह—**न्यायमते त्विति**। वस्तुतो वृत्त्येकदेशार्थेऽपि दासशातनादौ चैत्रस्वत्वशरकरणत्वादिरूप-पदार्थान्तरस्य भेदसंबन्धेन चैत्रस्य दासभार्या शरैः शातितपत्र इत्यादावन्वयबोधदर्शनादभेदसंबन्धेन तत्र पदार्थान्तरान्वयोऽव्युत्पन्न इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्। तथाचाभेदेनान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकपदो-पस्थाप्यत्वाभावादभेदेनान्वयबोधवारणसंभवे वृत्तस्येत्यादिव्युत्पत्त्यनङ्गीकारेऽपि न क्षतिः। नच चैत्रस्य पितेत्यादौ पितृपदार्थतावच्छेदकघटकजनकत्वे चैत्रनिरूपितत्वस्य षष्ठ्यन्तार्थस्यान्वयदर्शनात्पदार्थताव-च्छेदकेऽपि अभेदेनैव पदार्थान्तरस्यान्वयोऽव्युत्पन्न इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्। तथाविधान्वयबोधस्य च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वादेरभावादेव वारणसंभवे पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यादिव्युत्पत्तिकल्पन-मपि नावश्यकमिति वाच्यम्। तथासति गवि पशुर्गौरित्यादितो गोवृत्तिलोमलाङ्गूलवान् गौरित्यादि-

च्छत्रि-तदन्ययोर्बोधात् । यदि चाऽन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्, तदा क्वचित् गङ्गापदस्य तीरे, क्वचित् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् ।

इदं तु बोध्यम् । शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतः, तदा तीरत्वेन तीरबोधः, यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतः, तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् । अत एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा, तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां

दिनकरी ।

प्रत्ययार्थश्च सम्बन्धी । तथा चैकसार्थवन्तो गच्छन्तीत्यन्वयः । एकसार्थवाहित्वं चैकसार्थ एव, न त्वेकसार्थगन्तृत्वम् । नैराकाङ्क्ष्येण यान्तीत्यस्याऽनन्वयापत्तेः । न चाऽजहत्स्वार्थतोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । वाक्यलक्षणावादिमतेनैव तदभिधानादिति । क्वचित्-गङ्गापदस्य तीरतात्पर्यग्रहस्थले । क्वचित्-घोषपदस्य मत्स्यादौ तात्पर्यग्रहस्थले ।

तेनैव रूपेणेति । न च गङ्गायामित्यादौ गङ्गातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यम् । तीरत्वेन लक्षणायामेव जहत्स्वार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । गङ्गातीरत्वेन भाने त्वजहत्स्वार्थैव लक्षणेति । एवं पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय, मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि यष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिना बोधे अजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयम् । अत एव-तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणोपस्थितिशाब्दबोधौ प्रति हेतुत्वादेव । एवञ्च पदानुपस्थाप्यस्याऽपि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे भानं सुकरम् । अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टेत्या·

रामरुद्री ।

बोधापत्तिः । चैत्रस्य पितेत्यादौ तु ससंबन्धिकपदशक्यतावच्छेदकेऽपि पदार्थान्तरान्वयस्य व्युत्पन्नतया नान्वयबोधानुपपत्तिः । ससंबन्धिकं च पदं नियतसंबन्धाकाङ्क्षोत्थापकमित्यवधेयम् । एकसार्थवाहित्व इति । एकसमुदायत्व इत्यर्थः । यद्यपि छत्रपदस्य छत्रिघटितसमुदाये लक्षणोपगमेऽपि संभवति निर्वाहस्तथापि संभवति प्रत्ययस्य सार्थक्ये तत्परित्यागस्यानुचितत्वादेवमभिहितमित्यवधेयम् । एकसार्थ एवेति । एकसमुदायत्वमेवेत्यर्थः । नैराकाङ्क्ष्येणेति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येऽभेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया गमनकर्तृत्वविशिष्टे गमनकर्तृत्वस्याश्रयतयाऽन्वयबोधे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः । नचेति । छत्रपदस्य छत्रिघटितसमुदायलक्षकत्वे तज्जन्यशाब्दबोधे छत्ररूपमुख्यार्थस्य मुख्यविशेष्यतया भानाभावादिति ध्येयम् । वाक्यलक्षणेति । एतच्चापातत एव समाधानम् । वस्तुतः स्वजन्यबोधे शक्यार्थस्य विशेषणतया भानेऽपि नाजहत्स्वार्थताभङ्गः । यादृशलक्षणया शक्यार्थस्य कथं चिदपि न बोधस्तस्या एव जहत्स्वार्थत्वात् । अतएव गङ्गापदस्य यत्र गङ्गातीरत्वेन लक्षणा साऽजहत्स्वार्था । यत्र तु तीरत्वेन लक्षणा तत्रैव जहत्स्वार्थेति न्यायमतेऽपि छत्रीत्यादौ अजहत्स्वार्थलक्षणोपपादनमिति ध्येयम् ।

तीरत्वेनेति । इदमपि पूर्वोक्तिविरुद्धमेव छत्रिघटितसमुदायलक्षकच्छत्रपदस्य विशेषणतया छत्रबोधकत्वेन तत्राप्यजहत्स्वार्थलक्षणोपपादनमिति तस्यामप्यजहत्स्वार्थत्वसंभवादिति ध्येयम् । नच केवलसमुदायत्वेन यत्र छत्रपदस्य लक्षणा तत्रैवाजहत्स्वार्थत्वविरोधो नचेत्यादिना पूर्वमाशङ्कित इति न पूर्वोत्तरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । एवमपि यत्र छत्रिघटितसमुदायत्वेन छत्रपदस्य लक्षणा तत्रैवाजहत्स्वार्थत्वोपपत्तेरिति समाधानस्यैव कैर्यत्वाद्वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेणाजहत्स्वार्थत्वोपपादनस्यानौचित्यात् । अतएव ग्रन्थकृतैव यत्र तीरत्वेन गङ्गापदस्य लक्षणा तत्रैव गङ्गापदस्य जहत्स्वार्थलक्षणायाः सर्वसंमतत्वादिति वक्ष्यते । तत्र हि सर्वपदमहिम्ना गङ्गातीरत्वेन लक्षणायामपि जहत्स्वार्थत्वस्य केषांचिदनुमतत्वं लक्ष्यते, तच्च शक्यार्थस्य पदार्थान्तरेण साकं यत्रान्वयबोधस्तत्रैवाजहत्स्वार्थत्वमितिमताभिप्रायेणैव घटत इति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गस्येति । वृत्त्या पदजन्योपस्थित्यविषयस्याऽपि शाब्दबोधे भानोपगमे घटादिपदात्पटादिविषयकशाब्दबोधप्रसङ्गस्येत्यर्थः । तथाच यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्यसं-

विनाऽप्युपपत्तेः । परन्त्वेवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात्, तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् ।

यत्र तु **शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा, सा लक्षितलक्षणेत्यु-**

दिनकरी ।

दिनैव वारणादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीरत्वे बाधादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह—**यत्र त्विति । परम्परासंबन्धरूपेति ।** स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा । न च द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते, भ्रमरपदेन च शक्त्या

रामरुद्री ।

बन्धग्रहस्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकमेव पदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च इति नियमोपगमेनैव घटादिपदान्न पटादिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति भावः । **प्रवाहसम्बन्धस्येति ।** तथाच शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वेऽभावादपि लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति भावः । यद्यपि तीरत्वे संयुक्तसमवायरूपशक्यसंबन्धोऽस्त्येव तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिद्वयेनेव लक्षणाद्वयेनापि एकदैव पदार्थद्वयशाब्दबोधस्यानुपगमेनैकपदात्तीरतीरत्वयोर्बोधानुपपत्तिरिति ग्रन्थकृतां तात्पर्यम् । गङ्गायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्योपगमे तु सजातीयवृत्तिद्वयेनैव युगपन्नार्थद्वयविषयकशाब्दबोध इत्यवधेयम् । अत उक्तस्थले गङ्गापदादेकदैवतीरप्रवाहयोर्बोधेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । **मूले परंत्विस्यादि ।** अत्रेदमवधेयम् । शक्यतावच्छेदके शक्त्यस्वीकारे पृथिवीपदात्कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन कदाचिद्गन्धवत्त्वेन कदाचित्पृथिवीत्वेन च शाब्दबोधापत्तिः । पृथिवीपृथिवीपदशक्येतिवदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं गन्धवद्वा पृथिवीपदशक्यमित्याकारकस्य शक्तिज्ञानस्य संभवात्, तीरं गङ्गातीरं वा प्रवाहसंयोगवदिति लक्षणाग्रहेण शक्तिग्रहस्य तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तथा च लक्षणया यत्किंचिदेकधर्मावच्छिन्नविषयक एव शाब्दबोध इति न नियमस्तथा शक्यार्थबोधेऽपि नियमो न स्यात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे तु पृथिवीपदात्पृथिवीत्वेनैव शाब्दबोध इति नियम उपपद्यते । पृथिवीपदस्य पृथिवीत्वपृथिव्योरेव । शक्ततया शक्त्या शक्यार्थस्यैव शाब्दबोधे भानमिति नियमेन च तदुपपादनसंभवात् । लक्षणयाऽलक्ष्यस्यापि शाब्दबोधे भानोपगमेन लक्षणया कदाचित्तीरत्वेन कदाचिद्गङ्गातीरत्वेन शाब्दबोधो भवत्येव । इदमत्र पुनश्चिन्त्यम् । धर्मितावच्छेदके शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिशक्तिज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुरुपेयते । शक्यतावच्छेदकं च सर्वत्र लघ्वन्यूनानतिरिक्तवृत्तिरेव धर्मः, संभवति लघौ गुरौ स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वास्वीकारात् । अतएव पृथिवी पृथिवीपदशक्येतिशक्तिज्ञानमेव प्रमा । शक्तेः पृथिवीत्वावच्छिन्नत्वात् । नतु जलाद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं तथेत्यादिशक्तिज्ञानं, तेषां गुरुत्वेन शक्यतानवच्छेदकत्वात् । शक्यसंबन्धरूपप्रवाहसंबन्धस्य तु स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वे मानाभावः । तीरं प्रवाहसंबन्धवदितिवद्गङ्गातीरं भूखण्डं प्रवाहसंयोगीति प्रतीतेः सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् । पृथिवी पृथिवीपदशक्येति बोधस्यैव प्रमात्वं नत्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं तथेति शक्तिज्ञानस्य तथात्वमित्यस्य सर्वसंमतत्वात् । शक्तिप्रतीतीनां स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहित्वसिद्ध्या शक्तेस्तथाविधावच्छेदकत्वं प्रामाणिकमेव, घटो नास्तीत्यादिप्रतीतौ घटत्वस्येव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । इत्थंच शक्यतावच्छेदके शक्तिविरहेऽपि पृथिवीपदात् शक्तिप्रमया पृथिवीत्वप्रकारकशाब्दबोधः । शक्तिभ्रमेण तु गन्धवत्त्वादिनापि शाब्दबोध इति । अत एव भ्रान्तस्य गन्धवत्त्वावच्छेदेनापि शक्तिज्ञानसंभवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः ।

च्यते। यथा द्विरेफादिपदाद्रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते, भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते, तत्र लक्षितलक्षणा ।

किन्तु लाक्षणिकं पदं नाऽनुभावकम् । लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम् । शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थ-शाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् ।

दिनकरी ।

भ्रमरः कल्प्यते(१) इत्येतावतैव सामञ्जस्येऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासम्बन्ध-रूपलक्षणया, एवञ्च लक्षितेन लक्षणा-ज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाच्यम् । तथा सति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति ।

ननु तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह । **किन्त्विति** । **पदान्तरं**–समभिव्याहृतं शक्तं पदम् । **शक्तिलक्षणेति** । अन्यतरसम्बन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः ।

कुमतिः पशुरित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धतया लाक्षणिक-

रामरुद्री ।

कल्प्यत इति । उपस्थाप्यत इत्यर्थः । अवयवशक्त्या द्विरेफपदाद्भ्रमरपदस्य स्मरणं भवति । तेन च स्मरणात्मकपदज्ञानेन कीटकविशेषार्थस्मरणं शाब्दबोधश्चेतिरीत्या शक्त्यैव द्विरेफपदात्साक्षात्संबन्ध-रूपनिरूढलक्षणाया निर्वाह्यतया भ्रमरबोधनिर्वाहे शक्यपरम्परासंबन्धरूपलक्षितलक्षणास्वीकारोऽनुचित इति भावः । नन्वेवं द्विरेफपदे लक्षितलक्षणेति सर्वसिद्धप्रवादस्य का गतिरित्यत आह—**लक्षितेनेति** । द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेन लक्षणं शाब्दबोधरूपं ज्ञानम् । आकारान्तप्रयोगस्तु "उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागते" त्यादिवदिति भावः । **प्रत्ययानामिति** । यस्मात्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः(२) तदर्थो वृत्त्या तज्जन्योपस्थितिविषयी यस्तदन्वितस्वार्थबोधकत्वादित्यर्थः । प्रत्ययाश्च विभक्तिकृत्तद्धिताख्याताः । तथाच द्विरेफपदेन लक्षणयोपस्थितं भ्रमरपदमेव नतु(३)तदर्थ इति कथं तत्र विभक्त्यर्थकर्मत्वान्वय इत्यनुपपत्तिः स्यादतः शक्यस्य रेफद्वयस्य स्वघटितपदवाच्यत्वरूपपरम्परासंबन्धात्मिकया लक्षितलक्षणया द्विरेफपदात् भ्रमरोपस्थित्यर्थं तादृशलक्षणास्वीकार आवश्यक इति भावः । **मूले नानुभावकमिति** । शाब्दानुभवजनकं नेत्यर्थः । तथाच लाक्षणिके पदे स्मारिका शक्तिरेव नानुभाविकीति भावः । ननु तर्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शाब्दबोधे भानमित्याशङ्क्य लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतशक्तपदान्तरमेव लाक्षणिकार्थान्वितस्वार्थबोधं प्रति कारणमिति शक्तपदान्तरादेव शाब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्य भानमिति समाधत्ते—**लाक्षणिकार्थस्येति** । **सामर्थ्यावधारणात्** शक्त्यवधारणादित्यर्थः । मूलस्थपदान्तरमित्यस्य लाक्षणिकपदभिन्नार्थकत्वेन सकलशक्तपदानामपि लाक्षणिकार्थशाब्दबोधजनकत्वं प्रतीयते । तच्चाप्युक्तम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव तीरशाब्दबोधजनकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वादतो व्याचष्टे—**पदान्तरमिति** । **समभिव्याहृतमिति** । तल्लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतमित्यर्थः । तथाच तल्लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतं शक्तं पदं तत्स्मारितलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधजनकमिति भावः । **इतरपदार्थ इति** । इतरपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः । (तत्रेतरपदे तृतीयार्थस्य स्वविषयकज्ञानसहितवैशिष्ट्यपदस्य वाऽन्वयः ।)

कुमतिरिति । कुत्सिता मतिर्यस्य स कुमतिरिति बहुव्रीहावुत्तरपदस्य कुत्सितज्ञानवल्लाक्षणिक-

---

(१) 'उपस्थाप्यते' इति पाठः । (२) 'तदर्थेन प्रत्युत' इति पाठः ।
(३) 'तथा च द्विरेफपदेन भ्रमरपदमेव, न तु तदर्थ इति' इत्यपि पाठः ।

वाक्ये तु शक्तेरभावात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाऽपि नाऽस्ति। यत्र गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं, तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा, गभीरपदार्थस्य नद्या सहाऽभेदान्वयः। क्वचिदेकदेशान्वयस्याऽपि स्वीकृतत्वात्। यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते, तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा, गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम्।

दिनकरी।

स्याऽप्यानुभावकत्वमिति नव्याः।

ननु शक्यसम्बन्धो न लक्षणा, तथा सति (हि) वाक्यस्य शक्याप्रसिद्धया तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते। **वाक्ये त्विति**। ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गभीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असम्भवेन वाक्यलक्षणाऽऽवश्यकीत्यत आह। **यत्र गभीरेति**। क्वचिदिति। चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः। **स्वीकृतत्वादिति**। पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् प्रकृते तथा व्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः। **नदीपदस्येति**। न च विनिगमनाविरहेण गभीरपदस्य लक्षणा, नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः-रुत्तरपद एव लक्षणाया उक्तत्वात्।

अत्र मीमांसकमतानुयायिनः। वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम्। न च वाक्ये शक्त्यभावाच्छक्यसम्बन्धरूपा लक्षणाऽपि न सम्भवतीति वाच्यम्। स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात्, गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्य सम्बन्धस्तीरे इति तत्र लक्षणा। गभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गभीराऽभिन्ना नदी, तत्सम्बन्धस्तीरे इति वाक्येऽपि लक्षणा। एवं समासात्मके चित्रगुरिति वाक्येऽपि चित्रगुपदस्याऽवयवशक्त्या चित्राऽभिन्ना गौः स्वबोध्या, स्वजन्यबोधविषयस्यैव स्वबोध्यत्वात्, तत्सम्बन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुः।

रामरुद्री।

तया पूर्वपदस्य तात्पर्यग्राहकतया निरर्थकतया कुमतौ पशुत्वस्य बाधितत्वेन पशुपदस्यापि पशुसदृशे लाक्षणिकतया कुमतिः पशुरित्यत्र कस्यापि शक्तपदस्याभावात् तत्र शाब्दबोधो न स्यादिति तत्र शाब्दबोधोपपत्तये लाक्षणिकपदेऽप्यानुभाविकी शक्तिरवश्यमङ्गीकरणीयेति भावः।

गुरुकुलमित्यादि। कुलमिति संपातायातम्। चैत्रस्य गुरुरित्यत्रापि गुरुत्व एव चैत्रनिरूपितत्वस्यान्वयात्। न च गुरावेव चैत्रसंबन्धोऽन्वीयतामिति वाच्यम्। तथा सति चैत्रपुत्रादावपि तथा प्रयोगप्रसङ्गात्। चैत्रपुत्रस्यापि कस्यचिद्गुरुत्वाच्चैत्रसंबन्धित्वाच्चेति ध्येयम्। ननु गुर्वादिपदस्य ससंबन्धिकत्वेन तदर्थैकदेशे पदार्थान्तरान्वयसंभवेऽपि नदीपदस्यातथात्वात्कथं तदेकदेशे गभीरपदार्थस्यान्वय इत्यत आह—**पदभेदेनेति**। **व्युत्पत्तिभेदात्** आकाङ्क्षाभेदात्। **प्रकृत इति**। एतद्वाक्यस्थनदीपद इत्यर्थः। **उत्तरपद एवेति**। यद्यपि गभीरायां नद्यां घोष इत्यस्यैव पूर्वमुदाहृतत्वेन तत्र गभीरपदोत्तरमपि सप्तमी श्रूयत एवेति नेयमनुपपत्तिः तथापि विशेषणविभक्तेः सर्वत्र निरर्थकत्वेन तस्याः सार्थकत्वोपगमस्यायुक्तत्वात् घोषपदेन गभीरायामित्यस्यानासन्नत्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तेश्च। गभीरनद्यां घोष इत्यदौ सर्वथानुपपत्तेश्च न तथोपगमसंभव इति भावः। (**गङ्गापदजन्यबोधेति**। गङ्गापदशक्यार्थस्मरणरूपेत्यर्थः। वाक्यजन्यबोधस्तु शाब्दबोधरूप एवेति भावः।)

दिनकरी ।

तत्र । स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गायामित्यस्याऽपि लाक्षणिकत्वापत्तेः, अतस्तत्त्वेन बोधकत्वं वाच्यम् । न चैतावताऽपि निर्वाहः, अपभ्रंशस्याऽपि लाक्षणिकत्वापत्तेः' अतस्तत्त्वावच्छिन्ना या शक्त्यवच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या । तथा च कथं वाक्यस्य लक्षकत्वम् ? वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं, तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः, गङ्गापदेन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् , किन्तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं तद्वाच्यम् । न च शक्त्येत्यधिकम् , समवायेन घटपदस्मारिताकाशस्याऽपि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्सम्बन्धज्ञानात् घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात् । एवञ्च शक्यसम्बन्धापेक्षया शक्त्या स्वबोध्यसम्बन्धस्य गुरुत्वान्न तस्य लक्षणात्वमिति । किञ्च गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गभीरनदीतीरलक्षकत्वे घोषे तादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः, आधेयताबोधकपदाभावात् , नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नतया आधे-

रामरुद्री ।

गङ्गायामित्यस्यापीति । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापद एव लक्षणा सर्वानुमता नतु गङ्गायामिति वाक्ये पदलक्षणायामनुपपत्तेरभावात् । गङ्गायामिति वाक्यजन्यस्यापि गङ्गातीरवृत्तिरितिशाब्दबोधस्य गङ्गाविषयकत्वात्तत्संबन्धस्य तीरे सत्त्वात्तादृशवाक्यस्यापि तीरे लाक्षणिकत्वापत्तिरिति भावः । इदं च गङ्गातीरत्वेन शक्यसंबन्धग्रहमभिप्रेत्योक्तम् । तीरत्वेन तथात्वे तु प्रवाहस्य न वाक्यजन्यबोधविषयत्वमित्यवधेयम् । **तत्त्वेनेति** । यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षकत्वमभिमतं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणा वाच्येति भावः । एवं च गङ्गायामित्यानुपूर्वी न शाब्दबोधजनकतावच्छेदिकेति न वाक्यलक्षणापत्तिः । यद्यपि गङ्गातीरवृत्तिरित्याकारकशाब्दबोधं प्रत्याकाङ्क्षाज्ञानविधया गङ्गापदोत्तरसप्तमीरूपसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वमावश्यकम् । अन्यथा सप्तम्युत्तरगङ्गापदज्ञाने तादृशशाब्दबोधापत्तेः । तथापि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानमेव शाब्दबोधजनकं न तु तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेवेति नेदानीं वाक्यलाक्षणिकत्वापत्तिरिति भावः । नचैवं पदज्ञानमेव शाब्दबोधकारणं नतु पदमिति तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधाप्रसिद्ध्या पदस्यापि लाक्षणिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञायमानपदस्य कारणत्वाभिप्रायेणैतदभिधानात् । ननु मौनिश्लोकादौ पदाभावेऽपि शाब्दबोधोत्पत्त्या मतमिदं न विचारसहमिति तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानजन्यबोधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । तथाचागतमेव वाक्यस्य लाक्षणिकत्वमित्यत आह—**नचैतावतेति** । **तत्त्वावच्छिन्नेति** । तत्त्वं तादृशानुपूर्वी तदवच्छिन्ना तन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपिका शक्त्यवच्छिन्ना विषयितासंबन्धावच्छिन्नशक्तिनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका ज्ञाननिष्ठबोधजनकता या सैवेत्यर्थः । तथाच तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशक्तिज्ञानजन्यबोधविषयसंबन्धस्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेति पर्यवसानाद्वाक्यस्य च शक्त्यभावात्तस्य लक्षकत्वासंभव इति भावः । ननु शक्त्यभावेऽपि वाक्यस्येवापभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वमिष्यत एवेति यदि ब्रूयात्तदाप्याह—**वस्तुत इति** । **लक्षणानुपपत्तिरिति** । तीरत्वावच्छिन्ने शक्यसंबन्धग्रहे शुद्धतीरत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्या प्रवाहस्य शाब्दबोधाविषयत्वादिति भावः । **स्वजन्यज्ञानेति** । स्वजन्यस्मरणेत्यर्थः । यद्यपि शक्त्येत्यनुपादानेऽपि वाक्यलक्षणानिरासः संभवति, पदस्यैवार्थस्मारकत्वेन वाक्यस्य स्मारकत्वाभावात् । तथापि वाक्यवाक्यार्थयोर्बोध्यबोधकभावसंबन्धज्ञाने वाक्यस्यापि वाक्यार्थस्मारकत्वसंभवात्तज्जन्यस्मृतिविषयसंबन्धस्यैव लक्षणात्वोपगमे लक्षणायाः शक्त्यघटिततया लक्षणायाः शक्यसंबन्धरूपत्वे न लाघवावकाशः अतः शक्त्येत्युपात्तम् । ननु यत्किंचित्पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वभिया गौरवमप्यस्त्विति यदि ब्रूयात्तदाप्याह—**किंचेति** । **नामार्थयोरिति** । नच नामार्थत्वं

बहुव्रीहावप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यदैकदेशान्वयः स्वीक्रियते, तदा गोपदस्य गोमति लक्षणा, गवि चित्राऽभेदान्वयः । यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते, तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा, चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदस्य वानरारोहण-

दिनकरी ।

यतासम्बन्धेनाऽपि तीरस्य घोषादावन्वयासम्भवात् । गभीरायां नदीतिसप्तमीशून्यभागस्य तीरे लक्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृशतीरादेरनन्वयानुपपत्तिः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः, गभीरायां नदीति भागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात् । न च गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गभीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणाऽस्त्विति शङ्क्यम् । तादृशतीरवृत्तित्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः । नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । सप्तम्यन्तभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्षणामुपगम्य तस्याऽभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न । अभेदेनाऽन्वयबोधे समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

एवम्—अवयवलक्षणैव, न तु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः । **गोपदस्येति** । प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः । **गोमति**—गोस्वामिनि । **न स्वीक्रियत इति** । गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा चित्र-

रामरुद्री ।

वृत्त्या नामजन्यस्मृतिविषयत्वम् । वाक्यं च ननामेति कथं गभीरनदीतीरस्य बोधः । यदि च वाक्यस्य पदसमूहरूपतया समूहस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया वाक्यजन्यस्मरणस्यापि नामजन्यत्वमक्षतमेवेत्युच्यते' तदा तत्र प्रत्ययजन्यत्वस्याप्यवर्जनीयतया गभीरनदीतीरस्य प्रत्ययार्थत्वसंभवेन प्रत्ययार्थस्य नामार्थे भेदेनान्वयोपगमान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति गभीरनदीतीरीयरजनेति बोधतात्पर्येण गभीरायां नदी रजनेति प्रयोगापत्तेः । वाक्यलक्षणावादिभिरपि गभीरायां रजनेत्यत एव तादृशबोधोपगमे(न) इष्टापत्तेरयोगादिति भावः । **सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति** । प्रातिपदिकमुद्दिश्यैव सुब्विभक्तेर्विधानात् । प्रत्ययविध्युद्देश्यस्यैव प्रकृतित्वादर्थवदधातुरित्यनेन प्रत्ययधातुभिन्नशक्तस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन गभीरायां नदीत्यस्य किंचिदर्थाशक्तत्वेन सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति भावः । नचैवं नीलोत्पलं पाचकमित्यादौ पाचकनीलोत्पलसमुदायादेर्वाक्यतया किंचिदर्थशक्तत्वेन तेषां विभक्तिप्रकृतित्वं न स्यादिति वाच्यम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रान्तरेण तेषामपि प्रातिपदिकत्वविधानेन कृत्तद्धितान्तसमासानां विभक्तिप्रकृतित्वसंभवात् । वस्तुतः प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वमेव । तच्च प्रकृतिघटितसमुदायजन्यबोधविषये गभीरनदीतीरेऽप्यक्षतम् । समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रकृतिघटितसमुदायजन्यस्य प्रकृतिजन्यतानपायात् । प्रकृतिमात्रजन्यत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् । चैत्रस्य गामानयेत्यादौ चैत्रसंबन्धिगोः प्रत्ययार्थकर्मत्वेऽन्वयदर्शनेन तन्निवेशासंभवाच्च । वृत्तौ प्रकृतिनिरूपितत्वमपि न शक्यते विवक्षितुम् । वाक्यलक्षणाङ्गीकर्तुर्मते नीलोत्पलादिप्रकृतिनिरूपिताप्रसिद्धेरित्थापाततो रमणीयमेतल्लक्षणमिति प्रतिभाति । **समानविभक्तिकेति** । गभीरायां नद्यामिति समुदायस्य किंचिद्विभक्तेरप्यप्रकृतित्वादिति भावः । अथ राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्याविभक्तिकत्वेऽपि पुरुषपदाव्यवहितपूर्वराजपदार्थस्य राजसंबन्धिनः पुरुषेऽभेदेनान्वयदर्शनात् प्रकृतेऽपि सप्तम्यन्तवाक्यस्य घोषपदाव्यवहितपूर्वतया तदर्थस्य गभीरनदीतीरवृत्तेर्घोषेऽभेदान्वये बाधकाभावादिदमसङ्गतम् । नचाव्यवहितपूर्ववृत्तिनः शक्तत्वरूपपदत्वमपि तादृशान्वयबोधे प्रयोजकम् । नीलघट(रूप)मित्यादौ नीलघटेत्यस्य वाक्यत्वेन पदत्वाभावेऽपि तदर्थस्य नीलघटसंबन्धिनो रूपादावभेदेनान्वयदर्शनादिति चेन्न । घोषो गभीरायां नद्यामिति वाक्यादपि तादृशशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्राप्यव्यवहितपूर्वत्वसमानविभक्तिकत्वयोरभावादभेदा-

कर्मणि लक्षणा, आरूढपदं च तात्पर्यग्राहकम्। एवमन्यत्राऽपि।

तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा। तथा हि राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नाऽन्वयः, निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनाऽन्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्राऽपि तथाऽन्वयबोधः स्यात्। घटः पटो नेत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवाऽन्वयान्निपातातिरिक्तेति। नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनाऽन्वयाद्भेदेनेति। न च राजपु-

दिनकरी।

व्रजोऽस्तीत्यादावपि व्रजपदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसङ्गात्। यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते, तथाऽपि तादात्म्येन तथाऽन्वयो न स्वीक्रियत इति हृदयम्।

निपातातिरिक्तेति। निपातपदमव्ययस्योपलक्षकम्। तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयाऽन्वयोपपत्तिः। अन्यथा—अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपि भेदेनाऽन्वयबोधस्वीकारे। तथान्वयबोध इति। भेदेनाऽन्वयबोधः स्यादित्यर्थः। साक्षादेव—प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव। भूतले घट इत्यादावाधेयतासंसर्गेणाऽपि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्याऽपि व्युत्पत्तौ निवेशादिति भावः। नञः—

रामरुद्री।

न्वयबोधानुपपत्तेर्वज्रलेपायमानत्वादिति विभावनीयम्।

घटशून्यमिति। शून्यपदस्याभाववदर्थकतया तदेकदेशेऽभाव एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन घटपदार्थस्यान्वयस्वीकारादिति भावः। तथान्वय इति। तादृशान्वय इत्यर्थः। पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्य तादात्म्येनैवान्वयो न स्वीक्रियते भेदसम्बन्धेन तु स्वीक्रियत एवेति भावः। व्रजपदार्थैकदेशे गवि चित्रपदार्थस्याभेदेनतान्वयाभावे बहुव्रीहौ गोपदार्थैकदेशगव्यपि चित्रपदार्थस्याभेदान्वयासम्भवाच्चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेवाङ्गीकरणीयमिति भावः। मूले आरूढवानर इति। आरूढो वानरो यमिति विग्रहवाक्येन यत्कर्मकारोहणकर्ता वानर इति बोधात् बहुव्रीहिसमासे विग्रहवाक्याद्यादृशविशेषणविशेष्यभावापन्नार्थबोधो भवति समासवाक्यात्तद्विपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नार्थबोध इति नियमेन वानरकर्तृकारोहणकर्मवृक्ष इति बोधस्योपगन्तव्यतया वानरपदस्य वानरकर्तृके लक्षणां स्वीकृत्य आरूढपदस्यारोहकर्मणि लक्षणास्वीकारे पदद्वये लक्षणापत्तिः, बहुव्रीहावुत्तरपद एव समासप्रयुक्तलक्षणेति नियमस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियमस्य च भङ्गापत्तिः स्यादिति वानरपदस्यैव वानरारोहकर्मणि लक्षणा आरूढपदं तात्पर्यग्राहकमेवेति भावः।

ननु निपातमात्रार्थस्य नामार्थान्तरेण भेदान्वयस्वीकारे चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थे सादृश्ये चन्द्रस्य निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयो न स्यात्। "चादयोऽद्रव्ये निपाता" इत्यनुशासने द्रव्यभिन्नार्थकानां चादीनामेव निपातसंज्ञाविधानात् इवशब्दस्य चादिगणमध्ये पाठाभावादित्याशङ्कां निराकुरुते—निपातपदमिति। तथाचात्र निपातपदमव्ययार्थकमेवेति निपातानामव्ययत्वादेव लाभसंभवादिति भावः। प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवेति। विभक्त्यर्थभिन्नसंबन्धेनैवेत्यर्थः। ननु मूले निपातातिरिक्तेत्यस्य भेदेनेत्यस्य च प्रयोजनमुक्तं न तु साक्षादित्यस्येति नियमे साक्षात्पदमनर्थकमित्याशङ्कां निराकुरुते—भूतल इत्यादि। आधेयतासंसर्गेणापीति। अपिना स्वरूपसंबन्धेन घटे भूतलवृत्तित्वान्वयस्य समुच्चयः। अन्वयादिति। यद्यपि घटे भूतलवृत्तित्वप्रकारकबोधस्वीकारेणैवोपपत्तौ आधेयतया भूतलस्यापि घटे प्रकारत्वोपगमोऽनुचितः पदार्थस्य संसर्गविधया भानानङ्गीकारात्। तथापि भूतले घट इति वाक्यजन्यज्ञानानन्तरं घटो भूतलीयो न वेति संशयानुत्पादस्याप्यनुभवसिद्धतया आधेयतया भूतलाभाववान् घटः

रुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यम् । अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात् । तस्मात् राजपदादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणा । तस्य च पुरुषेण सहाऽभेदान्वयः ।

दिनकरी ।

नञर्थान्योन्याभावस्य । **स्मरणं कल्प्यमिति** । तथा चाऽत्रापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः ।

परे तु राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे न लक्षणा । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् । अन्यथा—

"दृश्यते राजमातङ्गास्तस्यैवाऽमी तुरङ्गमाः—"

इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परामर्शो न स्यात्, तस्यैकदेशत्वादित्याहुः ।

रामरुद्री ।

प्रमेय इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशशाब्दसाम्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाप्रयुक्तलाघवेन विभक्त्यर्थस्य संसर्गविधयाऽपि भानमादृतम् । तादृशवाक्यजन्यबोधस्य घटो भूतलीय इत्याकारकत्वे घटे आधेयतया भूतलाभावज्ञानमपि बाधज्ञानमेवेति तदभावावगाहिघटितशाब्दबोधसामग्रीसत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितोक्तप्रत्यक्षसामग्र्येव न तिष्ठतीत्येतादृशप्रत्यक्षे तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः । घटः पटो नेत्यत्रात्यन्ताभावो नञा न बोधयितुं शक्यते नञोऽत्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षणादतो नञर्थोऽन्योन्याभाव एवेत्याह—**नञर्थेति । प्रत्ययार्थद्वारैवेति** । षष्ठीस्मारितस्वत्वसंबन्धेनैवेत्यर्थः । अथवा स्वत्वे राजपदार्थान्वयः । स्वत्वस्यैव पुरुषेऽन्वयो नतु राजपुरुषयोरित्यर्थः । उभयत्रापि षष्ठीविषयकस्मरणकल्पनमावश्यकमिति भावः ॥ **मूले अस्मृतविभक्तेरपीति** । यद्यपि तत्पुरुषे पूर्वपदस्य स्वार्थविशेषितविग्रहवाक्यस्थविभक्त्यर्थविशिष्टे निरूढलक्षणोपगमेन तत्तद्विभक्त्यस्मरणे पूर्वपदस्य तत्तदर्थे निरूढलक्षणानिर्णय एव न संभवतीति लक्षणारूपवृत्तिज्ञानाभावादेव पदजन्यपदार्थस्मरणाभावेन शाब्दबोधो न संभवत्येवेत्यस्मृतविभक्तेः शाब्दबोधोपपादनं दुर्वचम् । तथापि विभक्तिस्मरणं विना निरूढलक्षणार्थस्यानिर्णयेऽपि सामान्यतो लक्षणाज्ञानं तदधीनपदार्थस्मरणं च संभवत्येव । निरूढलक्षणाज्ञानादेव पदार्थस्मरणमिति न नियमः । तथा सति गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात्तीरस्मरणानुपपत्तेः । एवं च तत्तत्स्थलेषु नाना विभक्तिस्मरणकल्पनमपेक्ष्य लक्षणया राजपदाद्राजसंबन्ध्युपस्थितिं कल्पयित्वाऽभेदशाब्दबोधोपगम एवोचितो लाघवात् । राजपुरुष इति कर्मधारये त्वन्वयानुपपत्त्यादिलक्षणाबीजाभावेन राजाभिन्नः पुरुष इति शक्यार्थाऽभेदबोध एव स्वीक्रियत इति भावः ।

मतान्तरमाह—**परे त्विति । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति** । पुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकशाब्दबोधं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वादित्यर्थः । तथाचात एव राजा पुरुष इत्यादौ तादृशान्वयबोधवारणसंभवेन नोक्तापत्तेरवकाश इति भावः । **परामर्शो न स्यादिति** । तत्पदेन पूर्ववाक्यस्थपदार्थस्यैव परामर्शो न तु तादृशपदार्थतावच्छेदकस्यापीति नियमः । अन्यथाऽत्र शुक्लो घटोऽस्ति स न द्रव्यमिति स्वारसिकप्रयोगापत्तेः । तथाच राजपदस्य राजसंबन्ध्यर्थकत्वे तत्पदेन राज्ञः परामर्शो न स्यादिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु एवं सति राज्ञः पुरुष इत्यादावपि स्वत्वसंसर्गकबोधस्वीकार एवोचितः । अतिप्रसङ्गस्य षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशशाब्दबोधनियामकत्वोपगमेनैव वारणसंभवात् । न चैवं व्याससमासवाक्यज्ञानयोः परस्परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारेण कारणतैवानुपपन्नेति वाच्यम् । तादृशानुपूर्वीज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतया व्यभिचाराप्रसक्तेः । अन्यथा त्वन्मतेऽपि राजस्वत्वं पुरुष इत्यतस्तादृशशाब्दबोधवारणाय षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारज्ञानस्य राजस्वत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतुतायाः कल्पनीय-

द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रका-

दिनकरी ।

द्वन्द्वे तु-इतरेतरद्वन्द्वे तु । 'धवखदिरौ' इत्यत्र धवत्वं खदिरत्वं च प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकम् । सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वस्याऽऽकाशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिभिया क्लृप्तत्वेन धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः । परन्तु, खदिरपदस्य धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणोपगम्यते । एवञ्चोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य, न वा खदिरद्वयवृत्तिद्वित्वस्य, अपि तु धवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न धवद्वयादेर्बोध इति मीमांसकमतं

रामरुद्री ।

तया पर्यायपदान्तरघटितवाक्यादपि तादृशशाब्दबोधोत्पत्त्या व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । यदिच पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ आश्रयतया स्वत्वाद्यभाव एव नञा बोधनीयः वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया स्वत्वादिसबन्धेन राजाद्यभावस्य नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति स्वत्वादेर्विभक्त्यर्थत्वमावश्यकमित्युच्यते । तदा वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे को दोष इति वक्तव्यम् । अभावान्तरकल्पने गौरवमिति चेत् । समनियताभावानामैक्येन तादृशाभावस्य राजस्वत्वाभावरूपत्वाभ्युपगमेनाभावान्तराकल्पनात् । न च स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । स्वत्वादिषु विभक्तीनां शक्तिकल्पनं विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितीनां शाब्दबोधहेतुताकल्पनं तादृशोपस्थितीनां भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रवेशं चापेक्ष्य तादृशप्रतियोगिताव्यक्तिकल्पनस्यैव लघुत्वादिति । इदं पुनरिहानुसंधेयम् । उक्तक्रमेण विभक्तेः संख्याभिन्नार्थकतैव न स्यादिति । किंच राजसंबन्धिनि राजपदस्य स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायां तादृशलाक्षणिकराजपदघटितराजपुरुष इति कर्मधारयाद्राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इत्यादिबोधस्य सर्वानुमततया तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य द्विविधशाब्दबोधहेतुताकल्पने गौरवम् । अपिच राजसंबन्धय (न्धि) भिन्नः पुरुषः प्रमेय इत्यादिविशिवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशानुपूर्वीज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । मन्मते च बाधाभावादिघटितशाब्दसामग्रीकाले विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितप्रत्यक्षसामग्र्या एवासत्त्वेन प्रत्यक्षापत्त्ययोगात्तदकल्पनात् । नव त्वयापि स्वत्वसंबन्धेन राजाभाववान् पुरुषः प्रमेय इति तादृशप्रत्यक्षं प्रति पृथक् तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति साम्यमिति वाच्यम् । राजकीयाभिन्नसंबन्धः प्रमेय इति प्रत्यक्षं प्रत्यपि स्वत्वस्य संसर्गतावादिना तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य कल्पनीयतया पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य तन्मतेऽधिकत्वादित्यलं विस्तरेण ॥ मूले द्वन्द्वे न लक्षणेत्युक्तं तन्न संगच्छते । अहिनकुलमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे उत्तरपदस्याहिनकुलसमुदाये लक्षणायाः स्वतः सिद्धत्वादतो द्वन्द्वपदमितरेतरद्वन्द्वपरमित्याह—**इतरेतरेति** । मूले विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेणेत्यत्र विभक्त्यर्थः कर्मत्वं तस्मिन् प्रकारतया धवखदिरौ बुध्येते इत्यर्थो बोध्यः । **सुपामिति** । आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्याभ्युपगमे नैतन्निर्वाहः । विभक्त्यर्थद्वित्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसङ्ख्यायाः स्वात्मकपर्याप्त्याख्यस्वरूपसंबन्धेनैव स्वप्रकृत्यर्थेऽन्वयो नियत इत्युपेयम् । अन्यथा घटाकाशगतद्वित्वस्य केवलपर्याप्त्याख्यसंबन्धेन समवायेन चाकाशेऽपि सत्त्वेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । तथाचाकाशत्वव्याप्यद्वित्वाप्रसिद्धयाऽऽकाशस्य तादृशपर्याप्तिसंबन्धेन न तद्वत्त्वमिति नोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः । एवं च तादृशपार्याप्तिसंबन्धेन तद्वत्त्वं द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्व एव पर्यवसितं भवतीत्युद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसंख्याप्रमाजनकत्वं विभक्तीनामित्यर्थः । प्रमोपादानादाकाशावित्यादिवाक्यायोग्यताभ्रमे घटाकाशगतद्वित्वस्याकाशे प्रकारतावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तावपि न क्षतिः । नचोक्तस्थले तादृशपर्याप्तेरप्रसिद्धतया कथं तदवगाहिभ्रमः संभवतीति वाच्यम् । एकत्वादिपर्याप्तेराकाशत्वव्याप्यतया तेन व्यधिकरणसंबन्धेन घटाकाशगतद्वित्वस्य भ्रमे प्रकारत्वोपगमात् । एतेनोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्यैव द्विवचनशक्यत्वे आकाशावित्यादिवाक्यात् भ्रमात्मकोऽपि शा-

रेण बुद्ध्येते, तत्र न लक्षणा। न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यम्। साहित्य-शून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात्। न चैकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम्। क्रियाभेदेऽपि धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात्, साहित्यस्याऽननुभवाच्च। अत एव "राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्"—इत्यत्र लक्षणाभावात् द्वन्द्व आश्रीयते। तस्मात् साहित्यादिकं नाऽर्थः, किन्तु

दिनकरी।

शङ्कते। **न च साहित्ये इति**। साहित्याश्रये इत्यर्थः। सहवृत्तित्वं साहित्यं लक्ष्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति। **साहित्यशून्ययोरपीति**। द्वितीयं शङ्कते। **न चैकेति**। **अननुभवादिति**। वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोः सत्त्वेऽप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा, तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाऽव्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्याऽन्वयासम्भव इत्यपि बोध्यम्। ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयात् द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह। **किन्त्विति**। 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९)-इत्यनुशासनम्। तत्र चार्थाश्चत्वारः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहार-

रामरुद्री।

ब्दबोधो न स्यादाकाशत्वव्याप्यद्वित्वाप्रसिध्या विभक्तेस्तदबोधकत्वादिति प्रयुक्तम्। उक्तरीत्या भ्रमस्योपपादितत्वात्। द्वित्वमात्रे विभक्तेः शक्तिभ्रमेण तादृशशाब्दबोधोपपादनमसत्। तथासति तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य भ्रमत्वानुपपत्तेः। घटाकाशगतद्वित्वस्याकाशे पर्याप्त्यादिसंबन्धेनाबाधितत्वादिति बोध्यम्। अत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातेनोद्देश्यतावच्छेदकचैत्रत्वाद्यव्याप्यद्वित्वादेरपि बोधनाद्विभक्तीनामित्युपेक्ष्य सुपामित्युक्तमित्यवधेयम्। नच सिद्धान्ते घटपटावित्यादौ केवलपर्याप्तिसंबन्धेनैव द्वित्वान्वयात् सुपामित्यत्रैकधर्मोद्देश्यतावच्छेदकस्थल इत्यस्य पूरणीयतयोक्तस्थले धर्मद्वयस्योद्देश्यतावच्छेदकतयेदमसङ्गतमिति वाच्यम्। सिद्धान्ते तथात्वेऽपि मीमांसकमते साहित्यस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया पूरणस्यानावश्यकत्वात्। घटपटौ तिष्ठत इत्यादौ तु तिङो न संख्याबोधकता सुप एव सङ्ख्याबोधकत्वादिति मन्तव्यम्। **सहवृत्तित्वमिति**। एकदेशवृत्तित्वमित्यर्थः। **लक्ष्यं** लक्ष्यतावच्छेदकं। **एकक्रियान्वयित्वम्** एकशक्त्युपस्थाप्यार्थान्वयित्वम्। **मूले साहित्यशून्ययोरिति**। गोत्वाश्वत्वाद्योरित्यर्थः। गोत्वाश्वत्वे पश्येत्यादौ दर्शनरूपक्रियान्वयित्वस्य सत्त्वान्न द्वन्द्वानुपपत्तिः अतो द्वितीये दूषणान्तरमाह—**पश्य छिन्धीति**। यथाक्रमं धवे दर्शनस्य खदिरे छेदनस्य तात्पर्येणापि। **दर्शनात्** द्वन्द्वदर्शनादित्यर्थः। साहित्यस्याननुभवादिति दूषणमपि द्वितीयकल्पाभिप्रायेणैवेत्याशयेनव्याचष्टे—**वस्तुगत्येति**। **शाब्दबोधाभावादिति**। एकक्रियान्वयित्वं हि एकक्रियाविषयतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितशाब्दबोधीविषयत्वमेव। तच्च न शाब्दबोधविषयः। स्वस्मिन्स्वविषयकत्वस्याननुभवादिति भावः। वस्तुतस्त्ववृत्तीनामपि कलिकसंबन्धेन वृत्तितामते एकमहाकालवृत्तित्वमक्षतमेवेति न क्वापि द्वन्द्वानुपपत्तिरित्याशङ्कायामेव साहित्यस्येत्यादिदूषणमभिहितम्। एककालवृत्तित्वादेः शाब्दबोधविषयत्वाननुभवाच्चेति तदर्थ इति युक्तमुत्पश्यामः **व्यासज्यवृत्तितयेति**। यद्यप्येकदेशवृत्तित्वमेकक्रियान्वयित्वं च न व्यासज्यवृत्ति तथापि पक्षद्वये दूषणाभिधानादपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव साहित्यं वाच्यम्। तच्च व्यासज्यवृत्त्येवेति भावः। एतच्चापाततः। द्वौ गच्छत इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छेदेनापि गमनकर्तृत्वान्वयस्य सर्वसंमतत्वादिति विभावनीयम्। **कर्मधारयादिति**। कर्मधारये पदद्वये लक्षणाविरहेण लक्षणाविरहितसमासत्वस्य द्वन्द्वकर्मधारयोभयसाधारणत्वादिति भावः। **समुच्चयेति**। घटं पटं चानये-

वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । न च नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वे, घटपदस्य घटत्वे लक्षणा, अभेद इत्यस्य चाऽऽश्रयाभेद इत्यर्थात् ।

दिनकरी ।

भेदात् । तत्र समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न समासः । इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्यसत्त्वात्तत्र समासः । तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद्भेदे द्वन्द्व इत्याशयः । 'इत्यादौ' इत्यादिपदेन 'प्रमाणप्रमेय–(१) इत्यादिसूत्रपरिग्रहः । **कथमिति** । यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्वः ? एवं 'प्रमाणप्रमेय–' इत्यादिसूत्रे 'आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्–(२)'इतिसूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रियाणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इत्यर्थः । **लक्षणेति** । तथा च तयोर्भेदसत्त्वाद्द्वन्द्व इति भावः । नन्वभेद इत्यसङ्गतं' नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादत आह । **अभेद इत्यस्येति** । केचित्तु पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तथा च क्वचित् पदार्थभेदात् , क्वचित् पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वन्द्वः । प्रकृते च नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद्द्वन्द्वः । अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः । न चैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याऽप्रसक्तत्वेन तदपवादकः सरूपैकशेषो न स्यादिति वाच्यम् । इष्टपत्तेः । तत्र घटपदोपस्थापितेषु बहुत्वान्वयादेव बहुघ-

रामरुद्री ।

त्यत्र चार्थः समुच्चयः । तत्र घटपटयोः समासनिष्ठानयनक्रियान्वयित्वेन सापेक्षत्वान्न समासः । एवं भिक्षामट गां चानयेत्यत्र चार्थोऽन्वाचयः । अत्रापि भिक्षागवोः समासनिष्ठक्रियासापेक्षत्वादेवासामर्थ्यादेव न समासः । किंतु रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ अहिश्च नकुलश्चाहिनकुलमितीतरेतरसमाहारयोरेव यत्र चार्थत्वं तत्रैव समास इति भावः । परंतु यत्र पदार्थयोर्भेदस्तत्रैव चकारः प्रयुज्यत इति समुच्चयान्वाचयेतरेतरसमाहारेषु चार्थो भेद एव । तस्मिन् भेदे समस्यमानपदार्थयोर्वस्तुतो वर्तमाने सति द्वन्द्वसमासो भवतीति चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । **प्रमाणप्रमेयेत्यादीति** । प्रमाणस्य प्रमेयाभिन्नत्वेन तत्र द्वन्द्वो न स्यादिति भावः । तथाच नीलघटयोरित्यत्र, नीलत्वघटत्वयोर्यथा नीलघटपदयोर्लक्षणा तथा प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेऽपि प्रमाणत्वादौ प्रमाणादिपदस्य लक्षणा, अभेदपदस्याश्रयाऽभेद इव पदार्थपदस्यापि पदार्थतावच्छेदके लक्षणेत्यभिप्रायः । **पदजन्येति** । विशेषणविशेष्यविधया पदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थस्य च पदजन्यप्रतीतेर्विषयत्वेन पदार्थतावच्छेदकयोः पदार्थयोर्वा भेदेद्द्वन्द्वः साधुः । नीलघटयोरित्यादौ पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुता । नचैवं पदार्थयोर्भेदः कथं द्वन्द्वस्य साधुतानियामक इति वाच्यम् । घटश्च घटश्च घटावित्यत्र द्वन्द्वोपपत्तये पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुतानियामकत्वोपगमात् । न च तत्र सरूपाणामेकशेष इति सूत्रेण पदान्तरस्य लोपविधानात् द्वन्द्व एव नास्तीति कृतं पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुतानियामकत्वोपगमेनेति वाच्यम् । सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वसमासापवादकत्वेन द्वन्द्वस्य साधुतास्थल एव सरूपैकशेषविधेः प्रवर्तनीयतया तत्रच पदार्थतावच्छेदकघटत्वस्य भेदाभावेन पदार्थयोर्घटव्यक्त्योर्भेदादेव द्वन्द्वस्य साधुतामुपपाद्य तदपवादकसरूपैकशेषविधेः प्रवर्तनीयत्वादिति भावः । नचैवं नीलघट इति कर्मधारयस्थलेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदसत्त्वेन द्वन्द्वप्रवृत्त्या कर्मधारयोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थयोरभेदविवक्षायामेव कर्मधारयविधानाद्विशेषेण सामान्यबाधादभेदवि-

---

(१) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० १

(२) न्यायसूत्रम् । अ० १ आ० १ सू० ९

समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते, तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा, पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम्। न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्याऽन्वयः? अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादनासम्भवादिति वाच्यम्। परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात्। एवं पञ्चमूलीत्यादावपि।

परे त्वहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुद्ध्यते। प्रत्येकमेकत्वान्वयः।

दिनकरी।

टबोधसम्भवात्। 'सकृदुच्चरितः-'। इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात्। सरूपैकशेषविधेः 'हरी' इत्यादौ सार्थकत्वात्। अस्तु वा 'सकृत्-'इत्यादिव्युत्पत्तिः। परन्तु 'सकृत्'इति 'अर्थ' पदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम्। वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः।

समाहार इति। अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रतीतेरित्यर्थः (१)। वस्तुतस्तत्राऽहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा, न वा शक्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं—**यदीति**। **पूर्वपदमिति**। प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः। **कथमिति**। कथं समाहारबोध इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। **वादनासम्भवादिति**। अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादनपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य समाहारेऽसम्भवेन वादनकर्मत्वासम्भवादित्यर्थः। **परम्परासम्बन्धेन**—स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण **तदन्वयात्**—वादनकर्मत्वान्वयात्। **एवमिति** उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः।

नव्यमतमाह। **परे त्विति**। 'बुद्ध्यते' इत्यस्य न तु समाहारोऽपीति शेषः। ननु यदि समाहारो न बुद्ध्यते, तदैकत्वस्य कुत्राऽन्वयः? समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह। **प्रत्येकमिति**। तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि वदन्ति। ननु पाणिपादमित्यादिसमुदायस्य

रामरुद्री

वत्त्वाभाव एव द्वन्द्वसमासविधेरभ्युपगमादिति ध्येयम्। **सकृदुच्चरित इति**। एकवारोच्चरितपदादेकस्यैवार्थस्य बोधेन घटपदादेकदा नानाघटबोधासंभवादित्याशङ्कायामिदमुक्तम्। नचैवं सरूपाणामिति सूत्रवैयर्थ्यम्। एकघटपदेनैव नानाघटोपस्थितिसंभवेन पदान्तरं कल्पयित्वा तल्लोपविधानस्यानुचितत्वादित्याशङ्कायामाह—**एकशेषविधेरिति**। हरिपदे सूर्यत्वसिंहत्वादिपदार्थतावच्छेदकानां भेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या तत्रैव तदपवादकसरूपैकशेषविधेः सार्थकत्वादिति भावः। ननु सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्त्यनभ्युपगमे सैन्धवादिपदादेकदैव लवणाश्वयोर्बोधापत्तिः। नच तात्पर्यज्ञानस्य नियामकत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तात्पर्यसत्त्वेऽप्येकदा लवणाश्वयोर्बोधानुभवादित्यत आह—**अस्तु वेति**। **पदार्थैकदेश इति**। सकृदर्थमित्यत्रार्थशब्दार्थो वृत्त्या पदबोध्यः। तदेकदेशवृत्तौ सकृदित्यर्थस्यैकत्वस्यान्वयः। तथाच सकृदुच्चरितः शब्द एकया वृत्त्या स्वबोध्यमर्थं बोधयतीति व्युत्पत्त्यर्थकतया घटत्वावच्छिन्नैकशक्तेर्नानाघटबोधोपपत्तिरिति भावः। ननु हरयस्तिष्ठन्तीत्यादौ तात्पर्यसत्त्वे सिंहसूर्यादीनामपि बोधोऽनुभवसिद्ध इति नानावृत्त्यापि नानार्थानामेकदा नानार्थबोधकत्वमङ्गीकरणीयमित्याशयेनाह—**वस्तुत इति** तथाचैकपदज्ञानादेक एव शाब्दबोधो नतु क्रमिकशाब्दबोधद्वयमित्येवोक्तव्युत्पत्तेः पर्यवसितार्थ इति भावः। घटा इत्यादेरप्येकशेषोदाहरणत्वेन व्याकरणप्रतिपादितत्वादाहुरित्युक्तम्। **समाहारबोध इति**। द्वितीयार्थकर्मत्वविशेष्यकसमाहारप्रकारकशाब्दबोध इत्यर्थः।

मूले वादनासंभवादिति। शब्दजनकसंयोगानुकूलो व्यापारो वादनपदार्थः। धात्वर्थतावच्छेद-

(१) 'इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यर्थः' इति पाठः।

समाहारसञ्ज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च 'प्राणितूर्य्य-(२।४।२)' इत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकवचनमसाध्विति वदन्ति ।

पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः, श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा । घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात् ।

कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादावभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारः । तत्र च न लक्षणा । अत एव "निषादस्थपतिं याजयेत्"

दिनकरी ।

समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसञ्ज्ञेत्यत आह । **समाहारसञ्ज्ञेति** । **तत्रैवेति** । तथा च पारिभाषिक्येव सा, अन्वर्थत्वेऽन्यत्राऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तादृशसञ्ज्ञायाः किं प्रयोजनमत आह । **अन्यत्रेति** । समाहारातिरिक्तद्वन्द्वे इत्यर्थः । तथा च नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वान्न तस्या वैयर्थ्यमिति भावः ।

पितरौ श्वशुरावित्यादाविति । चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः। **लक्षणेति** । एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयासम्भवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गत्यभावादितिभावः । विरूपैकशेषत्वेऽपि तत्र लुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणेत्यन्ये । **एवमन्यत्राऽपीति** । 'पुमान् स्त्रिया-'(१।२।६७) इत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र, दम्पतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ, शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ, भ्रातरौ पुत्रावित्यत्राऽपि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्या-'(१।२।६८) इति विरूपैकशेषात् भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः । **न लक्षणेति** । बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितेः शक्तित एव सम्भवादिति भावः ।

रामरुद्री ।

संयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयो वाच्यः । संयोगे बुद्धिवृत्तित्वस्य बाधादिति भावः । **अन्वर्थत्व इति** । समाहारसंज्ञायाः समाहारबोधकत्वप्रयुक्तत्व इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । असमुदायपदेष्वित्यर्थः । **अतिप्रसङ्गात्** समाहारसंज्ञातिप्रसङ्गात् । **पदसंस्कारार्थत्वादिति** । पदस्य अहिनकुलादिपदस्य **संस्कारो** विलक्षणधर्मः स च नपुंसकत्वनित्यैकवचनान्तत्वरूपः । **तदर्थत्वात्** तत्प्रयोजकत्वात् । समाहारद्वन्द्व एव तथोपगमादिति भावः ।

विरूपैकशेषेति । 'सरूपाणामेकशेष' इति सूत्रेण समानानुपूर्वीकपदानामेकशेषविधानाद्भिन्नानुपूर्वीकपदस्थले 'पिता मात्रा' 'श्वशुरः श्वश्वा' 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्या' मित्यादिना मातृश्वश्र्वादिशब्दानां लोपो विधीयते तत्रावशिष्टस्य पितृपदस्यैव जनकदम्पत्योर्लक्षणा समभिव्याहृतपदसत्त्वे तदर्थनिरूपितजनकत्वमेव प्रतीयते । तदभावे तूच्चारयितुरेवेति मन्तव्यम् **पितृद्वयेति** । जनकपुंस्त्वावच्छिन्नस्यैव पितृशब्दादिति भावः । गत्यभावादित्यनेन सरूपघटादिपदस्थले एकेनैव घटपदेन नानाघटबोधसंभवाल्लक्षणां विनापि गतिः सूचिता । आहुरित्यनेनास्मिन्कल्पेऽस्वरसः सूचितः । तद्वीजं त्वस्मृतमातृशब्दस्यापि शाब्दबोधानुभवो नानास्मृतिव्यक्तिकल्पने गौरवं च । **प्रमाणान्तरेण** अनुमानादिना **स्त्रीपरत्वज्ञाने** भ्रातृपदस्य भ्रातृभगिन्युभयतात्पर्यकत्वज्ञाने पुत्रपदस्य पुत्रीपुत्रोभयपरत्वज्ञाने चेत्यर्थः । इदं च लक्षणायां बीजप्रदर्शनम् । तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वादिति भावः ।

इत्यत्र न तत्पुरुषः, लक्षणापत्तेः, किं तु कर्मधारयः, लक्षणाभावात्। न च निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद्याजनासम्भव इति वाच्यम्। निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनात्। लाघवेन मुख्यार्थस्याऽन्वये तदनुपपत्त्या तत्कल्पनायाः फलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति।

दिनकरी।

न तत्पुरुष इति। स्वीक्रियत इति शेषः। **वेदानधिकारादिति**। "स्त्रीशूद्रौ नाऽधीयातां–"इत्यनेन निषेधादिति भावः। **याजनासम्भव इति**। अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादिति भावः। **तत एवेति**। श्रुतिबोधितयाजनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः। ननु निषादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह। **लाघवेनेति**। ननु "स्त्रीशूद्रौ नाऽधीयाताम्" इति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिञ्चित्करम्। शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः, अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्याऽपि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न। तत्र विशेषतःप्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य। तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययननिषेधः, शूद्रान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिद्धयतीति। **अदोषत्वादिति**। ननु लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात्। न च शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम्। निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादसम्बन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्य

रामरुद्री।

अध्ययनविधिसिद्धेति। अर्थी समर्थो विद्वानित्यादिना यागोपयुक्तद्रव्यवतः शक्तिमतो ज्ञानवतश्च यागेऽधिकारित्वप्रदर्शने ज्ञानस्य च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति श्रुत्या प्रयोजनवदर्थप्रतीतिजनकस्वाध्यायो वेदः कर्तव्य इत्यर्थकतया वेदाध्ययनेनैव ज्ञानसंपादनस्य बोधितत्वात्। उक्तनिषेधश्रुत्या च निषादस्याध्ययनस्य निषिद्धत्वाद्वेदाध्ययनजन्यज्ञानाभावेन निषादस्य यजनासंभवः। तदसंभवे तद्याजनस्याप्यसंभव इति भावः। **गौरवं** कल्पनागौरवमित्यर्थः। **लाघवमकिंचित्करमिति**। लक्षणाऽकल्पनाप्रयुक्तलाघवं दोषावहमित्यर्थः। उक्तश्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या शक्यार्थान्वये लाघवेऽपि तदनादरणीयमिति भावः। ननु 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानी' ति निषेधविधिना हिंसामात्रस्य निषिद्धत्वे 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम' इति यागे पशुहिंसाविधानबलाद्विहितहिंसातिरिक्तहिंसानिषेधपरत्वमेव यथोक्तनिषेधविधेः स्वीक्रियते तथात्रापि निषादस्थपतिमिति विधानबला'न्न स्त्रीशूद्रा'वित्यादिनिषेधवाक्ये शूद्रपदं वा निषादातिरिक्तशूद्रपरमधिपूर्वकायधात्वर्थो वा यागोपयुक्ताध्ययनभिन्नाध्ययनार्थकोऽङ्गीकरणीयः यथाश्रुतेऽप्रामाण्यापत्तेरित्याशङ्कां निराकुरुते—**तत्रेति**। **विशेषतः** विशेषविधानेन प्राप्तं यदध्ययनं तदतिरिक्ताध्ययनमेवोक्तश्रुतेस्तात्पर्यार्थः। तथाच निषादस्थपतिमिति विधिना प्राप्तं निषादस्य यागोपयुक्तवेदाध्ययनमिति तदतिरिक्तवेदाध्ययनं निषादस्य, वेदाध्ययनमात्रं च शूद्रमात्रस्य निषिद्धमिति भावः। **अदोषत्वादितीति**। ननु निषादस्थपतिमित्यत्र कर्मधारयोपगमे लाघवं तत्पुरुषोपगमे निषादपदस्य निषादसंबन्धिनि लक्षणायाः कल्पनीयतया गौरवात्। एवंच विधितो निषादस्य यजने प्राप्ते तदनुरोधेन निषादस्याध्ययनकल्पनेऽपि न कल्पनागौरवम्। फलमुखगौरवस्यादोषत्वादित्युक्तम्। तदिदमसङ्गतम्। शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाः सर्वसिद्धतया तस्या अकल्पनीयत्वादिति तत्पुरुषोपगमेऽपि न किञ्चिद्गौरवम्। अतः कर्मधारयमुपगम्य निषादस्याध्ययनकल्पनमेव गौरवग्रस्तमिति शङ्कते—**नन्विति**। लक्षणायाः क्लृप्तत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य वेदजन्यशाब्दंप्रति हेतुत्वकल्पने गौरवमक्षुण्णमेवेति शङ्कते—**नचेति**। लौकिकशाब्दबोधानुरोधेन लक्षणाज्ञानस्यापि लाक्षणिकार्थविषयकशाब्दबोधंप्रति हेतुतायाः क्लृप्ततया तत एव वैदिकशाब्दस्याप्युपपत्त्या वेदस्थले कार्यकारणभावान्तरकल्पनाविरहादिति समाधत्ते—

उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा, पूर्वपदार्थप्रधानतया चाऽन्वयबोध इति ।

दिनकरी ।

लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात् तदनुरोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याऽकल्पनादिति चेन्न । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसम्भवेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात् पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वज्रलेपत्वादिति ।

उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादाविति । अत्र कुम्भस्य समीपमित्यस्वपदविग्रहः । अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात् । **पूर्वपदार्थप्रधानतयेति** । कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसम्बन्धिन उपपदार्थसमीपेऽभेदान्वयात् कुम्भसम्बन्ध्यभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यकोऽन्वयबोध इत्यर्थः । केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं, न तु समीपम् , समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा, उपपदं तात्पर्यग्राहकं, कुम्भसमीपमिति चाऽन्वयबोध इत्याहुः । अत्र यद्यप्यर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणं पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् , तथाऽपि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौ तन्निराकरणं पूर्वपदलक्षणया, इह च पूर्वपदार्थप्रधानेऽर्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदादपौनरुक्त्यमिति ध्येयम् ।

रामरुद्री ।

निषादानामिति । लक्षणाज्ञानहेतुतायाः आधिक्यविरहेऽपि वेदजन्यशाब्दबोधव्यक्तीनामव्यवहितपूर्वकालसंम्बन्धज्ञानव्यक्तीनामनन्तानां कल्पनाप्रयुक्तगौरवं वज्रलेपरूपमेव । न च तन्मतसिद्धशक्तिज्ञानव्यक्तिकल्पनास्थानीयलक्षणाज्ञानकल्पनमिति नाधिक्यमिति वाच्यम् । शक्यसंबन्धरूपलक्षणाज्ञाने विशेषणज्ञानविधया शक्तिज्ञानस्यावश्यकतया शक्तिज्ञानव्यक्तीनां वेदजन्यशाब्दबोधात्पूर्वमुभयवादिसिद्धत्वादिति समाधत्ते–**शक्यसम्बन्धरूपेति** । **अस्वपदेति** । समस्यमानपदमात्रघटितविग्रहकसमासस्य स्वपदविग्रहस्य समासस्य तादृशविग्रहवाक्यं स्वपदविग्रहवाक्यमित्युच्यते । स एव नित्यसमास इति व्यवह्रियते । स्वपदमात्रघटितविग्रहवाक्यसिध्यर्थमेव समासविधेर्वैकल्पिकत्वस्याङ्गीकारादिति भावः । **उपपदार्थविशेष्यक इति** । न चैवमुपकुम्भादागत इत्यादौ विभक्त्यर्थापादानत्वादौ समीपादेरन्वयो न स्यात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् । उपपदाव्यवहितोत्तरकुम्भपदस्यैव विभक्तिप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदस्वीकारात् । पूर्वपदार्थप्रधानसमासस्थले तादृशसमस्तपदविभक्तेरव्यवहितपूर्वापरभावस्यैव तादृशशाब्दबोधनियामकत्वोपगमेनोक्तव्युत्पत्तेस्तादृशस्थले सङ्कोचोपगमादिति भावः । कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवंच प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरपि न संकोचकल्पनमिति केचिदाहुः तन्मतमुपन्यस्यति—**केचित्त्विति** । **कुम्भसमीपमितीति** । यद्यपि कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपार्थकत्वेन न कुम्भसमीपमित्यन्वयबोधाकारः, किन्तु स्मरणमेवेत्यन्वयबोध इत्यसङ्गतम् । तथाप्यव्ययोत्तरमपि विभक्तिसत्त्वेन तदर्थसङ्ख्याप्रकारकबोधतात्पर्येण कुम्भसमीपमेकमिति शाब्दबोध इत्यभिप्रायः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु समासानन्तर्भावेन क्वाप्युपपदस्य प्रयोगाभावेन उपपदस्य सामीप्यार्थकताया निश्चेतुमशक्यतयाऽस्वपदविग्रहस्थलेऽपि समानार्थकपदान्तरेणैव विग्रहवाक्यस्वीकाराच्च समीपपदस्य सामीप्यविशिष्टार्थकतया उपपदस्यापि तदर्थकताया एवोचितत्वात् । संभवति सार्थकत्वे किंचित्पदस्य निरर्थकताकल्पनमयुक्तमिति मन्तव्यम् । **शक्तिनिराकरणमिति** । यद्यपि राजपुरुष इत्यादौ तत्पुरुषे पूर्वपदस्य लक्षणैव पूर्वं प्रतिपादिता न तु तत्पुरुषे शक्तिर्निराकृता । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषेऽपि न पूर्वपदेऽपि लक्षणा किंतूत्तरपद एवेति इदानीमभिधानान्न पौनरुक्त्यशङ्कावकाशः । अग्रे

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥
कारणं सन्निधानं तु पदस्याऽऽसत्तिरुच्यते ।

इत्थञ्च समासे न क्वाऽपि शक्तिः । पदशक्त्यैव निर्वाहादिति । ॥ इति लक्षणाग्रन्थः ॥

आसत्तिरित्यादि । आसत्तिज्ञानं, योग्यताज्ञानं, आकाङ्क्षाज्ञानं, तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । ॥ इति शाब्दबोधकारणकथनम् ॥

तत्राऽऽसत्तिपदार्थमाह । सन्निधानं त्विति । अन्वयप्रतियोग्यनुयोगिपदयोरव्यवधानमासत्तिः । तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणम्, क्वचिद्व्यवहितेऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधादिति केचित् । वस्तुतस्तु अव्यवधानज्ञानस्याऽन-

दिनकरी ।

वैयाकरणमतं दूषयति इत्थञ्चेति । पदशक्त्यैवेति । समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः । ॥ इति लक्षणाग्रन्थः ॥

'आसत्तिर्योग्यताऽऽकाङ्क्षा–'इतिमूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते, न तु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य । ज्ञानपदस्य समासघटकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनाऽनन्वयात्, स्वरूपसत्याश्चाऽऽसत्तेः कारणत्वं न सम्भवति, गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारात्, अतो मूलस्थं 'आसत्ति' पदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे । आसत्तिज्ञानमिति । 'आसत्तियोग्यता–'इतिविसर्गशून्यपाठस्त्वृजुरेव ।

ननु 'सन्निधानं तु पदस्याऽऽसत्तिरुच्यते–'इतिमूलोक्तस्याऽऽसत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्त-

रामरुद्री ।

च तत्र तत्र समासेषु समासघटकपदानां शक्त्या लक्षणया वा तत्तद्विशिष्टबोधोपपत्तौ न क्वापि समासे शक्तिः कल्प्यते गौरवादिति समासमात्रे शक्तिरेकदैव निराकरिष्यत इति नानुपपत्तिः । तथापि तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणाभिधानं समासे शक्तिनिरासायेति तदुक्त्यैव क्वचित्तत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणयैव निर्वाहेण तत्रापि न शक्तिकल्पनमिति लाभसंभवात्पौनरुक्त्यशङ्कावकाशः कथंचिदुपपादनीयः ।

विसर्गशून्येति । आसत्तीत्यस्य निर्विभक्तिकत्वेन समासान्तर्गतत्वसंभवेन आसत्त्यादितात्पर्यान्तानां द्वन्द्वसमासमाश्रित्य तेषां ज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेनासत्त्यादिज्ञानलाभसंभवादिति भावः ।

'सन्निधानंतु पदस्ये'ति मूलकारिकायां चोपपदसान्निध्यमासत्तिरिति यथाश्रुतार्थः प्रतीयते । तत्र-चोपपदयोर्यत्र न परस्परान्वयबोधजनकत्वं तत्र पदयोः सान्निध्यस्यासत्तित्वापत्तिरिति दोषस्य स्पष्टतया तस्यैव ग्रन्थकर्तुः स्वाभिमतासत्तेर्निर्वचनबीजतां प्रदर्शयन्नाह—नन्वित्यादि । वस्तुतः सन्निधानमित्यादिमूलं प्राचीना एवं परिष्कुर्वन्ति । ययोः पदयोः परस्परमन्वयबोधजनकत्वे तात्पर्यं तयोः पदयोरव्यवधानमासत्तिः । तस्याः स्वरूपसत्याः शाब्दबोधकारणत्वे गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया तदपलापापत्तिः । तस्माद्भ्रमप्रमासाधारणं तादृशपदयोरव्यवधानज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुतयोपगन्तव्यमिति तन्मतं निरूपयितुं मूलकृदुपन्यस्यति—अन्वयप्रतियोगीत्यादि । अन्वयः शाब्दबोधविषयीभूतः संसर्गः । तत्प्रतियोग्यनुयोगिपदेत्यस्य तत्प्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदेत्यर्थः । मतमेतद्दूषयति—वस्तुत इति । अनपेक्षितत्वात् शाब्दबोधात्प्राक्सर्वत्राव्यवधानज्ञाननियमाभावादित्यर्थः । तथाचोक्तासत्तिज्ञानस्य हेतुता व्यभिचारेण वक्तुमशक्येति भावः । नचोक्तव्यतिरेकव्यभिचार एवासिद्ध इति वाच्यम् । पदद्वयेनाऽप्यव्यवधानेन पदार्थद्वयस्योपस्थितिज्ञाने, पदाव्यवधा-

पेक्षितत्वात् यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनाऽन्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणम्। तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः। तात्पर्यगर्भा चाऽऽसत्तिः। नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः। आसत्तिभ्रमात् शाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः।

दिनकरी।

मित्यत्राऽतिव्याप्तिः, तत्रापि गिरिपदभुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतो व्याचष्टे। **यत्पदार्थेति। अपेक्षितः**-तात्पर्यविषयः। **तयोरिति**। तयोः पदयोरित्यर्थः। तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिः, तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः। तथा च गिरिपदार्थभुक्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्यविषयः, अपि तु गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावान्नाऽतिव्याप्तिरिति भावः। **तेन**—एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्तिनिर्वचनेन। **ननु** नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोर्यत्राऽन्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयः, न तु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघटपदयोरासत्तिर्न स्यात्, तत्तत्पदार्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात्, अतस्तत्रेष्टापत्तिमाह-**नीलो घट इत्यादिना**। तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह। **भ्रमाच्छाब्दबोध इति**। तथा च भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं, न तु तत्राऽऽसत्तिरिति भावः। **ननु** तत्र यथासत्तिभ्रमस्तदा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात्। न चेष्टापत्तिः, घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभावात्, आसत्तिभ्रमाच्छाब्दप्रमाङ्गीकारे चाऽऽसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आह। **आसत्तिभ्रमेणेति। न क्षतिरिति**। आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं, किन्तु योग्यताभ्रमस्य। 'आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमः-'इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेति भावः। क्वचित् पुस्तके 'न शाब्दबोधः—'इत्यनन्तरं 'नीलो घटः 'इत्यतः पूर्वं 'तात्पर्यगर्भा चाऽऽसत्तिः-'इतिपाठः। स च यत इत्यादिपूरणेन यतस्तात्पर्यगर्भा—तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधविषयीभूतार्थबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्ताऽऽसत्तिरतो न शाब्दबोध इत्यर्थकतया व्याख्येयः। पाठा-

रामरुद्री।

नज्ञानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। स्वमतेनासत्तिं निर्वक्ति-**यत्पदार्थेनेति। तात्पर्यविषय इति**। तात्पर्यविषयत्वप्रकारकनिश्चयविषय इत्यर्थः। **तादृशपदयोरिति**। तादृशपदज्ञानयोरित्यर्थः **तदुपस्थितिरिति**। तेनोपस्थितिस्तदुपस्थितिरिति व्युत्पत्त्या तादृशासत्तिविशिष्टपदजन्योपस्थितिरित्यर्थः। यथाश्रुतेऽव्यवधानज्ञानस्यानपेक्षितत्वादिति पूर्वमूलविरोधापत्तेरित्यर्थंच पदद्वयोपस्थित्योरव्यवधानमेवासत्तिः। साच स्वरूपसत्येव शाब्दबोधकारणम्। नातः पूर्वमूलविरोधः। अतएवासत्तियोग्यतेति मूलकारिकायामासत्तेः समासानन्तर्गतत्वेन निर्देशोऽपि साधु संगच्छते। तस्याः स्वरूपसत्या एव शाब्दबोधकारणत्वात्। नचैवमप्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोध इत्यग्रिममूलविरोधः आसत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे कारणत्वादिति मन्तव्यम्। आसत्तिभ्रमादित्यस्य भ्रमनिर्वाह्यासत्तेरित्यर्थकत्वादुक्तासत्तेस्तात्पर्यनिश्चयघटितत्वेन नीलघटपदार्थयोरन्वये वक्तुस्तात्पर्यविरहेण तात्पर्यभ्रमेणैव तत्रासत्तेर्निर्वाह्यत्वादिति ध्येयम्। **भ्रमादिति**। भ्रमनिर्वाह्यासत्तेरित्यर्थः। ययोः पदयोः परस्परान्वयबोधजनकत्वेन वक्तुस्तात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्तयोरव्यवधानस्यैवासत्तितया तादृशतात्पर्यविषयकनिश्चयस्य भ्रमरूपत्वादित्यवधेयम्। एवं चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपीत्यग्रिममूलेऽपि भ्रमप्रयोज्यासत्तेः शाब्दभ्रमाभावेऽपीत्यर्थो वर्णनीयः। नातः पूर्वोक्तमूलग्रन्थसंदर्भविरोधः। **भ्रमात्मक इति**। भ्रमेण आत्मा स्वरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या भ्रमप्रयुक्तः शाब्दबोधः स्यादित्यर्थः। इदं च भाववर्णनमेव प्रकृतग्रन्थे तयोरभावात्। तथा भ्रमप्रयुक्ता-

ननु यत्र च्छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं, तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तत्तत्पदस्मरणासम्भव इति चेन्न।

प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमस्य तावत्पदविषयकस्मरणस्याऽव्यवधानेनोत्पत्तेः। नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्प-

दिनकरी।

न्तरं काल्पनिकमिति न चोक्ताया आसत्तेः श्लोकेऽभावाद्विशेषदर्शनेन पदाव्यवधानभ्रमस्याऽपि तत्राऽभावाच्छाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम्। श्लोकादौ योजनावाक्यादेवाऽन्वयबोधोपगमात्। नव्यास्तु उक्तासत्तिर्मौनिश्लोके न सम्भवति, तत्र पदाभावेन पदाव्यवधानासम्भवात्, उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच, किन्त्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः, तत्राऽप्यव्यवधानांशो न निवेश्यते, शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतयाऽव्यवधानेनैव तत्सम्भवात्, तस्मात्, वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः।

नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम्। अनेकपदघटितवाक्यस्थलेऽव्यवधानेन पदोपस्थित्यसम्भवादित्याशङ्कते। **नन्विति।**

अव्यवधानेनोत्पत्तेरिति। अभेदेऽप्यव्यवधानसम्भवादिति भावः। **ननु** तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात् कथं प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकस्मरणम्? भिन्नविषयकत्वादत आह। **नानासन्निकर्षैरिति।**

रामरुद्री।

सत्तैरेव तत्र शाब्दबोधो नतु प्रमाप्रयुक्तासत्तेरपीति ग्रन्थतात्पर्यमिति भावः। **श्लोके इति।** तत्र क्रियाकारकपदयोः पदान्तरेण व्यवधानेऽपि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। **पदाव्यवधानेति।** इत्थंचैतदनु पदस्यैवासत्तिज्ञानमेव शाब्दबोधे कारणमङ्गीकरिष्यामः न तु स्वरूपसत्या आसत्तेरितिशङ्कानिरासायैवेत्युक्तम्। तेन ग्रन्थकृता स्वरूपसत्या आसत्तेः कारणत्वोपगमेऽपि नैतद्ग्रन्थासंगतिरित्यवधेयम्। **योजनावाक्यादिति।** शाब्दबोधोपपत्तयेऽव्यवहितोच्चरितक्रियाकारपदादेवेत्यर्थः। **अव्यवधानेनैव तत्संभवादिति।** पदद्वयजन्योपस्थितिरूपयोर्व्यवहितत्वे शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणे एकोपस्थितिव्यक्तिनाशस्यावश्यकतया उपस्थितिरूपायाः शाब्दबोधात्प्रागासत्त्या एव दुर्घटत्वादिति भावः। आहुरित्यनेन नव्यमतेऽस्वरसः सूचितः। तद्बीजं तु एवं सति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्व एव पर्यवसानादासत्तेः शाब्दबोधकारणतायाः सर्वसिद्धाया विलयप्रसङ्ग इति। न च मौनिश्लोकादौ पदाभावात् कथमासत्तिरिति वाच्यम्। पदाभावेऽप्यानुमानिकपदज्ञानस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा पदज्ञानरूपकारणाभावेन मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेः। एवंच ययोः पदयोरन्वयबोधजनकत्वे मौनिनस्तात्पर्यमुपगम्यते तयोरव्यवधानेनानुमानिकज्ञानं वर्तत एवेति न ग्रन्थकृन्मते शाब्दबोधा नुपपत्तिरिति विभावनीयम्।

अभेद इति। तत्तत्पदस्मरणव्यक्तीनां परस्परमभेद इत्यर्थः। तथाच तत्तत्पदविषयकसमूहालम्बनमेकमेव स्मरणं भवति। तत्र समूहालम्बनपदार्थस्मृतेस्तत्तच्छाब्दबोध इति भावः। **तद्विशेष्यकेत्यादि।** तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकस्मरणं प्रति तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारस्यैव हेतुतया यावदर्थविशेष्यकयावदर्थप्रकारकस्मरणं जायते तावदर्थविशेष्यकतावदर्थप्रकारकसंस्कारस्यैव हेतुतया प्रत्येकपदविषयकसंस्कारैः कथं नानापदविषयकस्मरणोत्पत्तिः। समानविशेष्यकत्वसमानप्रकारकत्वाभ्यामेव स्मृतिसंस्कारयोः कार्यकारणभावादित्यभिमानः। यथाश्रुतं तु न सङ्गच्छते। यद्यद्विशेष्यकं यद्यत्प्रकारकं स्मरणं तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारव्यक्तीनां सत्त्वेनानुपपत्त्यभावात्। सिद्धान्ते तु तद्विशेष्यकत-

त्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्ण(१)ज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णैरेक (२) स्मरणम् (३) ?

परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले कपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनाऽन्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति केचित् ।

"वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत् पतन्ति ।
तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणाऽन्वयिनो भवन्ति ॥"

दिनकरी ।

सम्भवादिति । तथा च यथा घटचक्षुःसंयोगस्य पटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेऽपि घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं, तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वांशेऽजनकत्वेऽपि तत्तत्संस्कारजन्यं स्मरणमेकमेव जायते, बाधकाभावादिति भावः । **अन्यथा**–नानासंकाराणामेकस्मरणजनकत्वाभावे । **नानावर्णैरिति** । नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः । **एकस्मरणं**–नानावर्णगोचरमेकस्मरणं, पदस्मरणवदित्यर्थः ।

आशुतरविनाशिनीनां क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासम्भवात् सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् । एवञ्च सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधः, न तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या,तज्जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति प्राचीनमतं दर्शयतिपरं त्वित्यादिना । **एकदैवेति** । न तु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं बोधस्तदनन्तरं च घटकर्मकानयनमित्यादिबोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । 'वृद्धा युवानः–' इत्यस्य 'तदाहुः–' इत्यादिः । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतर–चिरसन्निहित–कालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम् ।

रामरुद्री ।

त्प्रकारकस्मरणंप्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेनैव हेतुता । तावदर्थविशेष्यकस्मरणे तु तावदर्थविशेष्यक एव संस्कारो हेतुरिति नानासंस्कारैः समूहालम्बनरूपैकस्मरणस्य नानुपपत्तिरिति हृदयम् । **बाधकाभावादिति** । तत्तत्संस्कारजन्यवाक्यस्मरणस्यैकव्यक्तित्वादिति भावः । **नानावर्णगोचरेति** । वर्णसमुदायस्यैव पदरूपत्वेनैतादृशपदस्मरणस्य वर्णसमुदायविषयकानुभवाभावेन तावद्वर्णविषयकसंस्काराभावात्प्रत्येकवर्णविषयकसंस्कारैरेव समूहालम्बनतावद्वर्णविषयकपदस्मरणस्योपगन्तव्यत्वादिति भावः। इदमत्रावधेयम् । यद्यपि संसर्गप्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदज्ञानयोरव्यवधानरूपासत्तेः शाब्दबोधजनकत्वकल्पने प्रयोजनविरहः। स्वजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा पदद्वयज्ञानसत्त्वाच्छाब्दबोधोत्पत्तिसंभवेन व्यवहितपदज्ञानयोः शाब्दबोधप्राक्क्षणोत्पत्त्यसंभवेनैव व्यवहितपदज्ञानाभ्यां शाब्दबोधापादनासंभवात् । अव्यवतितपूर्वत्वस्यासत्तौ सत्त्वेऽपि अनन्यथासिद्धित्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तथापि यत्र प्रथमं घटपदज्ञानं ततः पटपदज्ञानं तदुत्तरक्षणे घटपदज्ञानजन्यघटरूपार्थविषयिण्युद्बोधकान्तरसहकारेण शुक्लादविषयिणी च समूहालम्बनस्मृतिः ततः शुक्लपदार्थस्मरणं तत्र शुक्लो घट इति शाब्दबोधापत्तिवारणायोक्तासत्तेः शाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वान्न दोषः ।

परंत्वित्यादिग्रन्थमवतारयति—**आशुतरविनाशिनीनामित्यादि** । केचिदित्यनन्तरं वृद्धा युवान इत्यादिश्लोकस्य मूले पाठात्तत्रान्वयानुपपत्तिं मन्यमानः पूरयति—**तदाहुरित्यादिरिति** । **चिरेति** । प्रथमोक्तपदार्थस्य वृद्धसाम्यं द्वितीयोक्तस्य तस्य युवसाम्यं सन्निहितोक्तस्य शिशुसाम्यमिति भावः।

---

(१) 'पद' इति पाठः । (२) 'वर्णात्मक' इति पाठः । (३) 'पदस्मरणम्' इतिपाठः ।

अपरे तु—
"यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते।
तेन तेनाऽन्वितः स्वार्थः पदैरेवाऽवगम्यते॥".

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः।

दिनकरी।

'केचित्' इत्यनेन सूचितमस्वरसं प्रकाशयन् मतान्तरमाह अपरे त्विति। यद्यदिति। स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत् सन्निधानं प्रपद्यते-स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति, तेन तेनैवाऽन्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते, अनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः। एवञ्च पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं विनाऽपि निर्वाह इति भावः। न च घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थस्मृतेर्नाशात् समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम्। तत्र घटस्मरणनाशेऽपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्यैव (पदजन्य) पदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव 'घटकर्मकानयनम्-'इत्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात्, न हि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वं, अपि तु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवेति। एवञ्चैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः। अत एव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्यैव महावाक्यार्थबोध उत्पद्यत इति। एवं यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यर्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह-तथैव पदार्थस्मृत्येति। अत्रेदं बोध्यम्। यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिः, तदुत्तरं तदर्थस्मृतिः, तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम्। एवञ्च यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये

रामरुद्री।

स्वार्थेत्यादि। स्वं घटादिपदं तस्यार्थो घटादिः तेनाकाङ्क्षितं तदुपस्थितिजन्यकिंघटीयमितिजिज्ञासाविषयीभूतं योग्यताज्ञानाधीनं कर्मत्वादि यद्यत् सन्निधानं घटरूपार्थविषयकसमूहालम्बनस्मृतिविषयत्वं प्रपद्यते तेन कर्मत्वादिनाऽन्वितो यः स्वर्थो घटादिपदैरेवावगम्यते तज्जन्यशाब्दबोधविषयो भवतीति कारिकार्थ इति भावः। प्रथममित्यनेनानयरूपार्थोपस्थितेः पूर्वमेव घटमितिपदेन घटीया कर्मतेति शाब्दबोधो भवतीति सूचितम्। अनन्तरं चेति। खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधानन्तरमित्यर्थः। महावाक्यार्थबोधो भवतीति मूलोक्त्या न पदार्थोपस्थित्यनन्तरमेव महावाक्यार्थबोधो भवतीति बोध्यम्। मूले तथैव-पदार्थस्मृत्येत्यस्य पदज्ञानजन्यानयनादिपदार्थस्मृत्यैवेत्यर्थः। प्राचीनमते अस्वरसं प्रकटयति—एवं चेति। चरमपदार्थेति। आनयनादिरूपपदार्थस्मृतिकाल इत्यर्थः। नाशादिति। घटकर्मत्वयोरुपस्थित्यनन्तरं घटीयाकर्मतेति खण्डवाक्यार्थबोधः। तदनन्तरमानयनादिपदज्ञानं तदनन्तरं पदार्थस्मरणमितिरीत्यैवानयनपदार्थस्मृत्या तत्काले पूर्वतनघटाद्युपस्थितेर्नाशादित्यर्थः। पदार्थोपस्थितित्वेनेति। पदार्थज्ञानत्वेनेत्यर्थः। खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधस्यापि पदजन्यत्वादिति भावः। नहि पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनेति पाठे तूपस्थितिपदं स्मृत्यर्थकमेव। शाब्दबोधसाधारणेति। खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधानुगतेत्यर्थः। तादृशोपस्थितित्वेनैव पदजन्यज्ञानत्वेनैव। तथाच पदजन्यज्ञानत्वेन क्वचिच्छाब्दबोधस्य क्वचित्स्मरणस्य च शाब्दबोधहेतुतेति भावः। एतन्मते महावाक्यार्थबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितामुपपादयति—अत एवेति। तत्रेति। यादृशस्थले खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मरणं ततस्तदर्थस्मरणं ततो महावाक्यार्थबोधस्तत्र चरमपदार्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधनाशाच्चरमपदा-

एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति ।

दिनकरी ।

विशेषणमितिरीत्यैव बोधः, यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्येत्यन्यत्र विस्तरः ।

रामरुद्री ।

र्थस्मरणमेव खण्डवाक्यार्थविषयकसमूहालम्बनरूपमुपगन्तव्यम् । यत्र तु खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधजनकस्मृतिरेव चरमपदविषयिणी समूहालम्बनरूपा तत्रैव महावाक्यार्थबोधप्राक्क्षणे खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधसत्त्वमिति भावः । एवं च खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधं विनापि समूहालम्बनस्मरणेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तिस्वीकारे यत्र यत्किंचित्कारणवैगुण्येन न खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधः किन्तु पदार्थविषयकसमूहालम्बनस्मरणमेवासीत् तत्र विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या महावाक्यार्थबोधसामग्र्या अक्षततया तादृशरीत्या महावाक्यार्थबोधोऽप्यवर्जनीय इत्याह—**अत्रेदं बोध्यमित्यादिना । अन्यत्र विस्तर इति ।** प्रत्यक्षादिकं यथा विशिष्टवैशिष्ट्यरूपं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च भवति तथा शाब्दबोधोऽपि, सामग्रीसमवधानासमवधानयोरुभयत्र तुल्यत्वादिति भावः ।

मूले वैयाकरणमतं निरस्यति—**एतेनेत्यादिना ।** पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवरूपोद्बोधकोद्बोधितचरमवर्णानुभवजनितसंस्कारेणैव क्रमिकतत्तद्वर्णविषयकपदस्मरणस्योपपादितत्वेनेत्यर्थः । **तद्व्यञ्जकेनैवेति ।** स्फोटव्यञ्जकेनैवेत्यर्थः । वैयाकरणैर्घटाद्यर्थोपस्थापकः स्फोट एवेत्युच्यते । घटपदस्य क्रमिकवर्णचतुष्टयात्मकस्य कदाप्यसत्त्वेनार्थोपस्थपकत्वासंभवात् । स्फोटस्तु ब्रह्मैव नातिरिक्तः पदार्थस्तस्यैकत्वेऽपि तत्तद्वर्णाभिव्यक्तिस्तत्तदर्थोपस्थापिका भवतीति घटपदोच्चारणदशायां न पटाद्युपस्थित्यापत्तिः । पदस्फोटवाक्यस्फोटादीनां भेदव्यवहारोऽपि पदजन्याभिव्यक्तिवाक्यजन्याभिव्यक्तिभेदादेवेति । अत्र च पदस्यार्थबोधकत्वमर्थबोधजनकज्ञानविषयत्वमेव । तच्च वर्णानामनेकत्वेऽपि चरमवर्णानुभवानन्तरक्रमिकतावद्वर्णविषयकसमूहालम्बनस्मृतितः घटरूपार्थस्मृतौ ततो घटविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्या वर्णसमुदायरूपपदस्यापि घटबोधकत्वमुपपद्यत एव किं घटशाब्दबोधजनकता स्फोटे स्वीकरणीया, स्फोटाभिव्यक्त्यर्थं त्वयापि तादृशचरमवर्णानुभवस्य स्वीकरणीयतया तत एवार्थोपस्थापकपदस्मरणोपपत्तेरिति समुदायार्थः । अत्र वैयाकरणाः तत्तत्पदार्थवाचकतायाः पर्याप्तिः क्रमिकवर्णसमुदाय एव स्वीकरणीया नतु प्रत्येकम् । तथासति एकैकवर्णादप्यर्थप्रतीत्यापत्तेः । वर्णानां चास्थिरत्वेन पर्याप्त्यधिकरणीभूतसमुदायस्य कदाप्यसत्त्वेन क्रमिकवर्णसमुदायात्मकपदे न वाचकतापर्याप्तिसंभव इति स्थिरपदस्फोट एव तत्तदर्थवाचकत्वेन स्वीकरणीय इति वदन्ति । तदपि न विचारक्षमम् । यतो हि वाचकत्वं समवेतं तत्समवायिकारणं वर्णसमुदाय इति न ब्रूमः । येन समवायिकारणस्य कर्यकालवृत्तित्वेन कारणतया न क्रमिकवर्णसमुदाये वाचकत्वं समवायेनोत्पत्तुमर्हतीत्यनुपपत्तिः स्यात् , समुदायस्यैकस्मिन्क्षणेऽसत्त्वात् , किन्तु तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वेन भगवदिच्छाविषयत्वमेव तत्तदर्थवाचकत्वम् । तच्च क्रमिकेष्वपि वर्णेषु संभवत्येव । नचास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति भगवदिच्छायास्तद्विषयताया वा वाचकत्वरूपत्वेन नैयायिकैरभ्युपगमात् तत्र जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वाद्वर्णसमुदायस्य ज्ञानरूपकार्याऽव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वादीश्वरेच्छाया अपि विसंवादित्वापत्तिरित्यस्माच्छब्दादित्यस्यैतच्छब्दाभिव्यक्तस्फोटादित्येवार्थो वक्तव्य इति वाच्यम् । नव्यानां मते पदस्यार्थबोधाजनकत्वेन ज्ञानजन्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थत्वेनोपगन्तव्यत्वात् । वस्तुतस्तु वर्णसमुदायस्य न पदत्वं किंतु पूर्वपूर्ववर्णोत्तरचरमवर्णस्यैवं तस्य च ज्ञानरूपकार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वं संभवत्येवेति नानुपपत्तिगन्धोऽपि । **मूले तद्व्यञ्जकेनैवेति ।** पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवस्यैव स्फोटव्यञ्जकत्वेन वैयाकरणैः स्वीकारात्तद्व्यञ्जकत्वेन भवदभिमतेनेत्यर्थः । **उपपत्तेरिति ।** वर्णसमुदायात्मकपदस्मरणोपपत्तेरित्यर्थः । स्फोटव्यञ्जकत्वेन भवदङ्गीकृतस्यैव यावदर्थविषयकसंस्काराणामुद्बोधकत्वेनास्माभिरु-

इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं, तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः, न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात्, पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात् । किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव रूपेणाऽऽकाङ्क्षितत्वात्

दिनकरी ।

अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणं, न तु समूहालम्बनस्मृतिः, न हि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम्, लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात्, अत एव द्वारमित्यादौ न पिधेहीतिपदाध्याहारः, किन्त्वर्थाध्याहार एवेति प्रभाकरमतं दूषयति—**इदं तु बोध्यमित्यादिना । पदजन्येति** । पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्याऽपि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितकलशपटादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात, तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरत आह **किञ्चेति । तेनैवेति** । द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्याद्द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानुदयाद्द्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्याऽवश्यं वाच्यतया तादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिधेहीतिपदाध्याहार आवश्यक इति भावः । ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदोत्तराऽम्पदरूपस्य पिधेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः, तथा च द्वारमित्युक्ते पिधेहीति पदस्य नाऽध्याहारः । न च तादृशानुपूर्व्योः परस्परं व्यभिचारः, अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् । न च यत्र द्वारं पिधानं कृतिरिति द्वारं कर्मत्वं पिधेहीति चोक्तं, तत्राऽपि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । प्रत्यक्षानुमानादिनोप-

रामरुद्री ।

पगन्तव्यत्वादिति भावः । **ननु समूहालम्बनेति** । पूर्वोक्तरीत्या समूहालम्बनपदस्मरणजन्ययावत्पदार्थविषयिणी खण्डवाक्यार्थस्मृतिरित्यर्थः । नन्वेवं पदजन्यतत्तत्पदार्थस्मरणं विना तत्तत्पदार्थविषयकशाब्दबोधः कथमुत्पद्येत खण्डवाक्यार्थविषयकस्मरणस्य पदजन्यत्वाभावादित्यत आह—**नहीति** । मूले पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुतया पिधेहीतिपदज्ञानं विना पिधानविषयकशाब्दबोधानुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यक इत्युक्तम् । तन्न सङ्गच्छते । लाघवात्पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधं प्रति कारणतायास्तैरङ्गीकारादित्यतस्तद्भावमाह—**पदार्थोपस्थितिमात्रस्येति** । प्राभाकरैर्यत्किंचित्पदार्थोपस्थितिसत्त्व एव तत्सहकृतपदजन्यपदार्थस्मरणाच्छाब्दबोधः स्वीक्रियते नतु यत्किञ्चित्पदज्ञानं विनापि शाब्दबोधः स्वीक्रियते । एवं च पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितानां तत्तत्पदार्थानां पदज्ञानं विनैव शाब्दबोधापत्तिरिति मूलाभिप्राय इति भावः । **तात्पर्याभावादिति** । तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वोपगमाद्वक्तुरिच्छाया एव तात्पर्यरूपत्वात्किंचित्पदस्याप्यनुच्चारणे वक्तुरिच्छारूपतात्पर्यस्यैवासंभवादिति भावः । यत्किंचित्पदोच्चारणस्थले त्वध्याहृतार्थान्तरविषयकशाब्दबोधोऽपि तत एवेत्याह—**तत्सत्त्वे त्वित्यादिना** । ननु कारकपदस्य क्रियापदं विना शाब्दबोधजनकत्वे द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति क्रियापदं विना कारकपदस्य शाब्दबोधाजनकत्वमुपेयम् । तथा च क्रियापदाध्याहार आवश्यक इति किंचेत्यादिमूलाशयो न संभवति द्वारमित्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थितपिधानादिविषयकशाब्दबोधोपगन्तॄणां निराकाङ्क्षितपदादुपस्थितपिधानादेः शाब्दबोधेऽपीष्टापत्तिसंभवादित्यतस्तात्पर्यं वर्णयति—**द्वारमिति** । तथा च तात्पर्यसत्त्वेऽपि निराकाङ्क्षसकलपदस्थले शाब्दबोधस्यानुभवविरुद्धत्वेन द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिशाब्दबोधे द्वा पिधेहीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वेन क्रियापदानध्याहारे तादृशानुपूर्वीज्ञानाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तिरिति क्रियापदाध्याहारं आवश्यक इति

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात् ? तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः । ॥ इत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

योग्यतां निर्वक्ति, पदार्थ इति । एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति, वाक्यार्थस्याऽपूर्वत्वादिति चेन्न । तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित् संशयरूपस्य, क्वचिन्निश्चयरूप-

दिनकरी ।

स्थितस्यैव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्याऽपि बोधे बाधकाभावादत आह—तथा पुष्पेभ्य इति । स्पृहयतीत्यादिना क्रुध्यति, द्रुह्यति, असूयति, ईर्ष्यतीत्यादिपरिग्रहः । चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति । कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतियोग एवाऽनुशासनेन बोधनादिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् । अस्त्वेवंरीत्या क्वचित् पदाध्याहारः, तावताऽपि तज्जन्योपस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वम् , लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वात् , तथा च द्वारमित्यादौ कथञ्चिदुपस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थाध्याहारपक्ष एवोचित इति ।

॥ इत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

मूले—'पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता—'इत्यनेन तत्तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तम् , तच्चाऽयुक्तमनुपयुक्तं च । स्वस्मिन् स्वाधिकरणत्वाभावात् , तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावाच्चेत्यतः प्रथमं तत्पदमेकपदार्थपरं, द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे एकपदार्थ इति । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानमाह—तज्ज्ञानाभावाच्चेति । अपूर्वत्वादिति । सर्वत्र शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । क्वचित् संशयरूपस्येति । संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अत एव निश्चयमपि दर्शयति क्वचिदिति । भूतले घट इति-

रामरुद्री ।

भावः । क्रुध्यतीत्यादि । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थधातुयोगे यं प्रति कोपस्तस्य संप्रदानसंज्ञाविधानात्संप्रदाने चतुर्थीविधानादिति भावः । अनुशासनेनेति । स्पृहियोगे इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाविधानादितिभावः । इच्छार्थकधातुयोगे तु पुष्पादिपदोत्तरं द्वितीयैव साधुर्न चतुर्थी । तद्योगे इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाया अविधानादतश्चतुर्थ्याः साधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीतिपदाध्याहार आवश्यक इति समुदायतात्पर्यम् । क्वचिदिति । पुष्पेभ्य इत्यादावित्यर्थः । चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारोऽस्त्वित्यर्थः । तज्जन्योपस्थितित्वेनेति । स्पृहादिधातुजन्योपस्थितित्वेनेत्यर्थः । न शाब्दबोधहेतुत्वमिति । लाघवेन शाब्दबोधमात्रंप्रत्येव पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वावधारणात् । तथाच द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादिशब्दाध्याहारो नावश्यक इति भावः । इदमत्र चिन्त्यम् । पिधानं कुर्विति शब्दप्रयोगे द्वारमिति द्वितीयापि न साधुः । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन षष्ठ्या द्वितीयाबाधनात् । तथाच पुष्पेभ्य इत्यादाविव द्वारमित्यत्रापि द्वितीयासाधुत्वोपपत्तये पिधेहीतिपदाध्याहार आवश्यक एवेति ।

इत्यासत्तिनिरूपणम् ॥

तच्चायुक्तमिति । अयुक्तत्वमेवोपपादयति—स्वस्मिन्निति । अनुपयुक्तत्वमुपपादयति—तज्ज्ञानस्येति । '

स्य योग्यताज्ञानस्य सम्भवात् ।

नव्यास्तु योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः, वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके वह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वाच्छाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शा-

दिनकरी ।

प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्दबोध इत्यर्थः ।

नव्यास्त्विति । ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम्, तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवोचितत्वादत आह **तदभावनिश्चयस्येति** । बाधनिश्चयकालेऽपि लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादाह **लौकिकसन्निकर्षाजन्येति** । शङ्खो न पीत इति निश्चयेऽपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षोदयात् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति । पित्तमण्डूकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः । **तज्ज्ञानमात्रे**—तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । **सिद्धमिति** । तथा चाऽयोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य क्लृप्तत्वात् तेनैव निर्वाहेऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भावः । ननु यत्र न योग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह—**योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति** । तथा चेष्टापत्तिरिति भावः । 'आहुः'इत्यस्वरसः । तद्बीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं, शाब्दबोध एव जातः, तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः । एवञ्च 'यद्विशेषयोः–' इतिव्याप्तिबलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति । एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनाऽयोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषतः पर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्याऽनुमितित्वादेः शाब्दबोधसाधारण्याभावाच्छाब्दबोधेऽयोग्यत्वनिश्चयस्याऽतिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवाल्लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे

रामरुद्री ।

ननु वाक्यार्थज्ञानं विना वाक्यप्रयोगासंभवेन वाक्यप्रयोगमूलभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षादिरूपमेव वाच्यम् । तस्यापि शाब्दत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शाब्दबोध एव जात इत्यादिकमसङ्गतमेव । एवं यद्विशेषयोरित्यादिनियमोऽप्यप्रयोजक एवेत्यस्वरसादाह—**एवमिच्छाया इत्यादि** । लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ताबुद्धिसामान्ये तदभावनिश्चयत्वेन सामान्यतः प्रतिबन्धकता न संभवति । घटाभाववद्भूतलमिति निश्चयोत्तरमपि घटप्रकारकभूतलविशेष्यकचाक्षुषं मे जायतामितीच्छाबलाद्घटादेरुपनयसन्निकर्षेण भूतलादौ चाक्षुषोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तेः, किन्तु तच्चाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टतदभावनिश्चयत्वेन विशिष्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो वक्तव्यः । अनुमितिस्थले च तत्प्रकारकानुमितित्वेन तदभावनिश्चयत्वेनेच्छाविरहविशिष्टत्वमन्तर्भाव्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः, परोक्षज्ञानस्याहार्यस्यानभ्युपगमात् । एवं च शाब्दबुद्धावयोग्यतानिश्चयस्य पृथगेव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम् । तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमेवोचितमिति भावः । नच प्रत्यक्षान्यतद्वत्ताज्ञानत्वेन तदभावनिश्चयत्वेनानुमितिस्थले प्रतिबन्धकताकल्पनाच्छाब्दबोधस्थले न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरं कल्पनीयमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयापत्त्या प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शाब्द-

ब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इत्याहुः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इति योग्यतानिरूपणम् ॥

दिनकरी ।

ऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणम् , तदपेक्षया अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन लाघवात् । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभाववति तदभावप्रकारकं, तद्वति तदभावप्रकारकमितिद्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्यभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन च गौरवात् , बाधनिश्चयस्येव तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेनाऽतिगौरवाच्चेति । एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधाजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानाभावविशिष्टात्मत्वमानसवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवमित्याद्यवसेयम्(१) ॥८२–८३॥ ॥इति योग्यतानिरूपणम्॥

रामरुद्री ।

त्वानुमितित्वे निवेश्य लघुभूतप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यैवोचितत्वादिति भावः । **अप्रामाण्यनिश्चयाभाव इति ।** संसयनिश्चयसाधारणज्ञानं यत्र हेतुस्तत्राप्रामाण्यसन्देहो न कारणताविघटकः । ज्ञानेऽप्रामाण्यसन्देहेन विषयसंदेहस्यैव जननात् संदेहस्यापि कारणत्वादतस्तत्राप्रामाण्यनिश्चयस्यैव कारणताविघटकत्वेन निश्चयाभाव एव कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीय इति निश्चयत्वांशस्य निवेशनीयतया गौरवम् । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु अप्रामाण्यसन्देहस्यापि प्रतिबन्धकताविघटकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानसामान्याभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीय इति निश्चयत्वांशानिवेशप्रयुक्तलाघवमिति भावः । यद्यप्ययोग्यतानिश्चयाभावत्वेन कारणत्वेऽपि निश्चयत्वांशनिवेश आवश्यक एव तथापि तदप्रकारकत्वे सति तदभावप्रकारत्वरूपायोग्यतानिश्चयत्वापेक्षया तदभाववति तत्प्रकारत्वरूपाप्रामाण्याभाववति तादृशाप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य गुरुतयाऽयोग्यतानिश्चयत्वमेव कारणतावच्छेदककोटौ निवेशयितुमुचितमिति भावः । **योग्यताज्ञानस्य हेतुत्व इत्यादि ।** भूतलं घटवदित्यादिशाब्दबोधे भूतलविशेष्यकघटप्रकारकज्ञानं कारणम् । तत्र चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभाववति घटप्रकारकमित्येकविधमेव । भूतलविशेष्यकघटाभावप्रकारकनिश्चयधर्मिकं चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभावाभाववति घटाभावप्रकारकं घटवति घटाभावप्रकारकं प्रतियोगितया घटाभाववत्यभावे प्रतियोगितया घटप्रकारकमिति त्रिविधम् । तथाच त्रिविधाप्रामाण्यज्ञाननिवेशापेक्षया एकविधाप्रामाण्यनिश्चया एव लाघवमिति भावः । एवं यत्र यदभावनिश्चयः प्रतिबन्धकस्तत्र तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तन्निश्चयश्च प्रतिबन्धक इति तादृशनिश्चयाभावस्य कारणता अयोग्यत्वनिश्चयाभावहेतुता वादिना कल्पनीया । योग्यताज्ञानहेतुतावादिना तु न कल्पनीया । तादृशान्यतमनिश्चयसत्त्वे योग्यताज्ञानरूपकारणविरहादेव शाब्दबोधवारणसंभवादिति लाघवमित्याह—**बाधनिश्चयस्येवेति । शाब्दबोधाजनकत्व इति ।** अयोग्यताज्ञानाभावस्यैव शाब्दबोधकारणत्वपक्ष इत्यर्थः । **शाब्दसामग्रीकाले** अयोग्यतानिश्चयाभावघटितसामग्रीसत्त्वे इत्यर्थः । **योग्यताज्ञानाभावेति ।** एकपदार्थेऽपरपदार्थप्रकारकज्ञानाभाववानहमिति मानसप्रत्यक्षं प्रति भूतलं घटवदितिशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्यर्थः । भिन्नविषयक शाब्दसामग्र्या बलवत्त्वादिति भावः। **कल्पनीयमिति ।** योग्यताज्ञानघटितशाब्दसामग्रीसत्त्वे तदभावरूपविषयाभावादेव न प्रत्यक्षसामग्री, योग्यताज्ञानाभावे तु शाब्दसामग्र्यभावात्तादृशप्रत्यक्ष इष्टापत्तिरेवेति भावः॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इति योग्यतानिनिरूपणम् ।

---

(१) वस्तुतस्तु शाब्दधीसाधारणविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्ध

यत्पदेन विना यस्याऽननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षां निर्वक्ति यत्पदेनेत्यादि । येन पदेन विना यत्पदस्याऽन्वयान-

दिनकरी ।

तेन पदेन सह तस्येति । तत्पदविशिष्टत्वं तत्पदस्येत्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घट-पदं विना अम्पदस्याऽन्वयाननुभावकत्वाद्घटपदविशिष्टत्वमम्पदे आकाङ्क्षा । घटः

रामरुद्री

ननु मूले तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्युक्तम् । नैतावताऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्वरूपनिर्वाह इत्यस्वरसाद्व्याचष्टे— तत्पदविशिष्टत्वमिति । अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाव्यवहितोत्तरत्वान्यतरसंबन्धेनेत्यादिः ।

कत्वे मुखं चन्द्र इत्यादिमुखचन्द्राद्यभेदान्वयबोधकरूपकादौ प्रहसनादौ च बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि अनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्याऽपलापापत्तिः, कलहादौ मिथ्याभिशापवचनाच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्च । न च तत्रेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या, तत्र शाब्दबोधं विना क्रोधाद्यनुपपत्तेः । अत एवोक्तं—

'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।

बाधात्तु न प्रमा तत्र अतः प्रामाण्यनिश्चयः–'इत्यादि ।

बाधितत्वेन निश्चितेऽप्यर्थे शब्दो ज्ञानं जनयति, किन्तु तदानीं तज्ज्ञाने प्रामाण्याभावज्ञानमात्रं जायते, अतः प्रामाण्यनिश्चयो निष्कम्पप्रवृत्तिप्रयोजकः अन्यथा तत्राऽपि प्रवृत्त्यापत्तेरिति तदर्थात् । तथा च शाब्दान्यविशिष्टबुद्धिं प्रत्येव बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्निना सिञ्चतीत्यादौ बाधनिश्चयसत्त्वे शाब्दबोधवारणाय योग्यताधीः शाब्दधीहेतुरावश्यकी । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्व एव बाधितार्थकरूपकादौ कथं शाब्दधीः ? बाधनिश्चयसत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानस्यैवाऽसम्भवात्, अन्यथा वन्हिना सिञ्चतीत्यादावपि शाब्दबोधस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । बाधनिश्चयसत्त्वेऽप्याहार्ययोग्यताज्ञानादेव तत्र शाब्दबोधसम्भवात् । वह्निना सिञ्चतीत्यादावपि बाधनिश्चयसत्त्वेऽप्याहार्ययोग्यताज्ञानात् कदाचिच्छाब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं शङ्खो न पीत इत्यादिबाधनिश्चयेऽपि शङ्खः पीत इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमेण शङ्खः पीत इति शाब्दबोधप्रसङ्गः, बाधनिश्चयविरहदशायां शङ्खः पीत इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमाच्छङ्खः पीत इतिशाब्दबोधोदयाद्दोषविशेषजन्ययोग्यताज्ञानस्याऽपि हेतुत्वेनाऽभ्युपेयत्वादिति वाच्यम् । असत्यप्रामाण्यनिश्चये इष्टत्वात्, आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् । एवं यदैकेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वेऽप्यन्येन्द्रियजन्ययोग्यताज्ञानं, आनुमानिकबाधनिश्चयसत्त्वेऽपि लौकिकप्रत्यक्षात्मकयोग्यताज्ञानं च, तदा तत्राऽपि शाब्दबोधे इष्टापत्तिः आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् । ननु बाधितार्थकरूपकादौ शाब्दबोध एवाऽऽहार्यात्मकोऽभ्युपेयताम्, तथा चाऽऽहार्यप्रत्यक्षेतरत्ववदाहार्यशाब्देतरत्वस्याऽपि बाधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदके प्रवेशादेव बाधितार्थकरूपकादौ बाधनिश्चयसत्त्वे शाब्दबोधस्य वह्निना सिञ्चतीत्यादौ शाब्दबोधाभावस्य च सम्भवे किं पृथग्योग्यताधीहेतुत्वेन ? तवाऽपि शाब्देतरत्वस्य प्रतिबद्ध्यतावच्छेदके प्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च मम शाब्देतरत्वं शाब्दत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽखण्डो भेदः, तवाऽऽहार्यशाब्देतरत्वमाहार्यत्वस्याऽनुगतस्याऽभावात्तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटरूपमिति प्रतिबद्ध्यतावच्छेदकगौरवमिति वाच्यम् । अतिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोः शरीरगौरवस्य न्याय्यत्वात्, तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टयोग्यताज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुतया कार्यकारणभावान्तरकल्पनं पुनरधिकमिति चेन्न । शाब्दबोधस्याऽऽहार्यत्वाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तात्, प्रत्यक्षेतरज्ञानस्याऽऽहार्यत्वानभ्युपगमादिति ध्येयम् ।

नुभावकत्वं, तेन पदेन सह तस्याऽऽकाङ्क्षेत्यर्थः। क्रियापदं विना कारक-पदं नाऽन्वयबोधं जनयतीति तेन तस्याऽऽकाङ्क्षा।

वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थम्। परं तु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम्। तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽप-सार्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात् तेनैवाऽन्वय-

दिनकरी।

कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वं तु नाऽऽकाङ्क्षा, कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति शाब्द-बोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात्। अत्र चाऽननुभावकत्वं तादृशपदपरिचायकं, न त्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम्। यद्वा अननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम्, शाब्द-बोधे तस्य स्वरूपत एवोपयोगः तेन जनितान्वयबोधाद्वाक्यान्न पुनरन्वयबोधापत्तिः। एकपदेऽपरपदवत्त्वांशश्च ज्ञात एवोपयुज्यते। तेन—क्रियापदेन। तस्य-कारकपदस्य।

अत्र चैकपदेऽपरपदवत्त्वं—अपरपदाव्यवहितोत्तरत्वम्। तत्र चाऽव्यवधानांशस्याऽऽ-सत्त्यैव लाभः। आसत्तेः पदाव्यवधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णितत्वात्। उत्तरत्वं च क्रिया-कारकपदयोर्नाऽपेक्षितम्। चैत्रः पचति, पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधात्, अतः क्रियाकारकपदयोराकाङ्क्षा नाऽस्त्येव, किन्तु प्रकृतिप्रत्यययोरेव। तत्राऽप्यव्यवधानांश-स्याऽऽसत्त्या लाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह—वस्तुतस्त्व-

रामरुद्री।

तथाच येन पदेन विना यत्पदस्य यादृशशाब्दबोधाजनकत्वमुक्तान्यतरसंबन्धेन तत्पदविशिष्टतत्पदत्वं तादृशशाब्दबोधप्रयोजकाकाङ्क्षेति भावः। अत्र चेति। अम्पदे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वज्ञानसत्त्वे अम्पदे घटपदं विना शाब्दबोधाजनकत्वज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बस्याननुभवादम्पदस्यघटपदा-व्यवहितोत्तरत्वमेवाकाङ्क्षा। अम्पदे घटपदज्ञानं विना शाब्दबोधाजनकत्वं नाऽऽकाङ्क्षाश-रीरे निविष्टम्। तदुक्तिस्तु अम्पदघटपदादीनां विशिष्यज्ञानार्थमेव। घटपदकर्मत्वपदयोस्तु न तादृ-शत्वं कर्मत्वपदस्य घटीया कर्मतेतिशाब्दबोधाजनकताया घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात्। घटपदस-त्त्वेऽपि तस्य तथाविधशाब्दबोधाजनकत्वादिति भावः। नन्वेवमपि जनितान्वयशाब्दबोधस्थले पुनः शाब्दबोधापत्तिरित्यस्वरसादाह—यद्वेति। स्वरूपत एवेति। तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे नोपयोगि-त्वमिति भावः।

ननु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थमिति मूलमसङ्गतम्। अव्यवधानरूपसन्निधान-स्याकाङ्क्षात्वानुपगमात्। किन्तूक्तान्यतरसंबन्धेनैकपदेऽपरपदवत्त्वस्यैवाऽऽकाङ्क्षारूपत्वेन पूर्वमभ्युपगत-त्वादतस्तद्ग्रन्थं सङ्गमयितुमाह—अत्रेति। अव्यवहितोत्तरत्वमिति। अव्यवहितोत्तरत्वादीनां संबन्धत्वे मानाभावादिति भावः। ननु पदाव्यवधानस्यासत्तिरूपत्वेऽपि उत्तरत्वांशस्याकाङ्क्षात्वं स्वीकरणीय-मित्यत आह—उत्तरत्वं चेति। इदं च पदयोरव्यवधानमासत्तिरिति प्राचीनमताभिप्रायेणोक्तम्। ग्रन्थ-कृन्मते तु पदज्ञानयोरव्यवधानस्यैवासत्तित्वेन तस्य च स्वरूपत एव शाब्दबोधकारणत्वेनाव्यवधानांशस्यापि नासत्त्या चरितार्थता। परंतु क्रियाकारकपदज्ञानयोरव्यवधानेनैव शाब्दबोधनिर्वाहे क्रियाकारकपदयोः

बोधः। पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहाऽन्वयबोधः स्यादेव।

॥ इत्याकाङ्क्षानिरूपणम् ॥

दिनकरी।

त्यादिना। नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाऽप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वयबोधः स्यादत आह। **अयमेतीति**। तथा च राजपदपुरुषपदयोराकाङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्याभावान्न तथाऽन्वयबोध इति भावः। **स्यादेवेति**। भवत्येवेत्यर्थः। ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः, पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च, तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न। यत्पदं विनेत्यस्य समभिव्याहृतयत्पदं विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याऽप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात्। समभिव्याहारश्चेदं पदमेतत्पदेन सहाऽन्वयं बोधयत्विति पदतात्पर्यम्। प्रकृते च तज्ज्ञानाभावात्तद्घटिताकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति। समभिव्याहारस्य नाऽऽकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः, किन्तु स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये। **नव्यास्तु** अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषविषयकराजसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवाऽतिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः। निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः। **इदं तु बोध्यम्**। आकाङ्क्षालक्षणे तत्पदं तत्पदज्ञानपरम्, मौनिश्लोकानुरोधात्, अत एवाऽध्याहृतपदेनाऽप्याकाङ्क्षानिर्वाहः। अध्याहारश्चाऽश्रुतपदानामनुसन्धानम्,

रामरुद्री।

पौर्वापर्यस्यानियमेन च तत्रैव नाकाङ्क्षाज्ञानस्योपयोग इति। वस्तुतो मौनिश्लोकानुरोधेनाग्रे एकपदज्ञानेऽपरपदज्ञानवत्त्वस्यैवाकाङ्क्षात्वेनोपगन्तव्यतया तदभिप्रायेणैवान्यवृधानांशस्यासत्त्या चरितार्थतोक्तेत्यवधेयम्। **अन्वयबोधः स्यादिति**। इदं च यत्पदेन विना यत्पदस्य नान्वयानुभावकत्वमित्यंशस्य पदद्वयपरिचायकत्वपक्षमादृत्योक्तम्। तदंशस्याप्याकाङ्क्षाशरीरान्तर्गतत्वे तु तस्य स्वरूपतः शाब्दबोधकारणत्वेन पुरुषपदं विना पुत्रपदेन सह राजपदस्य जनितान्वयबोधजनकत्वेन नेयमापत्तिः संभवतीत्यवधेयम्। **मूले अयमित्यादि**। पुत्रराज्ञोर्वक्तुः संबन्धबोधेच्छायां पुत्रेण सहैव राजपदार्थस्यान्वयबोधः। यदा तु पुरुषराज्ञोः संबन्धबोधेच्छा वक्तुस्तदा पुरुषराज्ञोरेवान्वयबोधो भवत्येव। तथा च तात्पर्यमेव कदाचित्पुत्रेण कदाचित्पुरुषेण बोधे नियामकं न त्वाकाङ्क्षेति भावः। **नन्वित्यादि**। **तात्पर्यज्ञान इति**। पुरुषे पुत्रे च राजसंबन्धबोधो भवत्विति वक्तुरिच्छाज्ञान इत्यर्थः। **एकवाक्यतानिश्चय इति**। राज इतिपदं पुत्रपदार्थेनान्वयबोधेच्छयोच्चरितं नतु पुरुषपदार्थेनान्वयेच्छयोच्चरितमिति निश्चयकाल इति समुदायार्थः।

मतान्तरमाह—**समभिव्याहारस्य नाऽऽकाङ्क्षाशरीर इत्यादि**। **हेतुत्वादेवेति**। ननु राजपुरुषयोः संसर्गज्ञानं भवत्विति वक्तुरिच्छाज्ञानत्वेन तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरिति भावः।

पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्येति। इदं पदमेतत्पदेनान्वयबोधं जनयत्वित्याकारकवक्तुरिच्छारूपपदतात्पर्यस्येत्यर्थः। **आकाङ्क्षालक्षण इति**। तत्पदस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदोत्तरत्वमाकाङ्क्षे याकाङ-

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

तात्पर्यं निर्वक्ति—वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्, तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोध इति न स्यात् । न च तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्य-

दिनकरी

अत एव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य, यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः, नेदीयःस्थानान्तरस्थितस्याऽनुसन्धानमनुषङ्गः, दवीयः स्थानान्तरस्थितस्याऽनुसन्धानमनुवृत्तिः । इदं च सिंहावलोकित—मण्डूकप्लुति—गङ्गास्रोतोवत्त्रिधेति । निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं, न त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत् । तथा सत्याकाङ्क्षाभाव—तद्व्याप्य—तदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे गौरवादित्यलम् । ॥ इत्याकाङ्क्षानिरूपणम् ॥

वक्तुरिच्छेतीति । घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटप्रकारकप्रतीतीच्छा वक्तुस्तात्पर्यं, तादृशेच्छयोच्चरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः । तत्र युक्तिमाह । **सैन्धवेति** । आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः । तत्र कदाचिच्छ्वेतगुणविशिष्टस्य, कदाचित् कुक्कुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् । **क्वचिल्लवणस्येति** । क्वचित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् । **इति न स्यादिति** । इति नियमो न स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणम्, 'यत्संशय—' इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम् । **प्रकरणेति** ।

रामरुद्री ।

त्वालक्षण इत्यर्थः । **तत्पदज्ञानपरमिति** । तत्पदज्ञानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदज्ञानवत्त्वमेवाकाङ्क्षेत्यर्थः । अन्यथा मौनिश्लोके पदाभावादाकाङ्क्षानुपपत्तिरिति भावः । **सर्वापेक्षयेति** । अनुषङ्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः । तेषु श्रुतपदस्यैवानुसन्धानकल्पनादिति भावः । **सिंहावलोकितेत्यादि** । सिंहस्तु स्वगृहान्निर्गत्य दूरं गत्वा पुनः परावृत्य स्वगृहं पश्यति तद्वदुत्तरत्र केषुचिद्वाक्येषु पूर्वतनपदस्यान्वयो नास्ति क्वचिदुत्तरवाक्ये पूर्वतनपदस्यान्वयः सा सिंहावलोकना । उत्तरवाक्येषु एकत्र पूर्वपदस्यान्वयः एकत्र नान्वयः पुनर्वाक्यान्तरे च तदन्वयस्तत्र मण्डूकप्लुतिः । उत्तरवाक्येषु क्रमेण सर्वत्र पूर्वपदान्वयो गङ्गास्रोत इति विभागो बोध्यः । इत्याकाङ्क्षानिरूपणम् ।

ननु मूले वक्तुरिच्छायास्तात्पर्यत्वं प्रतिपादितम् । तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुर्वाच्यः । तत्र च घटमानय पटमानयेति वाक्यद्वयप्रयोगस्थले वक्तुरिच्छाद्वयज्ञानात्कस्माद्वाक्यात्कीदृशार्थस्य बोधो भवतीति निर्णेतुमशक्यमतस्तात्पर्यज्ञानाकारं दर्शयति—**तादृशेच्छयेति** । तथाच स्वप्रयोज्योच्चरितत्वसंबन्धेन यादृशवाक्यविशेष्यकं वक्तुरिच्छारूपतात्पर्यज्ञानं भवति तत् तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणमिति नानियमं इति भावः । **तत्र कदाचिदिति** । श्वेतः श्वेतवर्णो धावतीत्यर्थस्तात्पर्यविषयः, कदाचिर् श्वा कुक्कुर इतो धावतीत्यर्थस्तात्पर्यविषय इत्यर्थः । **उभयोरित्यपीति** । इदं च सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति नियमानभ्युपगमेनोक्तम् । अन्यथा सैन्धवपदस्यावृत्त्यभिप्रायेणेदमुक्तमिति मन्तव्यम् । **यत्संशयेति** । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरनुमितौ व्याप्तिरिवेति चिन्तामणावुक्तत्वादिति भावः । संयोगः सान्निध्यम् । वियोगो दूरत्वम् । साहचर्यम् एकदेशवृत्तित्वम् । घटोऽपसारणीय इत्यादौ समीपस्थे घटे तात्पर्यग्रहः सामीप्यात् । घटमत्रानयेत्यादौ घटपदस्य दूरस्थे घटे तात्पर्यग्रहो दूरत्वात् । घटं पटं चानयेत्यादौ घटपटपदयोरेकदेशवृत्तिघटपटयोस्ता-

म् । तेषामननुगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु ।

इत्थञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राऽध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । न च प्रलय एव नाऽस्ति, कुत्र सर्गादिरिति वाच्यम् । प्रलयस्याऽऽगमेषु प्रतिपाद्यत्वात् ।

इत्थञ्च शुकवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम् ।

दिनकरी ।

आदिना संयोग-वियोग-साहचर्यादीनां परिग्रहः । प्रकरणादीनां क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकत्वेन अनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः । **अननुगमादिति** । तथा च परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभिचारेण न हेतुत्वसम्भव इति भावः । **इत्थञ्चेति** । शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । प्रलयस्य—कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य । **आगमेष्विति** । 'नाऽहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नाऽऽसीत्तमो ज्योतिरभून्न चाऽन्यत्—' इत्याद्यागमेष्वित्यर्थः ।

शुकवाक्येऽपि—संवादिशुकवाक्यजन्यबोधेऽपि । **शिक्षयितुरेवेति** । ईश्वरेच्छायां

रामरुद्री ।

त्पर्यग्रहः साहचर्यात् । आदिना आभिमुख्यादिपरिग्रहः । **क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तितकत्वेनेति** । तात्पर्यज्ञानहेतुतावादिनापि तात्पर्यज्ञानार्थमेव शाब्दबोधोत्पत्तेः पूर्वं प्रकरणादीनामवश्यं स्वीकरणीयत्वादिति भावः । **न हेतुतासभव इति** । तत्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन व्यभिचारवारणे तु अतिगुरुभूतानेककार्यकारणभावापत्तिरिति भावः ।

अध्यापकाभावादिति । ईश्वरातिरिक्ताध्यापकाभावादित्यर्थः । तेनाध्यापकाभावे वेदात्मकवाक्यज्ञानाभावेन शाब्दबोधस्यैवासंभवेऽपि न क्षतिः । मूले महाप्रलयस्याऽऽगमप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । तच्चायुक्तम् । महाप्रलयस्यागमेनाप्रतिपादितत्वात् । 'धाता यथापूर्वमकल्पय'दित्यादिना आगमे खण्डप्रलयस्यैव सूचितत्वात् । अतएव महाप्रलयविवादोऽपि सङ्गच्छते, आगमप्रतिपादितत्वे विवादासंभवादित्यतः प्रलयपदस्य खण्डप्रलयपरतामाह—**कार्यद्रव्येति** । **कार्याधिकरणेति** । अदृष्टादिरूपकार्याधिकरणेत्यर्थः । यद्यपि लाघवाद्द्रव्याधिकरणत्वमेव वक्तुमुचितम् तथापि प्रलये नित्यद्रव्यवृत्तितायां प्रमाणान्तरविरहेण तथा नोक्तम् । नच नित्यद्रव्याणां सदातनत्वरूपनित्यत्वानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वस्यैव नित्यतारूपत्वात् । अदृष्टस्य तु प्रलयवृत्तित्वमुत्तरसर्गानुपपत्त्या सिद्धमिति भावः । आगमे नभःशब्दार्थोऽन्तरिक्षादिलोक एव नभसो नित्यत्वात् । तमःशब्दार्थोऽपि परिच्छिन्नतम एव तेजोभावरूपतमसोनित्यत्वात् । ननु वह्निना सिञ्चतीत्यादिशुकवाक्ये ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न कारणम् । ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वापत्तेः । इत्थं च शुकवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणमिति मूलमसङ्गतम् । तादृशशुकवाक्ये तात्पर्यज्ञानस्याहेतुत्वादित्यतस्तदर्थमाह—**संवादीति** । प्रमाजनकेत्यर्थः । इदं च वह्निना सिञ्चतीति शुकवाक्यजन्यशाब्दबोधे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न हेतुः ईश्वरस्य विसंवादीच्छापत्तेरित्यतस्तादृशवाक्यव्युदासार्थमुक्तम् । न च वक्तुरिच्छायास्तात्पर्यरूपत्वेन ईश्वरस्य शुकवाक्यवक्तृत्वाभावेन कथमीश्वरेच्छायास्तात्पर्यरूपतेति वाच्यम् । वाक्यानुकूलप्रयत्नवत एव वक्तृत्वेन ईश्वरप्रयत्नस्य कार्यमात्रानुकूलत्वेन शुकवाक्यानुकूलत्वादिति भावः । शुकीयतात्पर्याभावेन अगत्या ईश्वरस्यैव वक्तृत्वस्वीकारादिति मन्तव्यम् । एवं शिक्षयितुः प्रयत्नस्य परम्परया शुकवाक्यानुकूलत्वेन शिक्षयितुरिच्छाया अपि तात्पर्यरूपता बोध्या ।

अन्ये तु-नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः । वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥ ८४ ॥ इति तात्पर्यनिरूपणम् ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डम् ॥ ४ ॥

दिनकरी ।

विसंवादित्वाभावादिति भावः । **अन्ये त्विति** । 'क्वचित्' इत्यस्य विवरणं नानार्थादाविति । गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः । तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानाथलक्षणाकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणाकस्य च सङ्ग्रहः । आदिना एकार्थगृहीतलक्षणाकस्य सङ्ग्रहः। मीमांसा-लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः । **परिशोधितेति** । सहकृतेत्यर्थः । तर्कः-अनुमानम् । 'आहुः' इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राऽधिकमनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥ इति तात्पर्यनिरूपणम् ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टारब्धे तत्पुत्रदिनकरभट्टप्रपूरिते मुक्तावलीप्रकाशे शब्दपरिच्छेदाख्यः षष्ठः परिच्छेदः ।

रामरुद्री ।

सर्वत्र नानार्थस्थले तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात्क्वचिदित्यसङ्गतमित्यभिप्रायेणैव क्वचिदित्यस्यैव विवरणं नानार्थादावितीत्याह-**क्वचिदिति** । ननु नानार्थत्वं यदि नानार्थशक्तत्वं तदा नानार्थलाक्षणिकस्थले कदाचित्कस्यचिदर्थस्य बोधतात्पर्यनियमो न स्यादतो नानार्थगृहीतवृत्तिकत्वमेव नानार्थत्वमित्याह—**गृहीतेति** । गृहीतपदं तु नानार्थकहर्यादिपदस्यापि यदा एकस्मिन्नेवार्थे शक्तिग्रहस्तदा शक्तिग्रहेणैव शाब्दबोधनियमसंभवात्तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधनियामकत्वाभावादुपात्तम् । **विभिन्नार्थेति** । एकस्मिन्नर्थे गृहीतशक्तिकस्यान्यस्मिन्नर्थे गृहीतलक्षणाकस्येत्यर्थः । नन्वेवमादिपदग्राह्यं किमित्यत आह-**आदिनेति**। नच शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन लक्षणाज्ञाने शक्तिज्ञानमावश्यकमेव तथाच विभिन्नार्थगृहीतशक्तिलक्षणाकस्येत्यनेन पूर्वोक्तेन गतार्थमिदमिति वाच्यम् । विभिन्नार्थस्य बहुवचनान्ततया गृहीता विभिन्नार्थेषु शक्तिर्लक्षणा यस्येति विग्रहेणानेकार्थेषु गृहीतशक्तिकस्य गृहीतलक्षणाकस्य पदस्यैव पूर्ववाक्यार्थत्वात्। मीमांसाशब्दार्थमाह-**लाघवज्ञानात्मकस्तर्क इति**। "कपिञ्जलानालभेते"त्यत्र प्रथमोपस्थितत्वलाघवेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थतानिश्चयः । ननु परिशोधितेत्यस्य सहकृतार्थकत्वे लाघवतर्कसहकृततर्कान्तरं किमित्याकाङ्क्षायामाह-**तर्कोऽनुमानमिति** । अनुमानाकारश्च कपिञ्जलानितिबहुवचनार्थस्त्रित्वादिः बहुवचनवाच्यत्वादित्येवं रूपः । तत्र च लाघवज्ञानं सहकारि चतुष्ट्वादीनामपि बहुवचनवाच्यत्वादिति । एवं च वेदस्थले तात्पर्यज्ञानेनार्थनिर्णय इति । **अन्यत्राधिकमिति** । तात्पर्यसंशयादिस्थले शाब्दबोधानुभवादपि शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमिति भावः ॥८४॥ इति तात्पर्यनिरूपणम्।

इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशदिनकरीतरङ्गिण्यां शब्दतरङ्गः समाप्तः ॥

प्राप्तिस्थानम्—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी।